

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

24, 2016, 4

KOPER 2016

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 24, leto 2016, številka 4

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednik/Redattore/
Editor:**

Gorazd Bajc

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Maja Smotlak, Petra Berlot Kužner

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Vida Rožac Darovec

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Kreljeva 3 / Via Krelj 3,
tel.: +386 5 6273-296; fax: +386 5 6273-296;
e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Izrez stenske poslikave Toneta Kralja v Pnevmi, cerkev sv. Silvestra (1934): Sveti Mihael prebada hudiča z obraznimi potezami Mussolinija (foto: Matjaž Prešeren).

Redakcija te številke je bila zaključena 15. decembra 2016.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Salvator Žitko: Italijanski nacionalizem in iredentizem – valilnica za kasnejši nastanek obmejnega fašizma	689
<i>Nazionalismo e l'irredentismo italiano - l'incubatrice del posteriore fasismo al confine orientale</i>	
<i>Italian Irredentism and Nationalism – the Hatchery of Later Fascism on the Border</i>	
Marta Verginella: Dokončni boj med »severnojadranskimi rasami« v iredentističnem in fašističnem diskurzu	705
<i>La lotta finale tra le »razze nordadriatiche« nel discorso irredentista e fascista</i>	
<i>The Final Struggle Between the »Northern Adriatic Races« in the Irredentist and Fascist Discourse</i>	
Jože Pirjevec: Benito Mussolini in Slovenci	721
<i>Benito Mussolini e gli sloveni</i>	
<i>Benito Mussolini and the Slovenes</i>	
Rok Svetlič: Fašizem kot eksces nauka o npravni substanci	731
<i>Il fascismo come un eccesso della dottrina di sostanza etica</i>	
<i>Fascism as Excess of the Doctrine About Ethical Substance</i>	
Gašper Mithans: Odnosi med italijanskim fašizmom in katolicizmom: primer obmejnega območja Julijske krajine	745
<i>I rapporti tra il fascismo italiano e il cattolicesimo: l'esempio della zona di confine della Venezia Giulia</i>	
<i>Relations Between Italian Fascism and Catholicism: the Case Study of the Borderland of Venezia Giulia</i>	
Bojan Godeša: Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci	767
<i>Il fascismo, clerofascismo, il fascismo di confine e gli sloveni</i>	
<i>Fascism, clerical fascism, borderland fascism and the Slovenes</i>	
Boris Mlakar: Fašistična stranka na Primorskem v tridesetih letih 20. stoletja in poskus predstavitve njenega slovenskega članstva	787
<i>Il partito fascista nel Litorale negli anni trenta del novecento e un tentativo di presentare i suoi membri sloveni</i>	
<i>The National Fascist Party in the Primorska Region in the 1930s and an Attempt to Define the Membership of Slovenes in It</i>	

Miha Kosmač: Politično nasilje v Julijski krajini in antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem (1927–1931) 801
Violenza politica e l'attività antifascista nella Venezia Giulia durante gli anni 1927 e 1931
Political Violence and Anti-Fascist Resistance Activities in the Venezia Giulia Between 1927 and 1931

Matic Batič: »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani«. Italijanski fašizem in njegov koncept *italianità* 819
»Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« Il fascismo italiano e il suo concetto di italianità
»Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« Italian Fascism and his Concept of Italianità

Renato Podbersič: Obmejni fašizem in odnos do Judov 837
Il fascismo di confine e l'atteggiamento verso gli ebrei
Borderland Fascism and Attitude Toward the Jewish Population

Jure Ramšak: »Avtarkična strogost in preprosta italijanska duša«: konstrukcija novega rudarskega mesta Raša v vzhodni Istri (1936–1937) 855
»Severità autarchica e l'anima schiettamente italiana«: la costruzione della città d'industria mineraria di Arsia nell'Istria sud-orientale (1936–1937)
»Autarkic Firmness and the Simple Italian Soul«: Construction of the New Mining Town of Arsia in Eastern Istria (1936–1937)

Blaž Lenarčič: Sociološka analiza fašistične propagande na primeru medvojnega časopisa Nova doba – L'era nuova 873
Analisi sociologica della propaganda fascista tra le due guerre – il caso del giornale Nova doba – L'era nuova
Sociological Analysis of the Fascist Propaganda on the Case of the Interwar Newspaper Nova doba – L'era nuova

Vida Rožac Darovec: Komemoriranje TIGR-a v kontekstu politike spominjanja na Primorskem po letu 1991 891
Le commemorazioni del TIGR nel contesto della politica della memoria nel Litorale dopo il 1991
Commemoration of TIGR Within the Context of the Policy of Remembrance in Primorska After 1991

Mateja Režek: Obmejni fašizem in antifašizem v slovenskih zgodovinskih učbenikih od konca druge svetovne vojne do danes	905
<i>Il fascismo di frontiera e l'antifascismo nei manuali sloveni scolastici di storia dalla fine della Seconda Guerra Mondiale a oggi</i>	
<i>Borderland Fascism and Antifascism in the Slovene History Textbooks from the End of World War II Till Today</i>	

Maja Smotlak: Obmejni fašizem v perspektivi sodobne slovenske pripovedne proze v Italiji (1991–2015)	919
<i>Border Fascism in the Perspective of Contemporary Slovenian Narrative in Italy (1991–2015)</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella prospettiva della narrativa slovena contemporanea in Italia (1991–2015)</i>	

Vanesa Matajč: Border Fascism in the Venezia Giulia: the Issue of »Proximate Colony« in Slovenian Literature	939
<i>Obmejni fašizem v Julijski krajini: vprašanje o »koloniji v bližini« z vidika slovenske književnosti</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella Venezia Giulia: la questione della »colonia in vicinanza« dal punto di vista della letteratura slovena</i>	

Marco Reglia: La »pederastia« nella ex Venezia Giulia: il ruolo del confine nella repressione della mascolinità deviante durante il secondo conflitto mondiale	959
<i>Homoseksualnost v nekdanji Julijski krajini: vloga meje pri zatiranju deviantne moškosti med drugo svetovno vojno</i>	
<i>The »Pederastia« in the former Venezia Giulia: the Role of the Border in the Repression of Deviant Masculinity during the Second World War</i>	

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

<i>Egon Pelikan:</i> Tone Kralj in prostor meje (Matic Batič)	975
<i>Marta Verginella:</i> La guerra di Bruno: l'identità di confine di un antieroe triestino e sloveno (Miha Kosmač)	978
Navodila avtorjem	981
<i>Istruzioni per gli autori</i>	984
<i>Instructions to authors</i>	988

ITALIJANSKI NACIONALIZEM IN IREDENTIZEM – VALILNICA ZA KASNEJŠI NASTANEK OBMEJNEGA FAŠIZMA

Salvator ŽITKO

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper, Garibaldijeva 18, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: salvator.zitko@gmail.com

IZVLEČEK

Prispevek nudi vpogled v italijanske družbeno-politične razmere v desetletju pred prvo svetovno vojno, predvsem pa v posamezne faze italijanskega iredentizma in nacionalizma, ki sta v svojem kontinuiranem odnosu z imperializmom, prepojenim s principi nacionalnih teženj po priključitvi »neodrešenih dežel«, tradicijo »risorgimenta« v zaključni fazi s politiko »sacro egoismo«, privedli v vojno proti Avstro-Ogrski.

Na območju Tridentinske, Istre in Trsta so se oblikovale specifične oblike iredentizma, razpete med težnjami liberalno-nacionalnih krogov, krogov izobraženstva v okviru revije »La Voce«, kakor tudi ekstremističnih protislovanskih tendenc Ruggera Timeusa-Faura, ki se je v duhu novega, agresivnega italijanskega nacionalizma zavzemal za veličino Italije in njeno prevlado na Jadranu.

Ključne besede: iredentizem, nacionalizem, etnično-nacionalni konflikti, fašizem

NAZIONALISMO E L'IRREDENTISMO ITALIANO - L'INCUBATRICE DEL POSTERIORE FASISMO AL CONFINE ORIENTALE

SINTESI

Nel contributo si presenta lo sguardo sulla situazione politico-nazionale in Italia nel decennio che precede la prima guerra mondiale, in particolare le singole fasi dell'irredentismo italiano, che a causa del loro rapporto costante con l'imperialismo, carico di aspirazioni nazionalistiche riguardanti l'annessione delle »terre irredente«, della tradizione del Risorgimento e, nella fase conclusiva, con la politica del »sacro egoismo«, contribuirono a portare l'Italia in guerra contro l'Austria-Ungheria.

Negli ambienti del Trentino, Trieste e l'Istria si creava lo sviluppo delle forme dell'irredentismo specifico, disteso tra le tendenze dei circoli liberal-nazionali, degli intellettuali attorno alla rivista »La Voce« e alle tendenze estremiste antislave di Ruggero Timeus-Fauro, che nell'ambito dello spirito del nuovo, aggressivo nazionalismo italiano s' impegnava per la creazione della Grande Italia e la sua supremazia nell'Adriatico.

Parole chiave: irredentismo, nazionalismo, conflitti etnico-nazionali, fascismo

UVOD

Ob vprašanju, kaj sta konkretno pomenila iredentizem in nacionalizem v Italiji po njeni združitvi, Giovanni Sabbatucci ugotavlja, da stojimo pred dvema dokaj različnima realnostima, ki sta si pogosto dokaj nasprotujoči. Po eni strani iredentističnega gibanja, ki je nastalo pod pritiskom demokratičnih in republikanskih sil in je vedno predstavljalo pomembno komponento leve, le-te niso dolgo obvladovale. Tako je to gibanje sčasoma nedvomno postajalo desno usmerjeno. Hkrati Sabbatucci ugotavlja, da je vprašanje odnosov med iredentizmom in nacionalizmom vstopalo v pomemben in polemičen problem odnosov med starim nacionalizmom *risorgimenta* demokratičnega in mazzinijanskega izvora in nedemokratičnim, imperialističnim nacionalizmom iz začetka 20. stoletja, ki je bil temeljnega pomena za nastanek ideološko-političnega sistema predfašistične in fašistične Italije. Ta splošni problem, pripominja Sabbatucci, je že vrsto let v središču pozornosti zgodovinarjev, vendar ni bil nikoli doslej zadovoljivo obdelan. Medtem, ko je eden od obeh fenomenov – nacionalizem – glede bibliografije dokaj dobro predstavljen, pa je pri vprašanju iredentizma položaj drugačen: veliko je lokalnih zgodovinskih in delnih obravnav, ki pa so skoraj vse dvomljive kvalitete, redka pa so dela, ki bi se spoprijela s kompleksno problematiko (Sabbatucci, 1970, 469).

Obsežna literatura o tej problematiki naj bi imela po mnenju Almeriga Apollonia, avtorja sicer dveh obsežnih del o obmejnem fašizmu (*Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922*, Istituto Regionale per la Cultura Istriana, 2001 in *Venezia Giulia e fascismo 1922-1935. Una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura mussoliniana*, Gorizia 2004) to napako, da jemlje preveč resno in dobesedno izjave »protagonistov«, tako z območja Italijanskega kraljestva kot Avstrijskega primorja. Sčasoma so po njegovem ti argumenti zastareli; zgodovino pisje leve je ustrezalo, da je iredentizem označevala kot valilnico za kasnejši nastanek »obmejnega fašizma«, kar kaže na pomanjkanje ustreznih študij oziroma potrebo po kritični in dokumentirani reviziji celotne problematike (Apollonio, 2007, 348). Avtor sam na določen način to stališče utemeljuje v svojem najnovejšem delu z naslovom: *La »belle époque« e il tramonto dell'impero asburgico sulle rive dell'Adriatico (1902-1918)*. Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, Trieste, 2014, kjer v drugi knjigi, ki zajema obdobje prve svetovne vojne v uvodnih poglavjih o italijanskem iredentizmu oziroma intervencionizmu, zagovarja tezo, da je iredentizem na italijanskih tleh le odraz mnogolične nacionalne retorike po obdobju združitve Italije, ki so jo desetletja gojili ljudski pesniki, nekoliko bolj učinkovito pa profilirali taki duhovi kot sta bila Carducci in D'Annunzio in da gre pri iredentizmu zgolj za drugorazredno komponento nacionalne kulture, ki je pridobila na politični veljavi zahvaljujoč izrednim razmeram, ki so nastopile z izbruhom prve svetovne vojne. Avtor pri tem še dodaja, »da je neoprostljiva napaka fašizma, da je zanikal izvore italijanskega *risorgimenta* in je torej deželo potisnil v drugo svetovno vojno na napačni strani, negirajoč tiste vrednote, ki so leta 1915 prežemale iredentizem, če se strinjamo ali ne. Gre za presojo – zaključuje –, ki seveda ne preprečuje zadržkov pri ocenjevanju razlogov – mnogokrat neplemenitih in nepremišljenih, ki so vodili Salandro in Sonnina, še prej pa Vittoria Emanuela III. k italijanski intervenciji leta 1915 (Apollonio, 2014, II, 639–640).

Italijanski nacionalizem in iredentizem v desetletju pred prvo svetovno vojno

Diskurz o iredentizmu kot možnem razrednem orožju, kot korak k militarizmu, se v prvem desetletju 20. stoletja oziroma v letih pred prvo svetovno vojno v Italiji razodeva zlasti v nacionalističnih revijah *Il Regno*, *Il Carroccio*, *La Grande Italia* in *L'Idea Nazionale*. Po splošnem mnenju zgodovinarjev, ki so se ukvarjali s to problematiko, je v tej fazi italijanskega nacionalističnega gibanja, iredentizem igral odločilno vlogo. Tezo o soočenju in prepletanju nacionalistične in iredentistične struje je z določenimi popravki sprejela tudi Paola Maria Arcari, avtorica dela *Le elaborazioni della dottrina politica nazionale tra l'unità e l'intervento (1870-1914)*¹, še mnogo bolj prodorno in artikulirano analizo pa je pripravil Gioacchino Volpe², ki mu niso ušle meje in dvoumnosti medsebojne nacionalistično-iredentistične povezanosti. Zanj so se dvoumnosti in kontradikcije prenehale v postopnem pomikanju Italije k ambicioznemu cilju »Velike Italije«. Toda iredentizem od teh svojih novih podpornikov in zagovornikov v bistvu ni dobil nobene konkretne vzpodbude za uresničitev svojega »maksimalnega programa«; niti njegova uvrstitev v italijanski politični prostor ni kaj bistveno spremenila videza od iredentizma iz druge polovice 19. stoletja. Obdobje med leti 1908–1910 po njem torej ni toliko pomenilo prenove iredentizma, kolikor razvoja nacionalizma, ki pa mu je iredentizem dajal veliko mero hraniva. Gre pač za iredentizem patriotskega in ekspanzionističnega tipa, za iredentizem »*bon à tout faire*«, ki se brez težav obrača k Tunisu, raje kot pa k Trstu, ali pa iredentizem tipa »*Trento-Trieste*«, ki ni bil kaj dosti različen od prvotnega in se je skoraj v celoti izživel v kaki neškodljivi manifestaciji. V vseh primerih je šlo bolj za verbalni kot pa akcijski iredentizem, ki se je izčrpaval v seriji nepomembnih polemik, ki niso nikoli resno izpostavile vprašanja italijanske zunanje politike.

V letih 1906–1908 je v razvoju nacionalističnega gibanja oziroma iredentizma zaslediti določen zastoj, novega zagona sta v smislu »prebujene nacionalne zavesti« dobila šele z bosansko-hercegovsko krizo, ki je pomenila radikalno prelomnico in sprožila nov val nacionalizma, ki je na določen način kulminiral na I. kongresu italijanskih nacionalistov v Firencah, decembra 1910. Med številnimi referati na kongresu, ki je sicer ob prisotnosti kakih 200 do 300 delegatov iz vrst parlamentarcev, novinarjev, pisateljev oziroma najpomembnejših privržencev nacionalističnega gibanja, potekal od 3.–5. decembra 1910, do določene mere izstopa referat Scipia Sigheleja z naslovom »*Irredentismo e nazionalismo*«, v katerem je postavil razloček med »zgodovinsko-emocionalnim« pojmom iredentizma, ki je obstajal v prepričanju, da je iredentizem tista tendenca, ki

1 Arcari, P. M.: *Le elaborazioni della dottrina politica nazionale tra l'unità e l'intervento (1870-1914)*, II, Casa Editrice Marzocco-Firenze, 1934-XII-1939-XVII. Gre za delo, ki ni le zgodovina nacionalizma, temveč tudi prerez italijanske politične misli, razumljene kot nasprotujočo, vendar napredno potrditev »nacionalne politične doktrine«, ki se ob vrsti pristranskih sintez v polni meri realizira s prihodom fašizma na oblast (Sabbatucci, 1970, 55).

2 Volpe, G.: *Italia moderna 1898-1910*, vol.III., Casa Editrice Le Lettere, Firenze 2002; o formiranju in konceptu nacionalističnih revij *Il Carroccio* in *La Grande Italia* podrobneje Sabbatucci, G.: *Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia*. V: *Storia Contemporanea*. Rivista trimestrale di studi storici, II, a. 1., n. 3., 1970, s. 65–76.

stremi po takojšnji vojni z Avstrijo z namenom, da bi osvojili Tridentinsko, Trst in Istro, in pozitivnejšim pojmovanjem, ki priznava, da je njegov cilj obramba italijanskega življa v »neodrešenih pokrajinah« z namenom, da bi ohranili njegov jezik in kulturo za čas, ko se bodo te pokrajine vrnile v okrilje Italije. Iredentizem je torej po Sigheleju del najširšega nacionalnega programa, ki vključuje vsa področja nacionalnega življenja: gospodarstvo, emigracijo, obrambo, zunanjo politiko, zaveznitva itd. Iz tega izvira njegovo prepričanje, da je iredentizem, ki je bil doslej emocionalna komponenta, prerasel v doktrino.

Sighele se je torej zavzel za »nebojeviti« iredentizem, ki naj bi prevzemal in krepil kulturno in ekonomsko poslanstvo v »neodrešenih pokrajinah« ter se upiral pangermanizmu in panslavizmu s finančno pomočjo društev, kakršni sta bili »*Dante Alighieri*« in »*Trento-Trieste*«. Sighelejev koncept iredentizma torej lahko povzamemo v značilnem stavku: »neodrešene pokrajine« moramo gledati kot na našo lastnino, ki pa jo izkoriščajo drugi, vendar moramo paziti, da teh pokrajin ne bodo še nadalje izrabljali in raznarodovali. To je za sedaj vojna, ki jo bomo bojevali!« (Perfetti, 1984, 85).

V tridnevni razpravi kongres ni izšel iz splošnih okvirov in pustil odprta številna vprašanja: problem iredentizma, vprašanje alternative med protekcionizmom in liberalizmom, italijanska zunanja politika, definicija koncepta nacija in nacionalizem. Dnevni redi o različnih točkah, ki so bili sprejeti na kongresu, so bili rezultat očitnih kompromisov, toda v ospredju je bila vendarle težnja, da bi vzpostavili organizacijske temelje za konstituiranje bodoče stranke, ki pa so jo zaenkrat poimenovali »*Associazione Nazionalista Italiana*« (ANI). Med glasovanjem za ustanovitev nacionalističnega združenja in sprejemom njegovega statuta, se je pojavila zahteva, da bi za besedo »*Nazionalista*« dodali še besedo »*Imperialista*«, ki pa ji je Enrico Corradini nasprotoval zaradi taktičnih razlogov, saj za enkrat ni želel prevzeti skrajnih pozicij z jasno izraženimi monarhističnimi in imperialističnimi konotacijami. Tako je tudi sam predlog o ustanovitvi ANI ostajal v dokaj splošnih okvirih: bodoče združenje bi moralo postati prostovoljni organ nacionalnega življenja zunaj parlamentarnih teles, v vseh družbenih sferah znotraj Italije bi moralo dvigniti svoj glas in vztrajati pri tem, da ni možno zagovarjati razrednih interesov, ko so v nevarnosti nacionalni interesi, da je treba zavreči pomehkuženo tendenco pacifizma in podpirati ustanove, ki stojijo med šolskimi ustanovami in armado (šolski bataljoni, militarizirani liceji, bataljoni prostovoljcev, itd.), v čemer lahko že zaznavamo zametke kasnejših fašističnih ustanov in organizacij (Perfetti, 1984, 91).

Po firenškem kongresu je nekakšno teoretično in programsko sintezo celotnega nacionalističnega gibanja predstavljala brošura Luigija Vallija z naslovom »*Che cosa è e che cosa vuole il Nazionalismo?*« v kateri je avtor opredelil in ločil koncept nacionalizma na eni in patriotizma na drugi strani. Po njem prvega ne bi smeli pomešati z drugim, saj nacionalizem ni le emotivno stanje, nekakšna privrženost do nacije, temveč zmes »principov in vizij«, ki se ne zadovoljuje zgolj z ljubeznijo do domovine, temveč mora ta prerasti v »odločno in močno voljo po mogočni naciji, ki bo kos drugim nacijam za osvojitve njihovih posesti v medsebojni borbi za prevlado«. Nacionalizem je tako zavračal možnost, da bi bili odnosi med narodi urejeni v okviru istih moralnih norm kot odnosi med posamezniki, saj je izhajal iz prepričanja, da je v prvem primeru možno reševati nasprotja le s silo, zatorej naj bi narodi, zapleteni v življenjsko borbo, računali le na svojo moč. Valli tako opravičuje

borbo proti pacifizmu in ponovno zatrjuje, da je v »zavesti italijanskega ljudstva vse tisto kar prinaša s seboj vojna ne le nujno in usodno, temveč tudi plemenito in sveto« (Perfetti, 1984, 98). Nedvomno pa najtehtnejše delo, ki je v tem obdobju izšlo iz nacionalističnih krogov, predstavlja obsežna raziskava Paola Arcarija z naslovom »*La coscienza nazionale in Italia*«³ Šlo je v bistvu za zbirko mnenj in stališč intelektualcev in politikov o najvidnejših nacionalnih problemih Italije, pa tudi o pričevanjih v nacionalističnem tisku ter pobudah nacionalistične dejavnosti v okviru društev »*Dante Alighieri*« in »*Trento-Trieste*«. V tem delu je Arcari zavrnil Federzonijevo definicijo, da je nacionalizem višja stopnja patriotizma, ki je po njegovem emocija, nacionalizem pa doktrina, oziroma dialektični patriotizem. Patriotizem presega nacionalizem s svojim refleksnim gibanjem, saj nosi v sebi intuicijo, navdušenje in junaštvo, ki jih nacionalizem v svojem kritičnem procesu ne more vsebovati. Prihodnost nacionalizma je Arcari videl v možnosti nadaljnjega gibanja ali pa potrebe po transformaciji v pravo in resnično politično stranko, sicer pa je najpomembnejši del njegovega diskurza v povezanosti med nacionalističnim in demokratičnim konceptom. Zanj je bilo lahko vse tisto, kar je bilo povezano z nacionalizmom, hkrati tudi demokratično. Razprava o odnosih med nacionalizmom in demokracijo, ki je izbruhnila čez čas in je privedla do prvega razkola v nacionalističnem gibanju, je v njegovih delih dajala nedvoumne iztočnice in opredelitve. Arcarijevo demokratično prepričanje, ki je izhajalo tudi iz njegove intelektualne formacije in politične preteklosti, ni bilo v nobenem pogledu vprašljivo in dvomljivo ter se je v nadaljnjih razčiščevanjih znotraj nacionalističnega tabora tudi jasno manifestiralo. Na osnovi Arcarijevega diskurza je moč verjeti v demokracijo oziroma demokratične vrednote, s katerimi je izražal zaupanje v napredek in razvoj ter instinktivno nezaupanje do nacionalističnih stremeljenj in pozivov k junaštvu in imperialističnim osvajanjem (Perfetti, 1984, 103).

Po kongresu v Rimu, med 20. in 22. decembrom 1912, ko je gibanje zaradi povsem nedemokratičnega duha zapustilo kakih 30 predstavnikov demokratične skupine s Paolom Arcarijem na čelu in po libijski vojni, ki je pospešila vključitev nacionalistov v politično borbo, je odločno in nepopustljivo krilo nacionalistov v svojo sredino sprejelo skupino tržaških iredentistov (Fauro, Tamaro, Alberti, Xydias) in rimsko skupino okoli revije *L'Idea Nazionale*, ki so skupaj osnovali tako imenovani »imperialistični iredentizem«, katerega najbolj značilni predstavnik je postal Ruggero Timeus-Fauro.⁴

3 Arcari, P.: *La coscienza nazionale in Italia. Voci del tempo presente raccolte e ordinate da Paolo Arcari*, Milano 1911; P. Arcari je sprva deloval predvsem v katoliških krogih v uredništvu lista *Osservatore cattolico* in postal aktiven član skupine krščanskih demokratov F. Mede. Kljub nasprotovanju italijanski državi zaradi nerešenega »rimskega vprašanja«, pa je bilo čutiti težnje po njihovi skorajšnji vključitvi v njeno družbeno-politično življenje. Dejansko je to tako Arcarija kot mnoge druge katolike postopno privedlo v nacionalistične vode. Ne preseneča torej, da je bil Arcari leta 1910 med udeleženci ustanovnega kongresa italijanskih nacionalistov in da je bil izvoljen v njegov Centralni svet. Akti firenškega kongresa so izšli pod naslovom *Il Nazionalismo italiano. Atti del Congresso di Firenze* (ur. G. Castellini), Firenze, 1911 (DBI, 748–749),

4 O Faurovi nacionalistični doktrini tega obdobja zlasti v delih Redivo, D.: *Ruggero Timeus. La via imperialista dell'Irredentismo triestino*, Edizioni Italo Svevo, Trieste 1995; Cocceancig, B.: *Ruggero Timeus-Fauro*, Parenzo 1920; *Un'epoca senza rispetto*. Antologia sulla questione adriatica tra ,800 e primo ,900 (ur. F. Papuccia-F. Cecotti), Trieste 2011, 16–17.

Nacionalistična stremeljenja so v letu 1914 našla plodna tla v novi desno-liberalni vladi Antonia Salandre, ki je predstavljala konec dolge Giolittijeve ere in s tem poskusov, da bi na pragu prve svetovne vojne utrdili liberalni režim s pomočjo dotedanjih praks kompromisov in združevanja različnih parlamentarnih skupin. S svojim antigiolittijanskim programom, ki je bil usmerjen v razbitje liberalno-demokratske koalicije, z zaščito in forsiranjem privatnega kapitala, s ponovno afirmacijo prestiža ustanov, v prvi vrsti monarhije, je Salandra postal stična točka novih slojev oziroma elit, tako intelektualnih kot političnih, hkrati pa je s svojo »nacionalno politiko«, ki je Italijo popeljala v prvo svetovno vojno na strani antantnih sil, užival tudi vso podporo nacionalistov, ki so z milanskim kongresom maja 1914 v italijanskem političnem prostoru postali tista politična sila, ki je usmerjala in uravnavala tok italijanske politike v naslednjem obdobju (Perfetti, 1984, 179; Agnelli, 1994, 20).

Italijanski vstop v vojno maja leta 1915, je bil tako le epizoda oziroma zaključek nezizprosne borbe med dvema vladnima konceptoma, ki sta bila v bistvu oba konservativna: bodisi Giolittijev evolucionarni oziroma transformistični, kot tudi avtoritarni Salandrov in Sonninov, ob pomoči nacionalistov ter širokega spektra intervencionistov. Njihovo vodilo se nedvomno kaže v odločitvi, da je potrebno stopiti v vojno, da bi se »polastili nacije« in jo disciplinirali ter podredili birokratskemu in vojaškemu aparatu, ustvarili vojno ekonomijo, ki bi delavske sindikate potisnila na obrobje, omejili liberalne svoboščine in izven zakona potisnili zlasti leve delavske stranke, ki so bile nevtralistične že po tradiciji, tako kot večji del katolikov (Apollonio, 2001, 18).

Če sledimo Salandrovemu programu »*sacro egoismo*«, vidimo, da vsa njegova politika vsebuje začetek dokaj specifične faze oziroma opustitev najboljših tradicij italijanskega risorgimenta zaradi teženj, ki niso imele ničesar skupnega s procesom nacionalne združitve, temveč so obratno stremele k temu, da bi italijansko suverenost vsilile tujim narodom oziroma ljudstvom, ki si jih je želela Italija preprosto podrediti.⁵

Značilnosti tržaškega in istrskega iredentizma

Etnično-nacionalni konflikt v habsburškem Trstu se je ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja vsaj deloma nanašal na predhodna nasprotja med mestom in podeželjem. Trst je kazal določene posebnosti v odnosu do drugih mest cesarstva; njegova družbena sestava je bila bolj kompleksna, v kolikor ni šlo le za italijansko elito, ki je prišla v konflikt s slovenskim podeželjem in mladim slovenskim nacionalnim gibanjem. V tem obdobju je imela italijanska liberalno-nacionalna stranka absolutno premoč, kar je sicer posledica različnih dejavnikov, glavni pa je v tem, da ni bilo v teh letih nobene alternativne sile, ki bi se lahko potegovala za prevlado v mestu. Taktiko, ki jo je nekako do tega obdobja vodila liberalno-nacionalna stranka pod vodstvom Feliceja Veneziana znotraj tržaškega mestnega sveta, lahko povzamemo takole: pri zaščiti italijanskega značaja mesta je posegala po

5 Podrobneje o Salandrovi politiki »*Sacro egoismo*« v: Montanari, M.: *Politica e strategia in cento anni di guerre italiane*, vol. II. Il periodo liberale, t. II., La Grande guerra, Roma 2000; Lipušček, U.: *Sacro egoismo. Slovenci v krempljih tajnega Londonskega pakta 1915*. Cankarjeva založba, Ljubljana 2012.

skrajnih sredstvih in agresivnem obnašanju, mnogo bolj previdna in taktična je bila pri vprašanjih, ki so bila povezana s splošno strategijo iredentističnega gibanja. Dejstvo je, da tržaški liberalno-nacionalni krogi za doseg svojih ciljev niso računali na vstaje in oborožene konflikte, temveč raje na velike spremembe v okviru evropskega *statusa quo*, ki so jim sledili z veliko pozornostjo. Njihova pozornost je bila usmerjena predvsem na balkanski prostor, s tem da F. Venezian ni niti pomislil na kako možnost italijanske aneksije Dalmacije, brezkompromisni pa so bili ti krogi edino v odnosu do tržaških oziroma istrskih Slovencev in Hrvatov. Ko je Ernesto Nathan ob nemirih na Hrvaškem leta 1903 razmišljal o možnosti sporazuma oziroma pomiritve med Italijani in Slovani oziroma med podjarmljenimi narodi Avstro-Ogrske, mu je Venezian odgovoril: »Za nas agitacije tukajšnjih Slovanov nimajo neposrednega pomena. Kakršnokoli je že obnašanje Hrvatov, za nas ni dopustno, da bi razmišljali o sporazumu s Slovani na tržaških tleh. Slovani so za nas vsi enaki z avstrijsko vladavino vred. Nihče ne bo niti opazil, da obstajajo in tu živijo, ko tega režima ne več«. To nepremostljivo partikularistično omejenost tržaškega iredentizma lahko povezujemo, kot ugotavlja Angelo Ara, z njegovo nesposobnostjo, da bi lastne probleme uokvirili v širši kontekst jadranske oziroma balkanske politike, ta nesposobnost pa se je reflektirala v celotnem italijanskem iredentizmu ob izbruhu prve svetovne vojne (Ara, 1966, 80–104).

Iredentizem lahko torej v Trstu enačimo s protislovanstvom pa tudi kot opozicijo proti internacionalističnemu socializmu. Obstojijo tudi premise, zakaj se je tržaški iredentizem spremenil v nekakšen jadranski imperializem: teorija, po kateri je bil politični in demografski vzpon slovanskih narodov rezultat državnih mahinacij je posledično vodila italijansko stran do prepričanja, da se je Avstrija s Slovani želela postaviti po robu italijanski ekspanziji na Jadran. Da bi torej preprečili možnost, da bi italijanski Trst izpodrinila ogrska ali pa bodoča srbo-hrvaška Reka, iredentisti niso videli druge možnosti, kot priključitev celotne jadranske obale do Zadra k Italiji (Sabbatucci, 1970, 491).

V prvem desetletju 20. stoletja je jadransko vprašanje z novim besednjakom znova vzpodbudilo pozornost širše italijanske javnosti. Do tega je prišlo zlasti zaradi prispevka določenih intelektualnih krogov, povezanih z najbolj živahnimi kulturnimi strujami v Italiji: zelo plodno je bilo delovanje italijanske avantgarde okoli revije *La Voce* v Firencah, ki je v letih 1908 in 1910 posvetila nekaj številok italijanskemu problemu v Avstrijskem primorju in objavila prispevke Gianija Stuparicha, Alberta Spainija, Angela Vivanteja in Scipia Slataperja, ki je v tem času zasnoval svojo vizijo »kulturnega iredentizma«, v okviru katerega naj bi italijanski intelektualci tega območja širili v slovanski in germanski svet sodobno italijansko kulturo v skladu z najnaprednejšo evropsko produkcijo. Sicer so jim kulturne in jezikovne ovire preprečevale, da bi prodrli v slovanski svet, a so svojo odprtost do tega sveta kazali s poudarjanjem življenjsko pomembne in neodločljive nujnosti dialoga, z željo po razumevanju tega sveta, ne pa s konkretnim doprinosom novih spoznanj.⁶

6 Revija *La Voce* je bila najpomembnejša in najodmevnejša med italijanskimi revijami tistega časa, bodisi zaradi množice interesov, kakor tudi tematik, ki jih je obravnavala. V času njenega delovanja (1908–1916) je prešla nekaj značilnih faz, med katerimi sta bili nedvomno najpomembnejši prvi dve, in sicer prva od

Na nasprotnem bregu kot S. Slataper in skupina »vocevcev« je bil Ruggero Timeus-Fauro, ki je v bistvu izročilo *risorgimento* povezoval z novim nacionalizmom v duhu nespravljlive in manihejske nacionalne konfrontacije. Njegov cilj ni bil neko splošno načelo, temveč veličina in varnost Italije, njena prevlada v Jadranskem morju in njena ekspanzija v Sredozemlju. Zasledovanje tega cilja je impliciralo po eni strani konflikt z Avstrijo, po drugi strani pa zaostritev slovansko-italijanskega nacionalnega konflikta ob vsej jadranski obali, kar je bila za Timeusa neizogibna zgodovinska usodnost. Italijanstvo in iredentizem sta bila zanj sinonima, narodnostno vprašanje pa boj za obstanek, ki se ne more končati s kompromisom oziroma nacionalno spravo, temveč samo z zmago ali porazom italijanskega elementa. Timeusov besednjak, poln nasilja in sovraštva, odraža ne le zaostritev nacionalne borbe v Avstrijskem primorju, temveč tudi novo etično-politično klimo italijanskega nacionalizma, ki je temeljila na preseganju demokratičnih in liberalnih vrednot in se zavzemala za idejo moči in avtoritarne države. Za priključitev Trsta k Italiji se Timeus tako ni zavzemal v imenu uresničitve nacionalne enotnosti, pač pa predvidene imperialistične ekspanzije na Balkanski polotok. Potem ko je analiziral različne oblike slovanske rasti in prisotnosti v Trstu, je prvikrat hipotetično Trstu določil mesto, ki naj bi ga igral v bodočih italijanskih pridobitvah. »Italija lahko osvoji različna ozemlja«, navaja v svojem pamfletu z naslovom »*Trieste*«, »toda ključ za njeno ekspanzijo proti Balkanu in Vzhodu je lahko le Trst«, in zaključuje: »vsem bomo zalučali v obraz naše sanje o imperiju. Želimo osvajati in kaj nas brigajo nacionalne pravice drugih narodov ter mednarodne konvencije, kaj nas briga moralnost naših dejanj!« (Cattaruzza, 2007, 76).

Timeusov protislovanski nacionalizem, ki se je zlasti potencil po njegovem odhodu v Rim jeseni leta 1911 in njegovem vstopu v krog revije *L'Ida Nazionale*, ni izhajal izključno iz domneve o lastni etnični in kulturni superiornosti, temveč tudi iz pesimističnega prepričanja, da je narodnostni spopad neizogiben in da ima prednost pred ideološko različnostjo. V teku nadaljnjih štirih let študija in sodelovanja pri reviji *L'Ida Nazionale*, se je oblikovala tudi Timeusova politična vizija, razvidna iz njegovih številnih del oziroma člankov, ki so se pojavili na straneh rimskega nacionalističnega tednika in bili ozko povezani s politično aktualnimi dogodki tistega časa ter s tem pomembni pričevalci politične klime v letih pred prvo svetovno vojno. Glede na vlogo žurnalistične

decembra 1908 do novembra 1911, ko je na njenem čelu stal Giuseppe Prezzolini, druga faza pa je zajemala čas od leta 1912 do konca leta 1913, ko je vodenje revije prevzel Giovanni Papini. Za razliko od drugih revij in časopisov tistega časa, kot npr. *Leonardo*, *Il Regno*, *Hermes* itd., se je revija *La Voce*, zlasti v svoji prvi fazi od ostalih razlikovala po svoji angažiranosti, načelnosti, intelektualni poštenosti in odgovornosti. Takšen značaj in usmeritev revije sta bila predvsem posledica dokaj širokega in raznolikega kroga sodelavcev, ki so pogosto po svoji kulturni formaciji izhajali iz različnih sredin: Croce, Amendola, Salvemini, Cecchi, Murri, Einaudi, Papini, Soffici, Jahier, Slataper, Vivante in mnogi drugi. S široko paleto svojih prispevkov so ustvarili eno najživahnejših kulturnih glasil tistega časa. Tako se v številkah, enojnih ali dvojnih, tega obdobja pojavljajo številne analize, raziskave s konkretnimi temami in problemi s področja šolstva, italijanskega Juga, vloge izobraženstva v italijanski družbi, pa do vprašanja iredentizma v Avstrijskem primorju. Usodno sta v zaključno obdobje zarezali vprašanja libijske vojne oziroma italijansko-turške vojne, ko je jeseni 1911 prišlo do razkola med Prezzolinijem in Salveminijem, to pa je v naslednjih letih tudi vplivalo na nadaljnjo fizionomijo revije (Guglielmino, S.: *Guida al novecento. Profilo letterario e antologia*, Principato editore Milano, 1971, I/108-I/110); DAI, Dizionario degli autori italiani, 1973.

propagande, ki jo je Timeus izvajal s cilji, ki so vzpodbujali vojaški konflikt z Avstrijo za prevlado nad Jadranom, so bile teme, ki jih je izbiral, neločljivo povezane z analizo notranjih problemov Avstro-Ogrske, zlasti nacionalno in balkansko vprašanje, vloga Trsta

Slika 1: Koper, inauguracija spomenika Nazariu Sauru 9. junija 1935 v prisotnosti kralja Viktorja Emanuela III.

Capodistria, monumento a Nazario Sauro inaugurato il 9 giugno 1935 alla presenza del Re Vittorio Emanuele III.

v italijanski imperialistični viziji, s posebno strastjo pa se je loteval slovanskega vprašanja in pri tem seveda zavračal, tako kot že v svojem prvem članku v reviji *La Voce*, kakršno koli možnost pomiritve oziroma kompromisa, ki jo je občutil kot znamenje nacionalne šibkosti in neodločnosti (Redivo, 1995, 117). Dokaj umirjeno in do neke mere spravljivo stališče, ki ga je dve leti poprej izrazil v reviji *La Voce*, je tako ostalo le še spomin. Odslej je šlo, kot je naglašal, za »nenehen boj«, ki je zajel vse sloje prebivalstva in privedel do popolne medsebojne mržnje. Ta »nenormalni položaj italijanskega prebivalstva« ga je vodil v prepričanje, da je spopad med obema rasama neizbežen, saj je rešitev videl le v tem, da v prihodnosti »ena od ras povsem izgine«. Ob koncu naglaša, da bo skoraj zagotovo zmaga pripadala tistemu, ki bo imel na svoji strani zaslombo države; za istrske Italijane je torej obstajala le možnost, da bi se lahko naslonili na italijansko državo in bi se tako znebili, kot se je slikovito izrazil, »slovenskih in hrvaških kmetavzov«, ki so ob češki finančni pomoči in vladni podpori tako nevaren nasprotnik. Timeus je torej v iskanju takih ekstremnih rešitev zavračal možnost po spravi in enakopravnem razvoju obeh etnij in zavzel stališče, da je za preživetje in nacionalni obstoj možna le borba, ki jo je definiral kot »socialni darwinizem«, v tistem času nekakšen modni trend ter v kritični fazi apoteoze nacionalizmov in imperializmov tudi dokaj pogost pojav (Redivo, 1995, 123).

Kot »enega največjih upov nove italijanske generacije« (*una tra le migliori promesse della nuova generazione italiana*) in osebnosti, ki bi jih lahko na istrskih tleh postavili ob bok R. Timeusu-Fauru in S. Slataperju, so nekateri sodobniki videli v Piu Riegu Gambiniju, tvorcu »Istrskega mladinskega fascija« (*Fascio Giovanile Istriano*), ki je nastal v Kopru 1. oktobra 1911 in uredniku lista »*Giovane Istria*« (1913).⁷

Svoje misli in nazore je P. R. Gambini izrazil v reviji »*La Giovane Istria*« oziroma v listih »*Calendimaggio*« in »*Emancipazione*« ter nekaterih javnih nastopih od septembra 1911 do avgusta 1914, med katerimi je bil dokaj odmeven nastop iz leta 1913 pred študenti na neapeljski univerzi, povratniki iz kampanje v Libiji in študijski kolegi iz različnih italijanskih visokih šol. Žal niso ohranjena besedila njegovih govorov, posvečenih G. Mazziniju, ustanovitvi italijanske univerze v Trstu, zlasti pa govorov, ki jih je namenil članom in zaupnikom »Istrskega mladinskega fascija« v Kopru maja 1914.⁸

7 Podrobneje o ideoloških nazorih in dejavnosti P. R. Gambinija v prispevku P. A. Quarantotti Gambini, *Pio Riego Gambini e la fondazione del Fascio Giovanile Istriano (1911)*, Porta Orientale, a. X, 1940 – XIX, n. 6-7, Trieste, s. 158–169; G. Volpe, *Italia moderna*, vol. III., 1911–1914, Firenze, Sansoni 1952, s. 173 in 545–46; P. R. Gambini, *Quattro lettere, pubblicate a cura di P. A. Quarantotti Gambini*, Estratto da »*Pagine Istriane*«, n. 19–20, III serie, 1954, La Editoriale libreria s.p.a, Trieste;

8 O tem sestanku je sicer kasneje poročal eden od udeležencev in njegovih tesnih sodelavcev P. Almerigogna v članku »*Una storica riunione irredentista a Capodistria*«, *Piccolo della Sera*, Trieste 10 maggio 1934 in v njem med drugim navaja, da je P. R. Gambini v atriju palače Tacco zbral okoli sebe cvet koprskih mladine in ji z velikim žarom in zanosom spregovoril o vojni, ki je izbruhnila med Avstrijo in Srbijo ter vzpodbujal mladino, naj bo pripravljena ne neizogibne trenutke, ki prihajajo. Prisotna sta bila tudi garibaldinca Lavazzari in Monti, ki ju je poslala mazzinijanska organizacija iz Ravene. Močno skupino koprskega fascija je mladi Gambini v duhu irredentistične ideologije usmerjal predvsem v bojkotiranje avstrijskih vladnih ukrepov, širjenje paničnih vesti in budno spremljanje dogajanja na italijanskih tleh. Gambinijev nagovor je sicer že 31. decembra 1921 v listu »*Popolo di Trieste*«, opisal tudi L. Ruzzier, ki je na tajnem shodu zastopal piranske somišljenike. Po njegovih navedbah naj bi Gambini predvidel takojšen vstop Italije v vojno proti Avstriji, zato naj bi bila dolžnost mladinskega fascija, da na istrskih tleh dvigne upor oziroma izvaja

V veliki meri se njegova politična nagnjenja in prepričanja razodevajo že v daljšem članku »*Gli orizzonti della »Giovane Istria«*«, objavljenem v istoimenski reviji z dne 6. septembra 1913. V njem med drugim naglašja, da sta se dotlej v nacionalnem življenju istrskih Italijanov izoblikovali dve miselni struji, ki se borita za primat: nacionalno-liberalna in demokratična. Prva naj bi bila po njegovem giobertijevska in cavourjanska, druga pa mazzinijanska oziroma garibaldinska. Vse druge stranke naj bi se naslanjale bolj ali manj na prvi oziroma drugi politični tabor. Gambini sicer poudarja, da njegov krog okoli mladinskega fascia spoštuje vsako politično opcijo, ki iskreno izpoveduje nagnjenost do italijanske nacionalne ideje, vendar je mnogo bolj privržen italijanski demokratični ideji oziroma njunima ideologoma Mazziniju in Garibaldiju. Po nekoliko idealizirani in metaforično obarvani definiciji italijanske demokratične ideje in njene vloge v bodočem razvoju italijanske družbe, Gambini prehaja na aktualno dogajanje in naglašja, da ima njegova generacija pred seboj pomembnejše poslanstvo kot prejšnje generacije. Predvsem mora biti v celoti vključena v svoje novo poslanstvo in dolžnosti, ki so pred italijansko nacijo ter se pri tem spojiti z delavstvom in starejšimi generacijami. Zlasti delavski razred po Gambiniju premore tisto srčnost, ki je najbližja srčnosti mladih generacij, zato sta po njegovem mladina in delavstvo elementa bodočnosti; mladini in delavskemu razredu naj bi bile namenjene tudi zadnje misli Mazzinija in Garibaldija na njuni smrtni postelji (!).

V nadaljevanju Gambini poudarja, da mladi rod v čistem italijanskem demokratičnem duhu z vso pozornostjo preučuje trenutne politične razmere ter podpira rešitve, ki ustrezajo »principom italijanskega značaja in vzgoji revnejših slojev«. Pri tem zavrača kampanilizem, ki ga že najmanj petdeset let proklamira liberalno-nacionalni tabor in se kaže v njegovem zavzemanju za ohranitev istrskega, tržaškega in furlanskega značaja Avstrijskega primorja. »Mi mladi, naglašja Gambini, moramo zavreči vsak separatizem, zato mora biti vsako naše dejanje globoko prežeto z italijanstvom in zato zahtevamo upravno preureditev Avstrijskega primorja. Iz dosedanjih treh provinc je potrebno ustanoviti eno samo s središčem v Trstu in jo ločiti od Slovanov. Prihaja čas, ko bomo pričeli z odločno agitacijo za njeno uresničitev in se v zvezi s tem sprašuje: ali je trializem, oblika nekakšne tretje države južnih Slovanov v okviru monarhije, naša bližnja prihodnost?! Ne pustimo se presenetiti! Pripravimo svoj lastni načrt in zahtevajmo od tega trenutka dalje formiranje pretežno italijanske province okoli Trsta!«.

V nadaljevanju Gambini govori o zahtevah po upravni razdelitvi Avstrijskega primorja po nacionalnem ključu, kontroli nad občinami in občinskimi proračuni ter mladini polaga na srce naj se seznanja z zaščito in delovanjem kmečkih hranilnic, zadrug in naj povsod tam, kjer obstojijo sekcije mladinskega fascia, ustanavljajo socialne sekcije in vanje vabijo različne strokovnjake, organizirajo predavanja in študijske krožke. In končno, mladino vzpodbuja tudi k temu, da bi prepotovala in s tem temeljiteje spoznala »našo celotno deželo!« Akcija naj bo izvedena brez udeležbe drugih strank, sicer pa naj poteka ob spoštovanju drugih mnenj in idej ter ob toleranci do katerih koli drugih načel. Pri tem

sabotažne akcije, ali pa v nasprotnem primeru, da množično emigrirajo na italijanska tla. Sam je tej pobudi, potem ko je sprevidel, da je Italija razglasila nevtralnost, sledil 4. septembra 1914 in se umaknil v Benetke, kasneje pa se je kot prostovoljec vključil v italijansko armado (Quarantotti Gambini, 1954, 4).

pa Gambini ne pozabi poudariti, da ne bodo niti najmanj popuščali pri uresničevanju svojih idej, ki jih čutijo globoko v sebi, »saj bomo poti, ki smo si jo zastavili, sledili do smrti brez oklevanja, ker čutimo, da bodočnost pripada nam!«⁹

ZAKLJUČEK

Mladi krog okoli R. Timeusa-Faura in P. R. Gambinija se je torej vrgel v nacionalno borbo z drugačnim radikalizmom in prepotentnim aktivizmom upornišva in nasilja ter v znamenju novih gesel, kakršno je predstavljala zlasti Italijanska univerza v Trstu, upravna preureditev Avstrijskega primorja in osvoboditev »neodrešenih dežel«. Z novo sposobnostjo vključevanja v družbeno preobrazbo in mobilizacijo nacionalističnih sil se je zdelo, da so sposobni pobirati sadeže družbene preobrazbe, ki se je že napovedovala in dobila svoj konkreten izraz v porajajočem se fašizmu povojnega obdobja.

Skoraj vsi sodelavci in tvorci nekdanjega »vocejanskega« kroga so ob izbruhu prve svetovne vojne oziroma ob vstopu Italije v vojno na strani antantnih sil, prešli na italijansko stran in se bojevali za »svojo domovino« tudi za ceno lastnega življenja. Za nekatere med njimi taka odločitev ni bila lahka: po eni strani so bili pod vplivom avstromarksizma in do konca upali na federalistično preureditev dvojne monarhije, drugi so bili pod vplivom mazzinijanstva in garibaldinstva, (kot npr. Pio Riego Gambini) ter verjeli, da vstop Italije v vojno in vključitev »neodrešenih dežel« predstavlja zaključno fazo italijanskega *risorgimento*. Za te nekdanje avstrijske Italijane, zlasti za demokratično orientirane iredentiste, pa je »odrešitev« in združitev z Italijo pogosto predstavljala bolečo preizkušnjo njihove platonične ideje o Italiji, tembolj zato, ker se je povojna Italija dokaj hitro soočila s problemi porajajočega se fašizma. Zgolj hipotetično vprašanje, kakšen bi bil njihov odnos do fašizma v primeru, da bi preživel morijo prve svetovne vojne, tako ni niti preprosto niti enoznačno, vsekakor pa lahko k odgovoru nekoliko pripomore dejstvo, da se kot podpisnika manifesta, ki ga je ob izbruhu prve svetovne vojne na mlade Istrane naslovil »Istrski mladinski fascio«, ob Piu Riegu Gambiniju pojavljata tudi Luigi Bilucaglia in Piero Almerigogna ter Luigi Ruzzier, prva dva vidna fašistična voditelja v Istri že v prvem povojnem obdobju.¹⁰

9 La Giovane Istria, Capodistria 6 settembre 1913, n. 2 z naslovnim člankom »*Gli orizzonti della »Giovane Istria«*»; v letu 1913 so izšle zgolj tri številke omenjene revije in sicer 6. septembra, 11. in 25. oktobra 1913, letnik 1.

10 Manifest »Istrskega mladinskega fascio« iz leta 1915 je pozival istrsko italijansko mladino na boj za osvoboditev Istre in Julijske krajine izpod avstrijske nadoblasti. Natisnili so ga v tisočih izvodih, ki so jih v obliki propagandnih letakov z letala odvrli nad večjimi istrskimi mesti. Med podpisniki manifesta so bili poleg P. R. Gambinija še Luigi Bilucaglia, kasneje kapitan in prostovoljec v italijanski armadi, prvi predsednik borbenega fascio (*Fascio di Combattimento*) v Pulju, ki je bil ustanovljen 12. julija 1920 in kmalu postal najvidnejša borbena sila fašističnega gibanja na istrskih tleh, Piero Almerigogna in Luigi Ruzier. Določene simpatije do fašizma so se pri nekaterih Istranih iz republikanskih vrst pokazale že leta 1919. V tem času sta brata Almerigogna iz Kopra še kazala določeno zadržanost do fašizma, h kateremu pa sta dokončno pristopila leta 1922, kot je zabeleženo v listu »*Era Nuova*«. Sicer pa so vse od konca leta 1919 v Istri obstajali tudi demokratični krožki, v katerih so se zbirali nekdanji mladi iredentisti od mazzinijanskih do konservativnih nazorov in v odsotnosti močne nacionalistične stranke ostajali dokaj dezorientirani tudi

Italijanski nacionalizem se po prvi svetovni vojni oziroma po zmagi in uresničenju zaželenega ideala ni umiril, pač pa se je zaostрил in okreplil s svojo nekdanjo protislovansko usmerjenostjo. Politika nacionalne obrambe se je torej tudi po priključitvi k Italiji pojmovala kot edina primerna politika za zaščito italijanstva. Ker zanjo ni bilo več realnih zgodovinskih razlogov, je postala nacionalna obramba formula, ob kateri je bilo mogoče z umetnim poudarjanjem nevarnosti za nacionalno identiteto, zbrati konsenz večine prebivalstva, po drugi strani pa je ta formula pospeševala radikalizacijo v maksimalističnem smislu pri velikem delu tržaškega proletariata in radikalizacijo v nacionalističnem smislu pri slovanskem življu Julijske krajine. V tem napetem in zaostrenem ozračju je našel fašizem plodna tla za svoj razvoj, tako kot skoraj na vseh po vojni priključenih ozemljih, kjer se je lahko še posebej predstavljal kot branilec zmage in njenih sadov (Ara-Magris, 2001, 147).

Zgodovina vzhodne meje, kot v svojem delu »*Sentinelle della Patria. Il fascismo al confine orientale 1918-1941*«, Roma-Bari 2011, naglaša Annamaria Vinci, torej nudi neko svojo interpretacijo problema tako v svojem najširšem evropskem kontekstu, kot znotraj svoje nacionalne zgodovine. Prehod od liberalne države v fašistično diktaturo je bil dejansko temeljni preizkusni kamen za sožitje med različnimi etnijami, toda že razbitje liberalne države kaže na grenak problem temeljnih izkušenj, izgubljenih priložnosti in »dobre volje« pred nevarnimi ekstremizmi oblastnih organov in armadnih krogov, ki so stremeli k postopni odpravi liberalnih in demokratičnih principov. Tisto, kar lahko označimo s paradigmo izključevanja, se je zlasti na tleh nekdanjega Avstrijskega primorja oziroma poveljne Julijske krajine, začelo naslanjati na čustva sumničenja in prezira, ideja drugega pa je začela veljati zlasti za slovensko in hrvaško prebivalstvo pa tudi za pripadnike socialistične stranke. Vojaški informativni viri so takoj začeli povezovati »boljševistično in slovansko nevarnost« (*il pericolo bolscevico con il pericolo slavo*) ter jo označevati kot potencialnega notranjega sovražnika. Fašistično gibanje v Julijski krajini, zlasti pa v Trstu, je tako v kratkem postalo vozlišče, kamor so se usmerjale druge nacionalistične antislovanske in antisocialistične formacije: v odnosu do njih so zlasti borbeni fasciji s svojo dinamiko in agresivnostjo nenehno naraščali in postajali vzorčen primer tako za Furlanijo kot za Istro, medtem ko je samo fašistično gibanje označeno kot model za celoten nacionalni okvir.

v volilni kampanji leta 1921 (A. Apollonio, *Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922*, cit., s. 259–260).

ITALIAN IRREDENTISM AND NATIONALISM – THE HATCHERY OF LATER FASCISM ON THE BORDER

Salvator ŽITKO

The Historical Society of Southern Primorska of Koper, Garibaldijeva 18, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: salvator.zitko@gmail.com

SUMMARY

The Italian national movement had undergone several development phases, and the unification of Italy in 1866 had given rise to Italian irredentism and the tendency to incorporate the »unredeemed lands« along the eastern Adriatic coast into the Kingdom of Italy.

*If until the end of the 19th century the irredentist movement was mostly led by the left wing, in particular by the democrats and republicans, at the beginning of the 20th century its reins were taken over by Giovanni Giolitti's policy of »new liberalism«, i.e. by the nationalist circles of the new bourgeoisie, the court and the army. The Austrian Littoral and Dalmatia were subject to campaigns launched by some nationalist societies, while Italy was home to the societies Dante Alighieri and Trento-Trieste and saw the publication of numerous gazettes and magazines such as *Il Regno*, *Il Carroccio*, *La Grande Italia* and finally *L'Idea Nazionale*.*

*By its first congress in Florence in December 1910, the Italian nationalist movement had become increasingly radical in its claims for strengthening the army and for the incorporation of »unredeemed lands«. In that period, the »unredeemed lands«, in particular those of Trento, Trieste and Istria, saw the formation of specific forms of irredentism. Particularly in Trieste, they were practiced by the liberal and national camp gathered round the magazine *La Voce*, which propagated »cultural irredentism«, on the other. Such aspirations posed a great threat to the Trieste liberal and national camp, and so Trieste irredentism was characterized by the anti-Slavic stance on the one hand and by the opposition to international socialism, which after 1890 relied on the Slavic element in the struggle against the Italian nationalist movement, on the other. A strong supporter of anti-Slavic tendencies was Ruggero Timeus-Fauro, who propagated the idea of the great Italy and its dominion over the Balkan in the spirit of new, aggressive Italian nationalism. The attainment of this goal implied a conflict with Austria on the one hand and the escalation of the Slovene-Italian national conflict along the entire eastern Adriatic coast on the other.*

Keywords: irredentism, nationalism, ethnic-national conflicts, fascism

VIRI IN LITERATURA

- La Giovane Istria.** Capodistria 6 settembre 1913, n. 2, naslovni članek »Gli orizzonti della »Giovane Istria«.
- Agnelli, A. (1994):** L'idea di nazione all'inizio e nei momenti di crisi del secolo XX. V: Pastorelli, P.: Il principio di nazionalità nella politica estera italiana, AA.VV.: Nazione e nazionalità in Italia (ur. G. Spadolini), Roma-Bari, Laterza..
- Apollonio, A. (2001):** Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922. Gorizia, Istituto Regionale per la Cultura Istriana, Libreria Editrice Goriziana.
- Apollonio, A. (2004):** Venezia Giulia e fascismo 1922-1935. Una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura mussoliniana. Gorizia, Istituto Regionale per la Cultura istriano-fiumana-dalmata, Libreria Editrice Goriziana.
- Apollonio, A. (2014):** *La Belle époque* e il tramonto dell' impero asburgico sulle rive dell'Adriatico (1902-1918). Dagli atti conservati nell'Archivio di Stato di Trieste, I: Gli anni prebellici (1902-1914). Fonti e studi per la Storia patria della Venezia Giulia; II: La Grande guerra (1914-1918).
- Ara, A. (1966):** L'avvenire di Trieste in un dibattito al Consiglio comunale di Trieste nel gennaio 1913. V: »Il Risorgimento«, Trieste, 80–104.
- Ara, A. – Magris, C. (2001):** Trst, obmejna identiteta. Ljubljana, Študentska založba.
- Arcari, P. (1911):** La coscienza nazionale in Italia. Voci del tempo presente raccolte e ordinate da Paolo Arcari, Milano.
- Arcari, P. M. (1934–1939):** Le elaborazioni della dottrina politico nazionale tra l'unità e l'intervento (1870-1914), II., Firenze, Casa Editrice Marzocco.
- Cattaruzza, M. (2007):** L'Italia e il confine orientale 1866-2006. Bologna, Società editrice il Mulino.
- Coceancig, B. (1920):** Ruggero Timeus-Fauro. Parenzo, Tipografia di Gaetano Coana e figli.
- DAI (Dizionario degli autori italiani) (1973):** Messina-Firenze, Casa editrice G. D'Anna.
- Giuglielmino, S. (1971):** Guida al novecento. Profilo letterario e antologia, Principato editore Milano.
- Lipušček, U. (2012):** Sacro egoismo. Slovenci v krempljih tajnega Londonskega pakta 1915. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Montanari, M. (2000):** Politica e strategia in cento anni di guerre italiane, vol. II. Il periodo liberale, t. II., La Grande guerra, Roma.
- Perfetti, F. (1984):** Il movimento nazionalista in Italia (1903-1914). Bonacci Editore, Roma.
- Quarantotti-Gambini, P. A. (1940):** Pio Riego Gambini e la fondazione del fascio Giovanile Istriano (1911) Porta Orientale, n. 6-7.
- Quattro lettere,** pubblicate a cura di P. A. Quarantotti Gambini, Estratto da »Pagine Istriane«, n. 19-20, III serie, 1954, Trieste, La Editoriale libraria s.p.a..
- Redivo, P. (1995):** Ruggero Timeus. La via imperialista dell'irredentismo triestino. Trieste, Edizioni Italo Svevo.

- Sabbatucci, G. (1970):** Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia. V: Storia Contemporanea. Rivista trimestrale di studi storici, I., a. 1, n. 3.
- Un'epoca senza rispetto (2011).** Antologia sulla questione adriatica tra ,800 e primo ,900. (ur. F. Papuccia - F. Cecotti), Trieste.
- Vinci, A. (2011):** Sentinelle della Patria. Il fascismo al confine orientale 1918-1941. Laterza, Roma-Bari.
- Volpe, G. (2002):** Italia moderna 1898-1910. vol. III., Firenze, Casa Editrice le Lettere.

DOKONČNI BOJ MED »SEVERNOJADRANSKIMI RASAMI«
V IREDENTISTIČNEM IN FAŠISTIČNEM DISKURZU

Marta VERGINELLA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marta.verginella@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Ali je italijansko protislovanstvo na prehodu iz 19. v 20. stoletje preraslo v rasizem? Ali pa je fašistična ideologija, ki se je oblikovala na italijanski vzhodni meji po koncu prve svetovne vojne, le posvojila predsodke, ki jih je od druge polovice 19. stoletja naprej do Slovencev in Hrvatov gojil in širil italijanski nacionalistični diskurz? Odgovore na ta vprašanja bomo poiskali tako v besedilih liberalnacionalno usmerjenih in iredentističnih piscev kot v pisanju ideologov italijanskega obmejnega fašizma in promotorjev prisilne italijanizacije slovenskega in hrvaškega prebivalstva, živečega v nekdanjem avstrijskem Primorju, na območju, ki je bilo po koncu prve svetovne vojne priključeno h Kraljevini Italiji z imenom Julijska krajina.

Ključne besede: rasizem, obmejni fašizem, nacionalizem, Julijska krajina, protislovanski diskurz

LA LOTTA FINALE TRA LE »RAZZE NORDADRIATICHE«
NEL DISCORSO IRREDENTISTA E FASCISTA

SINTESI

Tra Otto e Novecento l'antislavismo ha assunto nella Venezia Giulia le sembianze del razzismo oppure si è trattato di un atteggiamento derivante dal fenomeno nazionalistico, caratterizzato da pregiudizi antichi propagati prima dagli ambienti liberal-nazionali giuliani, in seguito sostenuti dal fascismo di frontiera, promotore sin dalla sua ascesa al potere di una italianizzazione forzata delle popolazioni slovene e croate residenti nell'ex Litorale austriaco, territorio annesso dopo la fine della prima guerra mondiale al Regno d'Italia? Le risposte a queste questioni si trovano nei testi degli autori liberal-nazionali, ma soprattutto negli scritti degli irredentisti (Timeus) divenuti dopo il 1918 gli ideologi del fascismo di confine.

Parole chiave: razzismo, fascismo di confine, nazionalismo, Venezia Giulia, antislavismo

UVOD

Peščica razumnikov, ki so bili v dobi razsvetljenstva in na začetku devetnajstega stoletja prepričani zagovorniki sobivanja Italijanov in Slovanov, na primer filolog dalmatinskega rodu Niccolò Tommaseo (Pirjevec, 1977, Tommaseo, 1943), je bila z italijansko združitvijo in zaostritvijo medsosedskih odnosov na območju severnega Jadrana potisnjena na stranski tir, saj sta jo presegla razvoj dogodkov in razširjanje zamisli o narodnostno enoznačnih identitetah in programih, ki so obljubljali nacionalno homogene družbene skupnosti. Na južnem obrobju habsburške monarhije je zgodovina še posebej v drugi polovici 19. stoletja postala pretveza za merjenje narodne kontinuitete, in teren za dokazovanje uzurpatorstva in infiltracije drugih. Potvarjanje narodne genealogije (Hobsbawm, Ranger, 1983) se je na območju severnega Jadrana dogajalo takrat in tako, kakor je bilo to značilno za srednjeevropski kontekst: namen narodnih akterjev je bil namreč, da za večjo stabilnost lastne skupnosti povežejo njene člane in zarišejo manj prepustne meje. V okolju, v katerem narodna pripadnost nikoli ni bila samoumevna, temveč je zahtevala nenehno potrjevanje, so se drugi spremenili v neizčrpen vir tegob, postali so povsod navzoči sovražnik, ki zapleta odnos z osrednjo oblastjo in seje negotovost tako glede prihodnosti celotnega obmejnega območja kakor tudi njegove državne pripadnosti (Augé, 1994).

Kljub podobnosti med utemeljevanji, ki so jih zagovarjali posamezni narodni tabori na območju severnega Jadrana, nenehni polemiki z rivalskim taborom in precej splošno razširjenemu nagnjenju k stereotipnemu prikazovanju drugih, ne smemo podceniti nekaterih temeljnih razlik med različnimi narodnimi akterji, zlasti nastopanje s pozicije moči, ki se je v javni sferi vzpostavilo med večino in manjšino, med tistimi, ki so lahko sodelovali s političnim središčem, torej z Dunajem, in tistimi, ki so ostajali odrinjeni na krajevno ali območno delovanje. V tem okviru bom analizo slovenske in hrvaške protitalijanskosti¹ pustila ob strani in se raje zadržala pri protislovanski drži, zgodovinsko ukoreninjeni v tisti obliki beneške prevlade na območju Jadrana, za katero je bil zelo značilen kolonialističen odnos beneškega vodilnega sloja do istrsko-dalmatinskih krajev, ki pa sta jo zaznamovala tudi modernost in razsvetljenstvo oziroma zamisli, ki so od konca osemnajstega stoletja narekovala nove vedénjske modele in med njimi tudi potrebo po klasifikaciji družbe in ljudi. Izobraženim slojem italijansko govoreče družbe v Primorju in Dalmaciji, ki so zase menili, da so del Zahoda, je slovansko prebivalstvo postalo s civilizacijskega vidika manjvredno, prihajajoče z Vzhoda kakor vsa barbarska ljudstva in zato postavljeno na nižjo raven civiliziranosti (Wolff, 2002).

Vendar pogleda na Slovana kot človeka, ki je blizu naravi in ga ni pokvarila civilizacija, kot na dobrega divjaka, ni posvojilo samo nekaj posameznih razsvetljskih

1 Podobna strnitev vrst hrvaškega in slovenskega prebivalstva je potekala od sredine 19. stoletja v znamenju poziva k slovanskim koreninam in poskusu vzpostavitve neprehodne etnične pregrade, ki bi varovala kulturno čistost. Vprašanje varnosti in varovanja je tudi v slovanskem kontekstu ustvarilo drugega; Italijani so postali neizčrpen vir za obtožbe in predsodke (Verginella, 2009, 11–18). O vzporednicah med italijanskim nacionalizmom in slovensko-hrvaškim glej *Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955* (Wördsörfer, 2004).

mislecev ali popotnikov, na primer Alberto Fortis², temveč se je kot predsodek z vrha navzdol razširil zlasti na mestno istrsko-dalmatinsko družbo, prodrl med slovanske priseljence in nazadnje postal značilna sestavina meščanskega in mestnega skupinskega predstavnega sveta na vsem območju severnega Jadrana (Pirjevec, 2009, 5). Stereotip se je po revolucionarnem obdobju iz leta 1848 prilagodil novi stvarnosti, saj so bili Slovani v domoljubni italijanski publicistiki v Istri in dalmatinskih mestih čedalje pogostejše prikazovani kot neomikani barbari, grobi in neotesani v svojem jeziku in zamislih. Ko jih nekaj desetletij pozneje zaradi družbenih, gospodarskih in kulturnih razlogov niso več mogli obravnavati izključno v taki luči, so utrpeli novo spremembo: poleg stereotipa o okupatorju in uzurpatorju se jih je oprijel še stereotip o ideološkem prevratniku. Ta je bil v nekaterih vidikih komplementaren liku spletkarja, ki je prišel od zunaj in je zmožen zanetiti »rasno sovraštvo« (proti Italijanom), ki do takrat ni bilo navzoče med preprostim kmečkim življenjem (Pirjevec, 2009, 7–8).³ V dvajsetem stoletju, zlasti od tridesetih let naprej, se uveljavi tudi stereotip o komunističnem Slovanu. Ta se je po drugi svetovni vojni preobrazil v stereotip o likvidatorskem komunističnem Slovanu, ki politične nasprotnike pobija in jih meče v fojbe.

Vodilni liberalno-nacionalistični italijanski sloj, nosilec politične in kulturne hegemonije v avstrijskem Primorju, si je do razpada Avstro-Ogrske prilaščal izključno prevlado nad javno sfero z zahtevami po večvrednosti italijanskega naroda, prinašalca kulture in napredka. Italijanska sestavina je v zadnjih dveh desetletjih devetnajstega stoletja izgubljala zmožnost asimiliranja hrvaških in slovenskih množic, ki so se priseljevale v mesta, zlasti pa ji ni uspelo učinkovito zavirati rasti slovanskega srednjega sloja, pobudnika kulturnega in razvejenega gospodarskega povezovanja, zmožnega spreminjati odnose s pozicije moči tudi v mestnih okoljih, ki jim je vladala italijanska liberalno-nacionalistična stranka. Vzpon slovenske skupnosti v Gorici in Trstu in hrvaške v istrskih in dalmatinskih mestih je prispeval k širjenju bojazni in strahu med tistimi, ki so bili strpni do domnevno manjvrednih slovanskih slojev, navzočih v mestnem kontekstu, na primer s tem, da so na svojih domovih zaposlovali slovansko služničad, obenem pa so nasprotovali vsakemu prodiranju slovensko ali hrvaško govorečega prebivalstva v meščansko sfero, kar so imeli pravzaprav za invazijo ali omadeževanje »prave narave« mest in samih iredentističnih dežel.⁴

2 Padovski naravoslovec in pisatelj Alberto Fortis je leta 1772 izdal potopis *Viaggio in Dalmazia*, ki je doživel velik uspeh v Italiji in drugod po Evropi.

3 Pirjevec s tem v zvezi napoti na pamflet Vincenza Duplancicha *Della civiltà italiana e slava* (Trst, 1861), v katerem je stereotip o dobrem divjaku postavljen ob bok stereotipu o barbarskem Slovanu.

4 Kot pojasnjuje Tullia Catalan v razpravi *Linguaggi e stereotipi dell'antislavismo irredentista*, je bil cilj protislovanskega diskurza vzpostaviti »agresivno in ekskluzivno idejo nacije«. V prvi fazi (1880–1907) je protislovansko usmerjen iredentistični tisk širil podobo neizobraženih in neciviliziranih Slovanov, v drugi (1908–1914) pa je čedalje bolj dokazoval podrejenost Slovanov in pri tem uporabljal besede in metafore, ki so napeljevale na živalski svet, kar je bilo značilno tudi za takratni antisemitski diskurz (Catalan, 2015, 45–54).

Na ta strah je skušal odgovoriti Ruggero Timeus (1892–1915)⁵, znan tudi kot Ruggero Fauro, pobudnik gibanja, imenovanega »novi iredentizem«⁶, zagovornik osvoboditve iredentističnih dežel, vendar ne več »v imenu nacionalnega ideala in niti ne v imenu demokratičnega ideala!« (Timeus, 1929, III), temveč v obetu po italijanski prevladi nad vsem območjem Jadranskega morja. Jadransko vprašanje naj bi se po njegovem mnenju razrešilo zunaj Avstrije s tem, da bi se Italija vrnila na nekoč beneška ozemlja in postala edina gospodarica Jadrana.

Pri Timeusu mnogi razlagalci tržaške in obmejne zgodovine radi omenjajo njegovo pripadnost »avantgardni generaciji«, ki je na obmejnem območju, pripadajočem Avstro-Ogrski, zasnovala »morebitno vlogo za italijanskost Julijske krajine«⁷ in izdelala program kulturnega iredentizma. Ta je po zamisli Scipia Slataperja poleg obrambe italijanskega naroda predvideval tudi posredniško vlogo med Italijo in »kulturnimi realizacijami Slavije in Nemčije« (Cattaruzza 2007, 59; Ara, Magris, 1982, 26), v Timeusovi različici pa ni puščal nobenega prostora za kakršnokoli medkulturno posredništvo. Po njegovem mnenju »civilizacije ne napredujejo s sporazumi, temveč z rasnimi boji« (Timeus, 1929, 126).

V nasprotju z mladimi tržaškimi intelektualci, sodelavci revije *La Voce*, na primer bratoma Stuparich, Scipiem Slataperjem in zgodovinarjem Angelom Vivantejem (Lunzer, 2009, 34–35 in 142–144) je on jezdil na valu nacionalistične nepopustljivosti, češ da kakršnakoli sprava z nemškim in s slovanskim svetom ni mogoča (Ara, Magris, 1982, 60–61). Narodni boj je bil zanj edini pomemben pojav v Julijski krajini, ker zunaj njega ni moglo biti tam nobenega drugega skupnega interesa (Timeus, 1929, 41). Z odmikom od liberalno-nacionalističnih krogov, ki so še naprej zagovarjali obrambo italijanskih interesov v okviru Avstro-Ogrske, in od sodelavcev revije *La Voce*, ki so bili naklonjeni demokratični, iz risorgimenta izhajajoči tradiciji, je narodni boj raje enačil z zamisljo o moči in širitvi. Poslanstvo Italije zanj ni bilo več spodbujanje širjenja demokratičnih vrednot, temveč njihovo preseganje v prid močne države, zmožne osvajanj in prevlade (Cattaruzza, 2007, 63).

Timeus je imel v člankih, objavljenih v reviji *L'Idea Nazionale*, neenakost med posamezniki, pripadajočimi italijanski rasi, in posamezniki slovanske rase za samo po sebi umevno in je spopad med njima razglašal za neizogiben: »S Slovani volilnega boja ni. Med dvema sovražnima si vojskama, ki sta drugačne rase in drugačnega jezika, med narodoma, ki se bojujeta do popolnega uničenja, razpravljanja ne more biti (Timeus, 1929, 154).« Narodni boj, dojet kot neizogibna usoda, se dovrši s popolnim izginotjem

5 Rodil se je v Trstu v malomeščanski družini. Po gimnaziji v Trstu se je vpisal na filozofsko fakulteto v Gradcu. Še ne dvajsetleten se je preselil v Italijo, najprej v Firence, nato pa v Rim. Sodeloval je z revijama *La voce* in *L'Idea Nazionale*. Kot prostovoljec se je pridružil vrstam italijanske vojske in 14. septembra 1915 padel na fronti na Pal Piccolo v zahodnih Karnijskih Alpah (Redivo, 1995, 23–31).

6 Po mnenju Luigija Federzonija je bil Timeus rušitelj republikanskega in prostozidarskega mita, pa tudi iredentizma, ki se je »v štiridesetih letih neodgovornega zborovalskega vika in krika jalovo izčrpal v nekakšno romantično blodnjo, ki je terjala vojno, obenem pa pridigala o razoroževanju in notranji vstaji, in medtem ko je izražal sentimentalno željo po pridobitvi nekaterih ozemelj, je podzvestno iskal opravičila za prihodnja odrekanja in pripravljaj ljudi nanje«. (Timeus, 1929, neoštevilčene strani).

7 To opredelitev je uporabil Baccio Ziliotto (Ziliotto, 1924) in povzel Elio Guagnini (Guagnini, 1988, 304).

ene od spopadajočih se ras: »Če v naših krajih glavna oblast ostane avstrijska, se bodo vsi spopadi in premirja končali v našo škodo; če bomo nekoč imeli to srečo, da nam bo vladala naša domovina Italija, se bomo pri priči znebili vseh teh slovenskih in hrvaških kmetavzarjev, ki se nam, podprti s češkim denarjem in z avstrijskimi bajoneti, zdijo tako nevarni (Timeus, 1929, 45).«

Slovansko nevarnost je po njegovem mogoče odstraniti samo s priključitvijo iredentističnih dežel h Kraljevini Italiji in s popolno osamitvijo Slovanov, živčih na ozemlju avstrijskega Primorja, od drugega slovanskega prebivalstva.⁸ Med čakanjem na ta dokončni poraz pa imajo narodni izobraževalni sistem oziroma italijanske šole izjemno pomembno vlogo. Čustvo pripadnosti italijanskemu narodu mora zoreti skupaj z zavestjo o popolni in nespravljivi ločitvi od druge rase. Slovanom ne smemo biti naklonjeni, ker so tujci, italofobi, klerikalni in politično kratkovidni, pravzaprav »niso ljudje«. Za Timeusa je bila človeškost v Trstu sinonim za italijanskost (Timeus, 1929, 125).

V tem pogledu za italijanskost v Julijski krajini niso bili najnevarnejši »kmetavzarški« Slovani, »osebki brez kulture, brez zgodovine, političnega programa in družbenih izhodišč« (Timeus, 1929, 145), temveč »emigranti«, ki jih italijanski družbi ni uspelo asimilirati, tisti, ki so prispevali k rasti »majhnega slovanskega mesta v velikem italijanskem mestu (Timeus, 1929, 145).« V temelju Timeusove protislovanske paradigme je bil strah pred obkolitvijo in prevlado, tista bojazen, ki jo je Hervé Le Bras opazil pri francoskem nacionalizmu s konca devetnajstega stoletja in jo opredelil kot samo bit rasistične ideologije (Le Bras, 1994). Timeus se je bal slovanske invazije, oslabitve italijanske asimilacijske zmožnosti, izgube monopola v italijanskih šolah, slovanske infiltracije, ki je spreminjala pravo italijansko naravo Trsta. Zato je polemiziral s tržaškimi socialisti, ki so bili naklonjeni odprtju javnih slovenskih šol v mestnem središču, in podpiral mestne oblasti, ki so to prepovedovale; italijanska šola je morala ostati glavno orodje za italijanizacijo Slovanov (Timeus, 1929, 127).

Njegova misel je našla plodna tla zlasti v krogih, ki so po mnenju Alcea De Riose izražali močno jezo, ker so se morali spopadati »z nepredvideno stvarnostjo, ki so jo zato občutili kot grozečo (Riosa, 2009, 108).« Njegov politični program, ki so ga sodelavci revije *La Voce* kritizirali, je bil toplo sprejet v iredentističnih krogih, zlasti pa pri nacionalistih, ki so v Italiji z enako naklonjenostjo gledali na italijansko misijo v deželah vzhodnega Jadrana, kot so na italijansko osvajanje Afrike. Za Timeusa so bili italijanski izseljenci v Tuniziji, »delu Italije«, ki so jih preganjali Francozi in Arabci, v enakem položaju kot iredentisti, podjarmljeni Avstriji in postopoma odrinjeni na rob, ker so »preveč olikani in jih je premalo (Cattaruzza, 2007, 31).«

Italijanska osvojitve Tripolija je bila po njegovem predhodnica odgovora, kakršnega bi morala Italija dati tudi v zvezi z drugimi sovražniki, in je naznanjala prihodnje italijanske osvojitve na tleh Evrope. Njegovo videnje vzhodne meje Italije kot vrat, odprtih

8 Timeus je predvideval tudi morebitno podporo prihodnji jugoslovanski državi, vendar v zameno za to, da ta popolnoma pozabi na slovansko prebivalstvo Primorja: »Slovanom moramo dati vedeti, da morajo, če hočejo biti deležni naše pomoči, imeti svoje brate z italijanskih ozemelj Avstrije za neobstoječe in se zato ne smejo meniti niti za to, kako danes ravnamo z njimi (Timeus, 1929, 112).«

proti Vzhodu, in Trsta kot sprednje straže za italijansko širitev na Balkan je bilo skladno s pričakovanji bolj radikalnega italijanskega nacionalizma in na isti valovni dolžini s političnimi krogi, ki so bili leta 1914 pripravljeni podpreti takojšen vstop Italije v vojno (Cattarazza, 76–79). V krogih tržaškega razumnštva so si tako videnje delile osebnosti, kakršna sta bila ekonomist Mario Alberti in zgodovinar Attilio Tamaro, ki sta bila oba močno angažirana na strani protislovanske fronte in sta nasprotovala vsaki enakopravnosti med narodoma, saj naj bi bil prvi *Kulturnation*, drugi pa narod brez zgodovine.

Angelo Ara in Claudio Magris, ki sta v knjigi *Trieste. Una città di frontiera* obnovila kulturno zgodovino Trsta, sta opozorila na Timeusov nacionalistični radikalizem, pri katerem sta poudarila njegovo nespravljivost in ga po eni strani opredelila kot »poseben primer italijanskega javnega mnenja v Trstu v prvih petnajstih letih dvajsetega stoletja«, po drugi pa kot običajnega za »občutek nemoči ob soočenju z nečim, kar so imeli za slovansko agresijo in je postavljalo pod vprašaj narodne, politične in družbene poteze, ki si jih je Trst v svoji zgodovini pridobil [...]» (Ara, Magris, 1982, 98).«

Po mnenju Elia Apiha, enega najbolj cenjenih predstavnikov tržaškega zgodovinopisja v drugi polovici dvajsetega stoletja, je Timeus s svojo lucidno obdelavo zgledno poosebil nagnjenje k potvarjanju zgodovine in tega, koliko je ta do zdaj zgradila: »Za Trst je bila to morda temeljna pridobitev v kulturi dvajsetega stoletja. V njej je našla prostor zveza med nacionalizmom in imperializmom in iz nje je po več kot enem stoletju izšla nova teorija o vlogi mesta. Ta je bila nasprotna tradicionalni vlogi v zgodovinopisju, ki je v njem videlo naravno (in umetno) pristanišče Avstrije (Apih, 1988, 98).«

Timeus je pripadal jedru mladih, iz malomeščanstva izhajajočih intelektualcev, ki so zapustili liberalno-nacionalistično politično usmeritev s kritiko meščanskih idealov, ovirajočih osvajalske načrte, in se pridružili imperialističnemu, nacionalističnemu in nepopustljivo protislovanskemu projektu, ki je predvideval tudi zatiranje drugih (Negrelli, 2002, 1357–1358). Časovno bližja Marina Cattaruzza je za Timeusov jezik doumela, da je »poln nasilja«, da v njem ni le ogorčenost narodnega boja v avstrijskem Primorju, »temveč tudi novo etično-politično ozračje italijanskega nacionalizma, ki je temeljilo na preseganju demokratičnih in liberalnih vrednot, na zamisli o nastopanju s pozicije moči in avtoritarni državi« (Cattaruzza, 2007, 62), se zadržala pri vplivu njegovega protislovanskega ekstremizma na politiko potujčevanja, ki jo je izvajal obmejni fašizem, in izpostavila vpliv njegove politične misli na intervencionistične kroge in na tiste državne organe, ki so iredentistični nacionalistični program sprejeli za svoj strateški cilj (Cattaruzza, 2007, 204).

Vendar lahko s panoramskega gledišča, ki zajema krajevne in vsedržavne zgodovinarje, ukvarjajoče se s Timeusom v zadnjih sto letih (Redivo, 1995, 23–31), sklepamo, da so najpogostejši izrazi, s katerimi so vrednotili njegovo politično misel, politična lucidnost, izjemnost, nepopustljivost, moralna doslednost, bistroumna senzibilnost, agresivnost (Apih, 1988, 99; Pirjevec, 2009, 13). Če ti izrazi že niso znamenje interpretativne površinskosti, pa brez dvoma kažejo na pomanjkanje nagnjenosti k natančnemu analiziranju implikacij razmišljanja, ki ni izražalo zgolj svetovnega nazora intelektualca iz province, temveč je postalo splošno čustvo in izražalo skupna pričakovanja, in ne nazadnje razkrivajo neučinkovitost pri podrobnem raziskovanju ideoloških temeljev obmejne politike, ki je bila popolnoma sovražna do slovenskega in hrvaškega prebivalstva, vključenega v Kraljevino Italijo po

letu 1918. Drugače bi bilo težko razložiti, kako to, da s prehodom s povzdigovanja njegove osebnosti, značilnim za nacionaliste z začetka dvajsetega stoletja, do poveljevanja njegovega lika mučenca in domoljubnega heroja, ki so ga spodbujali fašisti v dvajsetletnem Mussolinijevem obdobju, in nazadnje do poskusov politično bolj objektivne in zgodovino pisno potrjene analize v času po drugi svetovni vojni, niso bili večje pozornosti deležni Timeusovi politični spisi, temveč je je bil njegov politični pamflet *Trieste*, o katerem so menili, da je njegova duhovna oporoka. Kakor trdi Enzo Collotti, so namreč prav njegovi politični spisi postavili ideološke temelje za imperialistično politiko Italije na območju Balkana in postali pglavitna podlaga za politiko režima na vzhodni meji, ki je po vzponu Mussolinija na oblast najprej privedla do odprave narodnostnih pravic slovenskemu in hrvaškemu prebivalstvu, nato pa tudi do zatiranja vsakršnega poskusa njegove obrambe. To so spisi, v katerih Timeus – to smo videli – poje hvalnico večvrednosti italijanske civilizacije, zelo rad Italiji podeljuje pravico do prevlade na območju Jadrana, upravičuje osvajanje Balkana s primatom, ki naj bi ji pripadal na ozemlju, o katerem je menil, da je njen življenjski prostor, spisi, v katerih si odnosov s slovanskim prebivalstvom ni predstavljal »v izrazih sobivanja in sporazumevanja, temveč izključevanja, aut aut, ali mi ali oni, z nespravljivostjo, ki se je s svojo absolutnostjo, ki ni dopuščala ne drugih možnosti ne kompromisov, spogledovala z rasizmom (Collotti, 1999, 35)«. ⁹

Med tistimi, ki so Timeusove politične spise visoko cenili, so bili tudi posamezniki iz liberalnih krogov, ¹⁰ ki so se z njegovim protislovanstvom strinjali. Ti spisi so na začetku dvajsetih let dvajsetega stoletja postali referenčna točka za ideologe obmejnega fašizma, na primer za Attilia Tamara, ki je v delu *La lotta delle razze nell'Europa danubiana* (1923) naznanjal, da bo ozemeljsko omejen konflikt med italijansko in slovansko raso postal vsesplošen. Timeusov pristop je še dobro viden tudi v obmejni fašistični publicistiki iz tridesetih let, ki si je v spisih, kakršni so na primer spisi Giuseppeja Cobola, želela radikalne rešitve vprašanja etničnih manjših v Julijski krajini. Razglašala je namreč, da ni naklonjena samo najrazličnejšim oblikam prisilne asimilacije, temveč je tudi postopkom za dokončno izselitev s svojega ozemlja tistega dela slovanskega prebivalstva – učiteljev, duhovnikov, pravnikov –, ki ga je imela za sovražnika, preveč nevarnega za italijansko prevlado: »Slovansko etnično vprašanje – to vztrajno trdimo – v Julijski krajini ne obstaja. Namesto tega obstaja vprašanje italijanskega in fašističnega prodora. Nujno je treba v celoti uveljaviti avtoriteto države, ki ima odločilno težo pri vsem, kar je izraz občutka slovanske pripadnosti. To težavo v prvi vrsti sestavlja razlikovanje med zvestimi in nezvestimi, včasih – kadar so nezvesti neupogljivi – pa dobi značilnosti težave, s kakršnimi se ukvarja policija (Gerarchia, 1927, 805)«. ¹¹

Preden je obmejni fašizem, ki se je znašel v položaju, da se je moral soočiti z vprašanjem prebivalstva, opredeljenega kot drugojezičnega, prišel na oblast, je protislovanstvo že vse od svojega skvadrističnega obdobja uporabljal kot povezovalni in mobilizacijski

9 Mnenja, da je v Timeusovih zamislih navzoč rasizem, je tudi Annamaria Vinci v eseju »Il fascismo al confine orientale« (Vinci, 2002, 414).

10 Glejte (Gayda, 1915); (Gayda, 1933); (Gayda, 1995).

11 Gerarchia, VII, 9. 9. 1927: »Il fascismo e gli allogeni«, 805.

dejavnik. Pred programi in pravili so bili napadi na slovanske kroge in požigi slovenskih in hrvaških kulturnih domov: »Preden je fašizem po vzponu na oblast izoblikoval lastne specifične smernice delovanja, je hodil po poti, ki so jo narekovali nacionalizem in lokalni krogi, in sicer tako, da je uveljavljal s tem povezane odločitve, ki so bile sprejete že v prejšnjem obdobju, a s to pomembno razliko, da so bile zdaj dvignjene na raven celovitega programa vlade in uresničevane čedalje bolj totalitarno. Takšna izbira je bila malodane neizogibna, saj fašizem ni bil v položaju, da bi si lahko izbral ugoden trenutek, kakor je to počel ob drugih priložnostih (Bartolini, 2008, 41).«¹²

Italijanizacija imen in priimkov, toponimov, zapiranje slovenskih in hrvaških šol, prepoved rabe slovenščine in hrvaščine v cerkvah, odpuščanje slovenskih in hrvaških učiteljev ali njihovo – kakor tudi državnih uradnikov in železničarjev – prisilno premeščanje na druga območja italijanskega škornja, prepoved rabe slovenščine in hrvaščine v javnosti in državnih uradih, izdajanja slovenskih in hrvaških dnevnih časopisov, delovanja slovenskih in hrvaških kulturnih in športnih društev, posojilnic in bančnih ustanov so bili med pglavlitnimi ukrepi, s katerimi so fašistične oblasti skušale izkoreniniti vsako obliko politične, jezične in narodnostne drugačnosti v Julijski krajini. Slovensko in hrvaško prebivalstvo je bilo s sprejetjem italijanskega državljanstva prisiljeno v lastno asimilacijo. Vsako javno izražanje lastne manjšinske narodnosti so od konca dvajsetih let naprej obravnavali kot kriminalno dejanje (Sala, 2009, 115–129). Obmejni fašizem ni dopuščal odstopanj, ker – tako je pojasnil Cobol na straneh revije *Gerarchia* – so pripadniki etničnih manjšin v Julijski krajini italijanski državljani, ki se od drugih ne smejo razlikovati na nobenem področju – ne glede dolžnosti ne glede pravic.¹³ V isti številki revije je Goričan Giorgio Bombig razglasil, da vprašanja etničnih manjšin tam ni več, ker »se o kaki politiki do etničnih manjšin ne bi več smelo govoriti, pa ne zato, ker te težave ne bi bilo, temveč zato, ker bi bili v nevarnosti, da bi prebivalstvu, ki ga je po številu manj kot ena tretjina od skupnega v deželi in po moralni, politični in družbeni vrednosti velja še dosti manj, pripisali pomembnost, ki si je zagotovo ne zasluži.«¹⁴ Kakor dokazujejo številni sodni procesi na Posebnem državnem sodišču proti 544 slovenskim in hrvaškim obdolžencem in 40 smrtnih obsodb, izrečenih proti pripadnikom manjšine, obsojenih zaradi dejavnosti z iredentističnim značajem in konspiracij na škodo državne varnosti, se etnično vprašanje ni razrešilo. To je potrdilo prav javno tožilstvo oziroma v njegovem imenu tožilec Fallace, ki je v svojem govoru na drugem procesu pred Posebnim sodiščem za obrambo države v Trstu na začetku decembra 1941 izjavil:

»To je navaden živelj, prežet s sovraštvom, tiho jezo, s sektaško mržnjo, človečki, ki jih tesno povezujejo trdne vezi, nevidne, a močne, drznil bi si reči premočne vezi zaveznitva, ki ima pretežno konspirativen značaj, ki je hibridno in ga vodijo tuje sile. In prav ta zaveznitva v svoje sovražno, strupeno, a udobno in radodarno naročje sprejemajo najrazličnejše elemente, ki so predmet tega procesa [...].«

12 O ukrepih proti slovenskemu in hrvaškemu prebivalstvu v Julijski krajini v času vojaške vladavine glejte (Vinci, 2002, 387–398).

13 *Gerarchia*, VII, 9. 9. 1927: »Il fascismo e gli allogeni«, 803.

14 *Gerarchia*, VII, 9. 9. 1927: »Le condizioni demografiche della Venezia Giulia e gli allogeni«, 819.

Šestdeset obdolženih je bilo za javno tožilstvo samo »zavržna gmota človeških plazilcev, ki se plazijo v senci in po blatu na tej in na oni strani meje, vedno pripravljenih ugrizniti in zastrupiti, vedno pripravljenih ohranjati plamen panslovanstva, slovanskega nacionalizma, vedno pripravljenih snovati, pripravljati in izvajati najstrahotnejša hudodelstva, vedno pripravljenih podžigati stare, že speče zamere, stara rasna sovraštva, katerih neizogibna usoda je, da se sčasoma pogasijo. To so stara rasna sovraštva, deloma nadležna zapuščina teh italijanskih ozemelj, ki so v Avgustovem času vendar sestavljala ponosno deseto regijo Italije in so nebranjena utrpela slovanske vdore v mračnem srednjem veku; stara rasna sovraštva, ki jih je žal in tudi preveč olajšala, okrepila, izjemno povečala prav slavna politika habsburškega obdobja. Tržačani so pogumno ohranjali italijanskost svojih krajev, nato pa se je v teh krajih sprožil plaz protitalijanskega sovraštva, slovanski plaz, ki naj bi izkoreninil in uničil italijanske poganjke. Plaz je prišel, toda rastlina se je uspešno upirala do bližajoče se pomladi, do italijanske pomladi, ki tej, od Boga blagoslovljeni rastlini omogoča lepšo in bujnejšo rast [...]«.»¹⁵

Integracijska in asimilacijska politika, ki so jo izvajali do slovanskega prebivalstva Julijske krajine, uresničevanje nečesa, kar naj bi v vseh pogledih postalo etnično čiščenje, je bilo v skladu z voluntarističnimi in duhovnimi nazori italijanskega naroda, ki jih je fašizem podedoval po nacionalizmu in jih okrepil s prisvojitvijo prepričanja, da se večvrednost lastne civilizacije meri po tem, kolikšna je njena sposobnost asimiliranja manjvrednih ras. Za »plemena, ki bolj ali manj žlobudrajo v nerazumljivih jezikih«, kakor je Slované opredelil Mussolini v govoru, ki ga je imel 20. septembra 1920 v Trstu (Risolo, 1932), je zadostovalo, da se odrečejo lastni identiteti.¹⁶ Potem naj bi vključevanje v italijansko raso izbrisalo vsa znamenja pripadnosti rasi brez kulture in zgodovine in jih vsrkalo v tisočletno civilizacijo.

Enako vključevanje je bilo po okupaciji Jugoslavije aprila 1941 predvideno tudi za slovansko prebivalstvo, živeče na jugoslovanskih ozemljih, ki jih je zasedla Italija. Prebivalci Ljubljanske, Splitske in Kotorske pokrajine so postali »Italijani zaradi priključitve«¹⁷ in po pričakovanjih rimske vlade in zasedbenih oblasti naj bi se ti v kratkem času pridružili vodilni civilizaciji. Zahteva po sovpadanju »rase, naroda in države« je zajemala vsa, leta 1941 zasedena ozemlja in močno vplivala na odnose med podjarmljenim prebivalstvom in italijanskimi civilnimi in vojaškimi oblastmi, še zlasti v Ljubljanski pokrajini in Dalmaciji. Zgodovinopisje je s preučevanjem represivnih ukrepov, ki so jih izdajala italijanska vojaška poveljstva, dobro osvetlilo okrutnost represije proti civilistom po začetku uporniškega delovanja Osvobodilne fronte, kot tudi obnovilo zgodbo o internaciji moških, žensk in otrok v koncentracijska taborišča, postavljena v Italiji in na kvarnerskem otoku Rab.¹⁸ Formula, s katero je poveljnik druge armade Mario Roatta povzel zaželeni odnos italijanskih vojakov do upornikov, ni bila »zob za zob«, temveč

15 *Il Piccolo*, 10. 12. 1941: »L'analitica requisitoria del Pubblico Ministero«; glejte tudi », *La stampa*, 10. 12. 1941 »Dodici condanne a morte chieste dal Pubblico Ministero«.

16 Primerjajte (Israel, 2010, 96).

17 V zvezi z razpravo o vprašanju vojaške zasedbe ali politične priključitve glejte (Cuzzi, 2008, 221).

18 Za najnovejše raziskave glejte (Capogreco, 2004); (Kerševan, 2008).

njena hujša različica »glavo za zob (Kersevan, 2008, 75)«. Ton predlaganega ravnanja je bil popolnoma v skladu z okrožnico, ki jo je 8. septembra 1941 izdal poveljnik XI. armadnega korpusa general Mario Robotti in v kateri je izjavil: »*Premalo se ubija.*« Tudi represivno politiko, ki jo je v Dalmaciji izvajal general Giuseppe Bastianini in ni bila nič drugačna od politike v Ljubljanski pokrajini, je spremljala sovražna propaganda proti hrvaškim partizanom in vsem njihovim podpornikom in je sledila ciljem, ki jih je več kot dvajset let prej, bolj natančno septembra 1920, najavil Mussolini: »*Pri stiku z manjvredno in barbarsko raso, kakršna je slovanska, ne smemo izvajati politike, ki daje korenčke, temveč moramo politiko palice. Meje domovine morajo biti Brenner, Snežnik in Dinarsko gorstvo. Mislim, da je lažje žrtvovati 500.000 barbarskih Slovencev in Hrvatov kot pa 50.000 Italijanov* (Vinci, 1997, 227).« Propaganda zasedbenega aparata je represivne odredbe upravičevala kot legitimen odziv na brezobzirnega nasprotnika, ki deluje zunaj vsake vojaške konvencije in se postavlja onstran meja človeškosti. Potrebo, da bi italijanskim vojaškim enotam v glavo vtepli zamisel, da je boj proti partizanom spopad med civiliziranostjo in barbarstvom, so si delile vse ravni hierarhije. Kakor dokazujejo številni avtobiografski viri, so občutek večvrednosti pogosto imeli tudi vojaki preprostega rodu.¹⁹

Ko je Eric Gobetti preučeval značilnosti italijanske zasedbe v Dalmaciji, je prišel do spoznanja, da so italijanski vojaki pod vplivom protislovanske kampanje, ki jo je propagiral režimski tisk, nekatere stereotipe zelo ponotranjili: »*Politična govorica in nacionalistična retorika sta se izražali v izrazju epohalnih spopadov med rasami in civilizacijami. Zgodovinska misija ‚latinskosti‘ v Dalmaciji (‚plimi neprehodni jez s toplino svoje človeškosti kroti in blaži čedalje bolj oblegano grobo barbarstvo‘) je bila prepojena z rasistično miselnostjo, ki je bila tako kakor pri kolonialnih podvigih poglavitna ideološka podpora* (Vinci, 1997, 182).« Marco Cuzzi, ki se je poglobil v vojaške in upravne vidike italijanske zasedbene politike, pa izpostavlja vpliv ideološke naravnosti obmejnega fašizma. Glavni predstavniki administrativnega aparata Ljubljanske pokrajine so izhajali iz fašistične stranke v Trstu in Julijski krajini in ena glavnih nalog, ki so si jo vnaprej zadali, je bila ta, da drugojezično prebivalstvo v Kraljevini Italiji prepričajo, naj pozabi že na samo zamisel o domovini onkraj meja Italije. Končni cilj je bil izbris Slovenije z vsemi razpoložljivimi sredstvi in njena pripojitev h Kraljevini (Cuzzi, 1998, 227).

Kljub velikemu številu raziskav, ki so jih opravili italijanski, slovenski in hrvaški strokovnjaki (Ferenc, 1994; Gobetti, 2007) in izpričujejo, da so bili italijanski zasedbeni režim v Jugoslaviji, ravnanje poveljstev in vojakov in odnos do civilnega prebivalstva izjemno represivni, pa v italijanski publicistiki in zgodovinopisju ostaja še vedno navzoč močan odpor proti opušcanju mita o »Italijanih, dobrih ljudeh« (Rodogno, 2003; Del Boca, 2005, 229), zavajajočega mita, ki je prispeval k udobni skupinski amneziji, podprti od italijanske politike glede italijanskih vojnih zločinov na območju Jugoslavije (Di Sante, 2005). Med drugim ostaja razširjeno prepričanje, da so se italijanski okupatorji razlikovali od nemških po večji prizanesljivosti do civilnega prebivalstva in da so obstajale bistvene razlike med nacističnim in fašističnim zavojevalskim načrtom in ne nazadnje tudi med nemškim in italijanskim protislovanstvom. Kakor pravilno pripomni Giorgio

19 O tem glejte (Gobetti, 2007).

Rochat, so bile italijanske vojaške enote med vojskujočimi se silami zagotovo najmanj okrutne, a tudi te so zaznamovali streljanje talcev, civilistov in ujetnikov, pustošenja in požiganja vasi (Rochat, 2009, 162).

Dobro se je še enkrat zadržati pri odporu, da bi v ravnanju italijanskih poveljstev in vojaških enot videli rasistično držo do okupiranega prebivalstva. To, da ni bilo zakonov, ki bi bili izrecno rasistični do slovanskega prebivalstva, naj bi bilo potrditev, da ni bilo biološkega rasizma, politike rasistične vrste, ki je med drugim niso izvajali do etničnih manjšin niti med dvajsetletnim fašističnim obdobjem. Po mnenju Marine Cattaruzze: *»Praksa selitev elementov, ki jih niso imeli za zaupanja vredne, v notranjost države, težnja po narodnostni asimilaciji in podpora mešanim zakonom med Italijani in Slovenkami v kali izpodbijajo domneve o biološkem rasizmu, ki se nagiba k drastični izločitvi domnevno manjvredne rase (Cattaruzza, 2007, 187).«* Če pri protislovanskem rasizmu ni bilo *»biološke«*²⁰ usmeritve, pa je bilo z odklonom v nacionalistični ton ogromno *»duhovne«* (Cassata, 2010, XI–XV).

Protislovanstvo kot ideološka podlaga režimske politike v obmejnih krajih in na območjih, zasedenih po letu 1941, je postalo podlaga za težnjo po popolni prevladi, ki se je napajala z izjemno močnimi predsodki do grozečega, nasilnega, podivjanega in posurovelega *»drugega«* (Bartolini, 2008, 36–59), in v bistvu ni bilo dosti drugačno od protislovanstva, ki so ga razširjali Nemci. Odsotnost rasističnih zakonov ne gre enačiti z odsotnostjo rasističnih ravnanj (Goglia, 2010, 37). Skupaj z Giorgiem Israelom je dobro spomniti, da se rasizem ne opira samo na biološke temelje. Koncept rase je spremenljiv, označuje skupek psiholoških, duhovnih, kulturnih vedénj in ravnanj, od primera do primera in samovoljno temelji na biologiji, narodopisju, antropologiji, evolucionističnih teorijah, na zgodovinski in primerjalni filologiji (Israel, 2010, 17). Ni bilo naključje, da je imel Corrado Gini, sloviti predstavnik italijanske demografije, ki so ga leta 1926 imenovali za prvega predsednika Istat, italijanskega statističnega urada, in je v tridesetih letih podpiral totalitarno demografsko politiko režima, aprila 1911 v Trstu predavanje, v katerem je zavzel izrazito rasistično stališče. Vprašal se je, kako to, da se *»tako inteligentna in premožna rasa, ki jo prepajajo nadvse plemenita izročila in spodbujajo visoki ideali, nikakor primerno ne razširi in zmaga nad drugo, intelektualno bolj omejeno raso. Ta težava, ki tako zelo žalosti vas, Italijane iz Trsta, in nas, Italijane iz Kraljevine, ki vas s tolikšno naklonjenostjo spremljamo pri vašem vsakodnevnem boju proti grozeči vsiljivosti Slovanov, ni osamljen primer mnogoličnega in zapletenega vprašanja o vzrokih za evolucijo narodov (Israel, 123).«*²¹

Protislovanstvo je predvidevalo natanko določena psihološka in duhovna nagnjenja in ravnanja, neko bit, vezano na rod, ki je ostajala nespremenjena in je italijansko civilizacijo še nadalje razmejevala od slovanskega sveta tudi po koncu fašističnega režima. Močni

20 V Italiji so na biološki rasizem gledali z dvomom in jim je bil ljubši precej dvoumen koncept rase oziroma izraz rod. Glejte (Israel, 2010, 46–47).

21 O Ginijevi teoriji in o tem, kako so njegove zamisli o biološki prenovi prišle v nasprotje z zamislijo o rasni čistosti in ga stale celo obtožb, da je antifašist, ker ni nasprotoval mešanjem s slovansko krvjo (Goglia, 2010, 116–128).

predsodki, ki so odražali jasno uveljavitev nespremenljivosti italijanske in slovanske biti, so se obdržali tudi po koncu druge svetovne vojne in se v nekaterih okoljih okrepili z zadnjo potrditvijo »zverinskosti drugega« – s pokoli, ki so se zgodili po koncu vojne in so v Italiji znani pod imenom fojbe.²²

Zamenjava vlog, ki je nastala s štiridesetimi dnevi jugoslovanske zasedbe Trsta in Gorice, je povzročila simbolično, nikoli do konca zaceljeno rano. Drugi, barbar, priseljenc, ideološki in narodni sovražnik, od katerega so desetletja dolgo zahtevali, da se mora prilagoditi, nato pa asimilirati, je s prevzemom vajeti v svoje roke potrdil svojo izjemno uničevalno naravo. Barbarstvo je premagalo civiliziranost, a le za kratek čas. Angloameriška uprava Trsta in Gorice je odredila priključitev Julijske krajine – z izjemo Istre – k zahodni Evropi, s čimer je spet vzpostavila moralne vrednote italijanske civilizacije in interese zahodne Evrope (Montemuliano, 1945, 53).

Za konec: današnje in ne včerajšnje trditve so tiste, ki bi nas morale prisiliti v razmislek o trdoživosti rasističnih vedenj in dolgotrajnosti predsodkov, ki so še kako živi tudi zaradi prispevka prizadevnih intelektualcev, ne nazadnje tudi zgodovinarjev.

22 To so kraška brezna, povzdignjena na raven simbola za vse italijanske žrtve, ki so jih ubili jugoslovanski partizani, najsi bo ustreljene, odvržene v brezna skalnate Istre po podpisu premirja in pred prihodom nemških zasedbenih sil septembra 1943; padle, vržene v kraška žrela in rudniške jaške po brezsodnih usmrtnih, izvršenih v zadnjih dneh spopadov kakor tudi še po koncu vojne maja in junija 1945; nazadnje za umrle od lakote, izčrpanosti ali bolezni v jugoslovanskih ujetniških taboriščih v notranjosti Jugoslavije (Pupo, Spazzali, 2003; Cernigoi, 2005; Pirjevec et al., 2012).

THE FINAL STRUGGLE BETWEEN THE »NORTHERN ADRIATIC RACES« IN THE IREDENTIST AND FASCIST DISCOURSE

Marta VERGINELLA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: marta.verginella@guest.arnes.si

SUMMARY

Did Italian anti-Slavism at the at the turn of the 19th and 20th century turn into racism? Or did the Fascist ideology, which was formed in Italy's eastern border after World War I, merely adopt prejudices against Slovenes and Croats that had been aired and spread from the second half of the 19th century onwards by the Italian nationalist discourse? We searched for answers to these questions both in texts written by liberal-national irredentist authors but also in works by ideologists of the Italian fascism in the border area, and promoters of forced Italianisation of the Slovene and Croatian population living in the former Austrian Littoral, i.e. in the Venezia Giulia, in the area which was after the end of World War I annexed to the Kingdom of Italy.

*The rise of the Slovene national community in Gorizia and Trieste, as well as that of the Croatian community in Istrian and Dalmatian cities at the end of the 19th century, resulted in the spread of fear of the Slavic invasion, particularly among the irredentist intelligentsia. Ruggero Timeus (1892–1915), the initiator of the »new irredentism«, anticipated Italian supremacy in the entire Adriatic. According to him, the Adriatic question was to be solved outside of Austria with Italy's return to the former Venetian territories, whereupon Italy would become the sole ruler of the Adriatic. Unlike his colleagues in the publication *La Voce* (Stuparich, Slataper, Vivante), he was convinced that a reconciliation with the German and Slavic world was not possible. He considered the national struggle to be the only important phenomenon in the Venezia Giulia, as there could be no other common interest outside of it. Timeus stated in the periodical *L'Ida Nazionale* that inequality among members of the Italian race and individuals of the Slavic race was self-evident and that conflicts between them were unavoidable. The national struggle, which is understood as a fate that could not be avoided, is complete with the disappearance of one of the conflicting races. The foundation of Timeus' anti-Slavic paradigm was the fear of being surrounded and dominated, the same fear is typical of the French nationalism at the end of the 19th century and was defined as the essence of the racist ideology by Hervé Le Bras. Timeus feared the Slavic invasion, the attrition of the Italian capability of assimilation, loss of monopoly in Italian schools, the Slavic infiltration, which altered Trieste's »true« Italian nature. His political programme, which was criticised by his colleagues in *La Voce*, received a warm reception in irredentist circles, it was particularly well received by nationalists, who in Italy equally frowned upon the Italian mission in countries of the eastern Adriatic and the Italian conquest of Africa.*

Timeus' political writing set ideological foundations for Italy's imperialistic policy in the Balkans and became the main basis for the policy of the regime in the eastern border, which after Mussolini's rise to power led to the abolishment of national rights of the

*Slovene and Croatian population and, subsequently, to the suppression of any attempt of its defence. In these writings, Timeus praises the supremacy of the Italian civilisation and justifies the conquest of the Balkans. They became reference points for ideologists of Fascism in the border area, e.g. Attilio Tamaro, who in his work *La lotta delle razze nell'Europa danubiana* (1923) stated that the territorially limited conflict between the Italian and Slavic race would become a general one. Timeus' approach is clearly noticeable also in the Fascist journalism in the border area of the thirties, which in articles such as were those written by Giuseppe Cobol strived for a radical solution of the question of ethnic minorities in the Venezia Giulia. It stated that it not only favoured various forms of forced assimilation but also methods for a definite removal of that part of the Slovene population from its territory – teachers, priests, lawyers, who were considered to be an enemy and posed too great a threat to the Italian supremacy.*

Keywords: racism, border fascism, nationalism, Venezia Giulia, anti-Slavic discourse

LITERATURA

- Ara, A., Magris, C. (1982):** Trieste. Una città di frontiera. Torino, Einaudi.
- Apih, E. (1988):** Trieste. Rim-Bari, Laterza.
- Attilio, T. (1923):** La lotta delle razze nell'Europa danubiana. Bologna, Zanichelli.
- Augé, M. (1994):** Les sens des autres. Pariz, Fayard.
- Bartolini, S. (2008):** Fascismo antislavo: il tentativo di »bonifica etnica« al confine nord orientale. Pistoia, ISRPT.
- Capogreco, S. (2004):** I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940–1943). Torino, Einaudi.
- Cassata, F. (2010):** »Difesa della razze«. Politica, ideologia e immagine del razzismo fascista. Torino, Einaudi.
- Catalan, T. (2015):** Linguaggi e stereotipi dell'antislavismo irredentista. V: Catalan, T. (ur.): Fratelli al massacro. Linguaggio e narrazioni della Prima guerra mondiale. Rim, Viella, 39–68.
- Cattaruzza, M. (2007):** L'Italia e il confine orientale. Bologna, Il Mulino.

- Cernigoi, C. (2005):** Operazione »Foibe« tra storia e mito. Videm, Edizioni Kappa Vu.
- Collotti, E. (1999):** Sul razzismo antisloveno. V: Burgio, A. (ur.): Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia (1870-1945). Bologna, Il Mulino, 33–61.
- Cuzzi, M. (1998):** L'occupazione italiana della Slovenia 1941–1943. Rim, Glavni vojaški štab.
- Cuzzi, M. (2008):** »La Slovenia italiana«. V: Caccamo, F. in Monzali, L. (ur.): L'occupazione italiana della Jugoslavia (1941–1943). Le Lettere, Firenze.
- Del Boca, A. (2005):** Italiani, brava gente?. Vicenza, Neri Pozza.
- Di Sante, C. (2005):** Italiani senza onore. I crimini in Jugoslavia e i processi negati (1941–1951). Verona, Ombre corte.
- Duplancich, V. (1861):** Della civiltà italiana e slava in Dalmazia. Trst, Weis.
- Ferenc, T. (1994):** La provincia »italiana« di Lubiana. Documenti 1941–1942. Videm, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione.
- Fortis, A. (1774):** Viaggio in Dalmazia. Benetke, Alvise Milocco.
- Gayda, V. (1915):** Gli slavi della Venezia Giulia. Rava in C. Editori, Milano.
- Gayda, V. (1933):** La Jugoslavia contro l'Italia. Stabilimento tipografico del Giornale d'Italia, Rim.
- Gayda, V. (1995):** »L'Italia d'oltre confine. La Dalmazia«. V: Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, XXIV. Knjiga. Società dalmata di storia patria, Benetke.
- Gobetti, E. (2007):** L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943). Rim, Carocci.
- Goglia, L. (2011):** »Il colore nel razzismo fascista«. V: Beer, M., Foa, A., Iannuzzi I. (ur.): Leggi del 1938 e cultura del razzismo: storia, memoria, rimozione. Rim, Viella, 35–44.
- Guagnini, E. (1988):** »La cultura. Una fisionomia difficile«. V: Apih, E. (ur.): Trieste. Rim-Bari, Laterza, 271–383.
- Hobsbawm, E. J., Ranger, T. (1983):** The invention of tradition. Cambridge, Cambridge University Press.
- Israel, G. (2010):** Il fascismo e la razza. La scienza italiana e le politiche razziali del regime. Bologna, Il Mulino.
- Israel, G. (2010):** »L'espulsione dei professori ebrei dalle facoltà scientifiche«. V: Beer, M., Foa, A., Iannuzzi, I. (ur.): Leggi del 1938 e cultura del razzismo. Storia, memoria, rimozione. Rim, Viella.
- Kersevan, A. (2008):** Lager italiani. Pulizia etnica e campi di concentramento fascisti per civili jugoslavi 1941–1943. Rim, Nutrimenti.
- Le Bras, H. (2003):** Kri in gruda. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Lunzer, R. (2009):** Irredenti redenti. Intellettuali giuliani. Trst, Lint.
- Montemuliano, G. (1945):** Venezia Giulia italiana ed europea. Sestante, Rim.
- Negrelli, G. (2002):** »Trieste nel mito«. V: Finzi, R., Magris, C., Miccoli, G. (ur.): Il Friuli – Venezia Giulia, Storia d'Italia. Le regioni dall'unità a oggi. Torino, Einaudi.
- Pirjevec, J. (1977):** Niccolò Tommaseo. Tra Italia e Slavia. Benetke, Marsilio.
- Pirjevec, J. (2009):** Foibe: una storia d'Italia. Torino, Einaudi.
- Pirjevec, J., Troha, N., Bajc, G., Dukovski, D., Franzinetti, G. (2012):** Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba.

- Pupo, R., Spazzali, R. (2003):** Foibe. Milano, Bruno Mondadori.
- Riosa, A. (2009):** Adriatico irredento. Italiani e slavi sotto la lente francese (1793–1918). Neapelj, Guida.
- Redivo, D. (1995):** Ruggero Timeus. La via imperialista dell'irredentismo triestino. Trst, Edizioni Italo Svevo.
- Rochat, G. (2009):** »La guerra di Mussolini 1940–1943«. V: Del Boca, A. (ur.): La storia negata. Il revisionismo e il suo uso politico. Vicenza, Neri Pozza.
- Rodogno, D. (2003):** Il nuovo ordine mediterraneo. Le occupazioni dell'Italia fascista in Europa (1940–1943). Torino, Bollati Boringhieri.
- Sala, T. (2009):** Storia e impegno civile con gli Atti della giornata di studio in ricordo di Teodoro Sala. Quaderni 24. Trst, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 115–129.
- Verginella, M. (2009):** Radici dei conflitti nazionali nell'area alto-adriatica. Bollati Boringhieri, Torino.
- Vinci, A. M. (1997):** »Il fascismo e la società locale«. V: Valdevit, G. (ur.) Friuli e Venezia Giulia. Storia del ,900. Gorica, Libreria Editrice Goriziana.
- Vinci, A. M. (2002):** »Il fascismo al confine orientale«. V: Finzi, R., Magris, C., Miccoli, G. (ur.): Il Friuli – Venezia Giulia, Storia d'Italia. Le regioni dall'unità a oggi, I. knjiga. Einaudi, Torino, 377–514.
- Wörsdörfer, R. (2004):** Krisenherd Adria 1915–1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum. Schöningh Verlag, Paderborn.
- Wolff, L. (2002):** Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment. Stanford, Stanford UP.
- Risolo, M. (1932):** Il fascismo nella Venezia Giulia. Dalle origini alla marcia su Roma. Trst, Edizioni C.E.L.V.
- Timeus, R. F. (1929):** Scritti politici. Trst, Tipografia del Loyd triestino.
- Tommaseo, N. (1943):** Scritti editi e inediti sulla Dalmazia e sui popoli slavi. I. zvezek. Firenze, Sansoni.
- Ziliotto, B. (1924):** Storia letteraria di Trieste e dell'Istria. Trst, Baccio.

VIRI

- Il Piccolo.** Trst, (1881–).
- La stampa.** Turin, (1895–).
- Gerarchia.** Milan, (1922– 1943).

BENITO MUSSOLINI IN SLOVENCİ

Jože PIRJEVEC

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: joze.pirjevec@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek govori od odnosu Benita Mussolinija do slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini v obdobju med obema vojnama, pri čemer opozarja na dejstvo, da politika fašističnega "dučēja" na ideološki in propagandni ravni ni odstopala od politike iredentizma in liberalne Italije v omenjenem prostoru. Kar jo ločuje od predhodnega obdobja, ni toliko sovražen in zaničljiv odnos do "tujerodcev", ki da jih je treba čim prej asimilirati, kolikor fizično nasilje, ki je bilo uporabljeno v ta namen.

Ključne besede: slovenska in hrvaška manjšina, obmejni fašizem, Benito Mussolini, režimsko nasilje, upor, TIGR

BENITO MUSSOLINI E GLI SLOVENI

SINTESI

L'articolo descrive l'atteggiamento di Benito Mussolini nei confronti della minoranza slovena e croata nella Venezia Giulia nel periodo fra le due guerre, sottolineando il fatto che la politica del "duce" dal punto ideologico e propagandistico non differiva da quella dell'irredentismo e dell'Italia liberale. Quello che la distingue dal periodo precedente non è tanto l'ostilità e il disprezzo nei confronti degli "allogeni", destinati ad un'assimilazione più o meno rapida, quanto l'uso della violenza usata a questo fine.

Parole chiave: minoranza slovena e croata, fascismo di confine, Benito Mussolini, violenza di regime, resistenza, TIGR

Sta dva fašizma. Poleg tistega, ki se je po prvi svetovni vojni razpasel v Italiji, je še »fascismo di confine« (obmejni fašizem), ki se je istočasno uveljavil v tako imenovanih »novih pokrajinah«, na Južnem Tirolskem in v Avstrijskem primorju, ki jih je konec leta 1918 zasedla italijanska vojska z namenom, da jih priključi k Italijanskemu kraljestvu (Vinci, 2011). Kakor je že leta 1863 predlagal goriški filolog Graziadio Isaia Ascoli, so nove oblasti to potezo poudarile tudi tako, da so omenjene dežele preimenovala v Tridentinsko Benečijo (*Venezia Tridentina*) in Julijsko Benečijo (*Venezia Giulia*), ker so želele podčrtati njihov italijanski značaj, čeprav je bilo na Južnem Tirolskem prebivalstvo nemško, na Primorskem pa večinoma slovensko in hrvaško. Izhajajoč iz ambicije, da postane Italija velika sila, si na škodo Avstro-Ogrske zagotovi strateške meje in slednjo izrine iz jadranskega prostora, je rimska vladna elita s kraljem Viktorjem Emanuelom III. na čelu podpisala aprila 1915 s silami Antante tajni Londonski pakt, s katerim je stopila v vojno na njeni strani proti osrednjima cesarstvoma. Posledica je bila nova fronta, ki se je ob Soči globoko zarezala v slovensko ozemlje in povzročila tako italijanskim kot avstro-ogrskim četam in lokalnemu prebivalstvu veliko trpljenje. Kljub strahovitemu porazu pri Kobaridu oktobra 1917, je Italija s pomočjo zahodnih zaveznikov vztrajala v vojni in iz nje ob razpadu habsburške monarhije izšla kot zmagovalka. Ko so se italijanske čete izkrcale v Trstu, je njihov poveljnik Carlo Petitti di Roreto naslovil na Slovence proglas, v katerem jim je obljubljal spoštovanje njihovih tradicij in kulture ter več šol, kot so jih imeli v Avstriji (Pirjevec, 2007, 112). V resnici pa je vojaška uprava po navodilih rimske vlade in načelnika generalštaba Pietra Badoglia že konec novembra 1918 začela načrtno zatirati vsako izražanje »jugoslovanstva« v prepričanju, da ga je treba čim bolj omejiti v korist »italijanskega značaja« zasedene pokrajine, na katero je gledala kot na vojni plen (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 28). Pri tem je lahko računala na podporo lokalnih Italijanov, med katerimi se je od srede 19. stoletja razširil poseben tip nacionalizma, tako imenovani iredentizem, ki je že z imenom razglašal svojo prenapetost. S poudarjanjem namreč, da so Italijani v severno- in vzhodno-jadranskem prostoru »neodrešeni« in da bodo taki ostali, dokler se ne bodo iztrgali iz primeža habsburške monarhije ter se združili s kraljevino Italijo. V tej težnji so povzdignili nacionalno čustvo na raven religije, ki so jo izpovedovali z gorečnostjo neofitov. Pri tem ne gre spregledati dejstva, da je bilo vodstvo iredentizma v rokah predstavnikov tržaške judovske skupnosti, ki je zaradi volilnega sistema, slonečega na privilegiranju bogatejših slojev, obvladovala mesto tako na gospodarskem kot na političnem področju. V liberalni, protipapeški Italiji, v kateri so Judje tudi zaradi svoje številčne skromnosti uživali vse pravice in dosegali najvišje položaje na družbeni lestvici, so pač videli svoj novi Jeruzalem. V težnji, da postanejo čim bolj Italijani, so se nekateri od njihovih najvidnejših predstavnikov celo izpisali iz svoje religijske skupnosti in v bistvu zamenjali eno religijo za drugo, pri čemer so še bolj kot habsburško oblast kot svojega poglavitnega sovražnika identificirali Slovence in Hrvate, v katerih so videli nevarne tekmece (Čok, 2015). Do teh »ščavov«, kot so jim zaničljivo rekli, so imeli skrajno odklonilen odnos, ki je mejil na rasizem, kakor je očitno iz njihovega časopisja iz obdobja pred prvo svetovno vojno. Slovenci so seveda vračali milo za drago in v polemiki z »Židi« tudi niso merili besed, pri čemer so si za svoj antisemitizem sposojali besedišče iz sodobnega dunajskega tiska (Podbersič, 2016).

Na to nezdravo in skrajno napeto etnično stvarnost, v kateri se je z zmago Italije v prvi svetovni vojni še okrepila prevlada iredentistov, se je cepilo fašistično gibanje. Benito Mussolini, bivši socialistični politik in zagovornik vstopa Italije v veliki spopad na strani antante, je izrabil zbežanost in razočaranje italijanskih nižjih in srednjih slojev po treh letih velikih žrtev, saj je bilo videti, da jim mir ni prinesel nobene koristi. Konec marca 1919 je v Milanu ustanovil fašistično stranko, slonečo na ideji upora proti ustaljenemu redu (Bosworth, 2016). Med prvimi Mussolinijevimi pristaši je bil tržaški Jud Piero Jaccchia, iredentist in prostozidar, ki je še isto leto prenesel fašizem tudi v Trst. Nova stranka je tu našla plodna tla in se spojila z militantnim protislovanstvom in protisocializmom. Tako se je začel oblikovati »obmejni fašizem«, znotraj katerega je imel pomembno vlogo tudi pesnik in vojni hujskač Gabriele D'Annunzio, pobudnik tako imenovanega »reškega pohoda«. Septembra 1919, ko je na Pariški mirovni konferenci tekla razprava o bodoči meji med Italijo in pravkar nastalo kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, je s peščico »legionarjev« zasedel Reko, ki naj bi po Londonskem paktu ne bila vključena v savoj-sko monarhijo, in tam oklical »Kvarnersko republiko«, češ da je to italijanska zemlja. Svoj podvig je opremil z bučno in učinkovito propagando, katere tarča so bili seveda »barbarski« Slovani. Mussolini, ki je prevzel njegovo besedišče in teatralno retoriko, ga je vneto posnemal. Potem ko so 12. julija 1920 fašisti zažgali Narodni dom v Trstu in začeli izvajati svoj pogrom v vsem prostoru, kjer sta se srečevali slovanska in italijanska etnija, je septembra prihitel v Julijsko Benečijo, kjer je med drugim nastopil tudi v Pulju. Dvajsetega septembra je imel v tamkajšnjem gledališču programski govor, s katerim je načrtoval svojo bodočo politiko do slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. Prevzel je odgovornost za požig narodnih domov v Trstu in Pulju, nato pa še izjavil: *»Nasproti rasi, kot je slovanska, inferiorni in barbarski, ne gre voditi politike sladkorčka, temveč politiko palice. Italijanske meje morajo biti Brenner, Snežnik in Dinarsko pogorje, da, Dinarsko pogorje v pozabljeni Dalmaciji! [...] Naš imperializem mora doseči pravične meje, ki sta jih načrtala Bog in narava, in se hoče razširiti v Sredozemlje. Dovolj je poezije, dovolj je evangelijske osladnosti«* (Chiurco, 1929, 267–271).

Ko je dve leti kasneje Mussolini prišel na oblast, je še okrepil politiko palice, ki jo je udeleževal liberalna Italija. Slovenski poslanci, ki so bili izvoljeni v rimski parlament, potem ko je bila z rapalsko pogodbo načrtana meja med Italijo in Kraljevino SHS, so si dolgo časa delali utvare, da bo z osrednjimi oblastmi mogoče najti plodnejši dialog kot s prenapeteži v Julijski Benečiji. Skušali so jih prepričati, da se Italiji splača ohranjati na »vzhodni meji« relativno mirno sožitje med slovanskim prebivalstvom, ki je štel približno pol milijona, in Italijani, med katerimi ni manjkalo prišlecev z Apeninskega polotoka. Toda Mussolinija ta argument ni prepričal. V svojem prvem pogovoru z Josipom Vilfanom, predsednikom Edinosti, s katerim se je srečal kmalu po tem, ko ga je Viktor Emanuel III. imenoval za predsednika vlade, je bil brutalno odkrit: *»Asimilacija je neizbežna. Naša tritisočletna kultura je premagala doslej vse razen Judov, ki so zato tudi 2000 let trpeli«* (Pelikan, 1997, 42). Konec leta 1925 je ta politična usmeritev dobila dokončno formulacijo v tajni okrožnici, ki jo je duče poslal svojim ministrom. V njej je podal vrsto programskih navodil »za afirmacijo italijanstva na vsem ozemlju v okviru italijanskih mej«. Pri tem je izhajal iz trditve, da so ozemlja, ki so bila po vojni priklju-

čena Italiji geografsko in historično njen sestavni del. Le nasilna in arbitrarna politika tujih oblasti jim je v preteklosti na razne načine odvzela prvotni značaj, ki pa ga je treba sedaj, ko je italijanska država nad njimi znova zavladala, ponovno in popolnoma obnoviti (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 185–190).

Že pred omenjeno okrožnico, še bolj sistematično pa po njej, so fašistične oblasti prevzele vrsto ukrepov, ki so težili k uničenju slovenske in hrvaške identitete v Julijski Benečiji, pri čemer velja vsekakor poudariti, da so samo nadaljevale politiko, ki so jo izvajali iredentisti pred prvo svetovno vojno, »liberalna« Italija pa po njej. Glavne etape tega procesa so bile spreminjanje originalnih geografskih imen in toponimov, izrivanje slovenskega in hrvaškega jezika iz uradov in iz javnega življenja, preganjanje intelektualcev, ki so se morali izseliti v Kraljevino SHS, konfinacija duhovnikov na Sardinijo, odstavitve tržaško-koprškega škofa Andreja Karlina in njegova zamenjava z Angelom Bartolomassijem, dotedanjim vojaškim škofom italijanskih oboroženih sil, leta 1923 šolska reforma ministra Giovannija Gentileja, ki je predvidevala postopno ukinitve slovenskih in hrvaških javnih šol (Pelikan, 2012), zapiranje kulturnih in gospodarskih ustanov, poitalijančevanje družinskih priimkov, in končno, leta 1927, z odpravo parlamenta ukinitve političnih strank, med njimi tudi slovensko-hrvaške Edinosti. Vse to zabeleženo z ogromnim psihološkim pritiskom, slonečim na aksiomu, da so Slovenci in Hrvati »alogloti« in »alogeni«, za katere ni prostora v Julijske Benečiji, na prepovedi njihovega jezika in njegovem izgonu celo iz cerkve ter na vsakodnevem nasilju fašističnih škvadrov, na konfinacijah preveč upornih posameznikov v južno Italijo ali na otoke, skratka na demonizaciji vsake etnične drugačnosti (Pirjevec, 2012; Mithans, 2015).

Proti temu terorju so Slovenci odgovorili z nasiljem. Po zgledu Ircev in Baskov so tudi sami začeli organizirati tajne skupine, katerih cilj je bil boj proti fašizmu, če treba tudi z sabotažnimi akcijami in z orožjem v roki. Ta pojav, ki ga oblasti niso pričakovale, saj so bile prepričane, da »Slovani« niso zmožni organiziranega upora, je zelo vznemiril režim in ga prepričal, da je treba v Julijski Benečiji stopnjevati represijo. Že leta 1929 se je na novo ustanovljeno Posebno sodišče za zaščito države preselilo iz Rima v Pulj, da sodi petčlanski pazinski skupini, ker je s streljanjem poskušala preprečiti udeležbo istrskih kmetov na fašističnem plebiscitu. Vladimir Gortan, obtožen uboja enega izmed volivcev, je bil obsojen na smrt in ustreljen 17. oktobra 1929 (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 73). Naslednje leto se je krvava rihta ponovila: tokrat se je Posebno sodišče za zaščito države iz Rima preselilo v Trst, kjer so oblasti 1. septembra 1930 inscenirale proces proti močni skupini pripadnikov TIGRA (kakor pravimo odporniškemu gibanju, ki je težilo k osvoboditvi Trsta, Istre, Gorice in Reke). Proces, ki je zbudil veliko mednarodno pozornost (Verginella, 2009, 27; Klabjan, 2006), je v zakulisju režiral sam Mussolini v prepričanju, da so slovanski teroristi samo podaljšana roka Beograda in da je treba jugoslovanski vladi pokazati vso odločnost Italije, da se zoperstavi njenim mahinacijam. Posledično je prišlo do težkih obsodb, med njimi do štirih smrtnih, ki so bile izvršene na bazoviški gmajni 6. septembra, na rojstni dan jugoslovanskega prestolonaslednika. Mussolini je izbral to priliko, da je ukazal zapreti še zadnjo slovensko privatno šolo v Trstu. Telegram, ki ga je v zvezi s to odločitvijo poslal tržaškemu prefektu, je bil kljub skopemu besedišču zgovoren: *»Če bodo upravniki vprašali zakaj, odgovorite, da je ukaz*

prišel iz Rima, kjer smo obveščeni o razmerah in naklepih Slovanov tostran in onstran meje« (Pirjevec, 1981, 166). Odnos do Slovencev in Hrvatov v Julijski Benečiji pa je ob tej priliki najbolj zgovorno izrazil dnevnik *Il Popolo d'Italia*, ki ga je ustanovil sam duče, urejal pa njegov brat Arnaldo. Ker je britanski list *Manchester Guardian* kritično komentiral tržaški proces s tem, da je primerjal slovenske upornike z iredentisti, ki so se v preteklosti borili proti Avstriji, je *Il Popolo d'Italia* odgovarjal takole: »Ali imajo stenice, ki vdoro v hišo narodnost? [...] To je historični in moralni položaj Slovanov, ki žive znotraj naših meja« (Pirjevec, 2007, 121).

V naslednjih letih se je ta zaničljivi odnos do Slovencev in Hrvatov v Julijski Benečiji nadaljeval brez opaznih sprememb, če odmislimo kratko obdobje uradne odjuge med Italijo in Jugoslavijo po letu 1937, ko sta zunanji minister Galeazzo Ciano in premier Milan Stojadinović podpisala sporazum o sodelovanju. Pri tem se je italijanska vlada neformalno obvezala, da bo nekoliko popustila svoj pritisk na manjšino, kar je imelo za posledico vzpon napol legalnega družbenopolitičnega življenja Slovencev in Hrvatov. Da pa do odločilnih premikov v odnosu med etnijami ni prišlo, kaže brutalni umor Lojzeta Bratuža, ki so ga v Gorici fašisti prisilili piti strojno olje, ker je vodil slovenski zbor pri polnočnici na Božič leta 1936 (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 58, 59). Ko je izbruhnila druga svetovna vojna in ko so se primorski narodnjaki povezali z britanskimi tajnimi službami, da se skupaj z njimi borijo proti Tretjemu rajhu in Italiji, pri čemer so organizirali vrsto sabotažnih akcij, so se razmere znova močno zaostrole (Pirjevec, 2007, 143–146). Sredi leta 1940 je »teroristom« prišla na sled italijanska tajna policija OVRA. Na Primorskem je aretirala okrog 300 ljudi in s tem za nekaj časa zatrla možnost oborožene vstaje, saj je spravila s poti njene možne voditelje. Pod pritiskom Berlina in Rima je morala ukrepati tudi beograjska vlada, ki je bila v primežu osi in je zato začela preganjati delovanje »teroristov« na svojem ozemlju. V kontekst tega vsaj navidezno prijateljskega sodelovanja s fašisti in nacisti spada tudi Mussolinijeva sugestija, naslovljena na regenta kneza Pavla, ki je po atentatu na svojega bratranca kralja Aleksandra Karadjordjevića vodil državo, naj bi za izboljšanje italijansko-jugoslovanskih odnosov uporabili rešitev, kakršno je duče pravkar dosegel s Hitlerjem za premostitev južnotirolskega vprašanja: nemško govorečemu prebivalstvu pod Brennerjem sta dala možnost, da se odloči glede narodne pripadnosti in se poitalijanči ali optira za izselitev v Tretji rajh (Stuhlpfarrer, 1985). Na isti način bi bilo mogoče po Mussolinijevem mnenju izseliti neprilagodljive Slovence in Hrvate iz Julijske Benečije na Kosovo, ki bi ga očistili »Šiptarjev«, tako da bi jih preselili v Albanijo (Pirjevec, 2000, 147). Ni znano, kako je knez Pavel reagiral na ta predlog, vsekakor pa je leta 1941 šel tako daleč, da je 25. marca privolil v podpis pakta o zavezništvu s Hitlerjem in Mussolinijem, ki pa je ostal samo na papirju. Že 26. marca so namreč v Beogradu izbruhnili siloviti nemiri, ki so jih organizirale nacionalistične srbske sile, v noči na 27. marec pa je prišlo do vojaškega udara, za katere so bile v veliki meri odgovorne britanske tajne službe. Koalicijska vlada Cvetković-Maček, ki je bila izraz pred kratkim doseženega sporazuma med Srbi in Hrvati, je padla, regent knez Pavel Karadjordjević, avtor omenjenega sporazuma in pobudnik dogovora z Rimom in Berlinom, pa je bil prisiljen v izgnanstvo. Formalno je oblast prevzel komaj 17-letni kralj Peter II., ki pa je bil samo lutka uporniške vojaške hunte (Pirjevec, 2007). Na »prevaro«, ki so mu

jo uprizorili v Beogradu, je Hitler odgovoril z vso nerazsodnostjo svojega impulzivnega značaja. Takoj je ukazal, da je treba Jugoslavijo kaznovati in ob napadu na Grčijo (tam so bili njegovi zavezniki Italijani v hudih težavah) pripraviti še napad na njeno zahodno sosedo. Šestega aprila 1941 je nemška armada zares začela s sovražnimi akcijami, pri čemer je lahko računala na pomoč Italije, Madžarske in Bolgarije. Jugoslovanske vojaške enote se temu pritisku niso mogle dolgo upirati: že deset dni kasneje so kapitulirale, medtem ko je večina pučistične vlade s kraljem Petrom na čelu zbežala pod okrilje Britancev v London (Pirjevec, 1995).

Jugoslavija je tako postala lahek plen svojih napadalcev, ki so si jo razkosali skladno z voljo in načrti najpomembnejšega med njimi: Adolfa Hitlerja. Kar zadeva tako imenovano Dravsko banovino, v katero so bile združene slovenske dežele, si je prilastil Štajersko in Gorenjsko v prepričanju, da gre za dežele, katerim je treba vrniti izvirni nemški značaj. Prekmurje je prepustil Madžarom, ki so se tudi vrnil kot na svoja tla, saj je bila pokrajina v preteklosti pod krono sv. Štefana. Ljubljano, Notranjsko in Dolenjsko pa je Hitler prepustil Italijanom, ki so obenem dobili tudi del Dalmacije. Medtem ko so se v slednji obnašali tako kot Nemci na Štajerskem in Gorenjskem, Madžari pa v Prekmurju, češ, to je naša zemlja, pa so, v nasprotju s prakso, ki so jo od leta 1918 vodili do slovenskega in hrvaškega življa v Julijski Benečiji, v »Ljubljanski pokrajini« ubrali drugačno politiko. Nanjo so gledali kot na tujo deželo, ki ji ne gre vrniti italijanskega značaja z vsiljeno asimilacijo. Tako so se odločili za taktiko sladkorčka, da uporabimo Mussolinijeve besede iz leta 1920, in ohranili v pokrajini določeno kulturno avtonomijo, v prepričanju, da si bodo s tem pridobili naklonjenost prebivalstva, predvsem vodilnih elit. Ker so pri tem lahko računali na blagoslov Vatikana, se jim je to tudi posrečilo, saj je slovenski vodilni razred s škofom Gregorijem Rožmanom na čelu sprejel aneksijo Ljubljanske pokrajine h kraljevini Italiji kot manjše zlo in upal, da bo na ta način rešil vsaj jedro smrtno ogroženega naroda (Godeša, 2011).

Škof Rožman ni računal na upornost Slovencev, ki se je izrazila že v Julijski Benečiji s tigrovskim gibanjem, in se je po tuji okupaciji udejanjila v Osvobodilni Fronti, v kateri so se združile skupine, ki so bile do sedaj v opoziciji: komunisti, krščanski socialisti in levi sokoli. Ko so se poleti 1941 v Ljubljanski pokrajini pojavili prvi simptomi upora, so bili Italijani spet presenečeni, kot so bili pred petnajstimi leti v Julijski Benečiji, pa tudi ogorčeni, saj se jim je zdelo, da Slovenci v odnosu do njih niso dovolj hvaležni. Njihovo mišljenje dobro ponazarja naslednji zapis iz dnevnikov Galeazza Ciana o pogovoru z Aldom Vidussonijem, ki ga je konec leta 1941 na splošno presenečenje Mussolini imenoval za tajnika Fašistične stranke, čeprav je bil mlad in povsem neizkušen: »Potem ko je govoril o drobnih postranskih zadevah je prešel na politične ocene in grozne predloge proti Slovincem. Vse hoče pobiti. Dovolil sem si reči, da jih je milijon. Ni važno – je odločno odgovoril, storiti je treba kot Askari¹ in vse pokončati« (Ciano, 1946, 110). Da opozori uporniški narod na to, kaj ga čaka, če bo vztrajal v svojem kljubovanju, je Mussolini decembra 1941 organiziral v Trstu tako imenovani Drugi tržaški proces. V ja-

1 Ascari so bili eritrejski plačanci, ki so sodelovali z italijanskim okupatorjem v Etiopiji in so bili znani zaradi svoje krvoločnosti.

Slika 1: Soča pri Bovcu, 1944 (podružnična cerkev sv. Jožefa). Nadangel Mihael, oblečen v slovenske narodne barve, pohodi kačo (foto: Matjaž Prešeren 2016).

dransko pristanišče se je iz Rima znova preselilo Posebno sodišče za zaščito države, ki je tokrat sodilo primorskim patriotom, aretiranim spomladi prejšnjega leta, pa še nekaterim drugim, ki so jih Italijani zaprli kasneje. Zopet je bilo med njimi pet ljudi obsojenih na smrt in ustreljenih decembra 1941 na Opčinah (Pirjevec, 1982, 75–95).

Ker se je spomladi leta 1942 partizansko gibanje v Ljubljanski pokrajini močno razmahnilo in je celo grozilo, da se bo razširilo tudi v deželo, je sam Mussolini julija 1942 prihitel v Julijsko Benečijo, da se seznani z lokalnimi razmerami. Na srečanju, ki ga je imel s svojimi generali konec meseca v Gorici, je ugotavljal, da »nas to ljudstvo ne bo nikoli ljubilo« in da je treba proti njemu ravnati »s trdim in neupogljivim zakonom Rima.« Podobno kot je Julij Cezar pred dva tisoč leti ravnal z upornimi Galci (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 89–91). Italijani so v naslednjih mesecih v Ljubljanski pokrajini zares sprožili nadvse kruto vojaško operacijo, da bi zatrli narodnoosvobodilno gibanje, pri čemer so lahko računali na sodelovanje domačih kvizlingov, organiziranih v enote, poimenovane *Milizia Volontaria Anticomunista* (MVAC). Za slednje je pač veljala parola, da morajo biti Slovenci Mussoliniju hvaležni, ker jim je dal možnost, da se postavijo proti brezbožnemu komunizmu (Cuzzi, 1998).

Razmislek o Mussolinijevem odnosu do Slovencev se ne more izogniti ugotovitvi, da politika »obmejnega fašizma« v svojem jedru ni bila povsem originalna. Pogojevalo jo je prepričanje, ki se je uveljavilo v Evropi v 19. stoletju, da mora imeti država kot izraz suverene nacije en jezik, eno zgodovino in kulturo. V tem kontekstu ni bilo prostora za etnične manjšine, saj so bile označene kot usedlina retrogradnih in manjvrednih identitet, ki niso v sozvočju s sodobnim časom. Takšno politiko je od revolucije 1789 udejanjala sama Francija, unitaristična država *par excellence*, od nje pa jo je prevzela združena Italija, ki je težila k oblikovanju nove državne skupnosti, zato da preseže stoletno politično in jezikovno razcepljenost Apeninskega polotoka. V tem smislu je značilen stavek, ki ga je izrekel politik in pisatelj Massimo D'Azeglio, eden od poglavitnih protagonistov »risorgimenta«: »Ustvarili smo Italijo. Sedaj moramo ustvariti še Italijane.« Na ta koncept se je cepil odklonilni odnos do Slovanov, ki jih je na primer grof Camillo Benso di Cavour, najvplivnejši piemontski politik, že sredi 19. stoletja videl kot grozečo nevarnost, saj bi njihov »panslavizem« zlahka postal sredstvo carske Rusije, da razširi svoj vpliv v sredozemski prostor (De Castro, 1981, 29). Iredentizem je ta odklonilni odnos do Slovencev in Hrvatov v naslednjih desetletjih še okrepil, D'Annunzio pa mu je s svojim bleščečim besednim mojstrstvom dal primerno retorično obliko. Mussolini je med letoma 1929 in 1943, ko je vladal nad »Slovani«, podložniki savojske monarhije, samo nadaljeval več kot polstoletno prakso, slonečo na prepričanju, da so Italijani narod tisočletne kulture, ki se ji nobena druga identiteta znotraj države ne more postaviti po robu. Ker »Slovani« te vloge niso sprejeli, temveč so se nasprotno zoperstavili fašizmu z orožjem v roki, je odgovoril z vso brutalnostjo svojega totalitarnega režima. To je bila edina nova poteza, ki je ločila »obmejni fašizem« v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja od prejšnjih obdobj.

BENITO MUSSOLINI AND THE SLOVENES

Jože PIRJEVEC

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: joze.pirjevec@zrs.upr.si

SUMMARY

The article explains Benito Mussolini's attitude towards the Slovenian and the Croatian minority in the Venezia Giulia during the interwar period and it stresses the fact that on the ideological and propagandistic level, "Duce's" fascist policy did not differ from the policy of irredentism or the policy of the liberal Italy in that territory. What makes it different from the earlier period is not so much the haughty approach towards the foreigners that needed to be assimilated as quickly as possible, but rather the physical violence which was used to achieve the assimilation.

Keywords: Slovenian and Croatian minority, borderland fascism, Benito Mussolini, regime violence, resistance, TIGR

VIRI IN LITERATURA

- Bosworth, R. (2015):** Mussolini. Ljubljana, Cankarjeva založba
- Ciano, G. (1946):** Diario 1937–1943. Firenze, Rizzoli.
- Chiurco, G. A. (1929):** Storia della rivoluzione fascista. Vol. II. Firenze, Vellecchi.
- Cuzzi, M. (1998):** L'occupazione italiana della Slovenia (1941–1943). Roma, SME.
- Čok, Š. (2015):** Tržaške mestne elite na prehodu iz 19. v 20. stoletje: ustroj oblasti, povezave z Italijo, nacionalno vprašanje. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem.
- De Castro, D. (1981):** La Questione di Trieste. Vol. I. Trieste, LINT.
- Godeša, B. (2011):** Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Klabjan, B. (2006):** »Českoslovaško-italijanska mala vojna«: mednarodne razsežnosti prvega tržaškega procesa in reakcije na Českoslovaškem. Annales, Ser. hist. et sociol., 16, 1, 15–30.
- Mithans, G. (2015):** Reprezentacije obmejnega področja Julijske krajine v diskurzu nuncijske Ermenegilda Pellegrinettija. Acta Histriae, 23, 3, 333–356.
- Pelikan, E. (1997):** Josip Vilfan v parlamentu. Trst, Krožek za družbena vprašanja »Virgil Šček«.
- Pelikan, E. (2012):** Šola in otroštvo v Julijski krajini med obema vojnama. V: Škoro Babić, A. et al. (ur.): Zgodovina otroštva. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, 515–531.
- Pirjevec, J. (1981):** Bazovica 1930. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 21, 157–166.
- Pirjevec, J. (1982):** La fase finale della violenza fascista. I retroscena del processo Tomazič. Qualestoria, 10, 2, 75–94.
- Pirjevec, J. (1995):** Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper, Založba Lipa.
- Pirjevec, J. (2007):** »Trst je naš!« Boj Slovence za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, J. et al. (2012):** Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Podbersič, R. (2016):** Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem.
- Stuhlpfarrer, K. (1985):** Umsiedlung Südtirol 1939–1940. Vol. I–II. Wien, München, Löcker.
- Verginella, M. (2009):** Meja drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin. Ljubljana, Modrijan.
- Vinci, A. M. (2011):** Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941. Roma, Bari, Laterza.

FAŠIZEM KOT EKSCES NAUKA O NRAVNI SUBSTANCI

Rok SVETLIČ

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: rok.svetlic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V prispevku je tematizirana strukturna netoleranca fašizma do partikularnega. Čeprav je odnos fašizma do manjšin pogosto oblikovala fantazma o superiornosti tisočletne civilizacije in inferiornosti slovanskega življa, ostaja ta odnos, kljub njegovemu dominiranju na površini, sekundaren. Članek prinaša razčlenbo politične filozofije G. Gentileja, kjer je na konceptualni ravni načrtana zahteva po popolni uniformnosti državne ideologije. Prikazana je pojmovna pomanjkljivost takega pristopa, zlasti njegova inherentna povezava z nasiljem.

Ključne besede: fašizem, individuum, G. Gentile, nasilje, meja

IL FASCISMO COME UN ECCESSO DELLA DOTTRINA
DI SOSTANZA ETICA

SINTESI

Il presente contributo esamina l'intolleranza strutturale del fascismo verso il particolare. Anche se la relazione del fascismo verso le minorità era spesso formata dal fantasma della superiorità della civilizzazione millenaria e dell'inferiorità della popolazione slava, questa relazione rimane, nonostante il suo dominio in superficie, secondaria. L'articolo tratta l'analisi della filosofia politica di G. Gentile, in cui sul livello concettuale è trattata la richiesta per una perfetta uniformità dell'ideologia di stato. Nell'articolo è esposta la deficienza concettuale di un tale approccio, soprattutto il suo inerente abbinamento con la violenza.

Parole chiave: fascismo, individuo, G. Gentile, violenza, frontiera

Namen pričujočega prispevka je razgrniti pojmovno strukturo italijanskega fašizma, ki je narekovala odnos do slovenske manjšine. Ne bomo vstopali v vso kompleksnost konkretnih politik, ki skupaj tvorijo raznarodovalni proces, to je domena zgodovinopisja. S filozofskega stališča je zanimivo nekaj drugega: izpostaviti ključne poteze fašizma, ki so generirali sistemsko netoleranco do (nacionalne) drugobiti. Videli bomo, da je to posledica napak v mišljenju, na katerem gradi.

Gre za skupno značilnost številnih radikalizmov, ki se iztečejo v sekularno eshatologijo, v iskanje dokončne rešitve. Gradijo na predstavi, da je mogoče obvladati bit sveta z enim, energičnim in na žrtve pripravljalnim velikim skokom naprej. S tem naj bi se pognal avtopoetični mehanizem, ki bo v bodoče samodejno ohranjal izbojevano stanje, varno pred padcem v antagonizme in krivico prejšnjega sveta. Za kaj takega pa je potrebna pripravljenost na bitko vseh bitk, v kateri bo šlo za biti ali ne biti. Poslednji drobci skupnosti bo moral biti angažiran in vključen v njeno absolutno poenotenje. Vsako odstopanje je njena slabitev in prinaša tveganje za poraz.

Od tukaj simbolna optika, s katero gledajo totalitarizmi na (nacionalne) manjšine. Ne ocenjujejo jih skozi njihov dejanski pomen, ki bi ga lahko imele pri krepitvi ali slabitvi skupnosti, pač pa v njih vidijo *princip* propada skupnosti v celoti, Ahilovo tetivo države. Vsak element, ki se ne podredi imperativu uniformnosti, je tujek, ki lahko povzroči infekcijo celotnega organizma. Tak pogled temelji na pojmovni napaki, ki jo filozofija opiše kot napako prve negacije,¹ zgodovina pa jo razkrinka kot ti. šibkost močnih režimov. O tem se je vnovič govorilo ob razpadu SSSR, ki je, podobno kot fašizem, stavila na izgradnjo jekleno čvrste ureditve na osnovi principa uniformnosti. Kot viabilne so se, nasprotno, izkazale ureditve, ki ne zahtevajo uniformnosti: liberalne demokracije. Razloge za to je potrebno razgrniti.

DEFINICIJA FAŠIZMA

Opredelitve fašizma so številne. Na splošno lahko rečemo, da gre za zavračanje temeljnih razsvetljenskih vrednot, zlasti načela egalitarnosti. E. Nolte razčleni bistvo fašizma na več obeležij: »*protimarksizem, protiliberalizem, princip firerja, strankarska vojska, tendenca protikonzervativizma, zahteva po totaliteti*.« (Nolte, 1971, 294). Zlasti prvi dve obeležji odpreta vprašanje umestitve fašizma v tedanjo politično konstelacijo Evrope. Tako ga A. J. Gregor opredeli kot odziv in zapiše, da je fašizem »*protidemokratska reakcija na tisto, kar so videle večinoma manj razvite skupnosti, ki so bile brez položaja v mednarodni skupnosti in so pešale na margini 'velikih sil', kot spletke naprednih industrijskih demokracij*.« (Gregor, 2001, XII).

E. Gentile, nasprotno, izpostavlja okoliščino, da je bil fašizem na čelu protiproletarske buržoazne reakcije: »*fašizem se je nemudoma postavil na čelo protiproletarske meščan-*

1 Gre za poskus šibkega mišljenja, da bi nasprotje obvladalo s preprostim zanikanjem: s prepovedjo, izločitvijo, zanikanjem. Hegel pokaže, da ta strategija vodi, nasprotno, v afirmacijo negiranega, ki tako ostaja potrejeno. Rešitev prinaša ti. druga negacija, poenostavljeno rečeno, kultiviranje principa, ki ga želimo obvladati. Partikularnost – o čemer je govora v tem prispevku – lahko spravimo v harmonijo s celoto le, če ji namenimo avtonomen, četudi omejen, prostor.

ske reakcije in s svojimi oboroženimi, vojaško organiziranimi skupinami (squadrisimo) v nekaj mesecih uničil večji del proletarskih organizacij.» (Gentile, 2010, 24). Nadalje, kolikor je bil fašizem politično organiziran, se odpira tudi vprašanje klasifikacije fašizma kot stranke. Avtorja Bach in Breuer tako, naslanjajoč se na sociološki aparat M. Webra, fašistično stranko opišeta skozi tri kriterije. To je stranka, ki uporablja sredstva, ki »ne spoštujejo jedra vsake državnosti, tj. monopola fizične prisile«, njihova organizacija temelji na »karizmatičnem vodenju« in naposled, je »stranka, temelječa na notranjem občutenju (Gesinnunspartei).« (Bach, Breuer, 2010, 77).

Te opredelitve se med seboj dopolnjujejo in skupaj razgrnejo vsaj osnovne poteze italijanskega fašizma. Toda za interes pričujočega prispevka potrebujemo bolj fokusirano opredelitev. Izpostavili bomo tisto značilnost fašizma, ki zahteva netoleranco do partikularnega in popolno uniformnost skupnosti. Izhajamo iz naslednje definicije: *fašizem je eksces nauka o nravni substanci*. Je stopnjevanje, deformacija nauka, ki je danes še vedno prisoten pri razumevanju demokratičnih držav. Toda v fašizmu nastopa v obliki, ki vzpostavi nepomirljiv konflikt s principom individualnega in partikularnega.

Kaj je to nravna² substanca? Pri pojasnjevanju od kod izvira državno organizirana skupnost ljudi, sta na voljo dva diametralno različna odgovora, ki opredeljujeta odnos med posameznikom in državo. Teorije, ki izhajajo iz posameznika imenujemo pogodbene teorije (ali teorije o družbeni pogodbi) in so značilne za novi vek. Sobivanje pojasnjujejo na osnovi (pogodbene) volje posameznikov, ki se dogovorijo za ustanovitev države, s čimer odpravijo uničujoče naravno stanje. Gre za pojmovno orodje – ne govorimo o dejanski pogodbi –, saj tudi naravno stanje ni »historična, pač pa logična hipoteza«. (MacPherson, 1985, 107). Družbena pogodba uteleša pogled na državo, ki ga danes dobro razumemo in ga lepo ilustrira pričakovanje, da naj bo država zgolj »servis« državljanov, orodje za izvrševanje in zaščito posameznikovih pravic. Demokracija kot taka je v samem izhodišču potrditev tega pojmovanja države, saj na volitvah išče prav soglasje državljanov.

Nauk o nravni substanci izhaja iz diametralno nasprotnih predpostavk: država je pred posameznikom, ki kot tak nima samostojne vrednosti. Njegovo bistveno določilo, brez katerega ni mogoče opisati njegove človeškosti, je, da je pripadnik skupnosti. Te ne izbira ali ustvarja posameznik, saj je skupnost neločljivo vezana na nravno substanco, ki ima samostojno življenje in razvoj. Šolski primer takega pojmovanja sobivanja je antični *polis*, mestna državnica, ki ji daje edinstveni pečat ravno to, da sloni na specifični kulturi, omiki, običajih itd. Danes so države, kolikor jih lahko opredelimo kot nacionalne države, zaznamovane tudi z naukom o nravni substanci. Tako v 3. členu naše Ustave piše: »Slovenija je država vseh svojih državljanek in državljanov, ki temelji na trajni in neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe.« (URS, 3. čl.).

In prav na stičišču teh dveh razlag – tj. individualistične in substancialne – državnega sobivanja, bomo prepoznali fašizem kot eksces npravne substance. Pred tem moramo odgovoriti na vprašanje, zakaj fašizem sploh razlagati iz npravne substance. Gre, kot smo videli, za prastar način pojasnjevanja človeka, ki njegovo družabnost postavlja pred

2 Nrav je prevod nemškega izraza *die Sitte*. Gre za žive običaje, spontano prakso, naravnorastle šege, v čemer se ta pojem ločuje od abstraktnih načel, kot so npr. katalogi človekovih pravic.

individualnost. Dovolj je omeniti Aristotelovo opredelitev človeka kot *zoon politikon* in grške *polise*, značilne politične formacije, ki izhajajo iz npravne substance. Kaj potlej razlikuje te koncepte od fašizma? Je vsaka utemeljitev sobivanja na npravni substanci (proto)fašistična?

VZNIK IN ZATON KONTRAKTUALIZMA

To so po pomembna vprašanja, na katera je potrebno natančno odgovoriti. Zlasti, ker je tudi Slovenija na ustavni ravni opredeljena kot nacionalna država. Videli bomo, da je *differentia specifica* fašizma njegov *odnos do individuum*, ki je dominiral v (politični) filozofiji v prvih stoletjih novega veka. Nauk o npravni substanci je bil v 19. stoletju dejansko novost. Vanjo je fašizem položil upanje odrešitve od degeneracije, ki naj bi jo prinesla razsvetljenstvo in demokracija, torej eminentno individualistična koncepta. Npravna substanca – tj. princip naroda – naj bi bila zdravilo, katerega ni nikoli preveč. V njenem imenu napove vojno principu partikularnosti – tj. individuumu –, ki ni za fašizem nič drugega kot sebična entiteta in razdiralni mehanizem skupnosti. Naivnost take konstelacije je uvidel in teoretsko obdelal G. W. F. Hegel že na začetku 19. stoletja. K temu se vrnemo.

Čeprav pozna zgodovina filozofije številne individualistične koncepte, je izkušnja, s katero se začne novi vek, ekstrem individualizma: vzklik, »mislim, torej sem«, je akt popolne izolacije iz sveta, saj je ta uvid med subjekti popolnoma neprenosljiv. Kartezijanstvo je odgovor na krizo resnice, ki jo prinese zaton krščanske podobe človeka in sveta. Ta je bila nesporna referenca orientacije človeka v svetu poldrugo tisočletje. Če želimo razumeti nastanek novega veka, se moramo prestaviti v situacijo, ko so najdragocenejše knjige v sholastičnih knjižnicah v hipu postale le še papir. Krščanstvo ne more več pripomoči k izhodu iz dezorientacije, nasprotno, je eden od njenih vzrokov. Dovolj je, če pomislimo na tridesetletno vojno.³

Rešitev iz krize prinese nov tip mišljenja, ki je poslej vselej vezan na subjekt kot rezultat mišljenja samega: mislim, torej sem. S tem je mišljenje v sebi odkrilo nekaj popolnoma novega. Ni le zmožnost spoznavanja biti obstoječega sveta, pač pa tudi njenega stvarjenja. To da »sem«, kolikor »mislim«, je spoznanje zmožnost stvarjenja iz nič (*creatio ex nihilo*), ki je sekularna dediščina krščanstva. In hkrati ireduktibilno jedro vseh totalitarizmov: ne le marksizem (»... gre pa za to, da ga spremenimo« (Marx, 1969, 359)), tudi fašizem eksplicitno govori o ustvarjanju novega sveta.

Da bi to postalo možno, se je moral zgoditi še en korak, v katerem je nov način mišljenja postal politično dejaven. To se je zgodilo na Otoku deset let po *Meditacijah* (Descartes, 1988), ko je l. 1651 objavljen Hobbesov *Leviathan* (Hobbes, 1988). V njem se Hobbes sooča s podobnim prelomom na področju politične filozofije, kot se je De-

3 Tu ni prostora za podrobno razčlenbo kartezijanskega obrata, izpostavimo naj le eno okoliščino, ki priča o globini preloma. Ko se Descartes na začetku *Meditacij* sprašuje, kaj lahko neizpodbitno vem, ni toliko pomenljivo kje išče morebitni temelj vednosti – čuti, lastno telo, geometrične resnice –, pač pa kje ga ne: v Bogu. Kar je bilo do včeraj resnica sveta, zdaj ne pride niti v ožji izbor. Več o tem glej Rok Svetlič: *Prenašati bit sveta*. (Svetlič, 2015).

scartes na področju ontologije. Ko si zastavi vprašanje po izvoru človekove socialnosti, se pri tem ne more sklicevati na prav nič od tega, kar je poznala krščanska tradicija – od Aristotelovega *zoon politikon* do Tomaževega *lex naturalis*. Hobbes izkušnjo radikalne individualizacije posameznika izpelje na horizontu naravoslovja (izpričano je osebno poznanstvo z Galilejem). Družbo sestavljajo posamezniki kot delci, ki se gibljejo po mehanskih zakonitostih. Ti delci se po strukturni nujnosti gibljejo neurejeno in ustvarijo naravno stanje, ti. vojno vseh proti vsem. To je vojna, ki je ni mogoče dobiti, je stanje suicidnega izčrpavanja, ki vodi posameznike v pogubo.

Da je svet pogreznjen v pomanjkljivosti, je predstava, ki je značilna tudi za krščansko tradicijo. Toda zdaj je na delu bistvena razlika: ker Hobbes izhaja iz naravoslovnih predpostavk, je ta težava »mehanska« in zato ni nobenega razloga, da ne bi bila rešljiva. Ne zavezuje je več dogma o padlem človeku, ki ima svobodo le še za zlo. Neubran družbeni mehanizem je treba le uskladiti, da ne bo po nepotrebnem ustvarjal navzkrižnih sil. Rešitev prinese sklenitev družbene pogodbe, s katero se vsak delec odpove odločitvi o svojem gibanju in jo prenese na suverena. Sklenitev družbene pogodbe je osnivanje države, ki, podobno kot pri Descartesu, nastane iz nič. Odgovor na izhodiščno vprašanje, zakaj imamo državo in družbena pravila, je sedaj na dlani: ker smo jih ustvarili!

To je kratki opis pojmovne konstrukcije, ki je dominirala pri razlagi prava in države poldrugo stoletje, od T. Hobbesa, preko S. Pufendorfa in J. Locka, do I. Kanta. Čeprav so med njimi razlike, je vsem skupna predstava, da je država ustvarjena z namenom izboljšanja stanja udeleženih, tj. sopogodbениkov. V naprej ne obstaja nikakršna (nравna) substanca, ki bi povezovala ljudi. Vse kar je, je interes (tj. volja ljudi), ki si državo ustvarijo kot instrument za zaščito njihovih pravic in interesov. Toda ta pogodbeni teorija ima težave, ki jih v začetku 19. stoletja tematizira filozofija. Pokaže se dvoje: da volja vendarle ni edini gradnik državnega organizma, in da predpostavka sklepanja pogodbe – tj. racionalno samoljubje pogodbenika – ne more pojasniti bistvenih potez države.

Najprej: očitno je, da so države med seboj zelo različne (dovolj je, če omenimo razliko med zahodnim konceptom in ostalimi, iz česar danes izvira dinamika globalne politične konstelacije in perspektiva svetovnega miru⁴). Pogodbena teorija nima nobenih instrumentov, da bi tematizirala te razlike in omogočila razumeti geostrateško situacijo. Lahko bi rekli le, da so se različne skupine odločile ustvariti različne države, kar je očitno poenostavljanje. Obstaja še ena razlika med državami, ki postavi pod vprašaj tezo, da je gradnik države volja. Ene države so uspešnejše pri zagotavljanju blaginje državljanom kot druge. Če naj bo država nasledek volje njenih državljanov, bi morali reči, da državlјani neuspešnih držav hočejo tako stanje, kar pa je nesmisel. Zdi se, da je nujno upoštevati še neko sestavino – poleg volje državljanov – pri pojasnjevanju države. Sestavino, ki ima samostojno življenje, in v tem primeru stoji *nasproti* volji, da bi ustvarila državo skladno s svojimi aspiracijami.

Očitno je, da se državlјani ne uspejo postaviti v vlogo sopogodbениkov (kot izključnih ustvarjalcev države), tudi kadar to hočejo. Videli bomo, da se pogosto celo nočejo, s čimer bomo dokončno zavrnil predpostavko, da je situacija sklepanja pogodbe horizont, na kate-

4 To je problematika, ki sta jo pred kratkim nagovorila F. Fukuyama in S. Huntington, če izpostavimo zgolj protagonista dveh izključujočih se tolmačenj.

rem bi lahko razumeli državo. Gre za perspektivo antagonističnega odnosa med državami, ki se lahko nadaljuje v vojno. Vojna ni možna zgolj na osnovi oblastne prisile k vojskovanju, nasprotno, ljudje večinoma prostovoljno sodelujejo v njej. Pripravljeni so žrtvovati vse kar imajo, od blagostanja do življenja, za nekaj »večjega« od njih. To je diametralno nasprotna situacija, kot je sklepanja pogodbe, ki jo opredeljuje racionalno samoljubje.⁵

Smo tik pred vstopom nauka o nravni substanci na polje politične filozofije, kar je prvi korak do nastanka fašizma. Individualistični pristop k državi ni znal odgovoriti potrebi duha, ki jih je tradicionalna metafizika zagotavljala. Gre za paradokso konstelacijo, ki zadeva izpolnitev človeka: človečnost človeka ni izpolnjena, če je on sam najvišja vrednota. Povedano drugače, moje življenje je vredno življenja le, če sem ga pripravljen žrtvovati za nekaj »večjega«. To na videz paradokso razmerje v človekovi volji filozofija pojasnjuje z ločevanjem med njenima dvema ravnema, med, če uporabimo latinsko terminologijo, *voluntas* (volja, nem. *der Wille*, ang. *will*) in *arbitrium* (izbira, nem. *die Willkür*, ang. *licence*).

Volja je volja na sebi. Tisto, kar spoštujemo zaradi nasebne avtoritete. Je nekaj, kar obstaja neodvisno od naše partikularne volje. Danes bi kot primer volje lahko navedi človekove pravice. Pravica do življenja ni rezultat soglasja, saj je soglasje vselej možno spremeniti ali umakniti. No, soglasje pa je domena izbire, *arbitriuma*. Gre za domeno posameznika, ki je izključni presojevalec pri svojih odločitvah. Šolski primer je sklepanje pogodb, denimo nakup v trgovini: posameznik ima absolutno svobodo pri odločitvi, kaj bo kupil za svoj denar. In to je raven, na kateri je kontraktualizem skušal utemeljiti državo: kot pogodbo, ki jo sklene *arbitrium*. Videli smo razloge, ki so tak pristop razgalili kot neprepričljiv.

NAZAJ K NRAVNI SUBSTANCI

Na začetku 19. stoletja je vračanje k nravni substanci odgovor na duhovno zapuščenost posameznika, ki jo prinese absolutizacija *arbitriuma* kot tvorca države. Razumljena je kot nasebna volja, ki je nad arbitrarno sfero posameznikov. To se politično artikuliira v razmahu nacionalnih držav. S tem se pojem svobode vrača v situacijo, ki smo jo poznali pretežno del zgodovine: človek spet sobiva z nečim večjim od sebe, iz česar črpa svojo vrednost. Hegel to konstelacijo opiše takole: »Vrednost individuov sloni torej na tem, da so primerni duhu ljudstva, so njegovi reprezentanti in so se dodelili nekemu stanu poslov celote.« (Hegel, 1999, 76). To ne zahteva zanikanja posameznika, toda zdaj je njegova »najvišja dolžnost biti član države«. (Hegel, 1970, 257). Nravna substanca je moč, ki »upravlja življenje individuumov in ima v njih, kot v svojih akcidencah, svojo predstavo, pojavljajočo se podobo in dejanskost.« (Hegel, 1970, 145). Oprejo se vrata razvrstnotenju posameznika, če se ni zmožen vključiti v dinamiko substance.⁶ Smo korak pred opredelitvijo fašizma.

5 Znana je publika, da na bi bilo v svetu toliko gorja zato, kjer so ljudje sebični. Dejansko je obratno, vsi veliki totalitarizmi, ki so zagrešili najhujše zločine, so temeljili na nesebičnem obnašanju državljanov.

6 H. Arendt posledice odstranitve posameznika iz središča politične filozofije opisuje na ravni usode beguncev: »Velika nevarnost, ki izhaja iz obstoja ljudi, prisiljenih živeti izven skupnega sveta, je v tem, da so sredi civilizacije vrženi nazaj v svojo naravno danost, v svojo zgolj različnost. Manjka jim tista strašna izravnava razlik, ki izhaja iz dejstva, da si državljan neke države«. (Arendt, 2002, 383) Človek

Zato je ključno vprašanje, ki vznikne po vračanju k nravni substanci, kakšen status naj pripade individuumu. Dejstvo je, da se je individuum uveljavil kot entiteta, ki je vodila duhovni razvoj Evrope poldrugo stoletje. Omogočila je veličastni dogodek kot je francoska revolucija, hkrati pa je razvila buržoazno družbo, ki je (na gospodarskem področju) v ospredje postavila izoliranega posameznika. Zdi se, da si stari in novi protagonist politične filozofije stojita navskriž: posameznik in substanca, ki pričakuje njegovo podreditve. To je točka, kjer se ločujejo liberalne ureditve in fašizem. Vse stoji in pade na vprašanju, ali je možno to protislovje rešiti brez žrtvovanja posameznika.

Tako zgodovina kot filozofija sta potrdili, da je odgovor pritrdilen. Vsi poskusi uničenja individuumu so s padcem berlinskega zidu izginili s svetovno-zgodovinske perspektive, kar Fukuyama strne takole: »Zmagoslavje zahoda ali zahodnjaške ideje je še najbolj evidentno v popolnem izginotju za življenje sposobnih sistematičnih alternativ zahodnemu liberalizmu.« (Fukuyama, 1990, 1275). Spontano se je razvilo sobivanje posameznika in npravne substance na Otoku,⁷ v obliki majhnih korakov, ki jih je narekoval značilni *common sense*. Toda nas zanima filozofska rešitev protislovja, saj bomo na tej ravni prepoznali, zakaj fašizem vključuje sistemsko netoleranco do manjšin.

Ključni avtor, ki je na samem začetku 19. stoletja uvidel, da konflikta ni mogoče rešiti z uničenjem partikularnega, je bil G. W. F. Hegel. V *Filozofiji pravice* je to spoznanje očitno že iz arhitekture dela, saj je pravici posameznika posvečena samostojna sfera, ki jo tematizira samostojni razdelek. Uteleša jo ti. občanska družba (*die bürgerliche Gesellschaft*), ki zadeva privatno pobudo pri zadovoljevanju potreb, kulturo udobja in samoljubja, z zaščito temelja te sfere – lastnine – na čelu. Gre torej za »blagor posameznika in njegov pravni obstoj.« (Hegel, 1970, 183). Toda Hegel se jasno zaveda, da je to nesamostojna sfera, »na vse strani raztezajoča se zadovoljitev svojih potreb, naključne samovolje in subjektivnih kapric.« (Hegel, 1970, 185).

Slepota individualnega principa – tj. *arbitrium* – potrebuje »svojo resnico (...) v na in za sebe splošnem smotru in svoji absolutni dejanskosti; sfera občanske družbe zato preide v državo.« (Hegel, 1970, 256). Z drugimi besedami, *arbitrium* potrebuje nekaj nad seboj, univerzalno resnico, ki jo lahko prispeva zgolj država. Gre za nujo ekonomskega in socialnega intervencionizma. Toda – in to je ključno – partikularni princip mora pri tem ohraniti svojo pravico: sfera občanske družbe mora obstajati. Po Schnädelbachu nauk »o občanski družbi upravičeno velja kot vrhunec Filozofije pravice« (Schnädelbach, 2000, 263), saj je z njim prikazano, da država nikoli ne sme postati totalna.

S tem ne nasprotuje le (človekovim) pravicam posameznika, v prvi vrsti si spodkoplje svoj temelj: »Princip moderne države ima to neznansko moč in globino, ki je v tem, da pusti, da se princip subjektivitete dovrši do samostojnega ekstrema osebne posebnosti; in da ga hkrati pripelje nazaj v substancialno enotnost in tako v njem samem le-te ohrani.« (Hegel, 1970, 260). Propad vseh totalitarnih ureditev, ki so želeli družbo zgnesti v maso

kot posameznik je »izgubil točno tiste lastnosti, zaradi katerih ga lahko drugi ljudje obravnavajo kot sočloveka.« (Prav tam, 381).

7 Spravo teh dveh plati ilustrira, denimo, zapriseženost kroni in hkrati *Habeas corpus actu*, kot enakovrednima temeljema državniške kulture.

brez grudic, ki so želele posameznika pustiti nepotrjenega in ga žrtvovati Celoti, žalostno potrjuje spoznanje, ki je bilo na ravni filozofije prisotno že v začetku 19. stoletja.

FAŠIZEM IN PRAVICA PARTIKULARNEGA

Kolikor je italijanski fašizem skušal svoje ideje utemeljiti na filozofskih konceptih, je tu ključno ime G. Gentile (1875–1944). Akademsko se je uveljavil kot interpret nemške klasične filozofije, zlasti Heglove. Na tem mestu se bomo osredotočili le na tisti vidik njegove misli, ki zadeva pojmovanje države, prava in naroda. Prav to je področje, s katerim je tudi pompozno vstopil v politiko in pri tem opravljal številne funkcije. V grobem lahko rečemo, da v politični filozofiji Gentile izhaja iz poenostavljenega branja Heglovega nauka o nravni substanci. Njegova izhodiščna napaka je, da jo obravnava v nasprotju z njenim bistvom: kot *abstraktno* entiteto, kot načrt, najstvo. Nravna substanca je vselej konkretna, zavezujoča tukaj in zdaj, Gentile pa v njenem imenu izdaja menice na prihodnost. Industrijsko zaostalo, agrarno in tradicionalistično družbo je preveval sentiment spodletelosti *risorgimento*. Iz duhovne krize, ki jo je zaostрила izkušnja prve svetovne vojne, naj bi jo rešil fašizem kot revolucionarni projekt: porajanje nove države in novega človeka.

Gentilejevo filozofijo označujejo kot aktualizem, kot projekt nenehnega ustvarjanja in razvijanja človeka in sveta. To se zgoščeno zrcali v njegovi opredelitvi idealizma: »Idealizem je vera v idealno realnost, h kateri je treba stremeti. Je koncepcija življenja, ki se mu ni treba omejiti na obstoječa dejstva, pač pa mora napredovati in se neprestano spreminjati.« (Gentile, 2009a, 5). Prav zaradi hrepenenja po spreminjanju sveta mnogi interpreti opozarjajo na bližino Gentileja in mladega Marxa. To izpostavi tudi sam: »Fašisti filozofijo razumejo kot filozofijo prakse (praxis). Ta koncept je produkt določenih marksističnih in Sorellianskih inspiracij (mnogi fašisti in tudi Duče sam so dobili prvo intelektualno izobrazbo v šoli Marxa in Sorella).« (Gentile, 2009b, 33). Gentile tako zavrača filozofijo kot golo teorijo, brez poguma za spreminjanje sveta ni mišljenje vredno nič. Tako kot Marxu tudi Gentileju ne gre za spreminjanje v obliki niza reform: v igri je sprememba vseh sprememb, revolucija. Glede volje, ki se je izrazila v fašističnem gibanju, zapiše: »Je bila ta volja revolucionarna? Da, ker je anticipirala izgradnjo nove države.« (Gentile, 2009a, 18).

Videli smo, da je vračanje k nravni substanci človeka vrnilo k sobivanju z nečim večjim od njega. Fašizem ta odnos še dodatno obremeni s (kripto)teološkim projektom, ki nalaga neki generaciji dolžnost odrešitve. V *Izvorih in doktrini fašizma* najdemo eksplisitno rabo teh terminov: »Triindvajsetega marca leta 1919 je datum, ko se je odrešujoča ofenziva začela – ko se je iz Milana razlegel krik, ki je prebudil duh veteranov, ki so želeli vojno in jo tudi bojevali; ki so čutili njeno vrednost, ki so imeli vero v njeno idejo.« (Gentile, 2009a, 18). Gre za odgovornost pred preteklimi rodovi, ki so se žrtvovali za državo, zlasti pa pred bodočimi, katerih mesto v svetu stoji na kocki. Skupna točka teh odgovornosti pa je zvestoba fašizmu. Fašizem je projekt, ki se je porodil iz frustracij in se artikuliral v nestabilnem sentimentu hrepenenja po odrešitvi. Je razpoloženje neprestanih izrednih razmer (»fašizem je treba obravnavati kot metodo in ne kot filozofski sistem«

(Gentile, 2009a, 24)), ki so namenjene izpeljavi radikalne preobrazbe družbe. Za to pa bo potrebna zvestoba, predanost, žrtvovanje in angažma slehernika.

Fašizem je izraz šibkosti mišljenja, ki v odnosu med svobodnim posameznikom – na katerem gradi liberalizem – in skupnostjo vidi izključno konflikt. »*Liberalizem stremi k svobodi na sebi, ki nasprotuje državi.*« (Gentile, 2009a, 30). Partikularno je grehотно, zato ima priznavanje pravice posamezniku lahko samo en učinek: utrditev njegove sebičnosti in ustvarjanje razdiralnih sil v skupnosti. Rešitev je lahko samo »*absolutna prednost nacije v smislu organske, etnično homogene skupnosti*« (Gentile, 2010, 13) pred posameznikom. Tudi tukaj Gentile sledi Marxovi kritiki buržoazne družbe, ki opozarja, da se na nobeni točki »*občanska družba ne dvigne nad sebičnost.*« (Marx, 1969b, 174). Gre za zavračanje svobode posameznika, izvrševane kot *arbitrium*, saj ta svoboda »*ne temelji na povezavi človeka s človekom*«, (Marx, 1969b, 173) temveč na njegovi izolaciji.

Praktično identičen je očitek Gentileja buržoaznemu konceptu liberalizma: »*Fašistični avtoritarizem zavrača izbiro (tj. arbitrium, op. R. S.) – ki ni nikakršna svoboda*« (Gentile, 2009b, 34). Tu postaja jasno, v čem je fašizem eksces nauka o nravni substanci. Ne le da mehanizem, ki pretvarja voljo volivcev v občo voljo – tj. »*smrtno ranjen*« *parlament*« (Gentile, 2009a, 19) – ne uspe oblikovati resnične volje ljudi in vodi v to, da postane »*država mehanska reč*« (Gentile, 2009a, 31). Po Gentileju je v demokraciji posameznik že sam sebi odtujen, saj je obsojen na samoto⁸ *arbitriuma*, ki je sfera končnih vrednot. Pravo svobodo človeka vidi fašizem v popolni negaciji posameznika kot partikularne entitete, v njegovi predanosti fašizmu kot »*sistemu prave in konkretne svobode, ki nasprotuje abstraktni in lažni svobodi*« (Gentile, 2009a, 530) liberalizma.

Fašizem se ne zadovolji s hierarhijo med partikularnim in univerzalnim, nujna je likvidacija partikularnega, njegova utopitev v nečemu večjemu od njega. V spisu *Kaj je fašizem?* Gentile življenje fašista opiše skozi metaforo verskega fanatizma: »*Toda fašizem je – kolikor je stranka, politična doktrina – pred vsem totalni koncept življenja. (...) Nekdo ne more biti fašist v politiki, ne pa fašist v šoli, ne fašist v lastni družini, ne fašist na delovnem mestu. Tako kot katolik, če je katolik, investira vse svoje življenje preko njegovega religioznega sentimenta; in govori, dela, obmolči, misli in meditira kot katolik. Enako se mora fašist – če gre v parlament ali ostaja v lokalni asociaciji, če piše v časopis ali ga bere, če se posveča zasebnemu življenju ali komunicira z drugimi, če se ozira v prihodnost ali spominja njegove preteklosti in preteklosti njegovih ljudi – vselej se opominjati, da je fašist!*« (Gentile, 2009c, 57).

Sfera zasebnosti in individualnosti je odstranjena. Povsem jo zatesni nikoli pomirljiva dolžnost, ki od posameznika zahteva neprestano opozarjanje na njegovo poslanstvo. S tem se posameznik odpove svobodi vesti in se povsem zlije z v naprej zapovedano usmeritvijo, ki mu jo narekuje fašizem, ki »*se ne ukvarja le s politično ureditvijo in usmeritvijo naroda, temveč tudi z njegovo voljo, mislijo in sentimentom.*« (Gentile, 2009a, 21). Gre za šolski primer koncepta totalitarne države, ki veli, da naj bo vse v državi, nič zunaj države in nič proti državi.

8 Pomenljivo je, da podobno piše tudi O. Spann, utemeljitelj konservativne revolucije v Avstriji: »*Individualizem naredi naposled posameznike osamljene in revne.*« (Spann, 1921, 28).

NASILJE KOT GRADNIK FAŠIZMA

Toda zvestoba fašizmu ne vključuje le duhovne predanosti. Zahteva se žrtvovanje, pripravljenost na nasilje, v končni fazi na smrt, tako svojo in nasprotnikovo. O eksplicitni afiniteti fašizma do nasilja je veliko napisanega. Dovolj je, če omenimo obstoj strankarskih vojska. Z legitimacijo nasilja fašizem nima težav, saj frontalno odklanja liberalno demokracijo,⁹ tj. ureditev, ki temelji na proceduralni pravičnosti in individualnih pravicah. V liberalni demokraciji je nelegitimen vsak akt, ki ne spoštuje institucionalnih korakov, v katerih je treba vselej doseči soglasje. To pa je, kot smo videli, v očeh Gentileja zanesljiv način, da se izvorna volja ljudstva potvori in preoblikuje v skladu s kapitalskimi in drugimi parcialnimi interesi.

Konsenz, tiho pritrdjevanje vodi, je edini način, da ta volja ostane pristna in politično aktivna. Če si sposodimo besede C. Schmitta: »soglasno mnenje sto milijonov zasebnih ljudi ni niti volja ljudstva niti javno mnenje. Voljo ljudstva je mogoče z vzklikom, z *acclamatio*, z molčečo samoumevno pritrditvijo izraziti prav tako dobro in še bolj demokratično, kot s statističnim aparatom, ki se je v zadnji polovici stoletja izoblikoval s tako minuciozno skrbnostjo.« (Schmitt, 1994, 17–18). Podobno je s spoštovanjem individualnih pravic, ki postavljajo mejo oblastem pri uporabi prisile. Fašizem je svarjenje novega sveta, novega človeka in nove Italije. Zato je očitek nasilja, izrečen na osnovi vrednot sveta, ki odhaja v ropotranico zgodovine, zanj nezavezujoč. Tako v spisu *Kaj je fašizem?* Gentile cinično zapiše: »fašizem je uporabil nasilje takrat, ko je verjel, da je nasilje«. (Gentile, 2009c, 49). Toda to ni edini koncept nasilja, ki ga pozna fašizem. Pod površino retorike žrtvovanja in boja-za se nahaja še en, mnogo bolj nevaren koncept, ki izraža iz same pojmovne defektnosti fašizma. Ne gre za nasilje, ki bi ga lahko interpretirali kot nujni instrument¹⁰ za dejanje (sekularne) odrešitve. Za nasilje, ki ga opiše fraza, namen posvečuje sredstva. Na delu je veliko globlja povezavo fašizma in nasilja.

Fašizem je abstraktni koncept. Četudi gradi na ideji npravne substance, ta ni dejanska. Torej ni substanca, pač pa le najstvo: je večni ne-še. Zato skuša fašizem mrzlično negirati ne-še in zapada številnim poskusom njegove pretvorbe v dejanskost. Hegel analizira pomanjkljivosti takega koncepta na več mestih, kjer izpostavi nepomirljivost teh poskusov in pokaže, da se projekti abstraktnih najstev vselej iztečejo v »čisti nemir« (Hegel, 1970, 108). Zato nasilje ni (le) instrument, na katerega fašizem brez zadržkov pristaja. Je medij, v katerem fašizem ohranja iluzijo svoje dejanskosti. Je lepilo družbe, nepogrešljivi način, na katerega preizkusimo, ali smo še zvesti fašizmu.

Najbolj ilustrativno mesto, kjer Gentile potrdi koncept nasilja kot veziva skupnosti, je opis enega od stališč – s katerim eksplicitno koketira – do udeležbe Italije v prvi svetovni

9 Tudi sicer fašizem promovira pravico do kršitve vseh standardov komunikacije, ki jih je poznala Evropa, z načelom *pacta sunt servanda* na čelu: »Fašizem naj se ne veže na prihodnost. Pogosto je naznanil reformo, ki so bile politično oportune, toda objava ni zavezala režima k njegovi izpeljavi. Dejanske zaveze Dučija so le tiste, ki so formulirane in izvedene v istem hipu« (Gentile, 2009a, 22).

10 Tudi O. Spann je videl vojno kot »nujno zlo«. Več o tem: Mass, S. *Dritter Weg und wahrer Staat* (Mass, 2010, 31, 32).

vojni: »Za nekatere je bilo bistveno vstopiti v vojno: skupaj z Nemčijo ali proti Nemčiji. Vstopiti v vojno in vreči narod, če to hoče ali ne, v konflikt – ne zaradi Trenta, Trsta ali Dalmacije; in zlasti ne zaradi specifičnih političnih, vojaških ali ekonomskih prednosti, ki bi jo ta udeležba prinesla. Niti zaradi kolonialnih pridobitev, kar so pričakovali drugi. Te partikularne cilje je bilo treba, seveda, upoštevati. Toda vstop v vojno je bil potreben, da bi končno poenotili narod preko prelivanja krvi. Narod, ki se je oblikoval bolj po sreči kot preko poguma njegovih sinov.« (Gentile, 2009a, 2).

To ni nasilje kot sredstvo za doseg nekega cilja, ki je – kot vidimo – lahko povsem naključen. Resnični cilj nasilja je samo nasilje, njegovi konsolidativni učinki. Čeprav naj bi bili ti. odredi »vojaška sila virtualne države« (Gentile, 2009a, 19) le pred pohodom na Rim, se tudi po uspešni revoluciji moment »virtualnosti« fašizma ne umiri. Ostaja čisti nemir singularnega trenutka, ki vselej znova definira resnico fašistične politike: »Dejanske zaveze Dučaja so le tiste, ki so formulirane in izvedene v istem hipu« (Gentile, 2009a, 22). Ne glede na zmagovite korake za fašizem tako ostaja zavezujoč imperativ, ki neprenehoma »razglša moralno žrtvovanja in militantnost, v imenu katerih mora biti individuum vselej pripravljen soočiti se s smrtjo za realnost, večjo od njega.« (Gentile, 2009b, 35).

To je povsem drugačen pojem nasilja kot je instrumentalni. Četudi ta nastopa v najbolj brutalni in samovoljni obliki – »namen posvečuje sredstva« –, vendarle v sebi vsebuje svojo lastno mejo: kot je cilj dosežen, začnejo razlogi zanj usihat. Nasilje kot medij negacije nedejanskosti najstva – kot nikoli končan niz poskusov odpravljanja *ne-še* – pa je ujet v avtopoetični mehanizem, ki njegov pohod v svetu potrebuje in ga ustvarja vselej znova. Brez nasilja zvestobe fašizmu ni več mogoče izkazati.

MEJA IN MANJŠINA KOT GEOGRAFSKA PARTIKULARNOST

Fašizem je izraz šibkega mišljenja, ki ne zmore misliti prehajanja univerzalnega koncepta države na raven partikularnosti – tj. na raven svobodnih posameznikov –, ki državi nato s pritrjevanjem vračajo njeno legitimnost. Fašizem želi imeti državo pod kontrolo, svojo idejo želi neposredno odslikati na sleherni del skupnosti. Totalitarna ureditev si ne upa spustiti iz rok (občanske, civilne) družbe kot samostojne sfere posameznikov, ločene od države. Vpelje absolutno sovpadanje ideje, naroda, fašizma in države, ki nima sistemske tolerance do odstopanj. Če temu dodamo še projekt odrešitve Italije mednarodne inferiornosti, ter ujetost v spiralo nasilja kot medija, v katerem ostaja projekt dejanski, smo opisali uničujočo konstelacijo za položaj (slovenske) manjšine ob meji.

Fašizem gradi na nravni substanci. Nauk o nravni substanci uči, da vezivo države ni *arbitrium*, (pogodbena) volja posameznikov, pač pa *voluntas*, nasebna volja, ki jo je zgodovina položila v svet v podobi nekega ljudstva s svojo kulturo. Toda fašizem je eksces nauka o nravni substanci: sposoben jo je misliti le v nepomirljivem konfliktu s sfero partikularnega, zato jo obsodi na uničenje. Goli obstoj manjšine ob meji, ki ni zaprisežena ideji fašizma, je za fašizem lahko le *de facto* širitev pristojnosti tuje države preko državne meje in derogacija veljavnosti italijanskega prava. Ni dovolj zunanja lojalnost državljanov državi, ker ta zdaj nepopustljivo zahteva, da je potrjena v notrini človeka. Ne gre več

za državo *inter homines*, pač pa *interiore homine*. Ta pa zahteva, kot smo videli, človeka v vsej njegovi biti. Tako kot (katoliško) krščanstvo (pred drugim vatikanskim koncilom).¹¹

Odnos fašizma do slovenske manjšine pogosto interpretiramo skozi fantazmo o barbaru, ki mu stoji nasproti tisočletna civilizacija. Ta predstava se je zaostрила po italijanski kolonialni avanturi v Afriki, od koder se je vzorec odnosa do zaostalih divjakov prenesel tudi na odnos do manjšin ob meji. Intenzivni stiki z nacistično Nemčijo so konec tridesetih let vpeljali tudi moment rasizma v fašizem, ki je nudil dodatno podlago superiornemu odnosu do Slovanov. Toda slovenska manjšina je bila žrtev intenzivnega poitaljenčevanja že od samega vzpenjanja fašizma v Italiji. Vzrok za to strukturno nestrpnost pa je zgoraj opisana šibkost mišljenja, ki fašizem izrodi v eksces v nravni substanci. Če temu dodamo še nasilje, ki je prav tako vpisano v pojem fašizma, postane razumljivo, zakaj je teror nad manjšino postal eden od ključnih modusov, v katerem je fašizem sam sebi dokazoval svojo dejanskost.

ZAKLJUČEK

Na raziskavo pojmovnega ustroja fašizma smo se podali zaradi uvida v mehanizem, ki je zahteval odnos do meje in manjšine, kot smo mu bili priča. Fašizem je – tako kot ostali totalitarizmi – manifestacija napake mišljenja, ki ne zmore izpeljati sprave na pojmovni ravni. Stavi na »veliki skok naprej« ali »dokončno rešitev«, če parafraziramo druge eshatološke projekte, ki naj bi za vselej zagotovili sovpadanje bivanja človeka z njegovim smislom.

Gentilejev vzklik, *sii uvomo*, ki je jedro njegovega aktualizma, je na prvi pogled pohvalen apel k samouresničitvi posameznika, ki si je v novem veku izbojeval pravico partikularnosti. Na klasičen koncept nacionalne države spominja tudi teza, da naj bo fašizem sinteza nacionalizma (ki postavlja državo pred posameznika) in liberalizma (ki postavlja posameznika pred državo): »za fašizem pa sta država in posameznik eno, ali bolje, 'država' in 'individu' sta termina, ki sta neločljiva v nujni sintezi« (Gentile, 2009a, 25). Toda to je abstraktna opredelitev, ki umanjka na vseh ravneh konkretne opredelitve vloge človeka v državi.

Gentile posameznika zaduši v brezpogojni zahtevi po absolutnem zlitju z nravno substanco naroda, kar označi kot »sistem prave in konkretne svobode«. (Gentile, 2009a, 30) To pa je kršitev osrednjega principa novega veka, po katerem je človek svobodno bitje le, če je potrjena pravica njegove partikularnosti. Fašizem si zada realizacijo okroglega trikotnika v svetu. Zdi se, da njegov vzpon in propad potrjuje Heglovo tezo, da je svetovna zgodovina svetovno sodišče, ki razsoja o resnici posameznih idej. Ni dovolj na teoretski ravni izkazati defektnost neke ideje, njeno protislovnost, demonstrirati jo mora tudi zgodovina. Zato »svetovna zgodovina niso tla sreče« (Hegel, 1999, 75).

11 Drugi vatikanski koncil prinese obsežno reformo rimokatolištva, ki vključuje tudi sprejemanje svobode vesti, svobode veroizpovedi itd. Te premiki so najbolj zgoščeno zapisani v encikliki *Pacem in terris* iz leta 1963.

FASCISM AS EXCESS OF THE DOCTRINE ABOUT ETHICAL SUBSTANCE

Rok SVETLIČ

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: rok.svetlic@zrs.upr.si

SUMMARY

Fascism represents an excess in the teaching of ethical substance. This teaching is driven by conceptual reasons, since the individualistic account of coexistence – based on the social contract – comes up against insurmountable theoretical obstacles. Within the theory of the social contract the individual is prior to the state, but the teaching of ethical substance turns this relation on its head. If at the beginning of 19th century this shift was a direct response to theoretical problems, in the 20th it assumes the proportions of a revolutionary Project. An entirely new world is about to be created that must rest on the purity of an ethical substance. Fascism perpetuates this demand to the extreme: all identities that don't melt in the ethical substance causes sub-optimal functioning of the Whole. The special status accorded to the border-minorities, since the same territory cannot contain two ethical substance simultaneously: the mere existence of a minority already undermines the existence of the state in a given area. The change of belonging to an ethical substance, i.e. de-nationalization, is the sine qua non for a geographical accomplishment of a state, for the definition of its borders.

Keywords: fascism, individual, G. Gentile, violence, border

LITERATURA

- Arendt, H. (2003):** Izvori totalitarizma. Ljubljana, Claritas.
- Bach, M., Breuer, S. (2010):** Faschismus als Bewegung un Regime: Italien und Deutschland im Vergleich. Wiessbaden, Verlag fuer Sozialwissenschaften.
- Descartes, R. (1988):** Meditacije. Ljubljana, Slovenska matica.
- Fukuyama, F. (1990):** Konec zgodovine?. Nova revija, 101/102, 1275–1289.
- Gentile, E. (2010):** Fašizem: zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Gentile, G. (2009a):** Origins and Doctrine of Fascism. V: Gentile, G.: Origins and Doctrine of Fascism. New Jersey, Transaction publishers, 1–34.
- Gentile, G. (2009b):** The Philosophy of Fascism. V: Gentile, G.: Origins and Doctrine of Fascism. New Jersey, Transaction publishers, 33–35.
- Gentile, G. (2009c):** What is Fascism? V: Gentile, G.: Origins and Doctrine of Fascism. New Jersey, Transaction publishers, 43–75.
- Gregor, A. J. (2001):** Giovanni Gentile: Philosopher of Fascism. New Jersey, Transaction publishers.
- Hegel, G. W. F. (1999):** Um v zgodovini. Ljubljana, Analecta.
- Hegel, G. W. F. (1970):** Grundlinien der Philosophie des Rechts. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Hobbes, T. (1985):** Leviathan. London, Penguin Books.
- Marx, K. (1969a):** Teze o Feurebachu. V: Marx, K./ Engels, F.: Izbrana dela (II. Zvezek), Ljubljana, Cankarjeva založba, 356–359.
- Marx, K. (1969a):** Prispevek k židovskemu vprašanju, V: Marx, K./ Engels, F.: Izbrana dela (I. Zvezek), Ljubljana, Cankarjeva založba, 149–188.
- Mass, S. (2010):** Dritter Weg und wahrer Staat. Kiel, Regin-Verlag.
- Nolte, E. (1971):** Die faschistische Bewegungen. München, DTV.
- MacPhearson, C. B. (1985):** Hobbes, Analyst of Power and Peace, V: Hobbes, T.: Leviathan. London, Penguin Books, 9–65.
- Schmitt, C. (1994):** Tri razprave. Ljubljana, KRT.
- Schnädelbach, H. (2000):** Hegels praktische Philosophie. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Spann, O. (1921):** Der Wahre Staat. Leipzig, Quelle & Meyer.
- Svetlič, R. (2015):** Prenašati bit sveta: Ontologija prava in države. Ljubljana, Slovenska matica.
- Ustava Republike Slovenije.** <http://www.us-rs.si/o-sodiscu/pravna-podlaga/ustava/> (18. 7. 2016).

ODNOSI MED ITALIJANSKIM FAŠIZMOM IN KATOLICIZMOM:
PRIMER OBMEJNEGA PODROČJA JULIJSKE KRAJINE

Gašper MITHANS

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, 6000 Koper, Garibaldijeva 1, Slovenija
e-mail: gasper.mithans@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava divergence in konvergence med italijanskim fašizmom in katolicizmom v Italiji in v Julijski krajini v 1920. in 1930. letih. Odnosi med ideološkima sistemoma so analizirani na več ravneh: vladni (Mussolini in Sveti sedež), državni in regionalni, kjer ob vzhodni meji zaznamo posebnosti tako v strukturi fašistične oblasti kot v Rimskokatoliški cerkvi. Ti stiki so bili sprva zadržani, z Lateransko pogodbo in po t. i. drugem konkordatu leta 1931 so dosegli vrhunec, ki pa konec 1930. let znova pripelje do ohladitve odnosov. Podrobneje so izpostavljene stične točke v antikomunizmu, nasprotovanju nekatoliškim verskim skupnostim, pomembnosti družine ter mitu o »novem človeku« in italijanskem imperiju. Od razhajanj pa so analizirani različni pogledi na totalitarizem in rasni antisemitizem ter Katoliška akcija.

Ključne besede: italijanski fašizem, katolicizem, Julijska krajina, Italija, Sveti sedež, Katoliška cerkev, obdobje med svetovnima vojnama

I RAPPORTI TRA IL FASCISMO ITALIANO E IL CATTOLICESIMO:
L'ESEMPIO DELLA ZONA DI CONFINE DELLA VENEZIA GIULIA

SINTESI

L'articolo affronta la questione delle divergenze e convergenze tra il fascismo italiano e il cattolicesimo in Italia e nella Venezia Giulia negli anni 1920 e 1930. Le relazioni tra i due sistemi ideologici sono analizzate su vari livelli: governativo (Mussolini e la Santa Sede), statale e regionale, dove sul confine orientale sono percepite particolarità sia nella struttura del dominio fascista come nella chiesa cattolica romana. Inizialmente questi contatti furono riservati, culminando dopo il Patto Lateranense e il cosiddetto secondo Concordato nel 1931, e terminando alla fine degli anni 1930 con un nuovo raffreddamento dei rapporti. L'articolo espone le convergenze nell'anticomunismo, nell'opposizione verso le comunità religiose non cattoliche, nel mito "dell'uomo nuovo" e l'impero italiano e nel ruolo importante attribuito alla famiglia, mentre le divergenze sono trovate nei diversi punti di vista sul totalitarismo e antisemitismo razziale e nell'Azione Cattolica.

Parole chiave: il fascismo italiano, cattolicesimo, Venezia Giulia, Italia, Santa Sede, chiesa cattolica romana, il periodo tra le due guerre mondiali

PRISTOPI K RAZISKAVAM ODNOSOV MED KATOLICIZMOM IN FAŠIZMOM V ITALIJI V OBDOBJU MED SVETOVNIMA VOJNAMA

V prispevku se bo problematiziralo odnose med katolicizmom in fašizmom na ravni »poglavarjev obeh Rimov«, Italije in Julijske krajine. Ni cilj ustvarjati shemo binarnih nasprotij, ampak opozoriti na področja, kjer sta fašistični režim in Rimskokatoliška cerkev (RKC) – iz programskih podobnosti, politične situacije in drugih razlogov – našla skupen jezik in katere so bile razlike, ki povezav niso dopuščale. Pri takšni predstavitvi, ki izpostavlja konvergence in divergence med obema ideološkima sistemoma, se ni možno izogniti določenemu posploševanju, kar pa ne pomeni, da se ne bo ločevalo med politiko Svetega sedeža in pogledi duhovščine v Julijski krajini, med laiki po Italiji in posebej v novih provincinah.

Obširneje bodo obravnavane stične točke, kot so antikomunizem, nasprotovanje nekatoški verskim skupnostim, mit o »novem človeku« in italijanskem imperiju ter družina, od razhajanj pa različni pogledi na totalitarizem in rasni antisemitizem ter Katoliška akcija kot izrazito ambivalenten primer pri križanju interesov fašistov in RKC. Posebna pozornost pa bo namenjena temu, kako so se odzivi Svetega sedeža na takratne aktualne družbeno-politične razmere v Italiji in same politične prakse italijanskega fašizma modificirali v kontekstu Julijske krajine.

Za obravnavo odnosov med fašizmom in katolicizmom se je uveljavilo več konceptov, kot so politični katolicizem, politična religija ter klerofašizem. Vendar osnovno težavo predstavlja že definicija obeh temeljnih pojmov – fašizma in katolicizma – ter različne oblike kolizije oz. konfliktov med njunimi predstavniki.

Po Rogerju Aubertu je katolicizem sestavljen iz vsaj petih stopenj: Svetega sedeža (zlasti papeža in državnega tajnika), škofov, duhovščine, teologov in laikov. Laiki se delijo na aktivne ali »odgovorne« subjekte (intelektualce, novinarje, člane organizacij) in nevidne, »voden« množice vernikov (Aubert, 1987, 107–113). Ta definicija dobro zaobjame različne akterje znotraj Katoliške cerkve in njihove raznolike vloge.

Še težje je zaradi številnih pojavnih oblik in manifestacij v različnih državah določiti, kaj je fašizem oziroma kaj je t. i. fašistični minimum. Emilio Gentile predvsem na podlagi italijanske različice fenomen definira takole: *»Fašizem je sodoben politični, nacionalistični in revolucionarni, antiliberalni in antimarksistični pojav, organiziran v stranki milici, s totalitarno politično in državno zasnovo, z aktivistično in antiteoretično, možato in antihedonistično ideologijo, utemeljeno na mitih in posvečeno v laično religijo, ki potrjuje absolutno prednost nacije v smislu organske, etnično homogene skupnosti, hierarhično organizirane v korporativni državi, z bojevitimi nagnjenji do politične močnosti in osvajalske moči, ki cilja na ustanovitev novega reda in nove civilizacije.«* (Gentile, 2010, 13)

Kakor katolicizem tudi fašizem v Italiji ni bil homogen pojav, specifične karakteristike je opaziti zlasti v Julijski krajini, kjer govorimo o »obmejnem fašizmu«. »Obmejni fašizem«, kot pravi Annamaria Vinci, zaznamuje obramba italijanskosti, italijanske države, ki naj bi ji pretila nevarnost iz slovanskega sveta. Proti temu glavnemu sovražniku naj bi se bilo treba boriti in ga uničiti s politiko, ki temelji na izključitvi in podrejenosti Drugega. S prisilno

italijanizacijo se je skušalo izbrisati vse sledi avtonomije med slovenskim in hrvaškim prebivalstvom – *allogeni* –, torej zatreti njihovo identiteto (Vinci, 2009; Vinci, 2011).

Redki sodobni avtorji so preizkusili primernost koncepta klerofašizem kot analitičnega orodja za študije odnosov med fašizmom in religijo (krščanstvom), predvsem zaradi njegove pogoste ideološke rabe. Kljub temu se je v zadnjih dvajsetih letih posvetilo nekaj prostora tudi temu konceptu¹, pri čemer avtorji večinoma izhajajo iz prvotnega pomena tega termina, kot ga je začrtal Luigi Sturzo, in pomeni sodelovanje pri skupni politiki med različnimi, potencialno enakovrednimi entitetami. Hkrati pa ne smemo spregledati, da so se ukrepi sprejemali med vidnimi cerkvenimi predstavniki in fašističnimi oblastmi, fašistične ideje pa so širili tudi katoliški laiki, a filofašizem ni isto kot klerofašizem (prim. Bijman, 2009, 32; Moro, 2015, 70).

V slovenskem zgodovinopisju se konceptualni rabi klerofašizma skoraj ne namenja prostora, čeprav bi se v študijah odnosa med fašizmom/i in krščanstvom koncept klerofašizma lahko uporabil za obravnavo ožjih fenomenov, in sicer kot politični katolicizem (ali njegove ekvivalence, kot sta politični protestantizem in politično pravoslavlje (prim. Falina, 2008)) in politična religija. Po drugi strani pa se klerofašizem ne omejuje le na katolicizem, ampak tudi na druge krščanske struje (v populistični rabi pa vključuje tudi druge religije). Vendar slabšalni prizvok ni edina niti največja težava tega pojma. Ni namreč konsenza, katere režime in gibanja bi lahko označili za »klerofašistične«, saj so razhajanja prisotna že pri sami definiciji fašizma. Seveda pa drugi, širši in bolj »politično korektni« termini tega problema definicije prav tako ne odpravljajo. Politična religija, na primer, obravnava zgolj sakralizacijo politike (prim. Gentile, 2010), ne pa tudi politizacije religije. Težje je zaradi različnih manifestacij zbliževanja programov in pogledov katoliških (in drugih) skupin, gibanj, posameznih duhovnikov in hierarhije s fašističnimi režimi in gibanji v različnih državah postaviti merila, kaj je klerofašizem in kaj ni. Zato je treba ločiti med različnimi oblikami klerofašizma, ki ločujejo intenziteto tega sodelovanja (od zmernega do radikalnega) (Moro, 2015, 69–70). Za Eatwella je ustreznejše med klerofašistična gibanja šteti oblike fašizma, ki odkrito in enotno zavzemajo verske poglede (npr. železna garda v Romuniji) in po navadi izvirajo iz večinsko agrarnih družb, kot pa v kontekstu Italije ali Nemčije, kjer so bili le redki »pravi klerofašisti« (2003, 153–154). Renato Moro v Italiji omenja majhno klerofašistično vejo, ki so jo v 1920. letih sestavljali katoliški laiki, ki so se angažirali za povezavo s fašizmom. Klerofašizem predstavlja poseben primer konservatizma z bolj desničarskim tonom, ki je bil tipičen za 1920. leta, obsojen, da ga prevzame filofašizem mnogih katoliških konservativnih krogov v 1930. letih. Imeli so svoj časopis *Segni dei tempi* (Moro, 2015, 73, 74; Guasco, 2013, 79).

Avtorji ločujejo tudi med različnimi časovnimi fazami odnosov med fašizmom in RKC v Italiji, ki se jih lahko aplicira tudi na Julijsko krajino, kjer je prelomno leto gotovo 1929. Mario Casella razdeli medvojno obdobje odnosov med režimom in RKC na štiri faze: 1922–1925 čakanje in zadržanost, 1926–1931 »sodelovanje z razlikovanjem« v času sporazuma, podpora po krizi leta 1931 do pričetka povezovanja Italije z nacistično

1 Glej: Totalitarian Movements and Political Religion, 8, 2, 2007 (ali v monografski obliki Feldman, M., Zurda M. in Georgescu, T., 2008); Eatwell, 2013; Blinkhorn, 1990; Bijman, 2009; Assoudeh, 2015.

Nemčijo in ohladitev odnosov ter nezaupanje ob zaključku papeževanja Pija XI., zlasti ob sprejemu rasnih zakonov leta 1938 (Casella, 1992, 189). Podobno razdelitev je naredil Giorgio Campanini z obdobjem nezaupljivosti (1919–1922), pozornosti (1922–1929) in konsenza (1929–1938). Medtem ko Alberto Guasco skuša preseči te kategorije in poudarjanje zgolj ključnih letnic ter izpostavlja prvo polovico 1920. let kot ključno tako za pregled idej Pija XI. kakor tudi za Mussolinijev vzpon na oblast. Dvajseta leta torej niso le predhodno obdobje tridesetih let (Guasco, 2013).

KONVERGENCE MED FAŠIZMOM IN KATOLICIZMOM

Konvergence, tj. idejna in programska ujemanja, dogovori in druge oblike sodelovanja med predstavniki fašizma in katolicizma, so bile očitne zlasti v Italiji, vzporedno z višjo stopnjo nacionalizma v novih provincah, pa toliko bolj akutne na obmejnem, nacionalno mešanem področju. Radikalni nacionalizem je namreč ena od bistvenih točk fašizma (gl. Eatwell, 1996, 313–314). Stične točke med fašizmom in katolicizmom ne temeljijo le na skupnih sovražnikih (kot so antikomunizem, antiparlamentarizem, antiliberalizem, anti-judaizem), ampak tudi na programskih ujemanjih in konkretnih stikih ter sodelovanju.

Ločili bomo med konvergencami na ravni Svetega sedeža, Italije in Julijske krajine, s tem da nekatere pokrivajo več ravni z določenimi modifikacijami. Prav tako bi za nekatere karakteristike lahko rekli, da veljajo za katolicizem na splošno, podobno velja tudi za italijanski fašizem oziroma fašizme. Podrobneje bomo analizirali antikomunizem, mit o novem človeku, negativen odnos do nekatoliških verskih skupnosti, pomembnost družine in mit o italijanskem imperiju.

Pri obravnavi zbliževanja med Svetim sedežem in fašističnim režimom v Italiji, med papežem Pijem XI. (in po letu 1939 Pijem XII.) in predsednikom vlade Mussolinijem, izstopajo formalni sporazumi na najvišji ravni, pragmatična politika obeh oblasti in njuni podobni ideološki programi. Benito Mussolini in Achille Ratti (Pij XI.) sta istega leta prevzela žezli in že od začetka poskušala med državo in RKC doseči *modus vivendi*. Mussolini se je dobro zavedal koristi takšne zveze pri vladanju, pod pogojem, da RKC ne vdira v interesno sfero države. Posledično je ustregel nekaterim neškodljivim željam RKC, hkrati pa preko fašističnih skvader tudi z nasilnimi akcijami odgovoril na delovanje Katoliške akcije, ki je spodkopavalo idejo o fašističnem nadzoru italijanske družbe.

Papež je v modernizirajoči se družbi in državi v fašizmu, za razliko od liberalizma, socialne demokracije, socializma, kapitalističnega sistema ameriškega tipa in nenazadnje tudi demokracije, videl boljšo priložnost za uresničitev svojega projekta rekonkviste in rekristijanizacije družbe. Ta ideja, ki je integralističnega tipa s težnjo po »totalnosti«, če ne do neke mere kar »totalitarnosti«, naj bi vzpostavila družbeni red (glej encikliko *Quadragesimo anno*) in disciplino, ustanovitev protiliberalne, protisocialistične, avtoritarne in hierarhične države (Nelis, 2015, 9; prim. Guasco, 2013, 60–71).

Morda kot šalo je papež februarja 1932 omenil Mussoliniju svoje mnenje o »kato-liškem totalitarizmu«, ki naj bi utrdil duše, kakor je režim ojeklenil italijanska telesa.

2 O problematični definiciji totalitarizma glej: Linz, 2002.

V postulatih fašizma »red, avtoriteta in disciplina« papež ni videl »nič nasprotnega katoliškemu prepričanju« (Bosworth, 2006, 259). V takšnem vodenju je opaziti skupno preferenco do avtoritarnega vodstva, ki se odseva skozi papeško nezmotljivost in idolatrijo duceja. Prav tako je po Evropi zaznati »duh časa« v militantnih dispozicijah, retoriki in bojevitih ambicijah skupin Katoliške akcije in kultu Kristusa Kralja (prim. Menozzi, 2004). Pri vsem tem pa gre na obeh straneh za ideje in težnje, v praksi pa »totalitarnost« fašizma zmanjšujejo konsenzi, sploh z RKC, na cerkveni strani pa denimo že kar utopični projekti rekristijanizacije družbe. Primerneje je torej govoriti o fašizmu kot totalitarističnem eksperimentu (Gentile, 2002).

Krono vseh dogovorov med italijanskim fašizmom in Svetim sedežem predstavlja leta 1929 podpisana Lateranska pogodba, s katero je Mussolini po večletnih pogajanjih kot prvi italijanski premier uspel skleniti državni sporazum s papežem. Tako se je vendarle rešilo t. i. rimsko vprašanje. S to »spravo« je nastala državica Vatikan in v veljavo je vstopil konkordat. Italijanska država je s to pogodbo Katoliški cerkvi priznala avtonomijo, ali bolje »svobodo Cerkve«, v vsem razponu »ne natančno določenih« odnosov. Kot pravi Liliana Ferrari, pa je bil italijanski konkordat realno potrjen šele leta 1931, ko se je zgladil spor okoli Katoliške akcije s t. i. drugim konkordatom (Ferrari, 1989, 85).

Institucionalno sodelovanje in/ali podobnosti med fašizmom in katolicizmom pa odsevajo tudi na drugih področjih. Sveti sedež oziroma Vatikan se je predvsem s konkordatsko politiko po 1. svetovni vojni ponovno vzpostavil kot pomemben politični akter v Evropi. Ta novi kurz vatikanske politike je bil odziv predvsem na dva fenomena: Wilsonov liberalni internacionalizem in komunizem (Chamedes, 2013, 956; Coppa, 1987, 202; Rhodes, 1973, 213). Giuliana Chamedes opozarja na slabo raziskano transnacionalno protikomunistično kampanjo, ki jo je sprožil Vatikan v 1930. letih. Leta 1932 je ustanovil organizacijo, poznano kot Sekretariat za ateizem (Secretariat on Atheism), katerega zgodnji moto do Mussolinija je bil »cooperazione, ma non confusione« (Chamedes, 2016, 276). Sekretariat je širil obliko antikomunizma, utemeljenega na katoliškem nauku, s ciljem okrepiti položaj RKC v mednarodnih odnosih in združiti katoliško skupnost v Evropi in obeh Amerikah. Vatikan je kampanjo proti komunizmu širil tudi pod okriljem Katoliških akcij. Sekretariat je sicer skušal ohraniti neodvisnost do drugih antikomunizmov, zlasti nacističnega in fašističnega, a je bil pri tem le delno uspešen. Za razliko od Vatikana, ki se je ognil antisemitski in nacionalistični propagandi, značilni za nacizem in fašizem, je antikomunistično gibanje z nacifašisti sodelovalo na terenu. Z leti se je – ne glede na spore in ohladitev odnosov na drugih poljih – sodelovanje z nacističnimi, fašističnimi in protofašističnimi gibanji v okviru protikomunističnih akcij celo povečalo (Chamedes, 2016, 261–272). Strah in odpor do komunizma se skozi vse pore katolicizma morda najbolj nazorno kaže ravno v odnosu do španske državljanske vojne s podporo Francu in nacionalistom pred, med in po vojni. Zlasti je bil do republikanske vlade oster državni tajnik Eugenio Pacelli, ki je prevladal nad papeževim zagovarjanjem zmernejšega pristopa, nato tudi pri interpretaciji dogodkov v Mehiki v 1930. letih (Chamedes, 2016, 276).

Naslednja skupna značilnost katolicizma in fašizma je mit o novi družbi, »novem človeku«. To je pomenilo ubrati »tretjo pot« v ekonomiji in politiki kot alternativo liberalizmu, ameriškemu kapitalizmu in socializmu. Na korporativizem so vplivale papeške

enciklike in fašistične teorije. Katoliški korporativizem je bil sicer zastavljen »od spodaj navzgor« in decentraliziran, medtem ko so korporativistične ideje 20. stoletja temeljile na statizmu in centralizmu (Payne, 1984, 162). Poenostavljeno bi lahko rekli, da je katoliška desnica fašistični korporativizem sprejemala v popolnosti, najštevilčnejša konservativna sredina ga je delno podpirala, leвица mu je nasprotovala.

Ponovno rojstvo naroda naj bi bilo edino mogoče s temeljitim očiščenjem družbe. To čiščenje je imelo več oblik in različne stopnje intenzitete. Zmerne verzije so bile implementacija moralističnih politik, nadzor nad izobraževanjem in indoktrinacija ljudi. Oba ideološka sistema sta skušala uravnavati kulturno izražanje in popularne dejavnosti z namenom, da bi izbrisala njihov »sprevržen« vpliv. »Nekrščanska dejanja«, kot sta splav in zakonska razveza, so bila prepovedana iz istih razlogov. V Katoliški akciji so novega človeka videli kot » /.../ apostol[a] med poklicnimi tovariši – [ki] mora imeti nove lastnosti, ki jih sedanji človek nima; s temi lastnostmi bo potem s svojim zgledom in osvajačnim delom pridobil in reševal poklicne tovariše /.../ Izoblikovanje /.../ v jedrnih skupinah zahteva veliko časa, podobno kot zahteva veliko časa vrtnarjevo delo, ko izboljšuje vrste in uvaja nove« (Odar, 1949, 169). Ta diskurz, ki koncizno opiše »izgradnjo« novega človeka, se sklada s fašističnimi idejami. Naslednja stopnja »očiščenja družbe« je bilo prisilno spreobračanje v katolicizem. V najhujši obliki, predvsem v vojnah in/ali kolonijah, pa se je to odražalo kot etnično čiščenje (Bijman, 2009, 120–121). Večina katolikov je sicer zavračala nacionalsocialistično rasno politiko, ne pa ideje evgenike, fašistične biopolitike, o izboljšanju človeških značilnosti (Dagnino, 2008, 121).

Odklonilni odnos do nekatoliških verskih skupnosti in prostozidarstva je bila (še) ena od skupnih točk fašizma in katolicizma (Fontana, 1973). Fašizem je katolicizem v Italiji dojemal kot državno religijo, druge verske skupnosti pa so lokalne oblasti tako ali drugače izkoriščale, preganjale ali nadlegovale, tudi po zakonu o priznanih verah, sprejetem leta 1929 (*La Legislazione sui culti ammessi*), ki je urejal odnose z »manjšinskimi« verami. Ta zakon je med drugim podelil zakonskim zvezam, sklenjenim v nekatoliških verskih skupnostih, državno veljavo, a ni zagotovil popolne enakosti veroizpovedi (prim. Leziroli, 2004; Scoppola, 1973). Katoliki so takšni obravnavi le redko nasprotovali. Papež Pij XI. je, na primer, leta 1938 z veseljem sprejel novico, da fašistični režim ne bo postavil mošeje v Rimu. Zahteval je tudi, da se bolj nadzira misijonarsko delovanje valdežanov in protestantov na novo pridobljenih afriških teritorijih (Bosworth, 2006, 258).

Ta tema, z izjemo antisemitizma oziroma antijudaizma, je v zgodovino pisju slabše raziskana. Najverjetneje, ker gre za manjše verske skupnosti, čeprav gre za odklone, ki so pripeljali tudi do relativno visokega števila izstopov iz RKC in masovnih vstopov v RKC, zlasti po uvedbi rasnih zakonov leta 1938, ko je RKC predstavljala zavetišče za konvertite, med katerimi so prevladovali Judje.³

3 Razmerje med številom apostatov in konvertitov je v tržaško-koprski škofiji še leta 1923 v korist »odpadnikov« od RKC, nato pa število spreobrnjenecv v RKC preseže število t. i. apostatov. Zelo izstopata leti 1938 in 1939, ko je v RKC v tržaško-koprski škofiji vstopilo kar 891 oseb, vzrok temu pa so sprejeti rasni zakoni (ADT, škofijski register, 1937–1941).

Precej prostozidarjev je fašistično gibanje podprlo, več prostozidarjev pa si je v letih 1923–1924, ko se je pričela kazati nezdržljivost med fašizmom in prostozidarstvom, premislilo in so začeli delovati proti fašizmu. Posledično so fašisti prostozidarje obtožili, da so koordinator mednarodnega antifašizma in leta 1924 izdali direktivo, naj fašistične partije prekinejo vse preostale zveze s prostozidarji, jih identificirajo, izolirajo in uničijo njihovo enotnost. V fašistični viziji nacionalne enotnosti pač ni bilo prostora za samostojne, avtonomne skupine, kot so bile politične stranke, sindikati, prostozidarstvo in verske skupnosti (z izjemo RKC) (Paxton, 2004, 144; Apollonio, 2004, 78–79).

Konvergenca med katolicizmom in fašizmom, ki je bila toliko bolj značilna za italijansko okolje, velja pa tudi na splošno, je velik poudarek na instituciji družine, zlasti fašističnem demografskem boju in perpetuiranju patriarhalne družbe. RKC je vedno podpirala velike družine, svetost zakona in materinstva. Na ključnem področju, kot je bila vzgoja, je imela po katoliškem nauku družina bolj ugledno vlogo kot država. V okviru družine naj bi tudi potekala rekristijanizacija (Dagnino, 2008, 121). Fašizem in RKC sta se v patriarhalni slogi strinjala glede primerne vloge ženske v družbi. Tako Katoliška cerkev kot država sta bili prepričani, da je splav poseben greh, saj prestopa, krši to, kar se je smatralo za pravila Boga, naroda in rase. S tem, ko so si delili ta pogled, je država leta 1931 poostrila kazni za ta »zločin« in za druge oblike kontracepcije, ravno ko je spor okoli Katoliške akcije dosegel višek. Enciklika *Casti connubi* pa je leto prej formalizirala nestrinjanje RKC s kontracepcijo kakršnekoli vrste. Vizija takšne »vestne« žene in matere pa je obstajala bolj v očeh stranke in duhovnikov kot v resnici (Bosworth, 2006, 263–266).

Ko govorimo o Kraljevini Italiji v celoti, je imel katolicizem še neke specifične v odnosu do takrat razširjenih političnih idej in praks italijanskega fašizma. Te so občasno tudi presegale institucionalne okvire Katoliške cerkve in so bolj značilnost katoliških laikov kot duhovščine ali so bile celo v nasprotju s priporočili vrha Katoliške cerkve. V kolikor se je fašizem RKC sprva zdel kot zaščitnik »krščanske civilizacije«, ki ji grozijo »zmote modernosti«, so v obdobju 1934–1937 katoliki v Italiji spoznali, da fašizem ni odziv na modernost, ampak njena oblika, ki pa so jo mnogi sprejeli kot najprimernejšo pot v modernost, ki bi lahko zaustavila najhujše globalne pritiske na njihovo »tradicijo« (Moro, 2015, 84).

Ukinitev *Partito Popolare Italiano* (PPI) leta 1926, ki je bila sicer razpuščena istočasno kot druge politične stranke, lahko razlagamo na eni strani kot nepripravljenost Svetega sedeža, da bi preprečila strankin konec v zameno za zagotovitev obstoja bolj razširjene in za vodstvo RKC pomembnejše Katoliške akcije. Na drugi strani pa gre – ob nespornem pritisku Svetega sedeža na Luigija Sturza, da odstopi z mesta predsednika PPI – za dejanje v skladu s kritiko demokracije in parlamentarizma ter nasprotovanjem sodelovanju PPI s socialistično stranko. Poleg tega je PPI s svojimi intervencijami proti fašizmu oteževala ohranjanje *statusa quo* z državnim režimom, papež Pij XI. pa se je tudi pretirano zanašal na konkordatsko politiko (Bosworth, 2006, 187–188; Di Maio, 2005; Rhodes, 1973, 213).

Mit o italijanskem imperiju z izrazito podporo katolikov italijanskim osvajanjem v Afriki se je izkazal kot ena najbolj jasnih skupnih točk med fašističnimi in katoliškimi projekti. Za intelektualce italijanske Katoliške akcije vojna v Etiopiji ni bila običajno nasilje, ampak duhovna, moderna in nacionalna iniciativa, ki naj bi vodila Italijo k veličastni prihodnosti v svojem iskanju preporoda družbe (Dagnino, 2008, 119–120; Moro, 2015,

83). Pri hvalnicah italijanskemu afriškemu imperiju so zavzeli stališče, da je ta povsem drugačen od predhodnih tujih gospodstev, zlasti francoske in britanske verzije (Moro, 2004). Afričane naj bi rešili suženjstva, zaostalosti in kaosa. Fašisti so skušali svoje akcije zakriti s floskulami o disciplini in civiliziranosti, a so v tem smislu bili katoličani bolj prepričljivi, ko so igrali na vrlino dobrodelnosti (Dagnino, 2008, 120). V *Azione fucina: settimanale della Federazione universitaria cattolica italiana* celo zasledimo izjave, da je vojna imela tudi terapevtske učinke, s tem ko je nezgodovinska ljudstva vključila v zgodovino (Dagnino, 2008, 120). Pomemben del te »pomoči« ubogim »barbarom« je bilo seveda tudi širjenje katoliške vere. Takšen diskurz, ki Drugega sicer približa, in mitiziranje poslanstva Italije sploh ne dopuščata kakršnekoli zmote, saj je vse, kar se stori, dobro za Afričane. Sprega fašistične politične propagande, naslednikov velikih Rimljanov, z duhovno velesilo, pa je njihovo misijo, polno nesebičnih namenov, še dodatno podkrepila. Najmočnejši kohezivni element med italijanskimi katoliki in fašizmom je bil namreč sam nacionalizem oziroma patriotizem, ki je v tem obdobju v Italiji imel skoraj izključno fašistične oblike reprezentacije.

Notranja razhajanja kažejo, da se je stik katolicizma s fašizmom zgodil v kontekstu naraščajoče fragmentacije med katoliki. Čeprav sta bila podpora in odobravanje bila široko razširjena, ne moremo spregledati, da je vprašanje fašizma ostalo delitveni element znotraj katoliške skupnosti (Moro, 2015, 76). Z opustitvijo ideje o dveh monolitnih strukturah »katolicizma« in »fašizma« Griffin definira štiri idealno-tipske vrste odnosov: »plitvo podvojenost« predvsem idejnih podobnosti, »pasivno kolizijo« vsakodnevnega stika in zamenjave, »proaktivno kolizijo« odkrite podpore in akomodacije fašizma ter »hibridizacijo«, ko pride do temeljite fašizacije katoliške vere oziroma pokristjanjenja fašizma (Griffin, 2015, 64–65).

JULIJSKA KRAJINA: STIČNE TOČKE MED OBMEJNIM FAŠIZMOM IN RIMSKOKATOLIŠKO CERKVIJO

Radikalni nacionalizem v obliki fašizma, ki se je oplajal iz italijanskega iredentizma in splošnega nezadovoljstva po 1. svetovni vojni, je bil pereč problem na obmejnem področju, poseljenem z neitalijanskim prebivalstvom. »Pohabljen zmag« na eni strani ter začrtanje državne meje v škodo nacionalnih manjšin, katere posledica sta bila odpor in iredentistično gibanje (tudi) na strani Slovencev in Hrvatov na drugi strani, je bilo najugodnejše okolje za vznik raznoraznih konfliktov. Nič drugače ni bilo na verskem področju in na relaciji Katoliška cerkev – država.

Pravzaprav se je ideološko in politično sodelovanje med režimom in Katoliško cerkvijo, ki je bilo značilno za vso državo, redkokje kazalo tako očitno kakor v »novih provincah«, kjer je bila Katoliška cerkev do leta 1931 oziroma 1936 v rokah slovenske ali Slovincem in Hrvatom naklonjene cerkvene hierarhije, nižja cerkvena struktura pa je bila v veliki večini slovenska oziroma hrvaška (Pelikan, 2002a).

Ukrepi Svetega sedeža, ki so bili v skladu z zahtevami italijanske države, so tako precej zarezali v ustroj RKC v Julijski krajini. Režim je želel nove državne meje uskladiti s cerkvenimi in je zavračal delovanje cerkvene hierarhije in duhovščine, ki bi nasprotovalo

postulatom nacionalne države, utemeljene na asimilacijski politiki »večvrednega« naroda nad kulturno nedoraslimi (po njihovem prepričanju neavtohtonimi) etnijami. Eno ključnih vprašanj je tako postalo, kako poenotiti RKC v Julijski krajini v skladu z vsedržavnim položajem RKC v Italiji. Iskanje rešitve je bilo zahtevno za državno oblast, še bolj pa za RKC, ki je sicer na vsedržavni ravni s konkordatom leta 1929 dosegla spravo z državnim režimom. V Vatikanu in v Julijski krajini se je v tej zvezi nenadoma pojavil nov pojem: »romanizacija« (Pelikan, 2013, 315).

V konkordatu Sveti sedež namreč ni poskrbel za primerno zaščito (vsaj) jezikovnih pravic manjšine, pravzaprav je bilo manjšinsko vprašanje skoraj povsem izločeno iz sporazuma, četudi je bilo predmet pogajanj (Pollard, 1985, 94, 98–101). Le v 22. členu se dotakne problematike z določilom, da se lahko po potrebi duhovnikom, ki ne znajo »krajevnega jezika«, dodeli koadjutorja, a hkrati postavlja zahtevo, da lahko župnijo zasedejo samo italijanski državljani, ki znajo italijansko (Mercati, 1954). Zahteva, da mora duhovnik ali njegov pomočnik poznati »krajevni jezik«, pa ob nadaljnjih pritiskih režima in popuščanju Svetega sedeža ni imela posebnega učinka.

Po konkordatu se stopnjujejo ukrepi, ki posegajo v multietnično podobo Julijske krajine tudi na verskem področju. Prišlo je do: 1) ukinitve vsega slovenskega in hrvaškega, tudi katoliškega periodičnega tiska (1930); 2) zamenjave goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja (1931); 3) prepovedi rabe slovenščine v katoliških cerkvah v Benečiji (1933); 4) zamenjave osebja vseh slovenskih in hrvaških samostanov v Julijski krajini do leta 1934 z italijanskim; 5) prepovedi rabe slovenščine v cerkvah v predmestjih Trsta (1936); 6) zamenjave tržaško-koprskega škofa Luigija Fogarja, ki se je upiral t. i. »etnični bonifikaciji« znotraj Katoliške cerkve (1936); 7) pritiskov s strani cerkvene hierarhije (tj. škofov Carla Margottija, Antonia Santina, Giuseppeja Nogare idr.) na slovenske in hrvaške duhovnike, naj poučujejo verouk v šoli (kar je pomenilo v italijanščini) in drugih ukrepov (Pelikan, 2002a, 302).

Večino represivnih administrativnih potez je spremljal predhodni tajni dogovor na relaciji fašistični režim – Katoliška Cerkev. Sledil je odločen nastop lokalnih fašističnih oblasti, ob pritožbah pa so se predstavniki Svetega sedeža izgovarjali, da so proti zakonom državnih oblasti nemočni. V najbolj zapletenih in občutljivih primerih – kot sta tudi prisilna odstopa nadškofa Sedeja in škofa Fogarja, ki sta se zadnja izmed cerkvenih dostojanstvenikov v Julijski krajini upirala italijanizaciji s pomočjo Katoliške cerkve –, pa je bil uporabljen institut domnevno »neodvisne vizitacije«. Dejansko je šlo za izvedbe že sklenjenih skupnih odločitev italijanske vlade in Svetega sedeža (Pelikan, 2013, 314–315; prim. Vinci, 2004, 36). Do odstopov in/ali nasilnih pritiskov italijanskih oblasti na slovenske in hrvaške škofove pa je prišlo že prej, celo pred vzponom fašizma, kot v primeru škofa Mahniča in škofa Karlina. Zahteva režima, da se zamenja »problematične« škofove v Julijski krajini, pa se lahko tolmači tudi kot posledica spora okoli Katoliške akcije leta 1931, četudi je papež Pij XI. vatikanskega nuncija v Jugoslaviji Ermenegilda Pellegrinettija prepričeval, da Mussoliniju ne bi žrtoval niti svojega portirja, kaj šele škofa (Mithans, 2015, 348).⁴ Giovanni Miccoli je zapisal, da pri odstopu škofa Fogarja nikakor

4 Glej tudi: ASV, Archivio di Prefettura, Diario di Pellegrinetti, n. 12, 22. 1. 1932.

ne moremo govoriti o pritisku ali celo spopadu med fašističnim režimom in politiko Svetega sedeža, temveč ga lahko razumemo samo kot dokaz, kako globoko je uspela fašistična penetracija v Katoliški cerkvi (Miccoli, 1976, 31).

Zaradi takšnega ravnanja obeh oblasti so se slovenska in hrvaška katoliška duhovščina ter primorski krščanski socialci, ki so bili precej dobro obveščeni tudi o teh zakulisnih igrah, pričeli ne le upirati fašistični oblasti, ampak so imeli tudi vse večje zadržke do politike Svetega sedeža. Zaradi tega so mnogi emigrirali, bili konfinirani in osumljeni protidržavne dejavnosti. O odkritem sodelovanju, podpori bodisi katoliške hierarhije bodisi laikov fašizmu, tako govorimo pri večinsko italijanski populaciji (ter deklariranih Italijanih – nacionalnih konvertitih), medtem ko je večina slovanskih katolikov kakršne-mukoli sodelovanju nasprotovala. Takšna površna nacionalna slika je smiselna omembe tudi zato, ker je bila sprememba nacionalnosti razmeroma enostavna (seveda le v eno smer s konvertiranjem v italijanstvo), prevzem fašistične ideologije pa v polariziranih skupnostih bolj ali manj nacionalno izključljiv. Ne gre pa prezreti sivega polja oseb, ki so se vpisale v fašistično stranko iz povsem praktično-pragmatičnih razlogov (npr. da so lahko obdržali svojo obrt) in oseb, tudi italijanskega izvora, ki so tiho nasprotovale fašizmu. Politične preference tako le ne gre posplošiti glede na nacionalnost.

Obstajale so individualne izjeme odpornikov tudi med italijansko govorečim klerom, sicer skrbno zakrinkane znotraj formalnega sprejemanja režima. Prepoznamo lahko raznolike odenke drže med redovniki, ne le znotraj frančiškanskega reda, ampak tudi med tržaškimi salezijanci – *regnicoli*. Tudi med duhovniki, nekdanji podporniki Habsburžanov, ne manjka izrazov naklonjenosti fašizmu. Takšen primer je poreško-puljski škof Pederzoli, ki se je povsem podredil zahtevam fašističnega režima – vsaj po letu 1929 –, tudi glede protislovanske politike v Istri, s čimer je dajal jasno utvaro lokalnim predstavnikom partije o cerkvenem konformizmu. Poseben primer je tudi Giovanni Sirotich, nato Sirotti, nekdanji podpornik Slovencev in Hrvatov, nato vnet italijanski patriot, če ne kar filofašist. Prva, ki sta bila obtožena italijanizacije oz. romanizacije lokalne Cerkve, pa sta bila škofa Sain in Santin na Reki z uvedbo latinskega jezika v nekatere župnije. Vendar gre za posameznike primere, ki jih ne moremo generalizirati. V celoti je duhovščina v regiji ohranjala določeno stopnjo nezaupljivosti do fašističnih oblasti, ki ni želela razumeti motivov za protektivno držo cerkvene hierarhije do Slovencev in Hrvatov, kar je pripeljalo do mnogih nasprotij in sporov (Apollonio, 2004, 347–350; prim. Pelikan, 2002b).

V Julijski krajini je bila prisotna obmejna fašistična retorika, ki je slovanstvo večkrat enostavno povezovala s pojmom barbarstva, manjvrednosti in zaostalosti (Klabjan, 2007). Dodatno pa so bili ožigosani in prikazani kot problem tudi pred RKC, s tem ko so fašisti komunizem na tem območju neredko kar povezovali s Slovani oziroma njihovimi odporniškimi, protifašističnimi gibanji, ki pa so se razlikovala glede na politično pripadnost in oblike delovanja.

Odnosi med verskimi skupnostmi in fašizmom so bili v Julijski krajini še posebej specifični. V zelo okrnjenem številu in v večji meri med emigranti v Jugoslaviji je prihajalo med Slovenci in Hrvati v Julijski krajini zaradi nestrinjanja z vatikansko politiko neodzivnosti na fašistično preganjanje narodnih manjšin tudi do izstopov iz katolicizma. Tako so nastajali nekakšni »versko-politični krožki« (npr. srečanja adventistov pri slo-

venski družini Novak na ulici Coroneo v Trstu) (ADT, 1940/40; ADT, 1938/623; ADT, 1938/493) in svojevrsten tako protifašističen kot tudi protikatoliški upor (prim. Blasina, 1993, 3). Pri tem je pomenljivo, da so primorski krščanski socialci kritizirali Sveti sedež ravno v protestantskem, pravoslavnem in liberalnem časopisju (Pelikan, 2006, 79). Sámó število izstopov iz RKC v tržaško-koprski škofiji v obdobju med letoma 1918 in 1941 vendarle ni zanemarljivo, saj znaša skoraj 1000 oseb.⁵ Med temi pa ni večjega števila prestopov v srbsko pravoslavje (le okoli 10),⁶ za razliko od Jugoslavije, kjer je na prestopu vplivala zlasti ideologija unitarnega jugoslovanstva.

Tako v Italiji kot v Trstu je prostožidarstvo uživalo velik politični ugled. Ob uvedbi ukrepov fašistov zoper prostožidarstvo leta 1924 so se sicer pri škofijskem tedniku *Vita Nuova* odzvali zadržano, z navajanjem več primerov sodelovanja med fašisti in prostožidarji (Salimbeni, 1979, 833), a načeloma je RKC ta ukrep proti »staremu sovražniku« sprejela z odobravanjem. *Partito liberale nazionale* je imela svojo ložo, iz katere so izbirali svojo politično srenjo. Sovražni izbruh proti prostožidarjem na ravni nacionalne fašistične stranke se je v Trstu čutil kot spodbujanje k spremembi političnega kroga preko *Partito nazionale fascista* in s preverjanjem zvestobe gospodarstvenikov fašistični stranki. Oktobra 1924 so iz lokalne fašistične stranke izključili vse prostožidarje in pričeli s tihim bojem proti osumljenim podpornikom prostožidarstva, najprej med vodilnimi gospodarstveniki. Za protimasonskim duhom je vse od 60. in 70. let 19. stoletja obstajal star antagonizem med škofovsko kurijo, naklonjeno Habsburžanom, in italijanskimi liberalci v Trstu. Zaradi zgodovinskih razlogov je bilo prostožidarstvo v Trstu skoraj identično z vodilnimi predstavniki judovske skupnosti. Kakor sta bila v Trstu nacionalni liberalizem in judovstvo skoraj nerazločljiva, tako je bilo sovražstvo RKC do prostožidarjev in liberalcev prežeto tudi z antijudaizmom (Apollonio, 2004, 78–80). Posebnost tržaškega okolja je tudi ta, da so bili med vodilnimi italijanskimi iredentisti tržaški Judje. Izstopa Piero Jacchia, mason in Jud, ki je kot eden prvih Mussolinijevih privrženecv prenesel fašistično gibanje v Trst (Pirjevec, 2016).

DIVERGENCE MED FAŠIZMOM IN KATOLICIZMOM

Obstajajo divergence med fašizmom in različnimi instancami katolicizma kot tudi različni pogledi katoliških taborov. Med katoliki je bila namreč prisotna velika nehomogenost.

Pomembna je razlika med pogledi RKC in fašizma na narod oziroma nacionalizem. Če je narod pri fašizmu ena najpomembnejših entitet, je katolicizem »vesoljen«, nadnacionalen, čeprav ne odreka pomembne vloge tudi narodu. Pomembnejša pa je RKC rekristijanizacija družbe, neodvisno od nacionalizma, ki razdvaja. Skozi to prizmo so se razhajali tudi pogledi Svetega sedeža in Mussolinija na Jugoslavijo, kjer je Sveti sedež predvsem želel zagotoviti pravice katoliških vernikov in ni želel ogroziti sklenitve

5 ADT, škofijski register, 1937–1941. Iz RKC je izstopilo 980 ljudi (t. i. apostati).

6 ASPCT, stara arhiva, 1918–1941. Podobna številka je tudi pri izstopih iz Srbske pravoslavne cerkve v Trstu.

konkordata ter je tako zavrnil italijansko politiko spodbujanja separatizma v tej državi (Pollard, 1985, 98–101).

Večino katolikov, konservativnih »centralistov«, se povezuje s hierarhijo in vatiškimi krogi. Bili so nenaklonjeni enopartijskim režimom, a jim niso nasprotovali v odnosu do avtoritarnih izkušenj. Te so celo sprejemali z določeno mero simpatije, zlasti če so bile omejene znotraj specifičnega nacionalnega konteksta. Kot antikomunisti so v fašističnih gibanjih videli možen branik, zaščito v obdobju socialnega, ekonomskega in političnega zloma, tudi kot »oboroženo vejo konservativne stranke«. Bili so »nacionalni« v smislu, da so verjeli v močan stik med religijo in narodom. Fašizem s statolatrijo, kultom vodje in nacionalnim poganstvom so tako vseeno videli kot boljšo možnost od masonstva ali antiklerikalne demokracije. Na levici so bili krščanski demokrati in liberalne manjšine (npr. italijanski katoliški antifašisti znotraj Partito Popolare Italiano), ki so vztrajali na nezdružljivosti fašizma in katolicizma. Katoliška desnica pa je bila na splošno sestavljena iz filoavtoritarnih, radikalno antisekularnih in antimasonskih (pogosto tudi antijudaističnih), največkrat nacionalističnih skupin. Treba pa je znotraj desničarskega katolicizma ločiti še med desnico, ekstremno desnico in fašistično desnico (Moro, 2015, 73). Poudariti je treba, da je tudi v več primerih konvergence, podpore, kolizije in hibridizacije vedno ostala jasna distinkcija med katoliki in fašističnimi gibanji.

V katolicizmu so totalitarni elementi, a med cerkveno in fašistično oblastjo je v odnosu do totalitarizma prisotnih več pomembnih razlik. RKC je tudi neposredno kritizirala totalitarne režime, in to ne le komunizem. Sveti sedež je v času papeževanja Pija XI. izdal ločene enciklike proti totalitarizmu, poznani sta predvsem dve, ena proti nacizmu (*Mit brennender Sorge*) in ena proti komunizmu (*Divini redemptoris*) (prim. Ramšak, 2014, 1017). Ni pa bilo izdane enciklike proti italijanskemu fašizmu in Mussoliniju. Papež Pij XI. je leta 1939 sicer pripravil govor, v katerem je odkrito kritiziral italijanski fašizem in bi ga naj prebral ob deseti obletnici konkordata, a je teden prej umrl. Njegovo objavo je nato preprečil papež Pij XII., ki se je bal morebitne škode za vernike, ki bi jo takšen poseg lahko povzročil (Coppa, 2014, 68; Fattorini, 2007, 240–244).

Ta sprememba v odnosu do Mussolinija izhaja predvsem iz nasprotujočih si pogledov na sprejem rasističnih zakonov v Italiji septembra 1938, torej na rasni antisemitizem. Na sprejemu romarjev iz Belgije, takoj po tem, ko so rasni zakoni v Italiji stopili v veljavo, je papež Pij XI. prebral sklic sv. Pavla na »našega očaka Abrahama« in dejal, da »smo v duhu otroci Abrahama /.../ Duhovno smo Semiti.« (Passelecq, Suchecky, 1997, xix) Zakoni proti Judom so bili izdani po vse tesnejši zvezi in nato tudi vojaškemu paktu med Italijo in tretjim rajhom. Papež Pij XI. je poskušal prepričati Mussolinija, da bi spremenil rasne zakone vsaj za tiste Jude, ki so se konvertirali v katolicizem ali so poročeni s partnerjem katoliške vere (prim. Kertzer, 2015). Fašistični zakon je določal, da je Jud vsak, ki se je rodil judovskim staršem, ne glede na njegovo vero, nato pa so to določilo razširili še na Jude iz mešanih družin. Le posamezniki, ki so imeli od italijanskih staršev enega judovskega in so pred 1. oktobrom 1938 izpovedovali drugo vero kot judovsko, niso veljali za Juda. Pregarjali pa niso tudi oseb in njihovih družin, ki so jim bile priznane posebne zasluge na vojaškem področju ter dolgoletne člane fašistične stranke. Takšna je

bila zakonodaja, ki pa se je v praksi izvajala precej kaotično (Podbersič, 2016, 143–152). Sicer se je v tistem času v Italiji odvijalo približno šest tisoč prestopov v katoliško vero, vanje pa so bili vključeni tako tisti iz mešanih zakonov kot tudi »pravi« Judje, pri čemer je tudi Katoliška cerkev pokazala pripravljenost prirediti datacijo krstitev na datum pred 1. oktobrom 1938 (Podbersič, 2016; Zuccotti, 1987).

Po drugi strani pa je bilo v rimski kuriji precej oseb, ki so rasne zakone proti Judom podpirale. Nekateri člani državnega tajništva Svetega sedeža na čelu z državnim tajnikom Pacellijem naj bi celo podpisali tajni dogovor s fašistično Italijo, da bodo opustili kampanjo proti italijanski antisemitski zakonodaji (Martini, 1963). Strinjanje s fašistično protijudovsko politiko pa je zaznati tudi v objavah v *Osservatore Romano*, čeprav je več katoliških časopisov v Italiji in po svetu zakone obsodilo (prim. Moro, 2015, 87).

Kljub temu, da se je precej katolikov v Italiji, med katerimi je sicer še vedno bil prisoten verski antijudaizem, preganjanju in šikaniranju Judov uprlo, ni prišlo do formalnega razdora z režimom glede na prejšnje obdobje sprave. Vsekakor pa pride do vidne ohladitve odnosov, toliko bolj zaradi Mussolinijevega prijateljstva s Hitlerjem, ki se je resno zameril papežu z neupoštevanjem določil nemškega konkordata in širjenjem »poganske religije«. Papež Pij XI. Hitlerja leta 1938 tako sploh ni sprejel v avdienco, tajno pa je naročil amerškemu jezuitu Johnu LaFargu – mimo svojega državnega tajnika – da pripravi encikliko, ki bo obsodila razizem in antisemitizem (*Humani Generis Unitas*, t. i. skrita enciklika). Dokument, ki je obsodil vsakršno obliko totalitarizma, ki povečuje narodo, raso ali razred, podobno kot papežev govor proti fašizmu zaradi njegove smrti ni prišel v javnost, znova zaradi Pacellijevega posredovanja ob vsesplošnih napetostih in kmalu zatem pričetku druge svetovne vojne (glej: Passelecq, Suchecky, 1997; Gentile, 2015, 40–41). RKC ni sprejemala totalitarnega režima, tudi v kolikor ta zmanjšuje njeno vlogo v družbi. Po mnenju nekaterih avtorjev je v več državah katolicizem preprečil, da bi se iz avtoritarnih režimov razvili totalitarni režimi.

Najhujša nesoglasja med Pijem XI. in Mussolinijem pa je sprožilo rivalstvo po čim večjem vplivu na vzgojo mladine, ki se zrcali skozi spor okoli delovanja Katoliške akcije med mladimi. Hkrati gre torej za podobne težnje, ki pa so neobhodno vodile v konflikt, v katerem je imela RKC v Italiji za izgubiti precej več kot Mussolini, ki je zatem tudi pristal v kompromis. Problem se sicer vleče vse od ustanovitve *Balille* leta 1926 in nato zastoja pogajanj za sklenitev Lateranske pogodbe leta 1928, saj je prihajalo do napadov fašistov na mladinske katoliške organizacije. V 43. členu italijanskega konkordata sta se italijanska vlada in Sveti sedež dogovorila, da bodo ukinjeni katoliški skavti, ostale mladinske skupine Katoliške akcije pa bodo še naprej obstajale. Spor je ponovno eskaliral leta 1931, ko se je Mussolini na napovedano širitev dejavnosti Katoliške akcije odzval z razpustitvijo vseh mladinskih organizacij, povezanih s Katoliško akcijo, še prej pa obtožil papeža, da je s Katoliško akcijo želel ustanoviti pravo politično stranko (glej: Gentile, 2015, 46). Papež je na to odgovoril z izdajo enciklike *Non abbiamo bisogno*, nagovorom vsem katolikom, v katerem je zavrnil mnenje, da izobraževanje sodi le v pristojnost države, zadržal pa se je obsodbe fašističnega režima. Po kratkem obdobju razburjenja sta se Mussolini in Pij XI. sporazumela s t. i. drugim konkordatom (glej: Ferrari, 1989; Pelikan, 2002b). Ta dogovor je omejil delovanje Katoliške akcije na izključno versko dejavnost,

ki se izvaja po posameznih škofijah, razpuščene so bile poklicne in sindikalne skupine, mladinske skupine Katoliške akcije pa so se morale odpovedati športnim aktivnostim (Ferrari, 1989, 75–108). Katoliška akcija je tako bila edina nefašistična organizacija za mladino, ki je delovala v tistem času v Italiji.

Povedno je, da nekaj zgodovinarjev v okviru prispevkov o klerofašizmu oziroma povezovanju katolicizma s fašizmom v Italiji obravnava ravno primer Katoliške akcije (glej: Dagnino, 2008). Vendarle je bila ta organizacija od 1920. let dalje prevladujoča oblika katoliške prisotnosti v Italiji in ne katoliške stranke (prim. Moro, 2015, 71). Pij XI., oče moderne Katoliške akcije, je s to organizacijo združil laike in jim ponudil novo vlogo, namreč sodelovanje pri (re)katolizaciji družbe (notranja in zunanja akcija), čeprav je bilo pod nadzorom duhovščine in bistveno drugače od Katoliške akcije po II. vatikanskem koncilu. S konservativnim programom (leva veja katoliškega tabora je načeloma delovala v drugih organizacijah) in predvsem široko razširjenostjo med verniki je Katoliška akcija odražala že omenjene podobnosti med fašizmom in katolicizmom, kot so militantna retorika, stvaritev novega človeka, verski antijudaizem in antidemokratizem (Mithans, 2011). Predstavlja pa tudi nezdržljivost teh dveh ideoloških sistemov, zlasti s totalitarističnimi težnjami fašističnega eksperimenta po popolnem obvladovanju javne sfere in kolikor je bilo mogoče tudi zasebne. Izrazito je po letu 1938 vrh Katoliške cerkve spoznal, da fašistično delovanje vendarle ni skladno z interesi Katoliške cerkve, pri čemer je bila moteča zlasti religiozna podstat, prakse, ki so se preveč približale in torej izpodrinjale religiozne prakse RKC (fašizem kot politična religija).

JULIJSKA KRAJINA: RAZHAJANJA MED OBMEJNIM FAŠIZMOM IN RIMSKOKATOLIŠKO CERKVIJO

Glavni konflikt med večjim delom katoliške duhovščine, tudi cerkveno hierarhijo, in fašističnimi oblastmi v Julijski krajini je bila raba nacionalnih jezikov, slovenščine in hrvaščine, pri pridigi, verouku in v bogoslužju. Oblasti in nato tudi nekateri italijanski cerkveni dostojanstveniki pa manjšinske problematike v posebnih razmerah, značilnih za multietnično obmejno področje, niso v popolnosti razumeli.

V habsburških časih je nacionalni boj na religioznem polju v Avstrijskem Primorju potekal prek dveh koncepcij: italijanski iredentisti so bili filomasoni, svobodomislec, proklamirali so se tudi za »katoliške liberalce« (cattolico liberale), slovansko nacionalno gibanje pa je bilo katoliško. »Dobri Slovani« proti Italijanom, ki imajo papeža »ujetega v zaporu«. Po 1. svetovni vojni je tako prišel kot povračilni ukrep proklamiranje slovenskega in hrvaškega jezika kot dialektov brez dostojanstva, popolnoma nadomestljivima s čudovitim Dantejevim jezikom, ki ga »dobri Italijani« dopuščajo uporabljati Slovanom (Apollonio, 2004, 347–350; prim. Pelikan, 2002b).

Tudi razne bonitete, ki jih je na tem območju dobila RKC (nekatero le za kratek čas), na primer vladno dovoljenje iz leta 1928, da se verouk lahko poučuje v šoli v slovenščini in v hrvaščini, so imele skrito agendo. V tem primeru so fašisti dovoljenje izrabili kot dodaten argument za obtožbo duhovnikov, češ da je verouk v slovenskem in hrvaškem jeziku le eden od prikritih načinov za podpiranje jugoslovanskega iredentizma. Tako je

fašistična oblast – konkretno prefekt Tiengo – ugotovila, da če se želi maščevati neupogljivi slovenski in hrvaški duhovščini, je edino sredstvo, ki ga lahko uporabi, nasilje – zlasti prek policije. Od RKC pa ne more pričakovati odkrite podpore pri raznarodovanju (Apollonio, 2004, 361, 368; Vinci, 2004). Rabo slovenščine ali hrvaščine v Cerkvi so namreč oblasti smatrale za provokacijo, če ne kar žalitev italijanske verske skupnosti, ki so jo ponekod dovoljevali škofje (Apollonio, 2004, 347–350).

Primorski krščanski socialci in skoraj vsa slovenska ter hrvaška duhovščina so se aktivno vključili v protifašistično gibanje. Ponovno je bil ustanovljen Zbor svečnikov sv. Pavla. Laiki in duhovščina so prek že omenjenega zbora, Tajne krščanskosocialne organizacije, Političnega društva Edinost in drugih organizacij nudili raznorazno podporo manjšini na kulturnem, izobraževalnem, socialnem področju, aktivni pa so bili tudi v politiki, diplomaciji (npr. Kongres evropskih narodnosti), novinarstvu in obveščevalni dejavnosti (glej: Pelikan, 2002b; Kacin-Wohinz, Verginella, 2008).

Dodatno je specifična situacija okoli Katoliške akcije obstajala v Julijski krajini, saj je tam kmalu dobila nacionalne barve. Vstop v to organizacijo so Slovenci namreč zavrnili in zahtevali samostojno slovensko Katoliško akcijo, ki bi bila neposredno odvisna od Svetega sedeža. Zahteva Slovencev po ustanovitvi posebne sekcije Katoliške akcije v Italiji izraža neke vrste narodno emancipacijo znotraj Katoliške cerkve, manifest proti italijanskemu nacionalizmu v katoliških krogih. Vesoljnost in s tem nadnacionalna in nadpolitična vizija Katoliške cerkve (in Katoliške akcije) je bila zgolj proklamiranje, v realnosti pa se je odzivala drugače. Posledično si takšne Katoliške akcije kot ene zadnjih dovoljenih katoliških organizacij, ki pa bi znova privilegirala Italijane, večina Slovencev s krščanskosocialno organizacijo na čelu ni želela. Četudi je Katoliška akcija imela distinktivno nadstrankarsko obliko, ni bila oblika depolitizacije katolicizma, saj je bila njena protistrankarska drža le radikalno nasprotovanje vsaki nekatoliški rešitvi. Politični katolicizem pa ni preprečil sodelovanja in zveze s fašizmom, le vnesel je neke omejitve. Pri pripadnikih nemške in italijanske Katoliške akcije je to največkrat pomenilo ločevanje med »nacionalnim režimom«, ki so ga podpirali ter »partijskim režimom«, katerega pogled na svet in totalitarne cilje niso mogli deliti »katoliški borci« (Moro, 2015, 71, 72). V prvem predlogu Vrhovnega sveta organizacij Slovencev in Hrvatov v Italiji iz leta 1927 so zavrnili kakršnokoli obliko vključitve v italijansko Katoliško akcijo in predlagali nadškofu Sedeju, da prizna Prosvetno zvezo v Gorici za samostojno slovensko Katoliško akcijo v Italiji. V goriški nadškofiji je uspela šele tretja pobuda leta 1944, a le v obliki ustanovitve slovenskega odseka (Pacek, 2011, 107–126; Tavčar, 2005, 89). Odmev goriške Katoliške akcije je bil tudi med Slovenci v Trstu, kjer je Jakob Ukmar leta 1945 dal pobudo za ustanovitev slovenske Katoliške akcije tudi v tej škofiji, ki pa ni uspela (Pacek, 2011, 125–126; Simčič, 2005, 119).

Časopis Katoliške akcije v tržaško-koprski škofiji *Vita Nuova* je pomemben za študij odnosov med katolicizmom in fašizmom na Tržaškem v obdobju med obema vojnama, tudi zaradi tega, ker je edina celostna dokumentacija za to obdobje, saj so bili številni ostali arhivski viri o Katoliški akciji porazgubljeni (Salimbeni, 1979, 822). Tednik *Vita Nuova* je pričel politični in verski boj proti fašističnemu (*Il Piccolo*) in liberal-nacionalističnemu tisku. Na religioznem polju se časopis ni dosti razlikoval od sorodnega

tiska, a se je že od začetka razlikoval od lokalnih nacionalističnih časopisov. Kljub temu, da je bila ves čas v ospredju tema sovjetskega boljševizma in kritika tega režima, so ob Leninovi smrti v prispevku utemeljitelja komunistične Sovjetske zveze označili za precej humanega človeka. Čeprav so pogosto napadali Jude, so po drugi strani podprli njihovo težnjo po samostojni državi v Palestini. Pisali so o fašizmu in politični situaciji na nacionalni in lokalni ravni. Z zadovoljstvom so sprejeli rapalsko pogodbo, četudi so tožili nad tem, da so morali odstopiti ozemlja, poseljena z Italijani. Obsodili so d'Annunzijevo akcijo in nasprotovali politiki Wilsonovih točk, ki so jo smatrali za v osnovi prepojeno s protestantskim duhom. Kar se tiče zunanje politike tednika, se ta sklada s Sturzovimi pogledi – podpirali so sporazum med Italijo in Jugoslavijo ter nasprotovali imperializmu na vzhodnem Jadranu. Pri tedniku je zaznati identificiranje italijanstva s katolicizmom, iz katerega sledi povezovanje fašizma z italijanstvom in fašizma s katolicizmom. Kljub vsem pomislekom, ki so jih imeli do socialistov in komunistov – fašizmu so priznali zahvalo za ukrepanje proti njihovi subverzivni dejavnosti – so nato tudi začeli ločevati med socialističnimi frakcijami v Italiji in na nekatere gledali tudi s simpatijo. Časopis se je večkrat odzval na fašistično nasilje nad RKC in verniki, pa tudi drugimi političnimi strankami. Celó v primeru vpeljave verouka v šole so to označili kot zakrivanje izvirnega antiklerikalizma fašizma in predstavljanje v dobri luči pred katoliškim svetom in Svetim sedežem (Salimbeni, 1979, 826–833). Kljub določeni širini, ki so jo izkazali pisci tega časopisa, pa ta ni imel posebnih simpatij med predstavniki slovenske manjšine. Jakob Ukmar se je tako v pismu škofu Santinu pritožil, da je bil *Vita Nuova* pogosto nenaklonjena Slovanom (Čermelj, 1953, 99).

Reviji *Vita Nuova*, ki je od leta 1925 sledila »direktivam z vrha«, so državne oblasti leta 1938–1939 prepovedale izdajo dveh števil, ki sta bili zelo kritični do rasnih zakonov proti Judom (Salimbeni, 1979, 822). Časopis je tako objavil mnenje večjega dela katoliške javnosti v deželi.

RKC, ki je Jude krivila za smrt Jezusa Kristusa, je Judom vse do II. vatikanskega koncila ponujala možnost »odrešitve« s prestopom v krščanstvo (glej: Podbersič, 2016, 143). To se odraža skozi pogoste prestopne Judov v RKC tudi v Julijski krajini, ki so s tem upali na zaščito. V tržaško-koprski škofiji, kjer so živeli Judje, grški pravoslavci, srbski pravoslavci, valdežani, anglikanci, protestanti in tudi nekaj muslimanov, je v medvojnem obdobju vstopilo v RKC 1610 oseb (konvertiti), od tega 981 le v letih 1938–1939. Ocenjujemo lahko, da je po uvedbi antisemitskih zakonov od okoli 7000 živečih Judov v Trstu, kar je znašalo 85 odstotkov vseh Judov v Julijski krajini (Podbersič, 2016, 152), kar 10 odstotkov prestopilo v RKC.⁷ Za Duceja je namreč Trst postal osrednje prizorišče dogajanja, saj so najbolj znani italijanski rasni antisemiti izbrali Trst kot idealno mesto za oster udar proti Judom v državi (Podbersič, 2016, 143–152). Nasilje nad Judi pa se je še dodatno okrepilo ob nemški zasedbi območja nekdanje Julijske krajine.

7 ADT, škofijski register, 1938–1941. Gre za oceno na podlagi pregledanega gradiva, da je bilo med konvertiti okoli tri četrtine Judov, kar pa še ni bilo natančno številčno preverjeno.

ZAKLJUČEK

Temeljno vprašanje, ki se poraja, je, ali sta se RKC kot institucija in fašistična oblast v Julijski krajini razhajali v odnosu do Slovencev in Hrvatov? Četudi je po letu 1929 Vatikan pričel vse bolj popuščati zahtevam Mussolinija, ko je zamenjal (oz. prisilil v odstop) nadškofa Sedeja in škofa Fogarja ter ju nadomestil z režimu bolj všečnimi cerkvenimi predstojniki in prilagodil jezikovno politiko, je RKC v Julijski krajini ostajala zadnja ovira pri popolni odstranitvi slovenščine in hrvaščine iz javnega življenja. Podobno kot z italijanskim kraljem je Mussolini z Lateransko pogodbo dosegel dogovor še s Svetim sedežem s ciljem zmanjšati vlogo RKC, a hkrati ni tvegala, da bi ogrozil svoj položaj v državi. Sveti sedež pa je potreboval trajno in vsestransko zvezo z Italijo, saj bi to zagotovilo ohranitev vpliva RKC v družbi, ki je po razpadu *Partito Popolare Italiano* slonel skoraj izključno na Katoliški akciji.

Morda se zdi, da je sodelovanje med katolicizmom in fašizmom več kot razhajanje, vendar je treba poudariti, da je bila tudi med katoliki prisotna velika nehomogenost in torej tudi različne stopnje kolizije med fašizmom in katolicizmom na eni ter močnejša in šibkejša razhajanja na drugi strani. Posebej pa je treba razlikovati med idejami in praksami Svetega sedeža ter Katoliške cerkve na državni in regijski ravni. Specifičen primer je v tem oziru nacionalno mešano obmejno področje Julijske krajine. Idejna ujemanja in prilagajanje na novo geostrateško situacijo same po sebi še ne pomenijo dosti, zaveznitva in sodelovanje, sploh na škodo tretje strani, pa je potrebno problematizirati. Podobno je tudi s konflikti med ideologijama, ki lahko izvirajo iz podobnih teženj po nadzoru, kot v primeru Katoliške akcije, ali iz različnih pogledov, kot v primeru rasnih antisemitskih zakonov. Ne glede na vrsto odnosov pa je bilo med italijanskim fašizmom in katolicizmom ves čas v ospredju rivalstvo med vzajemno nezaupljivima institucionalnima centroma moči.

RELATIONS BETWEEN ITALIAN FASCISM AND CATHOLICISM: THE CASE STUDY OF THE BORDERLAND OF VENEZIA GIULIA

Gašper MITHANS

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: gasper.mithans@zrs.upr.si

SUMMARY

In studies of relations between Fascism and Catholicism, a comprehensive conceptual analysis remains much needed, in spite of disagreements even on definitions of basic phenomena.

Interwar Italy, the era of Benito Mussolini and Pope Pius XI, was salient for both parties, resulting in converging and diverging points between the ideologies. The collisions and conflicts between Fascism and Catholicism have been discussed at three levels: the governmental (Italian government and the Holy See), statal (Italy) and regional (the Venezia Giulia), although overlapping often occurred. Some ideas and practices can be ascribed to Catholicism and Fascism(s) in general, while more often than not changes in views are to be expected, especially between different Catholic groups.

More in detail are analyzed common topics as anticommunism, negative attitude towards non-Catholic religious communities, myth of the “New Man” with correlating theory of the third way, myth of Italian Empire and the importance of institution of family. The role of the totalitarian regime in society, racist anti-Semitic laws (1938) and the conflict regarding Catholic Action, however, are the points where the consensus between the Catholic Church and Italian Fascist state was more difficult to achieve if at all.

The rivalry between the centers of power on one hand and pragmatism on the other were a constant in these relations at the top level, especially with the signing of Lateran Pacts in 1929. The convergence seems to be the most present in the mid-level, the overall Italy, where the cohesive element was patriotism. The ethnically-mixed borderland of the Venetia Giulia has undergone Fascist policy of forced denationalization of Slovenes and Croats, to which local Catholic Church reacted mostly by protecting the use of their languages in the Church. However, the bishops who protected minorities’ rights were seen as strong obstacle for modus vivendi between the Catholic Church and the Italian state, and therefore forced to resign.

Keywords: *Italian Fascism, Catholicism, Venezia Giulia, Italy, Holy See, Catholic Church, interwar period*

VIRI IN LITERATURA

ADT – Archivio diocesano di Trieste

ASV – Archivio Segreto Vaticano

ASPCT – Arhiv Srpske pravoslavne crkvene opštine u Trstu

- Apollonio, A. (2004):** Venezia Giulia e fascismo 1922-1935: una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura mussoliniana. [S. l.], Istiuto regionale per la cultura istriano-fiumano-dalmata, Libreria editrice goriziana.
- Assoudeh, E. (2015):** Between Political Religion and Politicized Religion: Interwar Fascism and Religion Revisited. *Religion Compass*, 9, 1, 13–33.
- Aubert, R. (1987):** L'Eglise Catholique et le problème de la guerre [Bilan des travaux et état des problèmes]. *Publications de l'École française de Rome*, 95, 1, 107–122.
- Bijman, R. C. (2009):** Clerical Fascism? A Controversial Concept and its Use. Utrecht, Faculty of Humanities Theses.
- Blasina, P. (1993):** Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1945. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Blinkhorn, M. (ur.) (1990):** Fascists and conservatives: the Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe. London, Routledge.
- Bosworth, R. J. B. (2006):** Mussolini's Italy: life under the dictatorship, 1915–1945. London, Penguin Books.
- Casella, M. (1992):** L'Azione Cattolica nell'Italia contemporanea (1919–1969). Roma, Ave.
- Chamedes, G. (2013):** The Vatican and reshaping of the European international order after the First World War. *The Historical Journal*, 56, 4, 955–976.
- Chamedes, G. (2016):** The Vatican, Nazi-Fascism, and the Making of Transnational Anti-communism in the 1930s. *Journal of Contemporary History*, 51, 2, 261–290.
- Coppa, F. J. (1987):** The Vatican and the dictators between diplomacy and morality. V: Wolf, R., Hoensch, J. (ur.): *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York, Columbia University Press, 137–157.
- Coppa, F. J. (2014):** Church and state. Two different approaches to Italy: Pius IX's confrontation versus Pius XII's conciliation. *Journal of Modern Italian Studies*, 19, 1, 62–70.
- Coppola, P. (1973):** Il fascismo e le minoranze evangeliche. V: Fontana, S. (ur.) (1973): *Il Fascismo e le autonomie locali*. Bologna, Società Editrice il Mulino.
- Čermelj, L. (1953):** Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja pri Univerzi.
- Dagnino, J. (2008):** Catholic Modernities in Fascist Italy: the Intellectuals of Azione Cattolica. V: Feldman, M., Zurda M. in Georgescu, T. (ur.) (2008): *Clerical Fascism in Interwar Europe*. London, Routledge, 117–130.
- Di Maio, T. (2005):** Between the Crisis of the Liberal State, Fascism and a Democratic Perspective: Partito Popolare Italiano. V: Kaiser, W. in Wohnout, H. (ur.): *Political Catholicism in Europe 1918–1945*. London, Routledge.

- Falina, M. (2008):** Between 'Clerical Fascism' and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia. V: Feldman, M., Zurda M. in Georgescu, T. (ur.): Clerical Fascism in Interwar Europe. London, Routledge, 35–46.
- Eatwell, R. (1996):** On defining the 'Fascist Minimum': the centrality of ideology. *Journal of political ideologies*, 1, 3, 303–319.
- Eatwell, R. (2003):** Reflections on Fascism and Religion. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 4, 3, 145–166.
- Fattorini, E. (2007):** Pio XI, Hitler e Mussolini: la solitudine di un papa. Torino, Einaudi.
- Feldman, M., Zurda M. in Georgescu, T. (ur.) (2008):** Clerical Fascism in Interwar Europe. London, Routledge.
- Ferrari, L. (1989):** Una storia dell'Azione cattolica. Genova, Marietti.
- Fontana, S. (ur.) (1973):** Il Fascismo e le autonomie locali. Bologna, Società Editrice il Mulino.
- Gentile, E. (2002):** Fascism in power: the totalitarian experiment. V: Lyttelton, A. (ur.): Liberal and Fascist Italy 1900–1945. New York, Oxford University Press.
- Gentile, E. (2010):** Fašizem: zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Gentile, E. (2015):** Catholicism and Fascism. Reality and misunderstandings. V: Nelis, J., Morelli, A. in Hildesheim, D. P. (ur.). Olms, Georg, 2015, 15–47.
- Griffin, R. (2015):** An unholy alliance? The convergence between revealed religion and sacralized politics in inter-war Europe. V: Nelis, J., Morelli, A. in Hildesheim, D. P. (ur.). Olms, Georg, 2015, 49–66.
- Guasco, A. (2013):** Cattolici e fascisti. La Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925). Bologna, Il Mulino.
- Hanisch, E. (1977):** Die Ideologie des Politischen Katholizismus in Österreich 1918–1938. Wien, Salzburg, Geyer.
- Kacin-Wohinz, M., Verginella, M. (2008):** Primorski upor fašizmu: 1920 – 1941. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.
- Kertzer, D. (2015):** The Pope And Mussolini: The Secret History Of Pius XI And The Rise Of Fascism In Europe. New York, Random House Trade Paperbacks.
- Klabjan, B. (2007):** Slovanski teroristi in proces v Trstu leta 1930. *Acta Histriae*, 15, 1, 249–260.
- Klabjan, B. (2014):** Fašistični Trst: tržaška kulturna krajina v času med svetovnima vojnama. *Studia Historica Slovenica*, 14, 2/3, 593–607.
- Leziroli, G. (2004):** Dalla legge sui culti ammessi al progetto sulla libertà religiosa. Napoli, Jovene editore.
- Linz, J. J. (2002):** Fascism, Breakdown of Democracy, Authoritarian and Totalitarian Regimes: Coincidences and Distinctions. Working Paper, 179.
- Martini, A. (ed.) (1963):** Studi sulla questione romana e la conciliazione. Roma, Cinque Lune.
- Menozzi, D. (2004):** La dottrina del regno sociale di Cristo tra autoritarismo e totalitarismo. V: Menozzi, D. in Moro R. (ur.): Cattolicesimo e totalitarismo. Brescia, Morceliana, 17–56.

- Mercati, A. (ur.) (1954):** Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili. Vol. II, 1915–1954. Vatican, Tipografia Poliglota.
- Mithans, G. (2011):** The Slovenian Catholic right in relation to the totalitarian and authoritarian movements in the interwar period: the case of Slovenian Catholic Action. *Südost-Forschungen*, 69/70, 128–151.
- Mithans, G. (2015):** Reprezentacije obmejnega področja Julijske krajine v diskurzu nuncijske Ermenegilda Pellegrinettija. *Acta Histriae*, 23, 3, 333–356.
- Moro, R. (2004):** Il mito dell'impero in Italia fra universalismo cristiano e totalitarismo. V: Menozzi, D. in Moro R. (ur.): *Cattolicesimo e totalitarismo*. Brescia, Morcelliana, 311–372.
- Moro, R. (2015):** Catholicism and Fascism in Europe 1918–1945. V: Nelis, J., Morelli, A. in Hildesheim, D. P. (ur.). Olms, Georg, 2015, 67–100.
- Nelis, J. (2015):** The study of the relationship between Catholicism and Fascism, beyond a Manichean approach? V: Nelis, J., Morelli, A. in Hildesheim, D. P. (ur.). Olms, Georg, 2015.
- Odar, A. (1949):** Katoliška akcija in delo v njenih organizacijah: v dodatku pravila z razlago. Buenos Aires, [samozal.].
- Pacek, D. (2011):** Katoliška akcija v ljubljanski, lavantinski in goriški (nad)škofiji. Ljubljana, [D. Pacek].
- Passelecq, G., Suchecky, B. (ur.) (1997):** The hidden encyclical of Pius XI. New York, London, San Diego, Harcourt Brace.
- Paxton, O. R. (2004):** The Anatomy of Fascism. New York, Alfred A. Knopf.
- Payne, S. (1984):** Spanish Catholicism. An Historical Overview. Madison, University of Wisconsin Press.
- Pelikan, E. (2002a):** Slovensko Primorje v odnosu med Cerkvijo in italijansko državo do leta 1941. V: *Država in Cerkev, Razprave*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 299–308.
- Pelikan, E. (2002b):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico - zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Ljubljana, Nova revija.
- Pelikan, E. (2006):** Jakob Ukmar – družbeni delavec v fašističnem obdobju. V: Škulj, E. (ur.): *Ukmarjev simpozij v Rimu*. Celje, Celjska Mohorjeva družba, 71–84.
- Pelikan, E. (2013):** Vizitacije v Julijski krajini v času med obema vojnama. *Acta Histriae*, 21, 3, 313–328.
- Podbersič, R. (2016):** Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950. Koper, [R. Podbersič].
- Pollard, J. F. (1985):** The Vatican and Italian Fascism, 1929–32: A Study in Conflict. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ramšak, J. (2014):** Katoliška levica in marksizem v Sloveniji po II. vatikanskem koncilu: ideološka kontaminacija in njene politične posledice. *Acta Histriae*, 22, 4, 1015–1038.
- Rhodes, A. (1973):** The Vatican in the Age of the Dictators 1922–1945. London, Sydney, Auckland, Toronto, Hodder and Stoughton.
- Salimbeni, F. (1979):** "Vita Nuova" di Trieste e la lotta politica italiana dal 1920 al 1925. V: Pecorari, P. (ur.): *Chiesa, Azione Cattolica e fascismo*, Milano, Università cattolica del Sacro Cuore, 821–839.

- Simčič, T. (2006):** Ukmar med drugo svetovno vojno. V: Škulj, E. (ur.): Ukmarjev simpozij v Rimu. Celje, Celjska Mohorjeva družba, 115–126.
- Tavčar, M. (2006):** Ukmar in zbor svečenikov sv. Pavla. V: Škulj, E. (ur.): Ukmarjev simpozij v Rimu. Celje, Celjska Mohorjeva družba, 85–96.
- Vinci, A. (2004):** Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 44, 1, 27–39.
- Vinci, A. (2009):** Il fascismo al confine orientale. V: Algostino A. (ur.) et al.: *Dall'impero austro-ungarico alle foibe. Conflitti nell'area alto-adriatica*. Torino, Bollati Boringhieri, 387–398.
- Vinci, A. (2011):** *Sentinelle della patria: il fascismo al confine orientale 1918-1941*. Roma, Bari, Laterza.
- Wolff, R. J. (1987):** Italy: Catholics, clergy, and the Church. V: Wolff, R. J., Hoensch, J. K. (ur.): *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York, Columbia University Press, 137–157.
- Zuccotti, S. (1987):** *The Italians and the Holocaust – Persecution, Rescue and Survival*. New York, Basic Books.

FAŠIZEM, KLEROFAŠIZEM, OBMEJNI FAŠIZEM IN SLOVENC

Bojan GODEŠA

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana
e-mail: bojan.godesa@inz.si

IZVLEČEK

Razprava obravnava na podlagi relevantne literature vprašanje vpliva fašizma, klerofašizma in obmejnega fašizma na slovensko družbo. Avtor kritično razčlenjuje posamezne teze, ki so se pojavile v slovenskem zgodovinskepisju o tej problematiki ter ugotavlja, da fašizem ni bistveno vplival na predvojni razvoj v Sloveniji. Vendar odgovor na to vprašanje ne predstavlja ključa za razumevanje vzrokov za kolaboracijo pretežnega dela predvojne politične elite v času okupacije. Avtor namreč ugotavlja, da temeljni razlog za kolaboracijo ni bil ideološkega značaja (»klerofašizem«), temveč je izvir iz prepričanja slovenske predvojne politične elite, da bo v svetovnem spopadu zmagala Hitlerjeva Nemčija ter se je temu potrebno ustrezno prilagoditi.

Ključne besede: klerofašizem, fašizem, obmejni fašizem (il fascismo di confine), rimskokatoliška cerkev, Slovenska ljudska stranka, druga svetovna vojna, okupacija Slovenije, zgodovinskepisje

IL FASCISMO, CLEROFASCISMO, IL FASCISMO DI CONFINE
E GLI SLOVENI

SINTESI

Il contributo discute la questione dell'influenza del fascismo, clerofascismo e fascismo di confine sulla società slovena. L'autore analizza alcune recenti interpretazioni della storiografia slovena sulla questione ed afferma che il fascismo non ha avuto un'influenza decisiva sul' sviluppo della società slovena prima della Seconda Guerra mondiale. Dal'altra parte questo non rappresenta una risposta chiave sulla questione della collaborazione dell'élite politica slovena durante l'occupazione. L'autore invece constata che il motivo decisivo non era di natura ideologica, ("clerofascismo"), ma la convinzione della suddetta elite nella vittoria finale della Germania di Hitler, alla quale dovrebbe adattarsi.

Parole chiave: il clerofascismo, il fascismo, il fascismo di confine, Chiesa rimocattolica, il Partito Popolare Sloveno, la Seconda Guerra mondiale, l'occupazione di Slovenia, storiografia

FAŠIZEM IN KLEROFAŠIZEM

Raziskovanje problematike fašizma na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja je vseskozi tesno zaznamovano z interpretacijo dogajanja v času okupacije med letoma 1941 in 1945. V tem kontekstu je Franček Saje v monografiji *Belogardizem*, ki je veljala za temeljno delo o delovanju medvojnih nasprotnikov partizanstva, kot ga je razumela povojna oblast v domovini, v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja razvil tezo o »Tisovi Slovaški kot priljubljenem snu slovenskega klerofašizma« (Saje, 1952, 34). S takšno sintagmo je Saje skušal zaobjeti vse bistvene motive, ki naj bi pojasnjevali vzroke za ravnanje predvojne politične elite ob napadu sil osi na Jugoslavijo aprila 1941. Odločitve predvojnih političnih veljakov v usodnih aprilskih dneh naj bi po Sajeovi tezi predstavljale le logično posledico njene slovenskim nacionalnim koristim škodljive politike v celotnem obdobju prve jugoslovanske države. Kot je znano, so vodilni predstavniki predvojnega političnega življenja na Slovenskem dejansko zabredli v kolaboracijo z okupatorji ter so morali, skladno s svojo medvojno opredelitvijo, po brezpogojni kapitulaciji Hitlerjeve Nemčije maja 1945 tudi zapustiti domovino ter prepustiti oblast odporniškemu gibanju. Tega so sicer vodili jugoslovanski komunisti na čelu s Titom, a so bili s strani velikih treh zaveznikov sprejeti kot povsem legitimni, pa tudi legalni nosilci povojne oblasti v Jugoslaviji.

Že pred desetletjem sem v razpravi v Zgodovinskem časopisu, z naslovom *Tisova Slovaška »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«?*, na podlagi razčlenitve Sajeovih tez ugotovil, da njegova trditev o »priljubljenem snu« o samostojni slovenski državi v predvojnem katoliškem taboru v taki obliki, to je, da bi o njej dolgoročno razmišljali ali si celo prizadevali zanj, dejansko ni obstajala (Godeša, 2004, 69–80). Seveda pa je povsem nedvoumno jasno, da si je pretežni del predvojne elite ob napadu sil osi na Jugoslavijo, kot je to sicer povsem pravilno ugotavljal Saje, istočasno tudi France Škerl (Škerl, 1951, 7–86) in nato Metod Mikuž (Mikuž, 1960), dejansko prizadeval za ustanovitev slovenske države pod okriljem Hitlerjeve Nemčije in nato Mussolinijeve Italije, ter s tem namenom tudi 6. aprila 1941 ustanovil Narodni svet, ki pa je z vidika upoštevanja predvojnega jugoslovanskega pravnega reda predstavljal povsem nezakonito telo (Godeša, 2011). V pričujoči razpravi se bom osredotočil na tisti del binoma Sajeove sintagme, ki govori o »slovenskem klerofašizmu« kot drugem temelju, ki naj bi pojasnjeval motive za ravnanje katoliške stranke ob začetku okupacije. Pravzaprav naj bi predstavljali verski in ideološki razlogi v bistvu še znatno bolj pomemben vidik, saj gre Sajeovo razlago o »slovenskem klerofašizmu«, s katero je pojasnjeval prizadevanja za ustanovitev slovenske države pod okriljem sil osi, razumeti predvsem v tej smeri, da naj bi bila samostojna država pravzaprav zgolj sredstvo za uveljavitev katoliškega družbenega koncepta. Izhodišča za njegovo uresničitev naj bi s pozivom na kulturni boj postavil že škof Anton Mahnič konec 19. stoletja. V okviru jugoslovanske države, zlasti v tridesetih let prejšnjega stoletja, naj bi se takšna prizadevanja katoliškega tabora po popolnem obvladovanju slovenske družbe le še stopnjevala z odločnim zavzemanjem za rekatolizacijo slovenske družbe.

Skovanka »klerofašizem« (»kler« = duhovščina + »fašizem«) je nastala že zelo zgodaj. Prvi je izraz »klerofašizem« že leta 1922 uporabil italijanski katoliški duhovnik in

vodja italijanske ljudske stranke (*Partito Popolare Italiano*) Luigi Sturzo, da bi opisal prizadevanja za »obrambo« krščanstva pred brezbožnim komunizmom s strani klerikov s pomočjo fašistov (Feldman, Turda, 2008, xiii). Klerofašizem je načeloma sicer oznaka za ideološko usmeritev, v kateri so združene politične in gospodarske sestavine fašistične doktrine s klerikalizmom, t. j. težnjo duhovščine po politični oblasti (Pollard, 2008, 221–234). To je seveda zelo široka razlaga, ki v sebi dopušča izpostavitve cele vrste različnih odtenkov, ki so zelo odvisni predvsem od avtorjevega izhodišča in zornega kota, s katerega motri to vprašanje. Opredelitev kdo naj bi bil »klerofašist«, še znatno otežuje dejstvo, da se pravzaprav s to oznako, ki ima slej ko prej vseskozi zgolj pejorativen pomen, nihče nikoli sam ni želel identificirati, namreč, da bi želel svoje delovanje ter prepričanje opredeliti kot »klerofašistično«. Takšno izogibanje samoopredelitvi za »klerofašista« je bilo značilno že za čas pred drugo svetovno vojno, ko je bil fašizem, vsaj v določenih okoljih, še kako »živ« in družbeno sprejemljiv, kot je seveda takšno zanikanje postalo še toliko bolj izrazito po koncu druge svetovne vojne, ko sta bila nacizem in fašizem ne le vojaško poražena, temveč tudi prepoznana kot družbeno povsem nesprejemljiva ter temu primerno anatemizirana (Griffin, 2008, 1–16).

O nastanku »klerofašizma« v Italiji sicer obstaja zelo obsežna strokovna literatura, a velja opozoriti zlasti na nekaj monografij, ki so nastale v zadnjih letih, tudi na podlagi gradiva, ki ga hranijo vatikanski arhivi (Ceci, 2013; Guasco, 2013; Kertzer, 2015; Montagnolo, 2016; Pollard, 2014).

KLEROFAŠIZEM IN SLOVENCİ

Ob tem je potrebno ob konkretni uporabi pojma »slovenski klerofašizem« opozoriti še na specifično občutljivost slovenske družbe, v okvirih katere je imelo vsakršno povezovanje in sklicevanje na fašizem že vnaprej izključno negativen pomen. In to niti ne toliko zaradi njegovega totalitarnega značaja, temveč predvsem zaradi neprikritih imperialističnih ambicij Mussolinijevega fašističnega režima, ki so bile v slovenskem okolju (seveda povsem upravičeno) razumljene kot najbolj šovinistična in ekstremna oblika italijanskega nacionalizma ter istočasno kot sinonim za raznarodovanje slovenskega (in hrvaškega) prebivalstva na drugi strani rapalske meje v času med obema vojnama.

Zato je bilo v predvojnem obdobju obkladanje z različnimi izpeljankami fašizma (»monarho«, »jugo«, »klero«, »social«) na slovenskem političnem prizorišču razmeroma precej razširjeno. Pri čemer takšne zmerljivke seveda še zdaleč niso bile domena zgolj marksističnih=komunističnih piscev, kot bi bilo mogoče sklepati na podlagi nekaterih sodobnih ocen. Dovolj zlahka so ga namreč izrabljali praktično v vseh politično-nazorskih taborih pri diskreditiranju političnih nasprotnikov. Po vojni se je v žaru kominformovskega spora pojavila še nova inačica, in sicer »titofašizem«, s katerim so Stalinovi privrženci označevali Titovo »herezijo«, kot so kominformovski spor pogosto dojemali na zahodu.

Sicer pa vse izpeljanke iz pojma »fašizem« v času med obema vojnama, glede na povsem dnevnopolitično uporabo v slovenskem okolju, posebej poglobljenih razlag niso doživele. Res pa je, da »pravih« in »čistih« fašistov tudi v dnevnopolitičnem obtoževanju nasprotnikov v bistvu vsi slovenski politični dejavniki, kljub temu med njimi niso uspeli

prepoznati. Namreč že uporaba omenjenih izrazov, ki so odražali specifičnost, je vzpostavljala določeno razlikovanje iz katerega je moč razbrati, da tudi pri takšnih pejorativnih oznakah domačih političnih nasprotnikov niso štel in uvrščali med povsem »prave« in »čistokrvne« fašiste.

Kot je bilo že omenjeno, je dobil po koncu druge svetovne vojne pojem fašizem še znatno bolj negativno oziroma celo družbeno povsem nesprejemljivo konotacijo, in to skoraj v vseh družbah po svetu. Tako, da je dobilo hiperinflacijsko označevanje določenih gibanj, strank oziroma oseb v povojnih družbah kot »fašističnih« v kakršnikoli obliki, tudi »klerofašizem« sodi v to kategorijo (Griffin, 2008, 1–16), še dodatne negativne razsežnosti, ki so lahko pomenile tudi poskus njihove popolne družbene diskvalifikacije. Seveda povsem enako velja tudi za obtoževanje z nasprotnega pola političnega spektra, in sicer za obkladanje s komunisti in komunizmom vsega in vseh, ki niso delovali skladno z odločno protikomunistično politiko oziroma so dvomili v njeno ustreznost.

Uporaba pojma »fašizem« oziroma njegovih izpeljank v slovenskem okolju je, glede na njihovo (zlo)rabo v preteklosti, lahko skrajno problematična, kar skušajo ravno današnji zagovorniki rehabilitacije med vojno poraženega tabora s pridom izkoristiti. Pri tem se za diskvalifikacijo dosedanjih raziskovalnih dosežkov poslužujejo načela, ki ga je pokojni Tony Judt opredelil kot eno od temeljnih značilnosti tranzicijskih postkomunističnih družb v vzhodni Evropi, in sicer to, da kar je bilo v prejšnjih časih »uradna resnica« je sedaj postalo »uradna laž«. Kar v praksi pomeni, da naj se vse »staro« v celoti zavrže.

Značilen primer tovrstnega razmisleka predstavlja članek *Zakaj ne pristajam na anti-fašistični diskurz?*, ki ga je avtor s psevdonimom Roosevelt podpisal na spletnih straneh portala Kritika konservativna (Roosevelt, 2015). Portal Kritika konservativna je predstavljen z besedami: »Smo skupina mladih razumnikov, ki se zanimamo za valorizacijo tradicije, klasični liberalizem, krščanstvo, svobodo, razumnost, previdnost, ponižnost, odgovornost, narodno in domovinsko zavest in podobne nazadnjaške ideje«. Sicer pa spletno stran urejajo Miha Kosovel, Luka Lisjak Gabrijelčič in Oskar Mulej.

Avtor članka v besedilu ugotavlja:

Fašist je lahko postal vsakdo, ki se ni strinjal z novim sistemom ali pa je bil novim oblastnikom preprosto v napoto (pogosto, kar je še zlasti žalostno, tudi zaradi čisto osebnih zamer). Zaradi vseh teh žrtev, ki jih je komunistični režim zatiral pod pretvezo »boja proti fašizmu«, je sklicevanje na antifašizem zelo problematično, zlasti, če ga uporabljajo nekdanji komunisti ali njihovi politični nasledniki. Fašist namreč dolgo ni bila samo ideološka oznaka niti zgolj politična zmerljivka, temveč etiketa, ki je služila za legitimacijo političnega zatiranja. Žal tudi danes pojem fašizma uporablja predvsem kot zmerljivko, kar obuja neprijetne spomine na njeno instrumentalno rabo v času stalinizma. Vzporednice so še zlasti boleče in tudi skrb vzbujajoče, če imamo opraviti s proslavo v obliki parade, torej z očitnim razkazovanjem mišic. Če bi se že kaj dalo proslaviti, bi bilo to 70 let relativnega miru v Evropi. Tega pa se ne more obeležiti z vojaško parado. Zlasti, če paradira vojska, vpletena v agresijo na sosednjo državo, obtoženo, po stalinistični maniri, da ji vlada »fašistični režim«. (...) Da je

jemanje orožja iz rok okupatorja bila taktična napaka, je jasno. Vendar mislim, da ne moremo kar tako enostavno obsojati nekoga, ki je sredi leto trajajoče kampanje terorja vzel orožje v roke zaradi lastne obrambe oz. obrambe svojih bližnjih. Z drugačnimi vatli pa je treba meriti tiste, ki so z okupatorskimi silami sodelovali iz ideoloških razlogov oziroma politične afinitete do fašističnega projekta. Zgodovinopisje je za razjasnitev teh nians naredilo odločno premalo. Inštitut za novejšo zgodovino je v glavnem spremenil svoj kurz in iz ustanove, ki za katero se je v 90-ih letih zdelo, da bo odprla širšo in sproščeno razpravo, zopet postal institucija znanstvenega enoumja. To smo žal lahko videli ob izidu monografije Bojana Godeše Čas odločitev, ki naj bi dokazovala filo-nemško oz. pro-fašistično strateško usmeritev Slovenske ljudske stranke pred drugo svetovno vojno. Knjiga je bila kljub zelo resnim metodološkim napakam in površni analizi sprejeta skoraj z enoglasnim navdušenjem, kritični glasovi pa so bili utišani na način, ki je za resno strokovno razpravo malodane škandalozen. Posledice tega ponovnega zdrsa v psevdo-znanstveno legitimacijo ideološke matrice »antifašizma« lahko vidimo na vsakem koraku. Tako npr. dandanašnji slišimo razlage, da se je Protiimperialistična fronta že ves čas imenovala osvobodilna, ker je v nekem tekstu z malo začetnico zapisana ta besedna zveza. (Roosevelt, 2015)

Oskar Mulej, eden od urednikov portala, je članek pospremil z ugotovitvijo:

Res odličen zapis, ki dobro pokaže na pojmovno zmedo kot odraz zgodovinske neizobraženosti in politične zaplankanosti na Slovenskem in širše. Z velikim zadovoljstvom sem ga prebral. Dodal bi le to, da je treba iti še korak dlje in se upreti enostranski prilastitvi antifašizma s strani (ekstremne) levice. Ta pripada prav vsem, ki ne maramo fašizma in napak bi se mu bilo odpovedati oziroma dopustili, da povsem prevlada ena sama, omejena, izključujoča, nestrpna pa tudi sicer zelo problematična vizija protifašizma, kakršna je lepo opisana v tem članku. Sam sem se vedno imel za antifašista pa ne vidim najmanjšega razloga, da bi se zdaj temu odpovedal, ker to morda ne gre v račun tam nekim fanatikom, ki se tako označujejo ali jim je to celo osrednja politična "identiteta". Takšnim, ki antifašizem nujno povezujejo z razrednobojevništvom ali pa – v slovenskem kontekstu – gojenjem nekritične in malikovalske države do uradnih "izročil" NOB in vsega, kar je ta prinesel s seboj. Ki za vrh vsega niti pomisliti ne zmorejo, da je ne le mogoče, temveč tudi zelo smiselno biti protifašist in obenem obsojati boljšeizem, stalinizem, titoizem ... (Roosevelt, 2015)

Če se osredotočimo na oznako »slovenski klerofašizem« lahko ugotovimo, da se v času okupacije pojem ni pogosto uporabljal. Večinoma je bilo v tem kontekstu govorja zgolj o »klerikalcih«, to je izrazu, ki so ga tedaj uporabljali praktično vsi politični dejavniki. Prav tako tudi eden najpomembnejših dokumentov o tem, kako je vodstvo odporniškega gibanja dojemalo medvojni razvoj, to je sintetični pregled Borisa Kidriča iz oktobra 1944, z naslovom *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji*, izraza »klerofašizem« ne omenja kot temeljne oznake za medvojno delovanje vodstva katoliške stranke (Kidrič, 1960, 7–61).

Tudi v prvem povojnem obdobju uporabe pojma »klerofašizem« ni bilo ravno pogosto zaslediti. Tako je bilo v utemeljitvi sodbe na procesu proti Rupniku in ostalim leta 1946 sicer ugotovljeno, da »so iskali klerofašisti na Slovenskem svojih zvez pri fašistih in Vatikanu« (Proces, 1946, 196), a je bilo to, vsaj kar se omembe pojma »klerofašizem« tiče, bolj ali manj tudi vse. Tudi Josip Broz Tito je v poročilu na petem kongresu Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) julija 1948, ki je v mnogih pogledih še dolgo časa veljalo za poluradno interpretacijo medvojne dogajanja, diktaturo kralja Aleksandra označil kot »monarhofašistično« zgolj na treh oziroma štirih mestih, medtem, ko o »klerofašizmu« niti v njegovem poročilu, niti v poročilih ostalih referentov, ni sledu (Tito, 1948, 28–29, 44).

Sajetova, bolj ali manj apriorna oznaka o »slovenskem klerofašizmu«, sicer dolgo časa ni postala predmet neposredne znanstveno kritične presoje, ki bi ovrgla ali potrdila njeno (ne)umestnost. Boris Mlakar je sicer izpostavil vprašanje avtentičnosti Sajetovega *Belogardizma*, vendar predvsem zaradi tega, ker v slovenskih arhivih ni moč najti polovice dokumentov, ki jih je navajal avtor ter pri tem ugotovil, da »je za resno obravnavo omenjene tematike treba imeti vse te dokumente pred sabo v integralni obliki« (Mlakar, 1999, 111). Sicer pa Mlakar meni, da je Sajetovo delo *Belogardizem* danes že zastarelo, a je kljub temu doživelo pri založbi Ciceron leta 2008 tudi tretji ponatis (Saje, 2008). V nasprotju z navedenimi Mlakarjevimi tehtnimi pomisleki o verodostojnosti Sajetovega *Belogardizma*, se je v delu slovenskega zgodovinopisja uveljavilo načelno in apriorno zavračanje vseh del, ki so izšla v domovini o problematiki druge svetovne vojne v času pred ideološko sprostitvijo, kot nekaj popolnoma nasprotnega resnični medvojni podobi in naj bi zato tudi celotna produkcija veljala za povsem neverodostojno in bi zato bila tudi vsakršna historična analiza pravzaprav povsem nepotrebna (Griesser-Pečar, 2004; Griesser-Pečar, 2006).

V kominformovskem sporu leta 1948, ob katerem je strateški interes zahodnih sil predstavljala ne le celovitost jugoslovanske države, temveč tudi obstoj Titovega režima, je lahko bilo pripisovanje protijugoslovanskih separatističnih teženj predvojnemu katoliškemu taboru oziroma kar celotni predvojni strankarski eliti na Slovenskem, združeni še z njeno ideološko sorodnostjo s Hitlerjevim rasističnim in totalitarnim »novim redom«, zajeti v sintagmi »slovenski klerofašizem«, tudi v povsem konkretni funkciji. In sicer, prikazati predvojne strankarske voditelje, ki so bili tedaj v emigraciji in so se sami predstavljali kot branik zahodne demokratične civilizacije v tem prostoru, tudi po merilih zahodnega »svobodnega« sveta, kot povsem neprimerno alternativo tedanjim slovenskim oziroma jugoslovanskim oblastem. V prid takšni razlagi govori tudi dejstvo, da se ravno v Vatikanu niso strinjali s politiko podpore Titovi Jugoslaviji (Radič, 2002; Režek, 2004; Živojinović, 2007), ki so jo vodile zahodne sile, predvsem seveda ZDA, z namenom »držati Tita nad gladino« (Lees, 1997). Zato je povojna oblast v Jugoslaviji, zlasti seveda v Sloveniji, Sajetovo tezo o »priljubljenem snu slovenskega klerofašizma«, ki je posebej izpostavljala medvojno zavezništvo partizanskega gibanja v vojni proti silam osi, ob hkratnem poudarjanju kolaboracije slovenskih predvojnih političnih elit s Hitlerjem, imela za zelo dobrodošlo predvsem z vidika njenih potreb po utrditvi svoje legitimnosti v odnosu do zahodnih demokracij.

Tako lahko razumemo Sajetovo tezo kot enega od načinov, s katerim je skušala povejšati oblast v Jugoslaviji, ki je ravno tedaj bila v prijaznih odnosih z zahodnimi demokracijami, ne pa tudi z Vatikanom, onemogočiti oziroma vsaj nevtralizirati morebitne poskuse (želje v tej smeri so dejansko obstajale!) politične emigracije, da bi v okviru določenih okoliščin ta tudi skušala »nadomestiti« trenutno oblast v Jugoslaviji.

Sicer pa uporaba oznake »klerofašizem« nikakor ni bila posebnost povojnega slovenskega okolja, temveč bi lahko prej rekli zelo pogosta praksa pri onemogočanju predvojnih političnih elit, kar se je nanašalo predvsem na vzhodni del Evrope, medtem ko je na zahodu Evrope pomenila določen pritisk (in to ne le iz komunističnih vrst!) na nastajajočo krščansko demokracijo.

Pri vrednotenju »klerofašizma« in nasploh fašizma je do ključne prelomnice v slovenskem povojnem zgodovinospisju prišlo z Mikuževo knjigo *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. V njej je namreč Mikuž problematiziral dotlej preveč lahkotno uporabljane pojme, kot so bili »monarhofašizem« in »fašizem« za poimenovanje razmer v Kraljevini Jugoslaviji, ker »so premalo poznali bistvo fašizma, ki ni samo v črnih ali rjavih srjcah in v fašističnih bojnih oddelkih ali SA (*Sturmabteilung*), temveč veliko globlje: v fašističnih deželah se je posrečilo pridobiti vladajoči buržoaziji delavski in kmečki razred (zlepa ali s silo) za svoje osvajalne cilje« ter jih nadomestil z bolj ustreznimi izrazi kot so »diktatura kralja Aleksandra« oziroma »sestojanuarska diktatura« (Mikuž, 1965, 385–386). Skoraj istočasno je vprašanje uporabe izraza fašizem problematiziral tudi Ivo Juvančič na posvetu ob 25-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda (Juvančič, 1966, 140–143). Izraz »klerofašizem« je ostal pri večini piscev poslej v glavnem »rezerviran« zgolj za opredelitev Ehrlichovih »stražarjev« in včasih tudi Tomčevih »mladcev«.

Po državni osamosvojitvi leta 1991 so sicer predvojne ideološke značilnosti katoliškega tabora postale tudi predmet poglobljenega znanstvenega proučevanja, stanje raziskav je do leta 2001 povzel Walter Lukan (Lukan, 2003, 189–207), pri čemer velja v tem pogledu med zgodovinarji izpostaviti predvsem raziskave Egona Pelikana (Pelikan, 1997) ter Jureta Gašpariča (Gašparič, 2007a; Gašparič, 2007b, 171–188; Gašparič, 2011, 77–92) ter s sociološkega vidika tudi spoznanja, do katerih se je dokopal Srečo Dragoš (Dragoš, 1998). Vsem omenjenim študijam je skupno predvsem to, da pri raziskovanju katoliških idejnih značilnosti na Slovenskem med obema vojnoma izhajajo iz metodoloških in znanstvenih izhodišč, ki so bila pred tem že uveljavljena v demokratičnih zahodnih družbah ter so svoje raziskave hkrati tudi primerjalno umestili v širši evropski prostor (Pelikan, 2008, 211–229). V njih ne najdemo izraza »klerofašizem« kot opredelitve, ki bi označevala temeljne značilnosti predvojnega delovanja slovenskega katoliškega tabora. Res pa je, da nekateri avtorji v svojih raziskavah povsem upravičeno opozarjajo na dejstvo, da pretežnega dela privrženecv katoliškega tabora v času med obema vojnoma vendarle ne gre povsem nekritično šteti med zagovornike demokratične družbene ureditve, kot to skuša po vzpostavitvi interpretativnega pluralizma prikazati del slovenskega zgodovinospisja, ki vztrajno ponavlja zahtevo po novem ovrednotenju novejše zgodovine. Takšne zahteve so načeloma povsem legitimne, vendar se pri tem zagovorniki takšnih pogledov o predvojni politični eliti zatekajo pod krinko potrebe po reinterpretaciji novejše zgodovine k

uveljavitvi prav tako črno-bele »emigrantske« interpretacije, po načelu z »miti nad mite«. Takšen pristop seveda v nobenem pogledu ne ustreza temu kar razumemo pod pojmom revizija, to je ob ponovnem branju virov in upoštevanju morebitnih novih dokumentov na novo problematizirati in tematizirati dogajanje v preteklosti (Godeša, 2016). V ideoloških premisah in tudi delovanju predvojnega katoliškega tabora je namreč moč zaznati močne težnje po uveljavitvi avtoritarne oblike vladavine, ki ji v marsikaterem vidiku tudi zgledovanje po v drugi svetovni vojni dokončno poraženih totalitarnih sistemih, ni bilo tuje (Hribar, 2007, 53–74; Pleterski, 2007, 75–100).

FAŠIZEM IN SLOVENCİ NA PREDVEČER NAPADA SIL OSI NA JUGOSLAVIJO

Diametralno nasprotno razlagam zgodovino pisja v domovini so medvojni, s kolaboracijo obremenjeni nasprotniki partizanstva, lastno delovanje interpretirali kot držo zvestih privrženecv zahodne liberalne demokracije, ki se vseskozi prištevajo med nasprotnike vseh totalitarizmov. Temu ustrezno tudi razlagajo svojo medvojno vlogo in ravnanje v času okupacije kot odločno naklonjeno veliki zavezniški koaliciji v vojni proti silam osi. Kolaboracije s silami osi ne priznavajo oziroma jo razlagajo zgolj kot po mednarodnem pravu dovoljeno izsiljeno samoobrambo pred komunističnim nasiljem. Takšno razlago, namreč, da naj bi bili predstavniki predvojne politične elite v bistvu prozahodno usmerjeni, z okupatorji pa naj bi sodelovali zgolj »taktično«, je v mnogih vidikih prevzel tudi del povojnega zgodovino pisja v domovini (Škerl, 1967, 69–198). Po osamosvojitvi leta 1991 je bila takšna interpretacija splošno sprejeta kot verodostojna razlaga tudi s strani večine zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s tozadevno problematiko (npr. Mlakar, 2001, 113–122; Mlakar, 2003).

Vendar so najnovejše poglobitve v to problematiko, predstavljene v knjigi pisca teh vrstic Čas odločitev, omenjeno tezo nasprotnikov partizanstva povsem nedvoumno ovrgle kot neverodostojno interpretacijo medvojnega dogajanja na Slovenskem. V nasprotju z »emigrantsko« razlago so podrobne razčlenitve namreč pokazale, da se je ob napadu sil osi na Jugoslavijo aprila 1941 pretežni del slovenske predvojne politične elite odločil svoj nadaljnji obstoj povezati z usodo sil osi, ki so skušale z vojno proti zaveznikom doseči svetovno prevlado in ustvariti totalitarni in rasistični »novi red«.

Dejansko so Britanci, ki so v času tik pred agresijo na Jugoslavijo simbolizirali v očeh slovenske družbe »zahod« in liberalno demokracijo, kot »prijatelje« med slovenskimi predvojnimi političnimi skupinami šteli zgolj nekatere liberalne kroge. Med njimi so zlasti cenili delovanje primorskih »iredentistov«, kot so jih Britanci pogosto označevali, pod vodstvom Ivana Marije Čoka ter Ivana Rudolfa (Taylor, 1945). Najvplivnejša predvojna politična slovenska skupina pa je veljala, tako v jugoslovanskih kot mednarodnih krogih, za »vatikansko« stranko. Kaj naj bi to konkretno pomenilo in v kolikšni meri naj bi bile te ocene verodostojne, bodo pokazale šele raziskave predvsem v vatikanskih, pa tudi drugih arhivih. Že ob vstopanju v jugoslovansko državo naj bi Korošec, kot član delegacije *Narodnog vijeća*, oktobra 1918 v pogovoru s posebnim francoskim odposlancem v Ženevi, ko je beseda nanesla na odnos Vatikana do nastanka nove jugoslovanske države, izjavil: »Le Vatican n'a rien a y voir. C'est un mouvement national qui nous regarde seul«

(Vodopivec, 1990, 44), kar ni ravno v skladu z ocenami SLS kot »vatičanske« stranke. Nekaj raziskav, ki deloma razčlenjujejo tudi delovanje SLS in njen odnos do Vatikana za časa papeža Pija XI. (1922–1939), pa je tudi na podlagi gradiva v vatičanskih arhivih bilo že opravljenih (Mithans, 2010/11; Mithans, 2012; Salmič, 2015). Izsledki teh študij gredo pri obravnavi razmerja med Slovensko katoliško stranko in Vatikanom bolj v smeri, ki ne kaže ravno na transmissijski odnos SLS do Vatikana, ampak v konkretnem primeru, povezanim z ratifikacijo konkordata s Kraljevino Jugoslavijo, celo nasprotno, na Koroščevo neupoštevanje tedanjega papeškega nuncija v Beogradu. Na podlagi tega lahko vsekakor pričakujemo, da bodo bodoče raziskave o »vatičanskosti« SLS razkrile bolj kompleksno podobo njihovih odnosov.

Vsekakor pa lahko že sedaj zgolj pritrdimo mnenju največjega strokovnjaka za mednarodnopolitična vprašanja v katoliškem taboru, Alojzija Kuharja, ki je bil v času med obema vojnama pogosto tudi v stiku z britanskimi diplomati, ko je svoje vtise strnil v oceno: »Angleška inteligenčna služba je v prejšnji Jugoslaviji na primer delala brez nas in proti nam. Mi smo bili zapisani kot njeni sovražniki.« (ARS–1643, 57).

Sicer pa v pretežnem delu katoliškega tabora v času tik pred aprilsko katastrofo niso videli nobenih resnejših težav s prilagoditvijo družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije. Tako dokončnega zatona liberalne parlamentarne demokracije ter tržnega gospodarstva oziroma »razkroja zahoda«, kot so tedanje stanje ocenjevali v konservativnih katoliških krogih (Kuhar, 1940), ki so se nagibali k avtoritarnim rešitvam, namreč sploh niso obžalovali, temveč so nasprotno v tem celo videli priložnost za uveljavitev korporativnega družbenega modela, ki je temeljil na papeških okrožnicah ter na cerkvenem nauku. S poudarjanjem korporativizma, antiliberalizma, antikomunizma, nasprotovanja prostozidarstvu, predvsem pa z izpostavljanjem agresivnega antisemitizma, ki je pomenil na simbolni ravni najpomembnejšo »vstopnico« v svet totalitarnega in rasističnega »novega reda«, je tedanji nesporni voditelj političnega katolicizma na Slovenskem Anton Korošec pošiljal Berlinu sporočilo, da so se takšni ureditvi pripravljeni brez predsodkov in prostovoljno prilagoditi, če bo pri tem ostal neokrnjen vpliv Cerkve (Godeša, 2011). Razmerje med nacizmom in katolicizmom, kakršnega so v tistem času zagovarjali v vodilnih slovenskih katoliških krogih, je natančno opredelil Ivan Ahčin, glavni urednik časnika *Slovenec* ter eden osrednjih katoliških ideologov, v pogovoru s srbskim novinarjem Milanom Stoimirović Jovanovićem, ko je dejal: »Mi imamo svoj Weltanschauung, nacionalsocialisti pa svojega. (...) mi smo z njimi na isti liniji v treh stvareh: masoni, Judje in komunisti – in jaz vas sprašujem, kdo je kot mi, v Jugoslaviji v teh treh stvareh tako dosledno z njimi« (Stoimirović Jovanović, 2000, 432).

OKUPACIJA SLOVENIJE IN FAŠIZEM

Boris Mlakar je v razpravi *Fašizem in slovenske izkušnje* sicer najbolj sistematično, v zanj značilni sintetični obliki, zaobjel vprašanje vloge fašizma v slovenski predvojni družbi, vendar omenja v zvezi s specifično slovensko obliko, t. j. »klerofašizmom«, zgolj različne povsem neutemeljene obtožbe o »klerofašizmu« in pa »stražarje«, ki naj bi se približevali fašizmu (Mlakar, 2011, 103–116). Morda je prav na podlagi takšne razlage

prišel do sklepa, ki ga je sicer že večkrat izrazil, nazadnje v spremni besedi h knjigi Petra Daviesa *Nevarna razmerja*, da »drugače tu¹ ni bilo kakšne politične ali idejne skupine, ki bi aktivno podpirala italijansko okupacijsko oblast ali celo njene vojne cilje« ter »zato o ideološki kolaboraciji tako ne moremo govoriti, gospodarske in kulturne ustanove so delovale naprej in koliko so prestopile okvir nujnega preživetja, gre to pripisati bolj ali manj človeškemu oportunizmu« (Mlakar, 2010, 229).

Takšna ocena ravnanja predvojne politične elite izvira iz neustrezne opredelitve njene strategije, po kateri je usmerjala svoje delovanje ob napadu sil osi na Jugoslavijo. V nasprotju s tezo, da je bila predvojna politična elita vseskozi na strani protiosnih sil, ki jo zagovarja tudi Mlakar, lahko ugotovimo, da je le-ta dejansko ob napadu na Jugoslavijo svojo usodo povezala z uspehi sil osi. V skladu s takšno opredelitvijo je tudi pristala na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, kar pa vsekakor ne ustreza trditvi, da je njeno tedanje ravnanje moč »pripisati bolj ali manj človeškemu oportunizmu«, temveč izključno prepričanju, kakršnega sta tik pred napadom na Jugoslavijo 5. aprila 1941 slovaškemu diplomatu v Beogradu izrazila Fran Kulovec in Miha Krek, »da jima gre za njuno deželo bolj kot za jugoslovansko državo« ter se zavzela za drugačen izhod, ki »pa mora biti na vsak način najden in rešen v sodelovanju z Nemčijo« (Godeša, 2011). Nastanek Neodvisne države Hrvaške in kapitulacijo jugoslovanske vojske so namreč vodilni slovenski politiki tolmačili kot uničenje Jugoslavije kot mednarodnopravno priznane državne tvorbe, to je kot njeno debelacijo (Tomšič, 1942). Seveda pa je takšna tedanja ocena slovenskih strankarskih voditeljev izvirala iz prepričanja, da bodo sile osi v svetovnem spopadu zmagale, čemur je bilo tudi prilagojeno celotno delovanje Narodnega sveta za Slovenijo. Priznanje predvojne slovenske elite, da Ljubljanska pokrajina postane del Kraljevine Italije, kar je pomenilo pristanek na spremembo državnega statusa dela Dravske banovine v okviru predvojne Kraljevine Jugoslavije (o pravnih vidikih in posledicah takšnega ravnanja sicer na tem mestu ne bom posebej razpravljaj), vsekakor ni izpolnilo njenih pričakovanj in aspiracij. Ravno zato so politiki zbrani v Narodnem svetu po neuspešnih poskusih, da bi dobili soglasje za ustanovitev slovenske države pod okriljem sil osi, skušali pri Mussoliniju in Hitlerju izposlovati uresničitev Zedinjene Slovenije v okviru Kraljevine Italije. Takšna pričakovanja so se sicer izkazala za povsem iluzorna, a so po drugi strani predstavniki predvojne politične elite končno vendarle prišli do spoznanja, da je bila dotedanja politična strategija iskanja dolgoročne rešitve slovenskega vprašanja izključno pri silah osi, ki jo je oblikoval Korošec po kapitulaciji Francije poleti 1940, povsem zgrešena (Godeša, 2011).

Vsekakor drži trditev, da si pred okupacijo nihče na slovenskem političnem prizorišču ni prizadeval za takšen razplet dogodkov do kakršnega je prišlo po aprilski katastrofi. Vendar so se predstavniki predvojne politične elite v okoliščinah, na katere sicer sami niso mogli vplivati, saj so bili zgolj v vlogi statistov, sprijaznili z aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji kot dolgoročno rešitev v prepričanju, da bodo nastale razmere slovenskemu prebivalstvu odprle povsem nove razsežnosti v bodočem nacionalnem razvoju, pri tem pa seveda imeli pred očmi tudi skrb za ohranitev predvoj-

1 Misli na Ljubljansko pokrajino.

nih vodilnih položajev v slovenski družbi. V tem smislu gre tudi razumeti prizadevanje pretežnega dela predvojne politične elite, da se s prostovoljno pripravljenostjo za lojalno sodelovanje z novimi oblastniki v danih okoliščinah ne le čim bolj integrira z novo državno oblastjo in njenim družbenopolitičnim režimom, temveč tudi identificira z njenimi cilji. Tako je npr. škof Rožman 22. maja 1941 v stolnici ob prisotnosti vodilnih predstavnikov slovenskega družbenega in političnega življenja ter najvišjih civilnih in vojaških predstavnikov italijanskih oblasti v Ljubljanski pokrajini, daroval zahvalno maša ob zaključku vojne proti Jugoslaviji, ki so jo v *Slovincu* pospremili z naslednjimi besedami: »Slovesnost se je vršila z vsem sijajnim ceremonialom, ki ga ob takih prilikah razvije Cerkev, sodelovale pa so pri tem civilne in vojaške oblasti na način, ki je za naše razmere nov in nenavaden, ki pa je dal lep okvir cerkveni slovesnosti ter jo je s svojo paradno močjo in sijajem še močno podčrtal.«² Vključitev ozemlja Ljubljanske pokrajine v Kraljevino Italijo je tako istočasno, kljub s statutom zagotovljeni kulturni avtonomiji, pomenila tudi priznanje njene družbene ureditve in s tem pristanek na fašistični red. Zato glede ravnanja predvojne politične elite v začetnem obdobju okupacije, vse do spoznanja o jalovosti iskanja ugodne rešitve za Slovence v okviru nacističnega »novega reda«, ki je sovpadalo z napadom Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo, ni moč pritrditi Mlakarjevi oceni, da »drugače tu ni bilo kakšne politične ali idejne skupine, ki bi aktivno podpirala italijansko okupacijsko oblast ali celo njene vojne cilje« (Mlakar, 2010, 229).

Poleg takšnega stališča pretežnega dela predvojne družbene elite do razmer, nastalih po priključitvi Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, je potrebno opozoriti na dejstvo, da je bila vzpostavitev fašističnega sistema v Ljubljanski pokrajini kljub temu pri nekaterih nazorskih skupinah vendarle tudi intimno sprejeta in razumljena kot uresničitev njihovih idejnopoličnih stremeljenj, za katere so si prizadevali že v času pred okupacijo.

Tako je v knjigi Čas odločitev, ki jo sicer Mlakar v razpravi o slovenski izkušnji s fašizmom omenja, naveden tudi članek z naslovom *Imenovanje Sosveta in njegov pomen*, posvečen »zgodovinskemu pomenu« ustanovitve pokrajinskega fašističnega sosveta oziroma konzulte 27. maja 1941, ki ga je naslednji dan objavil *Slovenski dom*. Članek do omembe v navedenem delu v slovenskem zgodovinskem opisu še ni bil obravnavan kot upoštevanja vreden vir. Nepodpisani avtor članka, verjetno urednik *Slovenskega doma* Mirko Javornik, je v njem ugotavljal naslednje:

Trdo potrebo po tem smo čutili že prejšnje čase vsak dan bolj. Svoje rešitve so nam ponujali isti sistemi kakor drugod, toda naše ljudstvo, zapadnjaško po svoji omiki in katoliško po svojem nazoru jih navzlic propagandi ni maralo. Čakalo je, a je dočakalo začetek novega reda šele po zgodovinskih političnih spremembah. Ideja korporativizma je bila pri nas sicer že znana, razpravljana in zaželena; zlasti mlajši znanstveni rod je v njej pravilno slutil edino možno in pravično rešitev vprašanja v socialni ureditvi, toda možnosti za uresničenje te misli ni bilo. Možnost je dala šele vključitev slovenskega ozemlja v sestav Velike Italije. (...) Pomen novega reda, v katerega zdaj stopamo po Ducejevi volji, je za nas Slovence, delovni narod kmetov, obrtnikov, delavcev in razumni-

2 Slovenec, 23. 5. 1941: Zahvalna služba božja v stolnici, 4.

kov, ogromen in daljnosežen za naše življenje in bodočnost, da tega ni mogoče nakazati v kratkem sestavku.³

Po takšni oceni »zgodovinskega« ter »ogromnega in daljnosežnega za naše življenje in bodočnost« pomena imenovanja fašističnega pokrajinskega sosveta lahko ugotovimo, da so v nekaterih katoliških krogih, kot njegovi zagovorniki so v članku izpostavljeni Ehrlichovi »stražarji«, vključitev Ljubljanske pokrajine v okvir fašistične Italije vendarle dojemali kot uresničitev svojih idejno-političnih nazorov, za katere so si že pred okupacijo načrtno prizadevali. Tako je eden najbolj ambicioznih in zvestih Ehrlichovih učencev, Ciril Žebot, leta 1937 tudi doktoriral v Milanu na katoliški Univerzi Srca Jezusovega s tezo, ki je izšla tudi v knjižni obliki v slovenščini z naslovom *Korporativno narodno gospodarstvo* (Žebot, 1939). Značilno za tedanje razmere je tudi dejstvo, da je bila prav omenjena Žebotova knjiga eno redkih del z družbeno-socialno problematiko, ki se med italijansko okupacijo Ljubljanske pokrajine ni znašlo na seznamu knjig, ki jih je bilo po mnenju italijanske cenzure potrebno izločiti iz javnih knjižnic (Godeša, 2010, 129–140).

FAŠIZEM, OBMEJNI FAŠIZEM IN PRIMORSKI SLOVENCİ

Kot je bilo ugotovljeno, je bil v jugoslovanskem delu Slovenije že v času med obema vojnama italijanski fašizem v pretežnem delu družbe na slabem glasu. Takšno odklonilno mnenje o fašizmu je bilo med primorskimi Slovenci, ki so bili pod fašističnim režimom neposredno soočeni z njegovim totalitarnim značajem, še bolj intenzivno. Še zlasti nepomirljivo so primorski Slovenci zavračali fašizem, ker se je v teh krajih pojavil najbolj zgodaj in tudi pridobil vrsto specifičnih oblik, za katerega so bile značilne tudi nasilne in represivne metode, ki so bile usmerjene v asimilacijo domačega prebivalstva. Po koncu druge svetovne vojne se je za to posebno obliko fašizma v znanstveni publicistiki uveljavil izraz »obmejni fašizem« (Vinci, 2009; Pupo, 2011, 11–19).

Na podlagi različnih študij, kjer velja izpostaviti zlasti monografijo Egona Pelikana o tajnem delovanju primorske duhovščine med obema vojnama (Pelikan, 2002), lahko ugotovimo, da so bile že v času med obema svetovnima vojnama v katoliških krogih na Primorskem in tistimi v Dravski banovini zelo velike razlike v ocenjevanju tega, od kod zanje prihaja največja nevarnost. Primorska duhovščina je v tem smislu izbrala kot temeljno izhodišče nacionalni vidik ter, mnogokrat tudi v nasprotju s papeško avtoriteto in Vatikanom, vseskozi v fašizmu prepoznavala največjo nevarnost za nacionalni obstoj Slovencev. V jugoslovanskem delu Slovenije pa je pri pretežnem delu duhovščine prevladovalo prepričanje, da je »komunizem, največja nevarnost naše dobe«, kot je Ivan Ahčin naslovil svojo knjigo (Ahčin, 1939). Tu je šlo v prvi vrsti za ideološko pogojen pogled, ki ni izviral (zlasti v drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja, ko se je političnemu katolicizmu v Dravski banovini uspelo zavihetati na oblastne položaje) zgolj iz potrebe po ohranitvi »katoliških vrednot«, temveč predvsem iz težnje po ponovni rekatolizaciji slovenske družbe, pa tudi zaradi ustrežljivosti do vatikanske globalne politike, ki je zlasti s fašistično Italijo sklepala tudi za rimskokatoliško cerkev koristne kompromise (late-

3 Slovenski dom, 28. 5. 1941: Imenovanje Sosveta in njegov pomen, 2.

ranska pogodba), nekoliko manj razumevanja sicer kazala za Hitlerjevo Nemčijo, a bila predvsem brezkompromisno usmerjena proti komunizmu in Sovjetski zvezi.

V skladu s takšnimi divergentnimi pogledi so bili odmevi na Primorskem na ravnanje ljubljanske politične elite ob začetkih okupacije, ko je ta pristala na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, razumljivo še znatno bolj ostri in neizprosni, kot se je to dogajalo v Ljubljani s strani odporniškega gibanja. Kritika s primorske strani je bila seveda tudi povsem utemeljena, saj je izpostavljala popolno nelegitimnost ljubljanske politične elite zastopati ne le interese slovenskega prebivalstva v Jugoslaviji, temveč, še toliko manj, se predstavljati kot verodostojen zastopnik celotnega slovenskega naroda. Z vidika mentalnega obzorja primorskega prebivalstva je bilo namreč takšno delovanje povsem nedopustno. V tem smislu je Engelbert Besednjak 15. julija 1941 iz Beograda poslal svojemu političnemu somišljeniku v Ljubljani, Andreju Gosarju, pismo, v katerem je med drugim v kritiki ravnanja predvojnih strankarskih voditeljev izpostavil tudi naslednje:

Mož⁴ ni nikdar imel v sebi tiste snovi, ki jo mora imeti politik. Naravnost zabavno je opazovati ga, kakor se sam preriva na čelo godlje, ki mu more z matematično gotovostjo samo škodovati in ga onemogočiti za bodočnost. Ne vidi dalje od svojega nosu. Točno isto mnenje je imel o njegovih političnih sposobnostih Korun⁵ (...) Je že prav, da prevzema nase vso odgovornost in ostajaš Ti v ozadju. Bo nosil tudi posledice. (...) V slučaju zmage zapadnih sil, se bo najprej takoj obnovila država. Tako so se obvezali zavezniki. O tem vprašanju sploh ne bo diskusije. (...) Drugo, kar se bo zgodilo, bo obračun z ljudmi, o katerih mislijo, da so bili v času nesreče odpadniki ali izdajalci. Ob prevratu ne bo časa, da bi stavili naši gospodje pogoje. Mučile jih bodo čisto druge, nujnejše skrbi. Mrzlično bodo hiteli pojasnjevati, razlagati in opravičevati svoje sedanje zadržanje. Vso moč svoje logike bodo napeli, da prepričajo merodajne činitelje o svoji nedolžnosti. In če jim to uspe, se bodo vračali srečni domov in hvalili Boga, da se lahko v miru umaknejo v zatišje. Toda doma ne bodo razmere povsem take, kakor si zamišljajo naši gospodje. Ne pozabi, da je njihova pokrajina⁶ le majhen del slovenskega ozemlja. V mnogo večjem področju se vrši sedaj nasilno preseljevanje. Ta dogodek bo pretresel do dna duševnost prizadetih in morda temeljito spremenil njihov duševni odnos do države. Preseljenci so za nas velika uganka. Nadalje je treba v bodočnosti računati s Korošci. To so ljudje, ki mislijo drugače, kakor vaša gospodje. (...) Kar se je pri vas v zadnjih mesecih zgodilo, je imelo gotovo tudi pozitivne strani, je bilo v znatni meri narekovano po sili razmer. Političen človek marsikaj razume. Nikdar pa ne bo mogel politik raztolmačiti in opravičiti primorskemu ljudstvu gotovih izjav in govorov, ki jih je čitalo v vašem in tujem časopisju. Vedi, da je obnašanje vaših vodilnih mož onkraj meje splošno ogorčenje. Ljudje so od jeze trgali vaše časnike. Primorska javnost ne more prenesti takih pojavov. To ni bil zanjo dovoljen politični

4 Mišljen je dr. Marko Natlačen, predvojni ban Dravske banovine in predsednik 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta za Slovenijo.

5 Psevdonim za dr. Antona Korošca.

6 Mišljena je Ljubljanska pokrajina.

oportunizem, temveč izraz slovenske hlapčevske duševnosti, dokaz pomanjkanja vsakega narodnega ponosa. V zadnjih dvajsetih letih se ni našel onkraj meje niti eden odgovoren človek, ki bi se bil tako poniževal pred tujcem, kakor so se vaši. Vedi, da je mišljenje onkraj meje enotno, in da bo imelo zadržanje vaših mož, kakor se bojim, še zelo neljube posledice. Ljudje onkraj meje dolžijo vaše voditelje, da so omadeževali pred očmi celega sveta slovensko ime! Pri vas se ne zavedajo še, kako je stvar resna in se vedejo, kakor, da se pravzaprav ni nič posebno zgodilo. Tem neprijetnejše bo, se bojim, presenečenje, ki jih čaka. To posebno radi tega, ker bodo morali živeti skupaj z ljudstvom onkraj meje in upoštevati njegovo mišljenje o slovenski narodni časti. Jaz smatram, da gre tu za vprašanje, ki so bomo morali z njim pravočasno baviti. Zavzeti bo treba jasno in nedvoumno stališče. Iz tega pisma vidiš, da razmere ob prevratu ne bodo tako enostavne, kakor si nekateri mislijo. Pripravljajmo se, da nas razmere ne presenetijo. (Tavčar, Pelikan, Troha, 1997, 72–74)

Po osvoboditvi je v tem smislu tudi Virgil Šček v pismu Engelbertu Besednjaku 20. maja 1946 zapisal naslednje misli:

Ko so Italijani aprila 1941 zavzeli Slovenijo, in so vodilne slovenske stranke (ki niti v tisti usodni dobi niso ustanovile skupnega narodnega sveta) sklenile pakt s fašizmom, v tistem trenutku sem bliskoma razumel: te stranke so za vselej likvidirane, in bo morala prevzeti vodstvo diktatorska struja. (...) Šest mesecev pred svojo tragično smrtjo je dr. Natlačen poslal k meni posebnega sla in predlagal obnovev S.L.S. (...) Odposlancu sem naravnost povedal, da so stranke, ki so podpisale pakt z Mussolinijem za vselej likvidirane, svetoval sem, naj reče Natlačenu in Rožmanu: »Čimprej odstopite, tem večjo uslugo naredite slovenskemu narodu«. (ARS–2065, 21)

Tako na primer tudi Gosarju za njegovo delovanje v začetnem obdobju okupacije ni bilo prizaneseno, čeprav se je predvsem zaradi spora za nasledstvo na čelu SLS po Kulovčevi smrti že kmalu oddaljil od politične usmeritve, katere simbol je predstavljal predvojni ban Dravske banovine in predsednik Narodnega sveta za Slovenijo, dr. Marko Natlačen. Tako se je v nekem Besednjakovem pismu iz leta 1943 pojavilo mnenje, da Gosar ni primeren za vodilni položaj v katoliški stranki, ker se je politično onemogočil maja 1941 s svojim pristankom na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. V tem pogledu so bili slovenski komunisti bolj pragmatični in so Gosarja, kljub njegovemu sodelovanju v Narodnem svetu za Slovenijo in pristanku na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, kar je bilo sicer z vidika dolgoročnih slovenski nacionalnih koristi povsem nedopustno ravnanje, še jeseni 1941 vabili naj se pridruži odporniškemu gibanju (Godeša, 2015, 47–56).

Najpomembnejša posledica takšne politične usmeritve vodilnih katoliških primorskih politikov je bil pojav edine prave politične sredine na Slovenskem, ki je s svojo politiko pomembno prispevala, da med letoma 1941 in 1945 na Primorskem, za razliko od Ljubljanske pokrajine, ni prišlo do bratomornega spopada.

Sklenem naj z ugotovitvijo, da so razprave, ki so se ukvarjale s problematiko vplivanja fašizma in njegovo (morebitno) implementacijo v slovensko družbo v času med

obema vojnama, vsekakor prispevale k razjasnitvi nekaterih vprašanj te dobe. Izkazalo se je predvsem, da vpliv fašističnih idej ni bil tolikšen, da bi mogli v njih prepoznati neke značilnosti, ki so ključno vplivale na razvoj slovenske predvojne družbe. To pa seveda ne pomeni, da odnos do fašizma ni pomembno zaznamoval slovenske predvojne družbe, seveda predvsem z vidika kaj jo najbolj ogroža: fašizem ali komunizem? V znatnem delu katoliškega tabora so na fašizem namreč gledali mnogo bolj spravljivo in deloma tudi naklonjeno, ker so v njem prepoznavali mnogo »koristnih« stvari, ki bi jih veljalo uveljaviti tudi v Sloveniji, medtem ko so imeli do komunizma popolnoma odklonilno stališče. Na drugi strani se je, zlasti od druge polovice tridesetih let prejšnjega stoletja, vse bolj kristaliziral politični pol, ki je videl v fašizmu največjo grožnjo za obstoj slovenskega naroda. Različni odgovori na to vprašanje so nato pomembno vplivali tudi na razvoj dogodkov v času okupacije med letoma 1941 in 1945. Sicer pa je bilo za večino tolmačenj vpliva fašističnih elementov na slovensko družbo (za in proti) značilno, da so bila razpravljanja v znatni meri determinirana iz vidika kasnejšega (medvojne) razvoja na Slovenskem. Predvsem lahko ugotovimo, da je bilo vse preveč raziskovalnega napora posvečenega tej problematiki glede na to, da so novejša raziskave pokazale, da ideološka naklonjenost do fašizma ni bila vzrok za usodne odločitve, ki so jih sprejeli predvojni strankarski voditelji ob napadu sil osi na Jugoslavijo. Odgovor na vprašanje o vplivu fašistične ideologije na slovensko predvojno družbo tako ne predstavlja ključa za razumevanje ravnanja pretežnega dela predvojnih strankarskih voditeljev v času okupacije.

Kot razkrivajo ugotovitve v knjigi Čas odločitev, je bilo ob agresiji na Jugoslavijo za odločitev predvojne politične elite, da svoj obstoj poveže z usodo sil osi, ključno njihovo prepričanje v Hitlerjevo zmago v svetovnem spopadu. Medtem pa ideološki motivi, v smislu naklonjenosti fašizmu, niso bili v ospredju, čeprav v pretežnem delu katoliškega tabora niso videli nobenih resnejših težav s prilagoditvijo družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije, če se pri tem pusti neokrnjen vpliv katoliške cerkve (Godeša, 2011).

FASCISM, CLERICAL FASCISM, BORDER FASCISM AND THE SLOVENES

Bojan GODEŠA

Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: bojan.godesa@inz.si

SUMMARY

Research into fascism in Slovenia during the first half of the 20th century has forever been tainted with competing interpretations of local political developments during the 1941–1945 Axis occupation of Yugoslavia. In their attempts to explain the collaboration of the Slovenian political establishment with the Axis powers following their April 1941 invasion of Yugoslavia, post-1945 Slovenian historians developed thesis about »Jozef Tiso's Slovak puppet state being a favorite dream of Slovene clerical fascism«.

The decision of the pre-war political establishment to tie its destiny to that of Axis powers, together with its ambitions to secure a separate Slovenian state within the Nazi's "new order", were interpreted as a logical continuation of their pre-war politics which were essentially detrimental to the interests of the Slovenian nation. Respectively, the ideological basis of clerical fascism had been purportedly provided at the end of the 19th century by Bishop Anton Mahnič and his call for a »Kulturkampf« (»cultural struggle«) against liberalism. Contemporary research, however, has not confirmed ideological motives behind the endeavors of the coalition of pre-war parties within Slovenia's National Council to establish a Slovenian state under the protectorate of the Axis powers, an ambition which did not fit with Hitler's plan.

Many of those Slovene anticommunists who carry the burden of collaboration (quite a proportion of whom live in exile) now declare themselves to have been all along political opponents of all forms of totalitarianism. They insist that they were the only legal sovereign authority representing Slovenian nation during the war, and that through their connections with the Yugoslav government-in-exile they were at the same time part of the Allied anti-Axis coalition. Closer examination, however, refutes any such explanation; furthermore, such is not credible in the context of developments in Slovenia during WWII.

The author's book Čas odločitev (The Time of Decisions) argues that the pivotal decision of the pre-war Slovenian political establishment to tie their fate to that of the Axis powers rested not on ideological motives or fascist inclinations, but on the assumption that the Axis would ultimately win the war. Some Catholic circles, however, did see the annexation of the Province of Ljubljana by fascist Italy as fulfilment of their social and political ideals for which they had been striving in the years prior to the war.

The term clerical fascism can be contentious as it has pejorative connotations, particularly in Slovenia where, since its inception, fascism was held in ill repute by the major part of society. These sentiments were particularly strong in the Slovenian Littoral, the portion of Slovenian ethnic territory that had been annexed by the Italian state after WWI, on the account of its first-hand experience of fascism's totalitarian character. In their attempt to force cultural and ethnic assimilation of the native Slovenian and Croatian population Italian authorities exhibited particularly violent and repressive methods.

The specific form fascism developed in the frontier regions of Italy is defined by the term »il fascismo di confine« i.e. »border fascism«.

The greater portion of the Catholic clerics within those ethnic Slovenian territories which were incorporated in the Kingdom of Yugoslavia during the interwar period considered communism as the greatest danger of their era. Littoral Slovenes, on the other hand, saw Italy's fascist regime as a direct threat to their very existence, and therefore perceived the collaboration of Ljubljana's political establishment with these very same Axis occupiers as unacceptable. The Slovenian political class that had emerged in the Littoral region during the twenty years under the Italian rule took a neutral position to resistance and opposed collaboration; consequently, unlike the Province of Ljubljana, there were no armed conflicts between collaborators and the resistance movement.

Research reveals that interwar Slovenian society was not crucially influenced by fascist ideas and that the fateful decisions made by Slovenia's political actors upon the Axis invasion of Yugoslavia were not based on any ideological inclinations. The key to understanding the reasons behind the collaboration of Slovenia's political establishment with the Axis forces of occupation during the World War II lies elsewhere.

Keywords: clerical fascism, fascism, border fascism (il fascismo di confine), the Roman-Catholic Church, Slovene People's Party, World War II, occupation of Slovenia, historiography

VIRI IN LITERATURA

ARS–1643, 57 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Predsedstvo SNOS-a (fond 1643), 57, Pismo Alojzija Kuharja 8. marca 1943.

ARS–2065, 21 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Zbirka Frančka Sajeta (fond 2065), 21. Pismo Virgila Ščeka 20. maja 1946 Engelbertu Besednjaku.

Slovenec. Ljubljana, Ljudska tiskarna, 1873–1945.

Slovenski dom. Ljubljana, Ivan Rakovec, 1935–1945.

Ahčin, I. (1937): Komunizem največja nevarnost naše dobe. Ljubljana, Zveza fantovskih odsekov.

- Ceci, L. (2013):** L'interesse superiore. Il Vaticano e l'Italia di Mussolini. Roma–Bari, Laterza.
- Dragoš, S. (1998):** Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne. Ljubljana, Krtina.
- Feldman, M., Turda, M. (2008):** As Introduction. V: Feldman, M., Turda, M., Tudor, G. (ur.): »Clerical Fascism« in Interwar Europe. London/New York, Routledge.
- Gašparič, J. (2007a):** SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935. Ljubljana, Modrijan.
- Gašparič, J. (2007b):** Demokratičnost volitev v Dravski banovini? V: Pirjevec, J., Pleterški, J. (ur.): Problemi demokracije na Slovenskem. Zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006. Ljubljana, SAZU, 171–188.
- Gašparič, J. (2011):** Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja. Prispevki za novejšo zgodovino, 51, 1, 77–92.
- Godeša, B. (2004):** Tisova Slovaška »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«? Zgodovinski časopis, 58, 1–2, 69–80.
- Godeša, B. (2010):** Italijanska cenzura v Ljubljanski pokrajini. V: Režek, M. (ur.): Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana, Nova revija, 129–140.
- Godeša, B. (2011):** Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Godeša, B. (2015):** Dr. Andrej Gosar v času okupacije 1941–1945. V: Gašparič, J., Veber, A. (ur.): Dr. Andrej Gosar (1887–1970). Celje, Celjska Mohorjeva družba, 2015, 47–56.
- Godeša, B. (2016):** Enega mita ni mogoče zamenjati z drugim. Delo, 27. maja 2016, 21.
- Griesser-Pečar, T. (2004):** Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Griesser-Pečar, T. (2006):** »Reakcionarna suha veja na živem narodovem telesu ...« (Boris Kidrič) Rdeča legenda o kolaboraciji. Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 19.–21. oktober 2006. Ljubljana 2006, 361–369.
- Griffin, R. (2008):** The »Holy Storm«: »Clerical Fascism« through the Lens of Modernism. V: Feldman, M., Turda, M., Tudor, G. (ur.): »Clerical Fascism« in Interwar Europe. London/New York, Routledge.
- Guasco, A. (2013):** Cattolici e fascisti. La Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925). Bologna, Il Mulino.
- Hribar, S. (2007):** Ideologija rimskokatoliške cerkve na Slovenskem pred drugo svetovno vojno. V: Pirjevec, J., Pleterški, J. (ur.): Problemi demokracije na Slovenskem. Zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006. Ljubljana, SAZU, 53–74.
- Juvančič, I. (1966):** Obravnave. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 6, 1–2, 140–143.
- Kidrič, B. (1960):** Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanj politična situacija v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1, 1, 7–61.

- Kretzer, D. I. (2015):** *The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius XI: and the Rise of Fascism in Europe.* London, Random House.
- Kuhar, A. (1940):** Razkroj zahoda. *Revija Katoliške akcije*, 5.
- Lees, L. M. (1997):** *Keeping Tito Afloat. The United States and Yugoslavia, and the Cold War.* Pennsylvania, University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Lukan, W. (2003):** Zgodovinopisje o Slovenski ljudski stranki: Obdobje od začetkov do konca Kraljevine Jugoslavije. V: Kokole, M., Likar, V., Weiss, P. (ur.): *Historični seminar 2001–2003*, 4. Ljubljana, ZRC SAZU, 189–207.
- Mikuž, M. (1960):** Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (I. knjiga). Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Mikuž, M. (1965):** *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941.* Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Mithans, G. (2010/2011):** *The Slovenian Catholic Right in Relation to the Totalitarian and Authoritarian Movements in the Interwar Period: The Case of Slovenian Catholic Action.* *Südost-Forschungen*, 69/70, 128–151.
- Mithans, G. (2012):** Urejanje odnosov med Rimskokatoliško cerkvijo in državnimi oblastmi v Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941) in jugoslovanski konkordat (doktorska disertacija). Koper, dosegljivo na: <http://share.upr.si/fhs/PUBLIC/doktorske/Mithans-Gasper.pdf>.
- Mlakar, B. (1999):** Problematika nasprotnikov partizanstva med drugo svetovno vojno. V: Čepič, Z. (ur.): *Preteklost sodobnosti. Izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine.* Ljubljana/Pijava Gorica, Inštitut za novejšjo zgodovino, Aristoteles Žlahtič, 109–118.
- Mlakar, B. (2001):** Upor ali kolaboracija – resnična dilema? *Prispevki za novejšjo zgodovino*, 41, 2 (Slovenci in leto 1941), 113–122.
- Mlakar, B. (2003):** Slovensko domobranstvo. Ljubljana, Slovenska matica.
- Mlakar, B. (2010):** Spremnja beseda. V: Davies, P.: *Nevarna razmerja: kolaboracija in druga svetovna vojna.* Ljubljana, Modrijan, 221–231.
- Mlakar, B. (2011):** Fašizem in slovenske izkušnje. V: Ferenc, M., Hadalin, J., Babič, B. (ur.): *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih.* Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 103–116.
- Montagnolo, R. (2016):** *Chiesa e fascismo. Presupposti, articolazioni e sviluppi dei rapporti tra chiesa e fascismo.* Italia storica, e-book.
- Pelikan, E. (1997):** Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor, Založba Obzorja.
- Pelikan, E. (2002):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Ljubljana, Nova revija.
- Pelikan, E. (2008):** Slovenski politični katolicizem v tridesetih letih v luči evropskih vplivov. V: Troha, N., Šorn, M., Balkovec, B. (ur.): *Evropski vplivi na slovensko družbo.* Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 211–229.
- Pleterski, J. (2007):** »Totalitarni duh« na Slovenskem tudi v katoliškem taboru. V: Pirjevec, J., Pleterski, J. (ur.): *Problemi demokracije na Slovenskem. Zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006.* Ljubljana, SAZU, 75–100.

- Pollard, J. (2008):** »Clerical Fascism«. Context, Overview and Conclusion. V: Feldman, M., Turda, M., Tudor, G. (ur.): »Clerical Fascism« in Interwar Europe. London/New York, Routledge.
- Pollard, J. (2014):** The Papacy in the Age of Totalitarianism, 1914–1958. Oxford, Oxford University Press.
- Proces (1946):** Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana, Slovenski knjižni zavod.
- Pupo, R. (2011):** Il fascismo di confine. Una chiave interpretativa per un approccio comparativo. *Geschichte und Region / Storia e regione*, 20, 1, 1–19.
- Radič, R. (2002):** Država i verske zajednice 1945–1970 (I. del – 1945–1953). Beograd, INIS.
- Režek, M. (2004):** Jugoslavija, Vatikan in katoliška cerkev (1949–1953). V: Fischer, J. et al. (ur.): Jugoslavija v hladni vojni. Ljubljana/Toronto, Inštitut za novejšo zgodovino/University of Toronto, 375–387.
- Roosevelt (psevdonim), (2015):** Zakaj ne pristajam na antifašistični diskurz? Kritika konservativna, dosegljivo na: <https://kritikakonservativna.com/.../zakaj-ne-pristajam-na-antifasistichni-di...>
- Saje, F. (1952):** Belogardizem. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana, Slovenski knjižni zavod.
- Saje, F. (2008):** Belogardizem. Tretji ponatis. Mengeš, Ciceron.
- Salmič, I. (2015):** Al di là di ogni pregiudizio: le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922–1938). Roma, Pontificio Istituto Biblico, Gregorian & Biblical Press.
- Stoimirović Jovanović, M. (2000):** Dnevnik 1936–1941. Novi Sad.
- Škerl, F. (1951):** Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. *Zgodovinski časopis*, 5, 1–4, 7–86.
- Škerl, F. (1967):** Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. *Zgodovinski časopis*, 21, 1–4, 69–198.
- Tavčar, M., Pelikan, E., Troha, N. (1997):** Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Taylor, A. J. P. (1945):** Trieste. London, Yugoslav Information Office.
- Tito, J. B. (1948):** Poročila centralnega komiteja KPJ. Politično poročilo (referent Josip Broz Tito). V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Tomšič, I. (1942):** Vojno in nevtralnostno pravo. Ljubljana, Samozaložba.
- Vinci, A. (2009):** Il fascismo al confine orientale. V: Algostino, A. et al.: Dall'Impero austro-ungarico alle foibe: conflitti nell'area alto-adriatica. Torino, Bollati Boringhieri.
- Vodopivec, P. (1990):** Slovenci v francoskih očeh v letih 1830–1920. *Zgodovinski časopis*, 44, 1, 31–47.
- Žebot, C. (1939):** Korporativno narodno gospodarstvo. Celje, Družba Sv. Mohorja.
- Živojinović, D. R. (2007):** Vatikan, katoliška crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958 (druga dopolnjena izdaja). Beograd, Službeni glasnik.

FAŠISTIČNA STRANKA NA PRIMORSKEM V TRIDESETIH LETIH 20. STOLETJA IN POSKUS PREDSTAVITVE NJENEGA SLOVENSKEGA ČLANSTVA

Boris MLAKAR

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: Boris.Mlakar@inz.si

IZVLEČEK

Prispevek predvsem na podlagi originalnega arhivskega gradiva prikazuje organiziranost fašistične stranke na celotnem slovenskem etničnem ozemlju Julijske krajine, in sicer stanje nekako v sredini 30. let. V ospredje postavlja pregled vseh fašijev, predstavitev njihovih vodstev in števila članov, dotika pa se tudi članstva v posameznih strankarskih segmentih oziroma pridruženih organizacijah. Hkrati skuša prispevek kljub nesorazmerno ohranjenemu gradivu identificirati Slovence v vodstvih fašijev oziroma fašističnih organizacij kot tudi njihov relativni in absolutni delež v strankinem članstvu.

Ključne besede: fašizem, stranka, PNF, članstvo, Slovenci, Primorska

IL PARTITO FASCISTA NEL LITORALE NEGLI ANNI TRENTA DEL NOVECENTO E UN TENTATIVO DI PRESENTARE I SUOI MEMBRI SLOVENI

SINTESI

Basato prevalentemente su materiale d'archivio originale, l'articolo espone l'organizzazione del partito fascista nell'intero territorio etnico sloveno della Venezia Giulia, più precisamente, la situazione circa alla metà degli anni '30, mettendo in primo piano la rassegna di tutti i fasci, la individuazione dei loro direttivi e numero di membri e toccando anche il tema di adesione a singoli segmenti del partito e organizzazioni associate. Allo stesso tempo e nonostante l'esiguità del materiale d'archivio, il contributo cerca di identificare gli sloveni nei direttivi dei fasci, ossia organizzazioni fasciste, come anche la loro percentuale relativa e assoluta nella composizione del partito.

Parole chiave: fascismo, partito, PNF, membri, sloveni, Litorale (Primorska)

Italijanska fašistična stranka oziroma *Partito Nazionale Fascista* (PNF) je nastala s formalno ustanovitvijo novembra 1921, ko naj bi po Mussolinijevi zamisli gibanje bojnih fašijev prešlo v obliko politične stranke. No, revolucionarni naboj fašijev in skvader, katerih nastanek je odločilno zaznamovalo tudi nasilno razmerje do slovanskega prebivalstva prav v Julijski krajini, je še nekaj časa ohranjal svojo moč, čemur gre pripisati tudi razna nesoglasja v nacionalnem kot tudi v pokrajinskih vodstvih. Vsaj deloma je to stopilo v ozadje leta 1923, ko je bil skvadrizem formalno speljan v okvire novoustanovljene prostovoljne milice za nacionalno varnost (*MVSN*), ki je tako postala neke vrste dodatna armada, a v odvisnosti od stranke. Tedaj je le-ta že vladna in z letom 1928 tudi edina stranka, ko so tudi volitve postale v dobesednem smislu le plebiscit oziroma praktično – glede na že delujočo diktaturo – zgolj aklamacija obstoječemu stanju. Stranka je prevzemala državo, postala je orodje za osvojitve in za obdržanje oblasti. S tem sta postajali vse bolj en, sicer dvoplasten sistem, ko je bila stranka organizirana skoraj natanko tako kot država, njuni organi – od vrha pa do lokalnih okolij – pa so nastopali kot neke vrste siamski dvojčki. Edino Mussolini je na vrhu v svoji osebi združeval to dvojnost, kot predsednik vlade in kot Duce fašizma.

Stranka je seveda, kot je v takih razmerah pričakovano, postajala množična organizacija, kljub občasnemu prizadevanju, posebej v letih, ko je bil generalni sekretar Roberto Farinacci, da bi postala elitna in od države bolj avtonomna formacija. Že njegov naslednik Augusto Turati je to opustil, čeprav je s svojo politiko epuracije stranke, s t.i. odstranitvijo »mrtve teže«, uspel znatno znižati število članstva. Je pa bil prav Turati začetnik in zagovornik uvedbe neke vrste fašistične religije, kulta, ki se je pričel uveljavljati oziroma kazati z vse bolj pogostimi in raznovrstnimi javnimi ceremonijami. Toda naslednji sekretar Achile Starace, čigar vodenje stranke nekako sovpada z obdobjem, ki mu bomo tu posvetili več pozornosti, to je 30. letom, je šel še korak dlje. Pospeševal je totalitarno prežemanje države s strani stranke oziroma se je postavil na čelo procesa dokončne fašizacije italijanske družbe. Zdaj ni šlo več le za stranko, temveč za ustanavljanje in forsiranje številnih od stranke vodenih množičnih organizacij na eni, ter za organiziranje in vezanje sicer že obstoječih struktur civilnega in gospodarskega življenja v skladu s fašističnimi načrti korporativne ureditve na drugi strani. To pa je hkrati neizbežno prineslo ponovno, to pot silovito razraščanje in množičnost članstva tudi v sami stranki. V času Staracejevega vodenja se je število članov stranke povzpelo na poltretji milijon, s tem da je bilo z njo prek omenjenih organizacij (ne)posredno povezanih 21 milijonov Italijanov. Ali z besedami Emilia Gentileja: »Stranka je s časom postala edina politična dimenzija, znotraj katere se je bilo sploh mogoče kakorkoli aktivno, individualno ali kolektivno, posvečati javnemu življenju.« (Dizionario, 2005, 529). Kljub povedanemu pa je treba poudariti, da je v dihotomiji partija-država Mussolini le dajal prednost slednji oziroma, po besedah omenjenega Turatija, »stranka in njene hierarhije so po dovršeni revoluciji samo še zavestni instrument volje države, tako v središču kot na periferiji države« (Di Nucci, 2009, 301).

Na Primorskem oziroma v Julijski krajini je vse to, pač zaradi »moteče« prisotnosti slovanske manjšine, držalo v še poudarjeni meri. Stranka je bila seveda tudi na tem območju organizirana enako kot v celotni Italiji. Osnovo je predstavljal krajevni oziroma

občinski fašijo (*Fascio di combattimento*), vsi pa so bili nato v okviru vsake pokrajine povezani v pokrajinsko federacijo. V našem primeru, po ustalitvi političnih razmer in pokrajinskih meja, tako govorimo o reški, istrski, tržaški in goriški fašistični federaciji, pri čemer se je slednja včasih poimenovala kot posoška, prva, reška, pa kar praviloma kot *Federazione dei fasci di combattimento del Carnaro*. Videmske pokrajine oziroma fašijev v okviru njene federacije se bomo dotaknili le mimogrede, položaj tamkajšnjih Beneških Slovencev je bil zaradi že polstoletne italijanizacije pač specifičen. S fašistično stranko oziroma s fašističnim režimom v primorskih pokrajinah so se sicer raziskovalno ukvarjali že številni zgodovinarji. Kot preučevalca fašizma za celotno območje naj izpostavimo Elia Apiha (Apih, 1966) in Annamario Vinci (Vinci, 2011), posebej za videmsko pokrajino pa Silvio Biasoni (Biasoni, 2000), za goriško Luciana Patata (Patat, 2009), za tržaško Daria Mattiussija (Mattiussi, 2002), za istrsko Silvo Bon Gherardi (Bon Gherardi et al., 1985) ter za reško pokrajino Williama Klingerja (Klinger, 2013); o t.i. slovenski Vladni stranki iz 20. let je pisal Drago Sedmak (Sedmak, 2009), PNF v 30. letih pa je v bistvenih potezah predstavila že Milica Kacin-Wohinz (Kacin-Wohinz, 1990, 91–115).

Najprej naj nekaj več besed namenimo organizacijski strukturi fašistične stranke oziroma fašijev na obravnavanem območju. Načeloma je bil v vsaki občini organiziran en fašijo, praviloma takrat, ko je število članov, ki so se zbirali v posameznih sekcijah, doseglo zahtevano minimalno število. Odobritev za njegovo ustanovitev je prišla od glavnega direktorija, kjer je v tem času kot administrativni sekretar kraljeval Giovanni Marinelli. Iz Rima je nato prišla tudi oblastna odobritev, da fašijo postane pravna oseba. Vsakemu fašiju je načeloval politični sekretar, ki je ob sebi imel direktorij, ki je ponavadi štel okoli pet članov, izmed katerih je eden opravljal tudi naloge administrativnega sekretarja. Če pa je bilo članov malo, je sekretar imel ob sebi samo njega, brez direktorija. Je pa vsak fašijo imel še svoj nadzorni odbor, tričlanski *collegio dei sindaci* (tudi *collegio dei revisori*). Fašijo se je na terenu, odvisno od velikosti ozemlja, ki ga je pokrival in od morebitne prisotnosti vojaških in policijskih enot, nadalje delil še na sektorje oziroma jedra (*nuclei*). V večjih mestih oziroma pokrajinskih središčih, se je mestni fašijo delil na rajonske skupine oziroma krožke, ki so bili poimenovani po zaslužnih pokojnih fašistih oziroma nacionalistih; v Gorici je tamkajšnji fašijo imel pet rajonskih skupin, v Trstu dvanajst, na Reki šest, v Pulju le tri. Načelovali so jim delegati ali pa zaupniki, ki so ob sebi imeli t.i. rajonski sosvet (*consulta rionale*).

Kot rečeno, v vsaki občini je obstajal vsaj en fašijo, pri čemer je videti, da je bila pri tem izjema občina Prem v Reški pokrajini, kjer nismo zasledili, da bi deloval. Od konca 20. let so si sicer pokrajinski sekretarji prizadevali, da se organizirajo fašiji tudi na odročnih in seveda povsem slovenskih območjih, kar je postopoma – nekateri so bili sicer ustanovljeni šele v drugi polovici 30. let – predvsem po zaslugi začetnega organiziranja iz vrst italijanskih priseljencev in prisotnih obmejnih enot, tudi uspevalo. Naj na tem mestu torej ponovimo, da so bili v pokrajinskem okviru vsi fašiji združeni v pokrajinsko federacijo, ki ji je načeloval federalni sekretar ali na kratko *federale*. Tudi njemu je ob strani stal direktorij, ki je npr. v Gorici štel sedem članov, v Trstu sredi 30. let pa kar dvajset, od katerih je bila dobra polovica imenovanih, ostali pa so bili to po funkciji, npr. kot šefi raznih fašističnih, tudi ženskih organizacij. Ponavadi je imel vsak *federale*

tudi nekaj podsekretarjev. Naj pa že na tem mestu poudarimo, da je bil od leta 1936 na mestu tržaškega federala slovenski zet Emilio Grazioli, ki je pred tem načeloval raznim strankarskim strukturam na Krasu. Pokrajine so se delile na več con, ki so jim načelovali politični ali pa administrativni inšpektorji, ki so posebej v drugi polovici 30. let posamezne fašije kontrolirali tudi po večkrat letno.

V reški pokrajini je bilo 13 občin in v vsaki je deloval po en fašijo, razen, kot omenjeno, na Premu. V slovenskem delu pokrajine so tako delovali fašiji v Jablanici, Jelšanah, Knežaku, Materiji, Podgradu in v Ilirski Bistrici. V slednji se je leta 1939 število v stranko vpisanih gibalo okrog 240. Za primerjavo, v mestu Reka je bilo tedaj okrog 6000 vpisanih, v fašiju v slovenski Materiji pa manj kot 50. Tisti v Knežaku je bil nekaj časa del bistriškega fašija, v drugi polovici 30. let pa je bil spet samostojen. V Jelšanah je bil sicer ustanovljen šele leta 1937. Prostore, včasih je šlo le za eno sobo, so imeli v najemu od privatnikov, včasih jim jih je tudi brezplačno nudila občina, medtem ko so v Bistrici zgradili svojo lastno *Casa del Fascio* (ACS, PNF, I, Fiume, 674–678).

Od 41 istrskih občin jih je bilo v slovenskem delu tedaj sedem, v vsej pokrajini pa je delovalo 47 fašijev. Obalna mesta so bila razen deloma Kopra seveda povsem italijanska, tako da so na slovenskem podeželju delovali fašiji v Dekanih, Hrpeljah, Marezigah in Šmarju. Italijanska oblast je sicer ustanovila tudi naselje Kozino, tako da se je nekaj časa tudi tamkajšnji fašijo imenoval po obeh naseljih. Je pa zanimivo to, da je ta fašijo uporabljal prostore lokalne gorske kolonije, *Colonie Montane*, če pa so bili ti poleti zasedeni, pa je gostoval na občini. Glede številčnosti naj zgolj v ilustracijo navedemo, da je oktobra 1936 moški fašijo v Kopru štel 614 članov, v Šmarju, katerega italijansko ime sicer tudi vsebuje ime Koper (*Monte di Capodistria*) pa nekaj mesecev kasneje le 53. Le izolski fašijo se je sicer lahko pohvalil, da razpolaga s svojim sedežem. Zanimivo je tudi to, da je novembra 1936 po opravljeni inšpekciji inšpektor pohvalil fašijo v Dekanih kot edinega, v katerem ni bilo najti niti ene nepravilnosti (ACS, PNF, I, Pola, 981–987).

Tržaško pokrajino je sestavljalo 30 občin, pri čemer je seveda tržaška štela več prebivalcev kot vse ostale skupaj. Ob koncu 30. let je tu delovalo 42 fašijev, od tega osem na italijanskem narodnostnem ozemlju, za Trst in Milje pa recimo, da predstavljata mešano ozemlje. »Slovenskih« fašijev je bilo tako preveč, da bi jih naštevati. Toda iz njihovega števila je jasno, da je bilo v nekaterih občinah po več fašijev. To je bilo seveda najbolj izrazito na ožjem Tržaškem, kjer so delovali fašiji še na Bazovici, v Katinari, Gropadi, na Proseku, v Sv. Križu in na Opčinah. V občini Tomaj je bil fašijo tudi v Avberju, v občini Dolina tudi v Borštu, v občini Postojna še v Kačji vasi in v Studenem ter v občini Hrenovice, kjer na sedežu občine fašija sicer ni bilo, pač pa na Razdrtem in v Šmihelu. Federacija je bila razdeljena na osem con, pri čemer je posebno pozornost t.i. kraškim fašijem in njihovem razvoju posvečal že omenjeni Grazioli, ko je še deloval v Sežani. Tudi tu je bilo ob inšpekcijah eno glavnih vprašanj nihanje števila članov in s tem tesno povezano vprašanje, koliko od teh jih je plačalo članarino oziroma obnovilo izkaznico, šlo je za t.i. *tesseramento*. V nekaterih krajih, n.pr. v Postojni, so uspeli zgraditi tudi novo *Casa del Fascio*. Če ne upoštevamo večinsko italijanskih pokrajinskih glavnih mest, je prav Postojna izstopala po najbolj številnem članstvu, pač po zaslugi velikega števila italijanskih priseljencev (ACS, PNF, I, Trieste, 1156–1164).

Na območju posoške federacije oziroma tedanje goriške pokrajine, ki je bila leta 1926 obnovljena, je na ozemlju 42 občin delovalo 62 fašijev, od tega vsaj 40 na slovenskem in mešanem delu pokrajine (Gorica, Krmin, Dolenje). Značilno je bilo, da so imeli fašiji na italijanskem oziroma furlanskem območju bistveno več članstva kot na slovenskem. Na slednjem je s svojimi stotinami članstva izstopala Idrija, o čemer pa nekaj več v nadaljevanju. Konec 20. let je tudi na Goriškem obstajalo še nekaj drugih fašijev, ki pa so bili kasneje ukinjeni in združeni z večjimi, ponavadi v občinskih središčih. Tak primer je bil s fašijem v Trebuši, ki je bil leta 1928 združen s tistim v Čepovanu, nadalje v Prvačini, ki je bil priključen k fašiju v Dornberku itd. To je bilo seveda predvsem posledica tedanje komasacije oziroma združevanja manjših občin. Poseben primer je bil v občini Grahovo v Baški dolini, kjer je tamkajšnji fašijo ukinjen ter nato priključen novemu v Podbrdu; njegov sedež torej ni bil v občinskem središču. V Podbrdu je bilo namreč veliko italijanskih uniformirancev, uradnikov in železničarjev, ki so pač predstavljal glavni vir za rekrutacijo članstva fašistične stranke (ACS, PNF, I, Gorizia, 721–728). Podrobno je nastanek in razvoj vseh goriških, tudi »slovenskih« fašijev, ob tem da je podal tudi natančne sezname njihovih sekretarjev in sestavo odborov, v svojem že omenjenem delu prikazal Luciano Patat (Patat, 2009, 371–491).

Do sedaj smo nekako samoumevno omenjali samo moške bojne fašije, toda že kmalu po nastopu fašizma so bili ustanovljeni tudi ženski, ki so kasneje, ko se je režim utrdil, skušali slediti kapilarni organizaciji svojih moških vzornikov. Bili so sicer manj številni, njihova dejavnost pa se je več ali manj omejevala na dobrodelno dejavnost, na skrb za otroške vrtce, na otroške kolonije, na organiziranje in obdarovanje *Befane* ipd. Tudi ženski fašiji so bili podobno organizirani na pokrajinski ravni, le da jim je na čelu stala t.i. *fiduciaria* ali pa *delegata*. Leta 1933 je bila v okviru ženskih fašijev ustanovljena še posebna ženska sekcija, t.i. *massaie rurali* (kmečke gospodinje), ki so delovale v smeri izobraževanja kmečkih žena in ki so bile tudi prek raznih nagradnih tekmovanj, razpisov in tečajev tako pritegnjene k javnemu življenju. Na Primorskem je ponekod njihovo vodstvo izrecno poudarjalo, da s tem želijo blokirati (slovensko ali hrvatsko) katoliško karitativno in sploh društveno žensko udejstvovanje. (ACS, PNF, I, Fiume, 675) Dodatno so v okviru ženske organizacije nato ustanovili sicer manj številne sekcije gospodinjskih pomočnic (*Operaie e lavoratori a domicilio*). Če se omejimo na ožje področje fašističnega članstva pa moramo seveda omeniti še t.i. *Fasci giovanili*, mlade fašiste, ki so bili rekrutirani ob vsakoletnih fašističnih mobilizacijah (*leva fascista*) kot vrhunec in rezultat večstopenjske fašistične organizacije otrok in mladine. V prvem obdobju se je ta fašizacija izvajala v okviru t. i. *Opera Nazionale Balilla*, po letu 1937 pa v okviru še bolj razširjene liktorske mladine, *Gioventù Italiana del Littorio*. Nimamo seveda prostora, da bi govorili še o fašističnem *Dopolavoru* (OND), ki naj bi nadomestil vlogo ukinjenih slovenskih društev, o fašističnih univerzitetnih skupinah (*GUF*), o fašističnih poklicnih oziroma sindikalnih organizacijah, značilnih posebej za čas druge polovice 30. let, ko se je skušalo udejaniti t.i. korporativno ureditev države in družbe. Vsekakor pa nam mora biti jasno, da so bila poročila fašističnih sekretarjev in inšpektorjev svojim nadrejenim v tedanjem času polna različnih seznamov in razpredelnic ali celo grafikonov, pač po »zaslugi« res številnih fašističnih organizacij, njihovih sekcij oziroma t.i. *Associazioni dipendenti dal PNF*. Kar

zadeva omenjeni *Dopolavoro* naj dodamo, da je poleg kulturno-izobraževalne funkcije, t.j. indoktrinacije, za kar so skrbele fašistične publikacije, radijski sprejemniki za redno poslušanje Ducejevih nastopov ipd., imel tudi funkcijo gostilne. Med drugim je prirejal tudi propagandne izlete. Naj kot primer navedemo turistični izlet v Rim, ki ga je sicer že oktobra 1927 organiziral goriški pokrajinski *OND* in ki je bil namenjen predvsem t.i. drugorodcem (*allogenom*). Za udeležence je bilo obvezno članstvo v *Dopolavoru* (članarina je znašala 5 lir); pri ceni izleta so imeli Slovenci popust, kar so financirale občine. Iz tolminske občine se je izleta udeležilo šest oseb, od tega je bilo pet Slovencev, pri čemer sta bila v Rimu poleg ogleda znamenitosti na programu tudi sprejema pri Duceju in papežu (PANG 62, 1040).

Kot primer številčnosti same stranke in drugih fašističnih organizacij naj navedemo stanje v istrski federaciji v jeseni 1936, in sicer brez najmlajših kategorij:

Člani moških fašijev – 11.949
 Mladi fašisti – 6.327
 Članice ženskih fašijev – 4.200
 Mlade fašistke – 950
 Kmečke gospodinje – 1.241
 Člani GUF – 632
 Javni uslužbenci – 1.339
 Železničarji – 630
 Poštni uslužbenci – 488
 Državni uslužbenci – 2.762
 Srednje šole – 207
 Osnovne šole – 1.019

H gornjim številkam naj dodamo, da gre le za število vpisanih, vodstva fašijev pa so bila sicer stalno pred problemom, kako prepričati člane, da bodo tudi vsako leto redno plačevali članarino oziroma obnavljali izkaznice (ACS, PNF, I, Pola, 984). Šlo je sicer le za par lir, a podeželsko prebivalstvo je bilo revno, čutil se je odpor, tako da so v določenih obdobjih nekaterim članarino iz propagandnih razlogov enostavno »subvencionirali«. Kampanje za *tesseramento* so bile na dnevnem redu, a popolne discipline v tem pogledu ni bilo mogoče doseči. Šlo je seveda tudi za dohodke, prav zaradi gospodarske pasivnosti, n.pr. Istre, pa so na osrednje partijsko vodstvo v Rimu pogosto romale prošnje za izredno finančno podporo, pri čemer so se kot dodatni argumenti navajali tudi poseben pomen in položaj obmejne lege pokrajine, pomembnost organizacije pri izvajanju penetracije (italijanizacije), vzdrževanje prestiža italijanske države in režima ipd. Še večje finančne težave so organizacije imele pri uniformiranju članstva, tako da je iz raznih statističnih pregledov razvidno, da so ponekod članice razpolagale le s pokrivali, drugod člani le z zgornjim delom uniforme ipd.

Kje so pa v vseh teh organizacijah in razvejenih strankarskih strukturah Slovenci? Kljub ponekod velikemu prilivu italijanskih priseljencev in tudi prave množice uniformirancev – tu so recimo posebej izstopali kraji kot so bili Postojna, Idrija, Podbrdo itd. – pa brez domačega avtohtonega prebivalstva življenje vendarle ni moglo normalno potekati. Če k temu dodamo tudi znano dejstvo, da so si oblasti obupno prizadevale, da bi ob

osnovnem cilju t.i. penetracije, karkoli je že to pomenilo, med njim dosegle tudi tak ali drugačen konsenz, je jasno, da se vprašanju odnosa med fašistično stranko in Slovenci ni mogoče izogniti. Osnovno vprašanje bi torej bilo, v koliko oziroma kako množično so le-ti vstopali v stranko oziroma se vključevali v njene organizacije, dodatno pa, zakaj so vstopali, torej kakšni so bili njihovi motivi in kakšna je bila stopnja identifikacije s fašizmom pri tem. To bi seveda zahtevalo podrobno in dolgotrajno analizo čim večje količine zbranih podatkov. Na tem mestu naj kot izhodišče pri iskanju odgovora vzamemo kar besede Franca Hvale, ko označuje zadevna razmerja v vaseh pod Kojco in Poreznom: »Tudi v vaseh... je bilo nekaj posameznikov, ki so se vključili v stranko, da so dobili zaposlitev. Večina je vpisanih zgolj iz potrebe, zaradi službe in obrti. Nekateri od teh pa so sčasoma postali simpatizerji in sodelavci, so sodelovali na proslavah v uniformah in s črnimi srajcami. Tem so poverjene oblastvene naloge in dolžnosti ...« (Hvala, 1990, 111–112). V podobnem smislu izzvenijo tudi ugotovitve o slovenskem članstvu PNF sicer zgodovinarja Ervina Dolenca za kraj Senožeče (Dolenc, 2010, 215–219). Z malce drugačnim odtokom se zadevnega položaja v svoji rojstni vasi na Krasu spominja Sonja Vrščaj: »Nekateri obrtniki so se sicer morali vpisati v fašistično stranko, da bi lahko delali, pravih fašistov pa v naši vasi in okolici ni bilo ...« (Vrščaj, 2016, 40). Po drugi strani pa so bili npr. pričevalci iz Osapske doline in Dekanov dokaj kritični do zapadanja svojih sokrajanov pod fašistični vpliv. Eden izmed njih celo omenja nekega Srečka iz Ospa, ki da se je »v stranko ... kljub nasprotovanju očeta in vse družine vključil že zelo zgodaj in postal eden prvih tržaških škvadristov, nato pa se stalno gizdalinil po vasi v črni srajci in belih rokavicah« (Ivančič, 2015, 111). Vsekakor je v tem pogledu bilo pomembno dejstvo, da je od začetka 30. let članstvo v stranki tudi uradno priporočeno za vse kandidate za javne službe, z letom 1937 pa je posedovanje članske *tessere* zanje postalo obvezno. Je pa bilo odvisno od lokalnih razmerij, kako dosledno se je to izvajalo. Tako je tolminski podestà Matteo Marsano leta 1935 na zadevne poizvedbe s strani goriškega prefekta sporočal, da so vsi člani občinske uprave in drugi javni uslužbenci včlanjeni v stranko, razen trojice, namreč dveh cestarjev in enega poljskega čuvaja. Le-ti so se sicer branili, da so za to že prestari. Podestà jih je po svoje opravičeval, češ da dobro delajo in da so tudi obljubili, da bodo spremenili svoje priimke v italijansko obliko. Je pa dodal, da bodo v treh letih itak zamenjani, ker odhajajo v pokoj, pri novih zaposlenih pa da bodo upoštevali nove predpise (ASG, Pref. Gab., 15). Toda zanimivo je primerjati zadevni položaj v Tolminu šest let kasneje: vseh občinskih in javnih uslužbencev je bilo 25, od teh je bilo 14 Slovencev, ki so seveda zasedali manj pomembne »položaje«, čeprav sta bila tudi med smetarji in cestarji dva italijanska priseljence. Vsi Italijani razen enega so bili včlanjeni v stranko, med Slovenci pa je bilo takih pet. No, ti Tolminci so v dokumentih tedaj seveda že figurirali s poitalijančenimi, a še vedno prepoznavnimi priimki kot npr. Vogri, Brunicari, Chenda, Cimpri, Janni ipd. (PANG 62, 1042).

Omemba italijaniziranih priimkov je v tem pogledu pomembna, kajti v kolikor ne poznamo lokalnih razmer prek ustnih virov ali tudi drugače, lahko prek arhivskega gradiva na slovenski izvor članstva in funkcionarjev PNF sklepamo predvsem po priimkih. Nekateri so bili sicer poitalijančeni do neprepoznavnosti, drugi pa so »k sreči«, posebej v severnem delu Primorske, še ostajali prepoznavni; v ilustracijo naj tako omenimo še

priimke Caucci, Podresciak, Devetacchi in Zarli na Tolminskem ali pa Alici, Micussi, Rupini in Posenelli na Idrijskem. Naj z uporabo te metode, ki je seveda daleč od popolne zanesljivosti, zahtevala pa bi tudi preverjanje posameznih priimkov v objavljenih seznamih, najprej na kratko skušamo oceniti, koliko ljudi slovenskega ali tudi hrvaškega izvora je bilo v vodstvih lokalnih fašijev. S tem bi sicer lahko pričeli že kar pri pokrajinskih, t.j. federalnih sekretarjih, če samo spomnimo na imena kot so Ruggero Gerbac na Reki, Giovanni Maracchi (t.j. Mrach) v Istri, Giuseppe Cobol v Trstu in Giuseppe Godina v Gorici.

Bistveno bolj razgibana in zanimiva je bila slika pri sekretarjih fašijev in njihovih ožjih sodelavcih na terenu. Ob tem naj dodamo, da so se pokrajinska partijska vodstva stalno pritoževala, kako na terenu manjka zanesljivih in sposobnih ljudi, da bi prevzeli vodilna mesta; podobne pritožbe so bile sicer tudi, ko je šlo za mesta podestajev. Če pa so takšne osebe slučajno le našli, pa so bile dobesedno zasute s funkcijami. Zato so bili med njimi številni učitelji, šefi železniških postaj, upokojeni častniki; to so bili seveda predvsem priseljenci, kar nekaj med njimi s priimki, ki so spominjali na poitalijančene Dalmatince ali Istrane. No, v Reški pokrajini je bil nedvoumnega izvora Giovanni Schein, administrativni sekretar v Jelšanah, in tudi vsi člani tamkajšnjega nadzornega odbora so nosili slovenske priimke. Eden prvih sekretarjev v Ilirski Bistrici se je pisal Berdon. Kar zadeva Istro, so imeli v Dekanih člani odbora vsi slovenske priimke, podobno je bilo v Hrneljah, s tem, da se je tu sekretar pisal Giacomini (očitno Jakomin), sekretarka ženskega fašija pa Braicovich. Na Tržaškem sta bila nedvoumnega izvora Cumar in Sossi, sekretarja v Štjaku in v Avberju, številni so tudi administrativni sekretarji s slovenskimi priimki, da ne govorimo o članih odborov. Vsekakor pa tu ne moremo mimo Teodorja cav. Compareta, zelo aktivnega sekretarja fašija v Dutovljah, ki je bil nekaj let tudi tamkajšnji podestà (Mlakar, 2011, 161). Partizani so mu med drugo svetovno vojno sicer pripravili žalosten konec. Za Goriško imamo na razpolago statistiko fašijev in njihovih sekretarjev za leto 1936. Iz nje med drugim izhaja, da je bilo največ, kar 21, sekretarjev prišlekov iz stare Italije, 15 jih je bilo rojenih v Furlaniji in na Goriškem, po nekaj pa jih je prihajalo iz Istre, Trsta in iz same Gorice. Slovenskega izvora so bili v določenih letih nedvomno sekretarji v Komnu, Kalu nad Kanalom, v Temenici in v Št. Vidu pri Vipavi. Slovenska imena so se pojavljala tudi med administrativnimi sekretarji, med člani odborov in posebej tudi med sekretarkami ženskih fašijev in pridruženih ženskih organizacij. Kot edini primer, ki smo ga našli, da je bil na čelu fašija prav človek iz domačega kraja, naj navedemo Luigija Clavoro v Soči (Patat, 2009, 474; ACS, PNF, I, Gorizia, 727). Za Beneško Slovenijo naj samo s stavkom in brez komentarja navedemo, da so se sekretarji v Bardu, Grmeku, Sv. Lenartu, Špetru in v Sovodnjem pisali Negro, Bevilacqua, Clodig, Gujon in Oballa, v Tipani pa se je sekretarka pisala Coos (ACS, PNF, I, Udine, 1170–1173).

Kar zadeva »navadno« članstvo moških, ženskih in tudi mladinskih fašijev verjetno drži ocena Milice Kacin Wohinz, da nikdar ne bo mogoče natančno ugotoviti, koliko je bilo med njimi slovenskih članov. Glavni vzrok za to je gotovo v dejstvu, da niso ohranjeni arhivi teh fašijev, torej tudi ne kartoteke in osebne mape članov. Razpolagamo sicer s podrobnimi statistikami števila članstva, in to vseh kategorij, tako za posamezne fašije kot tudi za celotne pokrajinske federacije. Posebej za kraško območje imamo na

razpolago tudi posebej razdelane statistike in grafikone, ki n.pr. za oktober 1936 pokažejo, da je bilo recimo v Kačji vasi v fašijo vključenih kar 39 % (odraslega) prebivalstva, v Avberju 23 % in v Postojni 18 %, medtem ko v Dutovljah le dobrih 7 % (ACS, PNF, Situazione, 27). Kar pa zadeva vključenost prebivalstva v vse fašistične in še, recimo, v parafašistične organizacije, pa naj bi bila najvišja, več kot 70 % vključenost v občini Avber, malo manjša v Štjaku, najmanjša, nekaj čez 20 %, pa na Proseku (ARS, AS 1829, 49, 721). Ker je šlo tu (na Krasu) za podeželske občine s povsem slovenskim prebivalstvom, je jasno, da za vsem temi visokimi odstotki stoji več ali manj slovensko članstvo, pač z delno izjemo obmejnih področij, kjer je bilo običajno več italijanskih uniformiranih enot. Strukturiranost fašističnih organizacij je bila, kot omenjeno, urejena hierarhično oziroma generacijsko ter hkrati ločena po spolu, vendar je bil seveda povsod v prvem planu pač moški fašijo, zato naj za Kras navedemo nekaj zanimivih števil. Oktobra 1936 je največ članov štel seveda tisti v Postojni (1011), sledil je fašijo na Opčinah (408), pred Divačo (351) in Slavino (346) itd. Na repu lestvice po številu fašistov so bili fašiji z manj kot sto člani: Studeno (96), Avber (93), Razdrto (90), Trebče (88), Zgonik (77), Gropada (76) in Kačja vas (43) (ACS, PNF, Situazione, 27).

Zanimivi so tudi zbirni podatki za celotno tržaško pokrajino, pri čemer velja poudariti, da so vanjo spadale tudi občine kot Tržič, Gradež, Turjak, Ronke itd., toda tudi slovenski Doberdob. Oktobra 1940, ko je videti, da je po vstopu Italije v vojno tozadevni »razvoj« dosegel svoj višek, je bilo stanje naslednje: v pokrajini, ki je tedaj štela 373.000 prebivalcev, je fašistična federacija združevala 42 fašijev, ki so se navzdol delili še na 837 jeder, 251 sekcij in 12 rajonskih skupin. Članov »odraslih« organizacij je bilo skupaj 149.564, kar je natanko 40 % vsega prebivalstva. Od tega je bilo 1.310 skvadrstov, 34.492 članov moških fašijev, 1.552 članov *GUF*, 11.861 pripadnikov milice, 25.802 članici ženskih fašijev, 10.102 kmečki gospodinji, 10.759 gospodinjskih pomočnic ter 63.689 t.i. dopolavoristov. Kar zadeva članstvo mlajših kategorij v okviru organizacije *GIL*, je le-to sestavljalo 10.857 mladih fašistov, 6.787 avantgardistov, 12.952 balil, 6.493 mladih fašistk, 5.282 mladih Italijank, 13.543 malih Italijank ter 6.370 moških in 6.153 ženskih otrok (rimske) volkulje, skupaj 68.537. Če seštejemo članstvo odraslih, mladinskih in otroških organizacij, pridemo do števila 218.101, kar predstavlja 59 % vsega prebivalstva pokrajine. Dodamo naj še, da naj bi vsi dobri fašisti, posebej, ker so se morali udeleževati pogostih t.i. *adunat*, imeli tudi svojo uniformo. No, med zgoraj naštetimi so ta pogoj v glavnem izpolnjevali le skvadrst, moški fašisti, miličniki in člani *GUF*, v precejšnji meri tudi balile, vse ostale kategorije pa precej manj, med kmečkimi gospodinjami in otroci volkulje pa bilo število tistih, ki so posedovali uniforme, komaj omembe vredno (ACS, PNF, Situazione, 27).

Glasilo primorskih in istrskih emigrantov v Jugoslaviji *Istra* je stalno poročala o vključevanju primorskih rojakov v fašistične vrste in pri tem nikakor ni varčevala s krepkimi oznakami le-teh. Vsekakor pa je bil šokanten podatek, ki ga je list objavil poleti 1933, in sicer, da so v fašijo v Šmihelu sprejeli 59 novih članov. Zadevni poimenski seznam nam pokaže, da so bili to sami Slovenci (*Istra*, 11. 8. 1932. 2). Podoben nejeverno začudenje vzbujajoč podatek je list objavil leto dni kasneje. Po uvodni informaciji, da »fašisti že nekaj mesecev pritiskajo na naše ljudi, da se naj vpišejo v stranko, v stranko nasilja, laži

in korupcije. Mnogi naši ljudje, ki so kakorkoli odvisni od njih, so klonili, da se rešijo in zagotovijo svojcem kos kruha« list nadaljuje, »ne razumemo pa, kako je mogel Stanko Lavrenčič, sin bivšega našega poslanca, hoditi okoli Postojnčanov in nabirati podpise za vstop v fašistično stranko« (Istra, 25. 8. 1933, 2). Potreben bi bil seveda tudi natančen pregled in analiza seznamov novosprejetih članov, ki so jih objavljala glasila posameznih federacij, npr. *L'Isonzo* ali *Il Giornale di Gorizia* za goriško pokrajino, za tržaško tudi znani *Il Piccolo*.

Vendarle pa se je arhivsko gradivo enega fašija le ohranilo, in sicer tistega iz Idrije. Prek njega lahko sledimo njegovi razvejani dejavnosti kot tudi številu in strukturi članstva; v arhivu so ohranjene tudi vse osebne mape članov. Po seznamih sodeč je članstvo idrijskega moškega fašija največje število doseglo leta 1937, in sicer 574. Na omenjenem seznamu je nedvomnih slovenskih priimkov več kot polovica, če pa predvidimo še kar nekaj primerov oseb, katerih priimki zaradi poitalijančenja na zunaj prikrivajo njihov etnični izvor, lahko ocenimo, da se je delež domačega, slovenskega članstva približeval dvema tretjinama (ZAL, IDR 16, 6). K temu pač moramo dodati podatek, da je za časa fašističnega režima v občini Idrija za »vrnitev« svojega priimka v italijansko obliko zaprosilo oziroma vložilo vlogo 691 oseb (družinskih poglavarjev), kar je imelo za posledico spremembo priimka 2153 osebam. »Prosilci« so bili trgovci, uradniki, rudarji, kmetje, nezakonske matere ... Če k temu prištejemo še s strani fašističnih oblastev avtomatično, uradno, spremembo priimka 136 družinam, kar je zadevalo še nadaljnjih 447 oseb, je torej skupaj šlo za kar 2600 Idrijčanov in okoličanov! (ZAL, IDR 16, 1). Večina teh sprememb se je zgodila v letih 1930–1933, podobno pa se je tudi večina vpisov v stranko dogodila v letih 1932 in 1933, kar priča o velikem in načrtnem pritisku na prebivalstvo prav v teh letih. Seveda pa bi natančnejše podatke in iz tega sledeče značilnosti članstva idrijskega fašija lahko določili šele z analizo vseh osebnih map. Ob tem sicer ni zamenljiv podatek, da je pred vojno v občini Idrija službovalo skoraj 700 Italijanov. Idrijski fašijo je zanimiv tudi zato, ker se je po znanih podatkih edini posebej poimenoval po domači, slovenski osebi. Gre za Fortunata Raspeta, ki je januarja 1936 kot prvi domačin padel v Abesiniji. Odkrili so mu spominsko ploščo, v njegov spomin so se vrstile razne slovesnosti, po njem so poimenovali tudi šolo v Ledinah ipd.; oblasti so ga pač izrabile kot sredstvo za približevanje oziroma za t.i. penetracijo v slovensko okolje (ZAL, IDR 16, 3). Zgoraj navedene številke dokazujejo, ne glede na to, kako je do njih prišlo, da je ta »penetracija« do neke mere uspevala, še posebej nevarna je bila sistematična fašistična vzgoja mladine; res je sicer, da pa so bili fašistični funkcionarji kljub impozantni statistiki otroških in mladinskih fašističnih organizacij razočarani, ko je v nadaljevanju šlo za pričakovani (zaželeni) generacijski prehod med mlade fašiste in skvadraste oziroma črne srajce, čeprav se je položaj od okolja do okolja včasih prav znatno razlikoval. »Krivdo« za premajhno vključevanje (to je zadevalo sicer tudi vpisovanje v otroško *Balillo*) so seveda fašistični hierarhi našli v vplivu družine in duhovščine. Ko je tako že leta 1931 poveljstvo MVSN ugotavljalo, da prijave med mlade fašiste na tržaškem podeželju zaostajajo za pričakovanji in za to, kot omenjeno, vzroke našlo tudi pri »sleparski protiitalijanski in protifašistični propagandi slovenske duhovščine« je kot protiukrep ponudilo idejo, da »dokler se ne bo odstranilo tega strah vzbujajočega nasprotnika, t.j. kler, z *bonifico*

smislu tiste uporabljene pri učiteljstvu, bo razvoj fašizma v pokrajini resno oviran» (ACS, PNF, Situazione, 27).

So pa v fašistično stranko vstopali tudi zreli ljudje. Iz Idrije tako lahko omenimo primer bivšega župana Karla Trevna. Marca 1936 mu je sporočil goriški *federale* Benesperanco Luraschi, da je (končno) sprejet v PNF in da se mu članstvo (*anzianità*) šteje od julija 1933. Sicer je o njem zapisal, da je lojalen, naklonjen režimu in da se udeležuje vseh patriotičnih zborovanj, vendar da preprečuje sinu udeležbo pri telovadbi! (ARS, AS 2044, PNF Gorica). Kakorkoli že, v občini Idrija je bilo leta 1938 število včlanjenih v posamezne fašistične organizacije naslednje:

*Fascisti*¹ – 548

Donne Fasciste – 196

Massaie Rurali – 120

Lavoranti a domicilio – 5

GILL – *Giovani Fascisti* – 262

Avanguardisti – 170

Balilla – 310

Giovani Fasciste – 73

Giovani Italiane – 120

Piccole Italiane – 259

Figli della Lupa – *maschi* – 143

femmine – 147 (ZAL, IDR 16, 6).

Junija naslednjega leta je inšpektor Michele Giordano izvršil redno kontrolo pri idrijskem fašiju. Ugotovil je, da je brez sekretarja, njegove posle vrši podsekretar dr. Giovanni Battista Lenotti, administracijo vodi Andrea Bergnach, v nadzornem odboru pa sta dr. Gennaro Di Pietro in Gino Bianchi. Na dan inšpekcije (16. junija) je moški fašijo štel 518 članov, kar je bilo 31 manj kot konec oktobra prejšnjega leta. Vzrok temu je bila premestitev ene od enot obmejne milice. Pohvalil je administrativno in finančno poslovanje, pri čemer je moral znova ugotoviti, da fašijo nima svojega lastnega sedeža, pač pa ima prostore v najemu od idrijskega rudnika, za kar plačuje 360 lir letno. Hkrati je Giordano izvršil tudi inšpekcijo ženskega fašija. Funkcijo sekretarke je vršila Bianca Contin, podsekretarka je bila Luisa Bergnach, medtem ko je sekcijo kmečkih gospodinj vodila Maria Chenda, sekcijo gospodinjstkih pomočnic pa Giustina Kovacic. V fašijo je bilo vpisanih 195 članic, kar je bilo 8 manj kot oktobra. Sekcija gospodinjstkih pomočnic je štela 89 vpisanih (kar 50 več!), sekcija kmečkih gospodinj pa 174 ali sedem več kot prejšnjega oktobra. Prostore so imele v najemu od idrijske občine, za kar so letno plačevale 285 lir (ACS, PNF, I, Gorizia, 727). K temu lahko še dodamo, da se je moški fašijo delil na štiri sektorje in devet jeder, pri čemer pa se je slednje število zaradi sprememb v sestavi prisotnih uniformiranih enot lahko spreminjalo.

Z več ali manj zbirnimi in sintetičnimi podatki kot tudi lokalnimi in osebnimi primeri ključevanja primorskih Slovencev v fašistične vrste bi še lahko nadaljevali. Naj torej za zaključek na kratko predstavimo prav dve osebni, vsebinsko pa diametralno nasprotni

1 Kot ilustracijo in zaradi avtentičnega vtisa v tem seznamu puščamo izvirno italijansko poimenovanje.

zgodbi. V prvi se Vittorio Gombani (Gombač?) iz Trsta v začetku leta 1936 pritožuje, ker da ga nikakor ne sprejmejo v stranko. Prošnjo za vstop je namreč oddal že pred tremi leti, a ni dočakal niti odgovora. Res, pravi, da je bil v 20. letih s strani kvesture osumljen kot slavofil, enako je tudi res, da izvira iz slovenske družine in da je obiskoval slovenske šole, toda to naj ne bi bila njegova krivda! Njegovi otroci pa so italijanskega čustvovanja in ne poznajo niti ene slovenske besede. Njegov izvor ne more v nedogled vplivati na njegovo usodo! Kako se je njegova zadeva iztekla, iz dokumentacije, s katero razpolagamo, sicer ni razvidno. (ARS, AS 2044, PNF Postojna–Trst). Druga zgodba je iz Lokavca nad Ajdovščino. Stanislav Novinec je bil zaradi posedovanja in širjenja slovenskih knjig ovađen in grozila mu je internacija. Prijazni tajnik ajdovskih fašistov mu je svetoval, da se v izogib kazni takoj vpiše v fašijo. Rečeno, storjeno in na zasedanju zadevne pokrajinske komisije v Gorici, ki je obravnavala njegov primer, je bil na podlagi potrdila o članstvu oproščen (Novinec, 2006, 81–82).

THE NATIONAL FASCIST PARTY IN THE PRIMORSKA REGION IN THE 1930S AND AN ATTEMPT TO DEFINE THE MEMBERSHIP OF SLOVENES IN IT

Boris MLAKAR

Institut of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: boris.mlakar@inz.si

SUMMARY

In the late 1920s the Italian National Fascist party became the only legitimate party. With its hierarchic, but at the same time capillary structure, and along with its supporting and associated establishments, it completely overwhelmed the Italian reality in the 1930s which held no more room for a civil society. The country was becoming increasingly totalitarian, although this process was never truly completed due to certain Italian specificities. An important element of the party's programme was aggressive nationalism which in the Giulia region, populated by Slovenes, resulted in the deliberate policy of the so called national penetration into the foreign nation, the result of which should have been a complete Italianization. The process, however, was not immediately successful,

despite the use of violence. The fascist society and their government had to take into account the presence of Slovenes as much as the latter had to deal with the omnipresent party structures. In this sense, the article is firstly dedicated to thoroughly describe the party's administration in all of the Primorska provinces and secondly it tries to explain the presence of Slovene members in the party. Based on various sources it provides an evaluation of the extent of their cooperation with the leaders of local fascis. For the membership in general a more thorough overview is given for the areas around Idrija and the Karst; the motives that led Slovenes to join the Fascist party are partially indicated and partially explained with individual illustrated examples.

Keywords: fascism, party, NFP, membership, Slovenes, Primorska region

VIRI IN LITERATURA

ACS, PNF, I – Archivio Centrale dello Stato, Roma, fond Partito Nazionale Fascista, Direttorio Nazionale, Servizi vari, Serie I.

ACS, PNF, Situazione – Archivio Centrale dello Stato, Roma, fond Partito Nazionale fascista, Situazione politica ed economica delle provincie.

ARS, AS 1829 – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, fond AS 1829 – Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica.

ARS, AS 2044 – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, fond AS 2044 – Zbirka gradiva italijanskih okupacijskih oblasti. Razno.

ASG, Pref. Gab. – Archivio di Stato di Gorizia, fond Prefettura di Gorizia, Archivio di gabinetto.

PANG 62 – Pokrajinski arhiv Nova Gorica, fond PANG 62 – Občina Tolmin .

ZAL IDR 16 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond SI ZAL IDR 16 – Italijanske fašistične organizacije Idrija (1919–1943).

Istra. Zagreb, Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, 1929–1940.

Apih, E. (1966): Italia: fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943). Bari, Laterza.

- Biasoni, S. (2000):** Il regime fascista in Friuli durante gli anni trenta: disoccupazione, nuovi flussi migratori e assistenza. Storia contemporanea in Friuli, 31. Udine, 71–117.
- Bon Gherardi, S., Lubiana, L., Millo, A., Vanello, L., Vinci, A. (1985):** L'Istria fra le due guerre. Roma, Ediesse.
- Di Nucci, L. (2009):** Lo Stato-partito del fascismo: genesi, evoluzione e crisi 1919-1943. Bologna, Il Mulino.
- Dizionario (2005):** Dizionario dei fascismi: personaggi, partiti, culture e istituzioni in Europa dalla Grande guerra a oggi. Milano, Bompiani.
- Dolenc, E. (2010):** Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Hvala, F. (1990):** Življenje pod Bevkovo Kojco. Koper, Založba Lipa.
- Ivančič, M. (2015):** Roža osapska: zgodba zgodb iz Osapske doline. Ljubljana, Sophia.
- Kacin-Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Klinger, W. (2013):** Organizzazione del regime fascista nella provincia del Carnaro. Quaderni, 24. Rovigno, 191–210.
- Mattiussi, D. (2002):** Il Partito Nazionale Fascista a Trieste: uomini e organizzazione del potere 1919–1932. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- MLakar, B. (2011):** Primorski Slovenci in delovanje fašističnih občinskih uprav v tridesetih letih 20. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino, 51, 1. Ljubljana, 151–166.
- Novinec, S. (2006):** Spominski zapiski primorskega Slovenca 1914–1965. Ljubljana, Salve.
- Patat, L. (2009):** Il Duce ha sempre ragione: il fascismo in provincia di Gorizia e nella Bassa Friulana. Gradisca d'Isonzo, Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini«.
- Sedmak, D. (2009):** Goriška med vojnami: Slovenci in fašizem na Goriškem 1920–1926: (slovenska vladna/fašistična/stranka). Gorica, Društvo RAT-SLOGA PromoSKulturE.
- Vinci, A. M. (2011):** Sentinelle della patria: il fascismo al confine orientale 1918–1941. Bari, Editori Laterza.
- Vrščaj, S. (2016):** Marjan Horvat: Sonja Vrščaj: interniranka v Auschwitzu. Mladina, 5, 5. 2. 2016. Ljubljana, 38–44.

POLITIČNO NASILJE IN ANTIFAŠISTIČNO DELOVANJE
V JULIJSKI KRAJINI 1927–1931

Miha KOSMAČ

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: miha.kosmac@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi različnega gradiva obravnava antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem območju, med letoma 1927 in 1931. Pri tem se osredotoča predvsem na pričevanja nekaterih »manj vplivnih« akterjev goriške »organizacije«, še zlasti Srečka Logarja. Na primeru slednjega, obenem analizira s strani države generalizirano politično nasilje v policiji in sodstvu. Večkratna zaslišanja; prestajanje zaporne kazni v samici; cenzura pošte in omejevanje komunikacije; policijsko nadzorstvo družinskih članov v času preiskave ter po izpustitvi iz zaporu, so le nekatere oblike nasilja, ki jih je doživel Srečko Logar in ki so jih, v večjem ali manjšem obsegu, doživeli tudi preostali politični zaporniki iz Julijske krajine.

Ključne besede: politično nasilje, fašizem, antifašizem, Srečko Logar, Julijska krajina

VIOLENZA POLITICA E L'ATTIVITÀ ANTIFASCISTA NELLA VENEZIA
GIULIA DURANTE GLI ANNI 1927 E 1931

SINTESI

Basandosi su diverse fonti, l'articolo tratta l'attività antifascista nella regione di Idria e Circhina tra gli anni 1927 e 1931. Si concentra soprattutto sulle testimonianze di alcuni "attori meno influenti" dell'organizzazione goriziana, in particolare sulla testimonianza di Srečko Logar. L'articolo usa il suo esempio per analizzare la violenza politica degli organi di polizia e di giustizia, generalizzata dallo stato. Numerose interrogazioni, pena detentiva in una cella d'isolamento, censura di posta e comunicazioni delimitate, sorveglianza dei membri di famiglia durante le indagini e dopo l'uscita di prigione - queste sono solo alcune delle forme di violenza che Srečko Logar e anche altri prigionieri politici della Venezia Giulia hanno dovuto subire.

Parole chiave: violenza politica, fascismo, antifascismo, Srečko Logar, Venezia Giulia

UVOD

V ospredju zanimanja članka, bo obravnava antifašističnega delovanja in posameznih akterjev na idrijsko-cerkljanskem območju, in sicer po večini »manj vplivnih« akterjev, ki jim do sedaj zgodovinopisje ni posvečalo večje pozornosti. Na primeru Srečka Logarja, bo analizirano politično nasilje v policiji in sodstvu ter doživljanje le-tega s strani »malega človeka«. V našem primeru politično nasilje označuje nasilje, ki ga izvajajo politični akterji ali pa do njega pride zaradi jasnega političnega vzroka (Bloxham, Gerwarth, 2011; Gerwarth, Horne, 2012; Della Porta, 2006; Pelikan, 2002, 445).

Na osnovi tajnega Londonskega pakta (podpisanega 24. aprila 1915) po koncu prve svetovne vojne antante sile pooblastijo Italijo, da v njihovem imenu zasede ozemlje, ki je prej pripadalo Avstro-Ogrski. Italija je novo ozemlje, združeno v deželo, poimenovala Julijska krajina (Kacin Wohinz, 1972, 69, 70).¹ Velika vojna in razpad Avstro-Ogrske sta severni Jadran spremenila v »razbito območje« (Bartov, Weitz, 2013), kjer je zaradi dvoumnosti nastalega položaja prišlo do oblikovanja teritorija brez točno določene državne oblasti. V tej obmejni regiji je namreč po koncu prve svetovne vojne prišlo do »trčenja kulture poraza« (Schivelbush, 2001) dveh sicer zmagovitih držav. Čeprav je Italija pridobila nova ozemlja (vključno z Reko leta 1924), se je razvila italijanska percepcija »žrtve«, kar zaobjema definicija »pohabljenega zmage« (*vittoria mutilata*) (Gentile, 2012). Po drugi strani so leta 1918 Slovenci in Hrvati skupaj z zmagovito Srbijo oblikovali svojo državo, kar je povzročilo cono konflikta, saj so Julijsko krajino smatrali za svojo »Alzacijo in Loreno«. Neke vrste spopad »proti-italijanskih« in »pro-unitarnih čustev« vzdolž Jadrana je tako prispeval k diferenciaciji znotraj regije in hkrati povzročal nova območja nasilja (Newman, 1944; Dolenc, 2010, 166–170). George L. Mosse (1991) s konceptom »brutalizacije množic« pravi, da se mentalni okvir nasilja, vzpostavljen v prvi svetovni vojni, nadaljuje tudi v poznejše obdobje (domnevnega) miru. Tako tudi pričujoči članek prikazuje, da se nasilje z novembrom 1918 ni prenehalo. Ne gre pa prezreti, da se v vsaki vojni nakopiči določena stopnja osebnega nasilja, ki ga je na nek način treba sprostiti (Bloxham, Gerwarth, 2011).

V 20. letih 20. stoletja se je na območju Julijske krajine tako pojavil nov val nasilja, ki ga je generirala že prva svetovna vojna (Kershaw, 2005, 114). Slovenci in Hrvati, ki so živeli znotraj nove državne meje Italije, so bili tako sprva razumljeni predvsem kot »peta kolona« Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Vinci, 2004, 30, 31; Visintin, 2000, 79–95). Fašizmu se je obenem že zelo zgodaj uspelo, z odločno politično sposobnostjo, vključiti v socialne in zlasti nacionalne spopade, ki so desetletja divjali na severnojadranskem območju in ki jih je prva svetovna vojna le še okrepila (Vinci, 2004, 32). Fašistična »obmejna politika« (*fascismo di confine*) (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 38; Verginella, 2009, 33–36) v Julijski krajini, katere cilj je bilo uničenje narodnostne identitete slovenskega in hrvaškega prebivalstva (t. i. »tujerodcev«) pa tudi »notranjih sovražnikov« italijanske narodnosti (komunistov, socialistov in antifašistov) (Apih, 1966), je bila zaznamovana z različnimi nasilnimi in represivnimi ukrepi (Vinci, 2004, 33–34; Verginella, 2011; Prim.:

1 To ozemlje je obsegalo: Tržaško, Goriško in Gradiščansko z delom Notranjske in Koroške, Istro (s Cresom in z Lošinjem) (Kacin Wohinz, 1972, 69, 70).

Bartolini, 2008). Po osvojitvi oblasti je nasilje »fašističnih škvader« postalo državno, ki ga je spremljala močna agresivnost proti notranjim² in zunanjim sovražnikom. Nasilje je imelo namreč dvojno vlogo, in sicer »je predstavljalo grožnjo ali pa je pomenilo sredstvo mobilizacije za del prebivalstva« (Albanese, 2012, 64). Hkrati se je odražalo zlasti v tem, kar Gentile poimenuje »racionalnost fašizma« (Gentile, 2012, 86), oz. v praksah in kulturi vojaškega, paravojaškega in policijskega nasilja, ki je predstavljalo pomemben dejavnik lokalne družbe (Gerwarth, Horne, 2012). »Obmejni fašizem« in nato fašizem v Italiji nasploh sta prispevala tudi k porastu različnih oblik protinasilja. V severni Italiji je od leta 1921 obstajala paravojaška organizacija ljudskih arditov/*Arditi del popolo*, v Julijski krajini pa ORJUNA³ in nato v letih 1924–1926 t. i. prvi TIGR.⁴ Šele v zadnjem času, z zgodovino spolov in ustno zgodovino, so na plano stopile ženske (in posamezniki z družbenih obrobij) ter njihova perspektiva in vloga v antifašističnem boju (Bon et al., 2004). V tem obdobju je torej prišlo do t. i. »normalizacije« nasilja (Mosse, 1991), ki ga je fašizem nato izrabil.⁵

ANTIFAŠIZEM V JULJSKI KRAJINI

Prvotno je bil antifašistični odpor v Julijski krajini povezan s spontanim odzivom prebivalstva na nasilje fašističnih enot, pri čemer je najbolj poznan upor v vasi Marezige v maju leta 1921. Začetke podtalnega ilegalnega odpora proti italijanskim oblastem lahko zato postavimo v trenutek vojaške priključitve tega ozemlja (Kacin Wohinz 1990, 45). Nato pa je prišlo do oblikovanja antifašističnih organizacij (Orjuna, TIGR, Borba), ki so zagovarjale aktiven odpor, vključno s terorističnimi akcijami.⁶

Sestanek na Nanosu, 31. avgusta 1927, je zagotovo pomembna prelomnica predvsem v smislu poenotenja antifašističnega delovanja⁷ (TIGR in Borba) in oblikovanja enotnega vodstva (Kacin Wohinz, 1990, 213–221). Člani ilegalnega antifašističnega odpora so bili

2 Med notranje sovražnike so spadale manjšine; antifašisti, komunisti, socialisti in prostozidarji (italijanske in drugih nardonosti); ter »rasno manjvredni« prebivalci Afriških kolonij. Medtem, ko je bila protijudovska zakonodaja v Italiji uzakonjenjema leta 1938 (Kershaw, 2015, 134–142; 274–282).

3 Organizacija jugoslovanskih nacionalistov – ORJUNA je bila ustanovljena 23. marca 1921 v Splitu, v Sloveniji pa se razvije kot Narodna odbrana po letu 1923. Njeni voditelji so bili večinoma emigranti iz Julijske krajine. S posameznimi akcijami so vpadali v Julijsko krajino in se nato vračali v emigracijo. Imela je vojaško organiziranost, a je bila leta 1929 razpuščena, tudi zaradi pritiskov s strani Italije na Jugoslavijo (Kacin Wohinz, 1990, 49–50; 215).

4 Kacin Wohinz, 1990, 54–61; 212.

5 Nasilje je bilo za uresničevanje političnih ciljev izrabljeno praktično skozi vso človeško zgodovino (Dolenc, 2010, 163).

6 Kot pravi Pelikan: »Definicija »terorizma« še vedno ostaja težko določljiv termin in je predmet najrazličnejših interpretacij, s katerimi se skuša perfidno prikriti bistvo fašizma in bistvo antifašizma« (Pelikan, 2002, 451). Igor Primorac pravi, da lahko o terorizmu govorimo šele takrat, ko gre za nasilje nad nebojujočimi se, za brezciljne napade (Primorac, 2005, 47–48). Marta Verginella dodaja, »da je s časom oznaka terorizma postala sprejemljiva tudi za nekatere upornike, predvsem zato, ker je v nekaterih primerih do človeških žrtev kljub temu prišlo in da so nekatere sabotažne akcije zaradi spleta okoliščin pridobile vse okoliščine terorističnih dejanj (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 14).

7 Glede problematike poimenovanja antifašistične dejavnosti v Julijski krajini glej: Kacin-Wohinz, 2008, 92; Kalc, 2012, 11–12; Žerjal, 2012, 128–134.

organizirani v celice, srenje in trojke, ki so bile med seboj še verižno povezane. Pogoj za članstvo je med drugim bil, da so posamezniki, ki so hoteli pristopiti, že opravili vojaški rok in so se bili pripravljeni zavezati k molčečnosti oz. so pristali na tajno delovanje. V prvi vrsti so se pripadniki antifašističnega odpora borili proti fašizmu in njihovim sodelavcem, skrbeli za politično obveščanje ter propagandno delovanje med prebivalstvom v želji po ohranitvi Slovenstva. Njihov končni cilj je bil priključitev ozemlja Julijske krajine k Jugoslaviji (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 92–93).

Tajna antifašistična organizacija na Primorskem⁸ je bila razdeljena na dve območji.⁹ Goriška organizacija (bolj poznana pod imenom TIGR) je imela svojo bazo članstva v prosvetnih društvih in akademskem društvu Adria. Poudarek je dajala na politično-propagandnem delovanju, pa tudi zbiranju obveščevalnih informacij v korist Jugoslavije (Jelinčič, 1960, 46; Bajc, 2003), medtem ko je tržaška organizacija (Borba) imela svojo bazo članstva v razpuščenih mladinskih društvih (Kacin-Wohinz, 2008, 108–109; Kacin-Wohinz, 1977; Žerjal, 2012, 40–42, 53, 65). Kot pravi Kalc, je bila slednja poznana zlasti po radikalnem in militantnem narodnem aktivizmu (Kalc, 2012, 9). V zgodovinopisju in v spominski literaturi je pogosto moč zaslediti razlago, da je do aktivnega odpora v Julijski krajini prišlo zaradi logične in spontane reakcije na ukinitvev organizacijskih struktur slovenske in hrvaške manjšine (Kalc, 2012, 9). V ospredje je stopila predvsem primorska mladina, ki se je po priključitvi Julijske krajine k Italiji oddaljila od uradne manjšinske politike in ubrala nove poti narodnoobrambnega gibanja (Kalc, 2012, 22).

Antifašistična delovanja na idrijsko-cerkljanskem območju

V nadaljevanju nameravam na podlagi dokumentov iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu, zaslišanj Uprave državne varnosti (UDV) – *Organizacija »TIGR« Primorska – Trst*¹⁰ iz konca 50. let 20. stoletja ter spominskih pričevanj članov organizacije na goriškem¹¹ analizirati antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem območju.¹² Pri tem se nameravam osredotočiti predvsem na pričevanja nekaterih »manj vplivnih« akterjev goriške »organizacije«.

Nasprotno se je do sedaj zgodovinopisje pri rekonstrukciji dogajanja osredotočalo predvsem na Zorka Jelinčiča in Fanico Obid iz Bukovega ter Slavka Bevka¹³ iz Cerknega.

8 V Julijski krajini je bila kot 7. srenja Borbe ustanovljena še istrska organizacija, ki jo je vodil Slavko Zlatić (Kacin Wohinz, 1990, 238). O t. i. »istrskih dogodkih«, ki so pripeljali do razbitja organizacije v tem delu Julijske krajine, glej: Kacin Wohinz, 1990, 251–258; Žerjal, 2014, 77–78.

9 Drago Žerjal, sicer protagonist Borbe, pravi, da so bile razlike med obema organizacijama »odraz političnih in sploh idejnih razmer, ki so že tradicionalno ločevale goriško in tržaško stvarnost« (Žerjal, 2012, 89).

10 »Po preverjanju članstva TIGR-a s strani UDV je bilo v goriškem okraju še vsaj 130 bivših članov, a se je to število stalno večalo« (ARS-1931, 952, Organizacija »TIGR« Primorska-Trst, Plan dela za realizacijo problema TIGR na Goriškem (Nova Gorica, 1. 7. 1958), str. 188). »Na podlagi zbranih podatkov UDV je bila organizacija »TIGR« v okraju Idrija zelo močna in je štela 25 članov« (ARS-1931, 952, Organizacija »TIGR« Primorska-Trst, TIGR, b. d., str. 21).

11 Predvsem iz fonda PANG-764, glej: Uršič, 1993.

12 Tu gre izpostaviti, da gre za ustna pričevanja, ki imajo določene omejitve (glej: Rožac Darovec, 2006). Kljub temu pa bo lahko uporabljeno gradivo služilo morebitnim nadaljnjim raziskavam.

13 Franc Golob iz Grahovega ob Bači, ki je na tem območju pridobil več sodelavcev in pri katerem je bila

Slednji je tudi vodil srenjo v omenjenem kraju, v kateri sta bila še Gabrijel Peternel in Mici Humar (Rutar, 1975, 322). Po poročanju sodelavca UDV sta v Cerknem, poleg navedenih, z »organizacijo« sodelovala še Štefan Rutar in Franc Jereb. Trojko na Bukovem vrhu pa naj bi sestavljali Ivan Čufar, Ivan Hvala in Jakob Feltrin.¹⁴ Sodelavci Zorka Jelinčiča na Bukovem so bili Julče Mlakar, Fanica Obid (poročena Jelinčič), Valentin in Miha Eržen ter Alojz Čelik. Slednji je skrbel tudi za zvezo s trojko v Zakrižu, v kateri sta bila Franc Hadalin in Simon Ortar, medtem ko sta Vika Obid (sestra Fanice) in Jožefa Lapanja iz Bukovega prenašali tajna sporočila članov »organizacije« in tisk (Rutar, 1975, 323).

Na seznamu ljudi, predvidenih za zaslišanje s strani UDV, je naveden tudi Franc Kobal (iz Cerknega št. 175), in sicer zaradi domnevnega sodelovanja z Jugoslovansko obveščevalno službo.¹⁵ Omenjeni je pri tem delu sodeloval s Slavkom Bevkom, ki je vojaško-obveščevalne podatke o italijanski vojski in pomembnih objektih zbiral predvsem za jugoslovanskega policijskega komisarja javne varnosti na Jesenicah Antona Batagelja (Kacin-Wohinz, 2008, 141–142). Fotografije vojaških objektov in prometne infrastrukture je Bevk dal izdelati Metodu Peternelju iz Cerknega.¹⁶ Cerkljanska in idrijska srenja sta ob pomoči svojih trojk predvsem skrbeli za prenašanje sporočil med člani »organizacije« in različnega tiska preko ilegalnih kanalov (Kacin-Wohinz, 2008, 114). V kontekstu političnega nasilja je razvejano antifašistično delovanje v Julijski krajini predstavljalo »nasilno obliko družbenega in političnega protesta« proti režimu (Kershaw, 2005, 111).

Kot kurirja za Zorka Jelinčiča, Zmaga Krašno,¹⁷ Fanico Obid in druge sta v Idriji in okolici delovala Milovan Lipušček (na idrijski realki je bil Jelinčičev sošolec) in njegov brat Viktor (do pobega v Jugoslavijo leta 1928), ki sta imela v Idriji gostilno. V Brda ali Vipavo sta odhajala po vino, samo pot pa sta izkoristila tudi za prenašanje literature, tiska, letakov in sporočil med člani goriške organizacije. V Idriji sta poleg s Krašno sodelovala tudi z Radom Prelovcem, Slavkom Ferjančičem (do pobega leta 1928) in bratoma Didič. Milovan Lipušček je imel tudi lastno mrežo zaupnikov in sodelavcev, še zlasti med idrijskimi rudarji, ki so v okoliške vasi sočasno z vračanjem z dela raznašali različen propagandni material. Predvsem glede prenosa literature sta brata Lipušček sodelovala tudi z že omenjeno srenjo v Cerknem, z Lojzetom Šavlijem iz Vrsnika in s Slavkom Štravsom iz

javka, ki je povezovala cerkljansko in tolimsko območje (Rutar, 1975, 322), je na zaslišanju s strani UDV izjavil, da so že leta 1928 pripravljali atentat na Benita Mussolinija in miniranje Solkanskega mostu, za kar se je javil Slavko Bevk. Decembra 1928 je bil Golob skupaj s Francem Droletom (vodja trojke v Poreznu in stalen kurir med Podbrdom in Grahovim) in nekaterimi drugimi aretiran, zato do realizacije načrtovanega atentata in miniranja mostu ni prišlo (ARS-1931, 952, m. Golob Franc, TNZ Gorica. Zapisnik informativnega zaslišanja 18. 7. 1958, 2–3).

14 ARS-1931, 951, Material o posameznikih, Poročilo sodelavca »Božidarja« (pogovor z Zorkom Jelinčičem, v Trstu, 7. 8. 1958) za UDV Koper, 8. 8. 1958.

15 ARS-1931, 952, Organizacija »TIGR« Primorska-Trst, Plan dela za realizacijo problema TIGR na Goriškem, str. 185.

16 ARS-1931, 952, Organizacija »TIGR« Primorska-Trst, TIGR, b. d., str. 21–22.

17 Dne 22. 8. 1928 so Zmaga Krašna aretirali v Idriji v gostilni Kavčič zaradi sodelovanja pri likvidaciji konfidenta Viktorja Kogejja (v zvezi s tem glej: Kacin-Wohinz, 2008, 120–122; Verrocchio, 2003). Takrat so njegovemu očetu Antonu tudi odvzeli zaposlitev v idrijskem rudniku, zato se je z družino odselil v Jugoslavijo (PANG-764, I, m. 6, Zmago Krašna).

Novakov. Za ilegalno delovanje sta preko delavcev v idrijskem rudniku skušala pridobiti tudi moške iz Črnega vrha. Toda med lokalnim prebivalstvom za to ni bilo odziva, saj je z njima sodeloval le Franc Tratnik.¹⁸ O delovanju same idrijske srenje zaradi očitno uspešne konspiracije ni veliko podatkov o članstvu. Srečko Logar je na zaslišanju pred sodelavci javne varnosti izpovedal, da so v omenjeni srenji sodelovali načelnik Lado Prelovec in dva namestnika Slavko Ferjančič in Štefan Terpin. Za Cerkno pa je Logar navedel zgolj že omenjenega Bevka.¹⁹

Poleg tega je goriška organizacija, predvsem na propagandnem področju, sodelovala tudi z idrijsko komunistično organizacijo (sicer del Komunistične partije Italije),²⁰ med katerimi so navedeni sledeči člani: Franc Kokalj, Alojz Hreščak in Lovro Kavčič.²¹ Izmed komunistov pa je Srečko Logar poznal še Dušana Hreščaka²² in Zmaga Krašno iz Idrije, ki je veljal za zelo dobrega organizatorja in poznavalca terena. Slednji je bil tudi tisti, ki je ohranjal vez med idrijskimi komunisti in goriško organizacijo.²³

POLITIČNO NASILJE V POLICIJI IN SODSTVU NA PRIMERU SREČKA LOGARJA

Srečko Logar,²⁴ rojen 31. decembra 1909 v Idriji, je bil že kot dijak tolminskega učiteljišča aktiven v antifašističnem gibanju, predvsem kot organizator poučevanja slovenskega jezika v okolici Tolmina. Iz tega razloga je po končanem poltretjem letniku učiteljišča v Tolminu, 15. 5. 1926, dobil odločbo, da je izključen iz vseh srednjih šol v Italiji. Ko so oblasti ugotovile, da je bil vodič nekaterih pomembnih predstavnikov režima v Danteje-

18 PANG-764, 1, m. 6, Milovan Lipušček.

19 Poleg že navedenih »srenj« je Logar navedel še srenje: Kobarid: Andrej Manfreda, Mašera – namestnik; Ajdovščina in Vipava: Miroslav Gregorčič, Štekar – namestnik; Brda: Jože Palaveršič; Gorica: Maks Gatnik, Gašper Banka. ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 10. 4. 1930, str. 2. Prim: (Kacin Wohinz, 2008, 108).

20 Že od leta 1926 je KPI Slovincem in Hrvatom v mejah Italije priznavala pravico do samoodločbe in odcepitve od italijanske države, vztrajala pa pri načelu, da mora pravica do samoodločbe veljati tudi za Italijane (Kacin Wohinz, 1990).

21 Zorko Jelinčič v svojih spomnih pravi, da je bil v začetku leta 1929 v »sodnem zaporu na idrijskem gradu zaprt skupaj z antifašisti: Valentin in Ivan Kokalj, Kavčič, menda Lipušček in Lado Božič« (Jelinčič, 1994, 168; Verrocchio, 2003, 76–80).

22 Glej: Verrocchio, 2003, 87–89.

23 ARS-1931, 951, Material o posameznikih L-P, m. Logar Srečko, Zapisnik o informativnem zaslišanju, 18. 7. 1958 v prostorih PLM Idrija, str. 1–2. Od leta 1932 je v Idriji, na pobudo upokojenega rudarja Alojza Glihe, delovala mladinska komunistična celica, ki jo je organiziral Ljubomir (Mirko) Koler. Slednji je maja 1932 v skupini mladih propagiral proti fašizmu in Mussoliniju in so ga zato ovadili. Potem ko so ga karabinjerji večkrat zaslišali, se je odločil za emigracijo v Ljubljano. Tu se je povezal z Danilom Zelenom in večkrat prehajal mejo zaradi izvajanja »tigrovskih« akcij – predvsem obveščevalno delo, širjenje literature, 2. 10. 1934 so žagali poslopje fašistične kolonije v Meji (Koler, 1965, št. 3, 109–113; Koler, 1966, št. 1, 10–17). Po letu 1964 je Koler v *Idrijskih razgledih* objavil serijo spominskih zapisov o delu partijske celice, povezavah s TIGR-om, njegovem življenju v času emigracije v Ljubljani in Beogradu ter delu ostalih članov idrijske celice (glej seznam literature).

24 V nadaljevanju obravnavam politično nasilje v policiji in sodstvu na primeru Srečka Logarja, in sicer predvsem s pomočjo arhivskih dokumentov iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu, ki jih je na DVD-ju z naslovom *I. Tržaški proces in proces Vladimiru Gortanu* (2012) izdalo Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske.

vo jamo, mu je ravnatelj učiteljsišča v Gorici dovolil nadaljevanje šolanja. Zmago Krašna mu je sprva priskrbel zaposlitev v uredništvu Edinosti, pri Zvezi prosvetnih društev v Gorici in hrano v dijaški menzi. V tem času, in tudi kasneje, je Logar organiziral izlete članov Prosvetnih društev na Tiselj, Fajtji hrib, Trnovski gozd in drugam, kjer so imeli tajna zborovanja (PSBL, 298; Rutar, 1975, 316).

V dogovoru z Zorkom Jelinčičem je, po reorganizaciji društvenega delovanja leta 1927, skrbel za širjenje ilegalne propagandne dejavnosti, pri čemer je bil uradno zaposlen v Goriški matici (*Unione Editoriale Goriziana*). V zameno je dobival mesečno med 350 in 400 lir plačila. Zadolžen je bil za raznašanje slovenskih knjig, različnega tiska, letakov, in sicer zaupnikom, razkropljenim po celotni provinci, istočasno pa je od abonentov pobiral denar. V Goriški matici je bilo tudi po omejitvi delovanja leta 1927 s strani režima (glej: Bajc, 2000) včlanjenih okoli 12.000²⁵ ljudi, ki so v zameno za plačilo 5 lir na mesec dobili pet publikacij.²⁶ Pri širjenju propagandnega materiala so si pomagali na različne načine, in sicer tudi preko ljudi, ki so prihajali iz okolice v Gorico po nakupih (gostilničarji, trgovci) in opravih, z nekaterimi nekdanjim uslužbenci policije v Gorici (npr. Gabrijel Krpan) ter dijaki ali študenti, ki so se vračali iz študija v Italiji (npr. Janko Bevk iz Idrije).²⁷ Preko »zaupanja vrednih ljudi«, ki so prihajali v Gorico, so delili tudi finančno pomoč družinam politično preganjenih Slovencev. Z glavnim fondom za deljenje finančne pomoči je razpolagal dr. Lavo Čermelj, ki je del denarja dobival tudi s strani jugoslovanskega konzulata v Trstu.²⁸ »Z drugim takim denarnim fondom je v Gorici razpolagal Zorko Jelinčič. Slednjemu je finančna sredstva, ki jih je v ta namen predvidel dr. Lavo Čermelj, iz Trsta v Gorico, prinašala Vera Primožič (op. a. sestra zaročenke Alberta Rejca).«²⁹ Denarno pomoč so raznašali tudi člani »organizacije« sami. Pred Božičem leta 1929 je tako po naročilu dr. Avgusta Sfiligoja, Srečko Logar odnesel denar družinam Zmage Krašne (150 lir) in Štefana Terpina (sto ali sto petdeset lir).³⁰ Velja izpostaviti, da je bilo protidržavno delovanje tajne organizacije najbolj razvejano v času, ko je bil »fašistični režim že popolnoma konsolidiran na oblasti« (Kershaw, 2015, 278) in ko je bilo politično nasilje v Julijski krajini na vrhuncu. Ta ugotovitev sledi mnenju Haputa in Weinbauerja, ki pravita, da s strani »države generalizirano nasilje (v prvi vrsti policije in sodstva) hkrati vpliva na posameznike, da se raje odločajo za tajno politično delovanje« (Haput, Weinbauer, 2011, 201).

Kljub do sedaj drugačnim ugotovitvam (Kacin-Wohinz, 2008, 108) je Srečko Logar na zaslišanjih pred uslužbenci javne varnosti zatrjeval, da nikoli ni bil član glavnega

25 V citiranem zaslišanju (10. 4. 1930 v Gorici) Srečko Logar navede podatek, da je bilo članov Goriške matice 16.000, a se zdi bolj verjetno število, ki ga navede na zaslišanju v Kopru (25. 4. 1930), torej 12.000 (ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 25. 4. 1930).

26 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 10. 4. 1930, str. 1.

27 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 13. 4. 1930 (vol. 2), str. 4; ARS-1931, 951, Material o posameznikih L-P, m. Logar Srečko, Spomin na »TIGRA«, 4–5.

28 Prim: Kacin Wohinz, 2008, 144–147.

29 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 17. 4. 1930, str. 1.

30 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 17. 4. 1930, str. 1–2.

odbora goriške organizacije.³¹ Drži, da si je omenjeni prizadeval postati njegov član, a ga »Zorko Jelinčič v delovanje ni želel vključiti, ker je bil še premlad ter hkrati še ni opravil vojaške obveznosti«. Poleg tega mu je, kot omenjeno, »poveril naloge v izdajateljskem odboru in tako ni hotel zmanjševati njegove osredotočenosti z vključevanjem v druge obveznosti«. ³² Zorko Jelinčič je na zaslišanju pred uslužbenci javne varnosti izpovedal, da je bil »Srečko Logar zgolj pridružen član glavnega odbora (in sicer od konca leta 1929), saj je bil brez glasovalne pravice, hkrati pa ni bil udeležen na večini sej omenjenega odbora, in sicer zaradi svoje mladosti in nediscipliniranosti«. ³³

Odmevni »teroristični« akciji v Trstu

V nadaljevanju bom na podlagi zapisnikov zaslišanj Srečka Logarja predstavil njegov pogled na antifašistično delovanje »organizacije«. Do prvih aretacij antifašistov iz Julijske krajine je prišlo zaradi izdajstva iz vrst posameznikov, ki so bili blizu goriški organizaciji (TIGR). Tako so tudi Srečka Logarja (skupaj z drugimi) 13. marca 1930 pričeli policijsko nadzorovati, po aretaciji (15. marca) pa so ga po zaslišanju izpustili. Ponovno so ga zaprli 10. aprila 1930.³⁴ Do 18. aprila so bili nato aretirani še vsi vodilni predstavniki drugega, tržaškega dela organizacije (Borba). Jetniki so v času zaslišanj izpovedali del svojega sodelovanja v »organizaciji« (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 149; Pirjevec, 1981, 161). V primeru Logarja so se policijski organi bolj kot na njegovo vlogo osredotočili na pridobivanje informacij o protidržavni dejavnosti preostalih vpletenih članov organizacije (Verginella, 2009, 41).

Izpraševalci javne varnosti so se pri Srečku Logarju v glavnem osredotočali predvsem na njegovo poznavanje »tržaške« veje organizacije ter kontakte, ki jih je imel z Vekoslavom Špangerjem.³⁵ Še zlasti jih je zanimalo njegovo poznavanje okoliščin in poteka dveh odmevnih »terorističnih« akcij oz. bombnih atentatov na Svetilnik zmage na Greti (*Faro della Vittoria*; v noči med 5. in 6. januarjem 1930) ter na uredništvo in tiskarno fašističnega glasila *Il Popolo di Trieste* (10. februarja 1930).³⁶ Manj so ga izpraševali o njegovem delovanju na propagandnem področju in o tem, kako je ta material prihajal iz Jugoslavije preko meje v Italijo. V posameznih zaslišanjih je moral Logar razlagati tudi »šifre«, ki jih je za komunikacijo med člani vodilnega odbora in tudi preostalimi člani organizacije razvil Zorko Jelinčič.

31 Vodilni odbor goriške organizacije so sestavljali: Albert Rejec, Zorko Jelinčič in Avgust Sfiligoj iz Gorice, Anton Majnik in Anton Rutar s Tolminskega in Srečko Logar iz Idrije (Kacin-Wohinz, 2008, 108). Tudi sodba posebnega sodišča navaja, »da je Logar sodeloval v vodilnem odboru, a zaradi svoje mladosti ni imel vloge pri sprejemanju ključnih odločitev« (TSDS, 1931).

32 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 11. 4. 1930, str. 1.

33 ACS, B. 359, Jelincic Zorko, Carceri Giudiziarie, Interrogatorio di Jelincic Zorko (Albino). Roma, 19. 5. 1930; ACS, B. 359, Jelincic Zorko, Memoriale a Giudice Istruttore del TSDS. Roma, 31. 5. 1930, str. 3.

34 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 10. 4. 1930, str. 4.

35 Eden izmed akterjev tržaške Borbe, Drago Žerjal, Špangerjeva opiše kot človeka, ki je imel rad akcijo in nevarnost, po uspešno izvedeni akciji pa veliko zadoščenje. Na sploh pa so bili v njegovi srenji psihološko trdni, samozavestni ljudje, ki so si upali tvegati (Žerjal, 2012, 82).

36 Glej: Kacin-Wohinz, 2008, 133–137; 152–155; Španger, 2014, 117, 120, 125–128; Verginella, 2009, 59.

Iz zapisnikov zaslišanj je mogoče razbrati, da Srečko Logar ni poznal delovanja tržaške organizacije (Borba), ki jo pravzaprav enači oz. poimenuje s »Prosečani« ali pa »Kraška organizacija«. V zvezi z atentatom na *Il Popolo di Trieste* je povedal informacije, ki jih je slišal od drugih. Osebnostno je poznal le Vlada Štoka in Vekoslava Špangerja. Slednjega je prvič srečal, ko se je Zorko Jelinčič po padcu v gorah in zaradi stalnega policijskega nadzorstva umaknil na Bukovo pri Cerknem. Z drugimi člani tržaške organizacije ni imel nobenih osebnih stikov.³⁷ Na podlagi izjav drugih je Logar povedal, da so »Prosečani« imeli dovolj revolverjev, primanjkovalo pa jim je pušk in eksploziva (oz. dinamita in ekstrazita), zato sta se Vekoslav Španger in Vlado Štoka obrnila s prošnjo za pomoč na Toneta Majnika.³⁸ Štoka je tako na enem izmed sestankov, na katerem sta bila prisotna še Zorko Jelinčič in Tone Majnik, izjavil, da so »atentat na Il Popolo di Trieste izvedli oni«. Imen pri tem ni navajal, izpostavil je zgolj, da je za tako akcijo potrebno zelo veliko poguma. Ilarij Frančeškin mu je v enem izmed pogovorov ponovil besede, ki jih je izrekel Španger: »Berite danes Il Popolo di Trieste, jutri ga ne boste več«.³⁹ Dne 7. ali 8. februarja 1930 je Logarja v njegovem stanovanju obiskal Tone Majnik in mu naročil, naj odnese pismo Ilariju Frančeškemu. Slednji je pismo predal Vekoslavu Špangerju. Kot se je kasneje izkazalo, sta bili v pismu dve potrjeni vozovnici za vlak, ki bi lahko služili kot alibi.⁴⁰ Na koncu zaslišanja v Kopru (25. 4. 1930) sta komisarja javne varnosti Orazio Tortolani in Luciano Palmisani zapisala, da »Srečko Logar nima nič povedati o terorističnem napadu na šolo pri Braniku ali pa o drugih takšnih dejanjih, izvedenih v goriški in tržaški pokrajini«.⁴¹

Doživljanje aretacije in zaslišanj

V nadaljevanju analiziram, kako je s strani države generirano politično nasilje policijskih organov in sodstva vplivalo na Srečka Logarja. Slednji je bil zaslišan vsaj štirinajstkrat in občasno tudi dvakrat dnevno, pri čemer so se lokacije zaslišanj spreminjale. Na začetku vsakega zaslišanja je moral najprej prebrati in ponovno potrditi resničnost izjav iz pretekli zaslišanj. Na nekatera pretekla zaslišanja je moral podati še pisna pojasnila.

V zapisnikih njegovih zaslišanj sicer ni podatkov o mučenjih v času zaslišanj. A na podlagi spominskih zapisov tistih, ki so jim sodili pred Posebnim sodiščem,⁴² lahko razberemo, da je predvsem tajna policija – OVRA, izvajala različne oblike fizičnega in psihičnega nasilja nad jetniki (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 153, 308–310; Verginella, 2003, 118–119; Jelinčič, 1960, 53; Španger, 2014, 135–140). Vztrajno represivno delo-

37 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Gorizia, 10. 4. 1930, str. 5.

38 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Gorizia, 14. 4. 1930, str. 3.

39 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Capodistria, 24. 4. 1930, str. 1.

40 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Gorizia, 15. 4. 1930, str. 1–2.

41 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Capodistria, 25. 4. 1930, str. 4; Španger, 2014, 129.

42 Delovanju omenjenega sodišča je sledila tudi kazenska zakonodaja, ki je za vse nasprotnike oz. rušilce fašističnega režima predvidela stroge kazni: svarilo (*Diffida*), opomin (*Ammonizione*), konfinacijo (*Confinio di polizia*) ter tudi smrtno kazen (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 82–83).

vanje Posebnega sodišča in obseg policijskih ukrepov zoper »slovanofile«, predstavlja enega izmed ukrepov kapilarne politike poitalijančevanja zoper Slovence in Hrvate (Verginella, 2009, 35). Ne gre pa prezreti, da lahko iz obtožnic omenjenega sodišča razberemo tudi vztrajno zatiranje »notranjih sovražnikov« italijanske narodnosti, še zlasti komunistov, socialistov in antifašistov (Apih, 1966). Delovanje Posebnega sodišča lahko tako interpretiramo tudi v luči doseganja notranje- in zunanjepolitičnih (sredstvo pritiska na Jugoslavijo) ciljev (Koncilija, 2015).

»Fizično nasilje v vseh svojih manifestacijah« pa je predstavljalo ključno komponento »državnega nasilja proti civilnemu prebivalstvu« (Kershaw, 2005, 108). Srečko Logar je na zaslišanjih in v pismih večkrat poudarjal, da je zaprt po krivici, po prestanih zaslišanjih v Kopru »je občasno začel dvomiti vase in se spraševati, ali je kriminalec«. ⁴³

Najprej je bil zaslišan v zaporu v Gorici (10., 11., 13., 14., 15. in 16. 4. 1930) s strani maršala javne varnosti Luigia Palumba in komisarja javne varnosti Orazia Tortolanija. Obenem je pri prvih dveh zaslišanjih sodeloval še namestnik kvestorja Vincenzo Basile. Nato je bil premeščen v koprsko zapore (Beltram, 2008), kjer je bil še vsaj štirikrat izprašan (21., 24., 25., 26. 4. 1930) s strani dveh komisarjev javne varnosti Orazia Tortolanija in Luciana Palmisanija. Srečka Logarja so nato, skupaj z Zorkom Jelinčič, dr. Avgustom Sfligojem, Alojzem Valenčičem, Franom Marušičem in Vekoslavom Špangerjem, najprej prepeljali v Trst. Od tu pa so jih odpeljali v Rim in jih zaprli v zloglasni zapor za politične zapornike *Regina Coeli*. ⁴⁴ V Rimu je preiskavo vodil generalni prokurator, tožilec Posebnega sodišča za zaščito države, Massimo Dessy. Srečko Logar je bil v sklopu tega ponovno večkrat izprašan (8. in 15. 5., 11. in 13. 6. ter 11. 7. 1930), in sicer s strani preiskovalnega sodnika Giuseppeja Montalta ter ob navzočnosti sodnega pisarja Bachidduja. Obenem so oblasti zbrale karakteristiko njegovih družinskih članov. ⁴⁵

Vsi zgoraj navedeni so bili v *Regina Coeli* podvrženi najbolj strogi obliki nadzorstva. Tako kot v času prevoza iz Trsta v Rim, so bili zaprti v ločenih in med seboj oddaljenih celicah. Med seboj ter z nobenim izmed zapornikov iz območja Julijske krajine niso smeli imeti nobenih stikov. Prepovedano jim je bilo prejemanje časopisov in obiskov oseb. ⁴⁶ Njihova komunikacija s Posebnim sodiščem je morala potekati v ločenih in zapečatenih zavitkih. Tako ta kakor tudi vsa njihova osebna korespondenca je bila podvržena strogi cenzuri. ⁴⁷ Iz tega razloga je Logar tista pisma, ki niso bila zavržena ⁴⁸ v postopku cenzure,

43 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a [Zala Bitežnik], 6. 5. 1930, str. 2.

44 Poleg tega so zaprli še nekatere druge člane goriške in tržaške organizacije, glej: (TSDS, 1931, 747–762).

45 Fašistični režim je težil k čim večjemu nadzoru in kontroli nad prebivalstvom, in sicer preko širjenja članstva in razvejanosti režimskih organizacij. K temu je treba dodati še številčno mrežo »informatorjev« in medsebojne ovadbe prebivalstva (Fonio, 2011).

46 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a [Zala Bitežnik], 6. 5. 1930, str. 2–3.

47 ACS, B. 354, 354-3390-Vol. 15, Traduzione di detenuti, Comado della stazione dei CC. RR. di Roma, 24. in 25.5.1930; ACS, B. 354, 354-3390-Vol. 15, Direzione delle Carceri Giudiziarie (n. 8535), Separazione e sorveglianza di detenuti Jelencic Zorko ed altri 5 provenienti da Trieste. Roma, 27. 4. 1930.

48 Logar se v pismu Zali Bitežnik pritožuje, da v času, ko je bil zaprt v Kopru, ni dobil odgovora na nobeno izmed poslanih pisem. Tako s strani njegovih domačih kakor tudi od nje (dvakrat) ni dobil nobenega odgovora (ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a [Zala Bitežnik], 6. 5. 1930, str. 1).

dobival z vsaj enotedensko zamudo. Kljub temu je domače in prijatelje prosil, naj mu čim več pišejo. Sam bo lahko nato »bral in tudi odgovarjal na pisma dvakrat tedensko«, kar je bilo zanj terapevtsko, saj je edino tako ohranjal stik z zunanjim svetom.⁴⁹ Logar je očetu Antonu in ostalim domačim naročil, naj mu pišejo v italijanščini oz. naj se za prevod vsebine obrnejo na sestrično Minko Bitežnik, saj bo tako z večjo verjetnostjo dobil pisma.⁵⁰ Iz arhivskih dokumentov je razvidno, da mu je cenzura zasegla pisma, v katerih je bilo omenjeno delovanje Posebnega sodišča. Tudi iz tega razloga je zelo verjetno v pisnih več prostora namenil razlaganju svojih občutij.

Iz pisem, pa tudi prošenj za izpustitev, se tako izraža predvsem njegovo psihično trpljenje, a tudi slabo zdravstveno stanje. Teden dni pred aretacijo je namreč prišel z zdravljenjem pri zdravniku, ker si je med smučanjem prehladil želodec. Prepotrebnega zdravljenja v zaporu ni mogel nadaljevati, saj je bil brez vsakršnih finančnih sredstev, potrebnih za preživetje.⁵¹ Težave z želodcem so bile očitno res hude. Vmes je sicer družini pisal, da je nekoliko bolje, a da mu »mineštra, katero dobiva, povzroča preveliko težo«.⁵² Njegovo psihično stanje se je odražalo tudi v stalnem izpadanju las, zato je višjega sodnika Posebnega sodišča prosil, da ga ostrižejo.⁵³

Večkrat je med tem časom zahteval, da mu pojasnijo njegov status in tako vsaj deloma pomirijo njegova tesnobna čustva. Tako je na zaslišanjih kakor tudi v pisnih večkrat naglasil, »da ne ve, iz katerega razloga je sploh pristal v zaporu in se čuti povsem nedolžnega«. Poleg tega je v »tujem Rimu, kjer so dnevi v zaporu tako dolgi, kot zunaj en teden«. Pogrešal je domače in izgubljal upanje v pravično razsodbo in na vrnitev domov. »Spričo tega mu je šlo dostikrat na jok«.⁵⁴ »Že samo nepoznavanje in negotovost glede prihodnosti pa mlademu človeku, kot je on, vzbuja zelo tesnobne občutke«.⁵⁵ Višjega sodnika je tudi večkrat pozval, da mu omogoči družbo drugih zapornikov. Na preiskovalnega sodnika Posebnega sodišča za zaščito države je obenem naslovil več prošenj, v katerih je zahteval obrazložitev in rešitev svojega položaja oz. takojšnjo izpustitev na prostost. Pri tem je navedel več, po njegovem mnenju, utemeljenih razlogov za izpustitev: »[N]ameraval je dokončati Univerzitetni študij na Znanstvenem liceju v Vidmu; že dalj časa ima bolno mater [...]; njegova sestra Karolina potrebuje njegovo pomoč pri šolanju na trgovski šoli v Gorici; njegov oče je ubogi rudar v idrijskem rudniku in le s težavo sam vzdržuje preostale družinske člane.«⁵⁶

V pismu se je Logar skušal prikazati kot »zvestega režimu«, saj je šolskemu nadzorniku predlagal, da ga preselijo na službovanje v notranjost Italije. Obenem je na zaslišanju, 11. 6. 1930, v Rimu izpovedal, da je v njegovi pisni prošnji (31. 5. 1930) pozabil napisati,

49 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Copia di lettera a [Minka Bitežnik], 30. 4. 1930, str. 1.

50 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a Logar Antonio, Roma, 14. 5. 1930, str. 3.

51 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Istanza del detenuto Logar Felice, 26. 4. 1930.

52 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera diretta alla famiglia Logar. Roma, 13.5.1930, str. 3

53 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Roma, 11.6.1930.

54 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Copia di lettera a [Minka Bitežnik], 30.4.1930, str. 1.

55 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a [Zala Bitežnik], 6.5.1930, str. 4.

56 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Istanza del detenuto Logar Felice, 26.4.1930; TSDS, 1931, 760.

»da sicer drži, da že vse od svoje rane mladosti goji antifašistična čustva. Vendar je nato to idejo popolnoma modificiral, kar je dokazal tudi s tem, da je svojega brata Leona spodbudil, da se je pri 15. letih vpisal v organizacijo »Balilla«. Kot mu je pisala sestra Karolina, se je omenjeni brat v maju 1930 v Rimu, udeležil tudi režimske manifestacije *Concorso Dux*. Kot mu je znano, je njegova sestra Karolina vpisana v *Giovane Italiane* v Gorici«. ⁵⁷

Primer Logarjeve družine kaže na to, kako je nasilje policijskih in sodnih organov predstavljalo pomemben dejavnik lokalne družbe (Gerwarth, Horne, 2012). »Malemu človeku« pravzaprav režim ni dopuščal veliko izbire. Vključenost oz. članstvo posameznikov v režimskih organizacijah tako samo po sebi še ne dokazuje tudi ideološkega in političnega soglašanja posameznika z režimom. Kljub pisanju Srečka Logarja v pisnih prošnjah Posebnemu sodišču ne gre verjeti, da je pri njem ali njegovi družini dejansko prišlo do »modifikacije« mišljenja. Gre zgolj za poskus, da bi bil na podlagi dobre karakteristike družinskih članov Srečko izpuščen iz zapor. Navedeno lahko podkrepimo s pismom Leona, ki svojemu bratu med drugim piše: »*Premalo finančnih sredstev, veliko brezposelnih in kljub obilici dela si ne moremo priskrbeti bodočnosti. Od Pulja do Triglava* [op. a. Julijska krajina] *se ljudje soočajo z tragičnimi posledicami svetovne vojne. Vsaka reč ima svoj konec, zato je vržimo se neustrašno v boj in ne obupajmo[...]*« ⁵⁸ Na podlagi pisne korespondence lahko izpostavimo, da je Leon pojav fašizma dojemal predvsem kot posledico oz. rezultat svetovne vojne.

Sodni proces leta 1931

V pismih je Srečko Logar tudi poizvedoval, kako je s pridobitvijo odvetnika. Minko Bitežnik je prosil, naj se pozanima, ali bi ga lahko pred sodiščem zastopal isti odvetnik, kot je Zmaga Krašnao. ⁵⁹ Njegov negotov položaj je skušala rešiti tudi njegova družina. Sestra Nada Bitežnik (25. 7. 1930) ga je tako obvestila, »*da je šel njegov oče h komisarju javne varnosti Oraziju Tortolaniju poizvedovati po razlogih za njegovo aretacijo. Ti so zgolj politični, in da je drugače pošten fant. Komisar je očetu tudi zagotovil, da bo na procesu govoril v njegovo korist. Naročila mu je, naj ne bo vznemirjen in naj v miru počaka na proces, saj se bo vse dobro rešilo.*« ⁶⁰ Preiskovalni sodnik Posebnega sodišča

57 Leon Logar je bil zaradi svoje starosti (15 let) uvrščen med Avantgardiste (*avanguardisti*), ki je zajemala mladostnike, stare med 14 in 18 let. Mladinke so bile v tem obdobju vključene v organizacijo Mlade Italijanke. *Concorso Dux* oz. t. i. *Campi Dux* so bili tipična režimska manifestacija v času fašizma in so se odvijali ob prisotnosti Benita Mussolinija. Najbolj pomembne manifestacije so potekale med letoma 1929 in 1932. O udeležbi brata na manifestaciji Logarju preko dopisnice (Gorica, 6. 5. 1930) piše tudi njegova sestra Draga (ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, d. Riproduzione fotografia di lettera diretta dal Logar alla sorella Logar Carolina. Roma, 9. 5. 1930, str. 2); ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Roma, 11. 6. 1930; (Prim.: Kacin Wohinz 1990, 94–95).

58 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta da certo »Leo« a detenuto Logar Felice (folio n. 584, 11. 6. 1931), str. 1, 3.

59 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a Bitežnik Nada. Roma, 8. 6. 1931, str. 2; ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera detenuto Logar felice a firma Draga. 15. 9. 1930, str. 4.

60 ACS, B. 362, Posizione 67, Copia della lettera a firma »Tua Nada«. Gorizia, 25. 7. 1930.

za zaščito države je nazadnje odobril prošnjo, ki jo je v imenu sina, 10. januarja 1931, naslovil oče Anton Logar. Predlagal je, da ga kot odvetnik na obravnavi pred Posebnim sodiščem zastopa odvetnik Delfido Paglilla.⁶¹

Na preiskovalnega sodnika Posebnega sodišča za zaščito države je Logar, 6. 4. 1931, naslovil tudi pismo, v katerem se izreka za gladovno stavko, ki je trajala je 24 ur, »ker mu nihče ne želi pojasniti njegovega položaja, saj ga že več kot leto in sedem mesecev držijo zaprtega popolnoma nedolžnega. Obenem je zahteval, da ga nemudoma izpustijo na prostost«.⁶² A pri svoji zahtevi ni uspel.

Srečku Logarju so namreč sodili v sklopu t. i. »malega procesa« v Rimu, ki je potekal v četrti avli (*Aula IV*) Posebnega sodišča za zaščito države, in sicer 4. in 5. decembra 1931. Na tem procesu so skupaj sodili tridesetim osebam – od tega jih je devet pripadalo goriški organizaciji, enaindvajset pa tržaški. Za takrat 21-letnega Srečka Logarja je bilo izrečeno, da zaradi mladostnosti ni sodeloval pri odločitvah vodstva organizacije. Dosedili so mu štiri leta zaporne kazni (Kacin-Wohinz, 2008, 172–174; *Aula IV*, 207–208; TSDS, 1931, 752). Le-to je dve leti in pol prestajal v zaporu v Pesaru, nato pa je bil pomiloščen in izpuščen 29. 6. 1932 (TSDS, 1931, 760). Kaznovan je bil tudi s petimi leti policijskega nadzorstva.⁶³ Po izpustitvi iz zapora se je za štiri dni ustavil v Gorici v stanovanju Bogomirja Bitežnika. Slednji mu je povedal, da je »organizacija« v glavnem razbita ter da ima ohranjene kontakte zgolj s Francetom Bevkom. Na tej podlagi se je slednji ob Soči srečal s Srečkom Logarjem. Na sestanku sta se oba strinjala, da je Logar pri oblasteh preveč kompromitiran, da bi nadaljeval s propagandnim delom na Goriškem, zato je najbolje, da pobegne preko meje v Jugoslavijo. Logar je nato italijansko policijo zaprosil, da mu dovoli odhod na dom v Idrijo z izgovorom, da v Gorici ne more več živeti, ker nima sredstev za preživljanje. A v rojstnem kraju je omenjeni ostal samo pet dni, saj je preko Vrsnika pobegnil v Žiri (Jugoslavija). V Ljubljani se je sicer sprva še vključil v organizacijo »Mlada Soča«, nato pa je izgubil stik s TIGR-om.⁶⁴

ZAKLJUČEK

Zapisniki zaslišanj, prošnje za izpustitev in pisma, ki jih je pošiljal in prejemal Srečko Logar, odstirajo različne oblike političnega nasilja, še zlasti v delovanju policijskih organov in sodstva. Prestajanje zaporne kazni v samici, izoliranost od zunanjega sveta, vključno s prepovedjo obiskov in prejemanja časopisov, cenzura pošte in policijsko nadzorstvo tudi po izpustitvi iz zapora so le nekatere oblike nasilja, ki jih je prestala večina političnih zapornikov iz Julijske krajine. Težko je oceniti, koliko posameznikov se je spričo s strani »države generaliziranega nasilja odločalo za tajno politično delovanje«

61 ACS, B. 362, Posizione 67, A.S.E. Il Presidente TSDS. Roma, 10. 1. 1931.

62 ACS, B. 362, Posizione 67, Carceri Giudiziarie di Roma. Istanza, n. 10876 – del detenuto Logar Felice. Roma, 11. 4. 1931.

63 Različne policijske formacije, kazenska zakonodaja in zapor so skupaj z vojsko omogočili obsežen monopol nasilja v rokah države« (Gerwarth, Horne, 2011, 490).

64 ARS-1931, 951, Material o posameznikih L-P, m. Logar Srečko, Zapisnik o informativnem zaslišanju. PLM Idrija, 18. 7. 1958, str. 7.

(Haput, Weinbauer, 2011, 201), saj je bila odločitev posameznikov odvisna od različnih dejavnikov – starosti, vzgoje, družine, pretekle vojne izkušnje, socialnega položaja (npr. brezposelnost), izkušnje v času vključenosti v režimske organizacije. Raziskovanje političnega nasilja v Julijski krajini bi bilo mogoče še poglobiti predvsem s pomočjo arhivskih dokumentov, ki jih hrani Osrednji državni arhiv v Rimu. Predvsem v osebnih mapah (*Casellario Politico Centrale*) tistih, ki so jim sodili pred Posebnim sodiščem za zaščito države, se nahaja arhivsko gradivo (med drugim zasežena osebna korespondenca), ki še zlasti v primeru članov, ki niso bili v vrhu narodnoobrambne organizacije, do sedaj še ni bilo raziskano.

ZAHVALA

Avtor se zahvaljujem Javni agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), ki je v okviru projekta *Oborožena meja. Politično nasilje v severnem Jadranu, 1914–1941* (nosilec: izr. prof. dr. Borut Klabjan) financirala raziskovanje in tako omogočila objavo članka. Hkrati se zahvaljujem tudi *Društvu za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske*, ki mi je posredovalo DVD z reprodukcijo arhivskih dokumentov o I. in II. Tržaškem procesu iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu.

POLITICAL VIOLENCE AND ANTI-FASCIST RESISTANCE ACTIVITIES IN THE VENETIA GIULIA BETWEEN 1927 AND 1931

Miha KOSMAČ

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: miha.kosmac@zrs.upr.si

SUMMARY

The article analyses historical events in Venezia Giulia between 1927 and 1931. The article also presents antifascist operations of individual agents in the Idrija and Cerkno cell and its connections to the “organization of Gorica”, namely in the wider context of political violence in Venezia Giulia in the discussed period. Using records of interrogations of Srečko Logar, kept in the National archive of Rome, we focus on political violence by police and justice organs, and on how the “common man” experienced this violence. The interrogations reveal great psychological and emotional distress that reflected also in the very poor health of a man that was kept for almost two years under strict police control and isolated from the rest of the world. His case shows that there were different forms of violence used by the police and justice system that served the ideological and political objectives of fascism. We can generalize this case to the other members of the organized antifascist resistance in Venezia Giulia, tried by the Special Tribunal for the Defense of the State, that were also exposed to similar forms of violence.

Keywords: Political violence, Fascism, Antifascism, Srečko Logar, Venezia Giulia

VIRI IN LITERATURA

ACS – Archivio Centrale dello Stato

ARS-1931 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (fond 1931).

PANG-764 – Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), Rutar Anton (fond 764).

Albanese, G. (2012): Violence and Political Participation during the Rise of Fascism (1919–1926). V: Albanese, G. & Pergher, R. (ur.): In the society of Fascists: Acclamation, Acquiescence and Agency in Mussolini's Italy. New York, Palgrave Macmillan, 49–68.

Apih, E. (1966): Italia: fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia: (1918–1943). Bari, Laterza.

Bajc, G. (2000): Goriško obdobje Zorka Jelinčiča (1924–1930): kulturno prosvetno in narodnoobrambno delo. V: Rovšek, Ž. & Jejčič Troha, A. (ur.): Zorko Jelinčič: nad prezrtjem in mitom: ob stoletnici rojstva. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije; Tolmin: Planinsko društvo, 79–101.

Bartov, O., Weitz, E. D. (ur.) (2013): The Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands. Bloomington, Indiana University Press.

Bartolini, S. (2008): Fascismo antislavo: il tentativo di »bonifica etnica« al confine nord orientale. Pistoia, ISRPT.

Beltram, V. (2008): Koprski zapori: s poudarkom na političnih zapornikih v obdobju fašistične vladavine: ob 65. obletnici prve osvoboditve političnih zapornikov septembra 1943. Koper, Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov.

Bloxham, D., Gerwarth, R. (ur.) (2011): Political Violence in Twentieth Century Europe. Cambridge, Cambridge University Press.

Bon, S., Di Gianantonio, A., Fragiaco, C., Rossi, M. (2004): Sarà ancora bello: storie di donne della Venezia Giulia tra fascismo, resistenza e dopoguerra = Še bo lušno: zgodbe primorskih žena med fašizmom, odporom in povojnem časom. Gradisca d'Isonzo, Centro Isontino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini.

Dal Pont, A., Leonetti, A., Maiello, P., Zocchi, L. (1961): Aula IV: tutti i processi del Tribunale Speciale fascista. Roma, ANPPIA.

Della Porta, D. (2006): Social Movements, Political Violence, and the State: A Comparative Analysis of Italy and Germany. Cambridge, Cambridge University Press.

Dolenc, E. (2010): Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.

Fonio, C. (2011): Surveillance under Mussolini's regime. *Surveillance & Society*, 9, 1/2, 80–92.

Gentile, E. (2012): Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origins of Totalitarianism. V: Gerwarth, R. & Horne, J. (ur.): War in Peace. Paramilitary Violence after Great War. Oxford, Oxford University Press, 85–103.

Gerwarth, R., Horne, J. (2011): Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917–1923. *The Journal of Modern History*, 83, 3, 489–512.

- Gerwarth, R., Horne, J. (2012):** War in Peace. Paramilitary Violence after Great War. Oxford, Oxford University Press.
- Haput, H. G., Weinbauer, K. (2011):** Terrorism and the state. V: Bloxham, D., Gerwarth, R. (ur.): Political Violence in Twentieth Century Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 176–209.
- Jelinčič, Z. (1960):** Ob 30-letnici strelav v Bazovici: nastanek in razvoj podtalne dejavnosti primorskega antifašističnega gibanja. Jadranski koledar. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 45–54.
- Jelinčič, Z. (1994):** Pod svinčenim nebom: spomini tigrovskega voditelja. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Jevnikar, M. (ur.) (1974):** Primorski slovenski biografski leksikon. Knj. 2: Kacin-Pirjevec. Gorica, Goriška Mohorjeva družba 1982–1985.
- Kacin Wohinz, M. (1972):** Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Maribor, Založba obzorja in Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1977):** Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev: 1921–1928. Koper, Lipa; Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova Revija.
- Kacin Wohinz, M., Verginella, M. (2008):** Primorski upor fašizmu: 1920–1941. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.
- Kalc, A. (2012):** Uvodna beseda. V: Žerjal, D.: Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama. [S. l.], Društvo TIGR, 9–20.
- Kershaw, I. (2005):** War and Political Violence in Twentieth-Century Europe. Contemporary European History, 14, 1, 107–123.
- Kershaw, I. (2015):** To hell and back: Europe, 1914–1949. London, Penguin Books.
- Koler, L. (1964):** Delo partijske mladine med obema vojnama. Idrijski razgledi, IX, 1, 34–35; 1964, IX, 1, 45–47;
1965, X, 1, 5–9; 1965, X, 3, 109–113; 1965, X, 4, 134–141;
1966, XI, 1, 10–17; 1966, XI, 2, 32–37; 1966, XI, 3, 55–62; 1966, XI, 4, 80–90;
1969, XIV, 3, 152–169.
- Koncilijski, Ž. (2015):** Politično sodstvo: sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah, (Zbirka Razpoznavanja, 26). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Mosse, G. L. (1991):** Fallen soldiers: reshaping the memory of the world wars. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Newman, B. (1944):** Balkan Background. London, R. Hale.
- Pelikan, E. (2002):** Govorica nasilja v Julijski krajini v letih 1918–1945. Acta Histriae 10, 2, 443–454.
- Pirjevec, J. (1981):** Bazovica 1930. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 21, 157–166.
- Primorac, I. (2005):** Kaj je terorizem? V: Primorac, I. (ur.): Terorizem: filozofska vprašanja. Ljubljana, Krtina, 47–48.

- Roselli, F. (1985):** Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato (TSDS). [5]: Decisioni emesse nel 1931. Roma, Ministero della difesa, Stato maggiore dell'esercito – Ufficio storico.
- Rožac Darovec, V. (2006):** Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. *Acta Histriae*, 14, 2, 447–467.
- Rutar, T. (1975):** Kratek pregled delovanja ilegalne organizacije TIGR na Tolminskem 1927–1940: polilegalno protifašistično udejstvovanje. *Tolminski zbornik*, 315–361.
- Schivelbusch, W. (2001):** The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery. New York, Metropolitan Books.
- Španger, V. (2014):** Bazoviški spomenik: pričevanje. Koper, Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske (2. ponatis).
- Uršič, I. (1993):** Zapuščina Antona Rutarja. *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 1/2, 128–129.
- Verrocchio, A. (2003):** Il Tribunale Speciale a Gorizia. Il processo Bregant (1928–1929). V: Puppini, M., Verginella, M. & Verrocchio, A.: Dal processo Zaniboni al processo Tomažič: il tribunale di Mussolini e il confine orientale: (1927–1941). Udine, Gaspari, 59–101.
- Verginella, M. (2003):** Il processo Tomažič. V: Puppini, M., Verginella, M. & Verrocchio, A.: Dal processo Zaniboni al processo Tomažič: il tribunale di Mussolini e il confine orientale: (1927–1941). Udine, Gaspari, 103–131.
- Verginella, M. (2009):** Meja drugih: primorsko vprašanje in slovenski spomin. Ljubljana, Modrijan.
- Verginella, M. (2011):** Antislavismo, razzismo di frontiera? *Aut Aut: rivista bimestrale fondata da Enzo Paci, nuova serie*, 349, 30–49.
- Vinci, A. M. (2004):** Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 44, 1, 27–39.
- Vinci, A. M. (2011):** Sentinelle della patria: Il fascismo al confine orientale: 1918–1941. Roma – Bari, Laterza.
- Visintin, A. (2000):** L'Italia a Trieste: l'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918–1919. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia; Gorizia, Libreria editrice Goriziana.
- Žerjal, D. (2012):** Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama. [S. l.], Društvo TIGR.

»DELL'ITALIA NEI CONFINI / SON RIFATTI GLI ITALIANI«.
ITALIJANSKI FAŠIZEM IN NJEGOV KONCEPT *ITALIANITÀ*

Matic BATIČ

Znanstveno raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: matic.batic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Razprava podaja podobo italijanskosti, kot jo je razvila ideologija italijanskega fašizma, ter politiko njenega praktičnega uveljavljanja. Koncept je predstavljen predvsem s pomočjo nekaterih fašističnih ideoloških besedil ter relevantne sekundarne literature. Preko primerjave značilnosti fašistične italianità s prejšnjo tradicijo nacionalizma skuša razprava podati odgovor na vprašanje o prelomih in kontinuitetah, ki zaznamujejo prehod od liberalnega do fašističnega koncepta. Ugotavlja, da je fašizem oblikoval lastni nacionalni model, ki ga ne moremo razumeti le kot skrajno obliko prejšnjega nacionalizma.

Ključne besede: fašizem, italianità, nacionalizem, Benito Mussolini, mit, antropološka revolucija

»DELL'ITALIA NEI CONFINI / SON RIFATTI GLI ITALIANI«
IL FASCISMO ITALIANO E IL SUO CONCETTO DI *ITALIANITÀ*

SINTESI

La ricerca vuole illustrare l'immagine dell'italianità, com'è stata sviluppata dall'ideologia fascista italiana, e del suo incrementamento pratico. Il concetto è rappresentato soprattutto con l'ausilio di alcuni testi della ideologia fascista e della letteratura secondaria. Lo studio cercherà, a travesto il confronto delle caratteristiche dell'italianità fascista con la precedente tradizione nazionalista, di dare una risposta alla questione sulle rotture e sulle continuità che influenzano il passaggio dal concetto liberale a quello fascista. Lo studio conclude che il fascismo formò un proprio modello nazionale che non può essere trattato soltanto come forma estrema del nazionalismo precedente.

Parole chiave: fascismo, italianità, nazionalismo, Benito Mussolini, mito, rivoluzione antropologica

UVOD¹

Italijanska referenčna enciklopedija *Treccani* definira italijanskost kot »l'essere conforme a ciò che si considera peculiarmente italiano o proprio degli Italiani nella lingua, nell'indole, nel costume, nella cultura, nella civiltà, e sim.« (Treccani, 2016). Italijanskost je sledeč definiciji torej značilnost vsakega Italijana, biti Italijan pa ustreza določenemu človeškemu prototipu, ki ga lahko objektivno opredelimo ter posledično sklepamo, kdo temu idealu ustreza, kdo pa ne. Glede na sedANJI družbeno-politični kontekst ne moremo reči, da je definicija napačna. Opozoriti pa moramo, da popolnoma zanemarja zgodovinskost samega italijanskega naroda in posledično tudi italijanskosti. Noben narod ni nespremenljiva stvarnost, v narodih ne smemo videti substančnih ter trajnih skupnosti, ker tak pogled vodi v reifikacijo naroda (Brubaker, 1996, 21). Ne da bi se spuščali v razpravo med modernizmom, etnosimbolizmom in drugimi šolami, ki različno razumejo in razlagajo sam koncept naroda oz. njegovo formiranje,² lahko rečemo, da prevladujoči znanstveni konsenz ugotavlja, da so narodi zgodovinsko spreminjajoč se pojav.

Iz tega sledi, da koncept temeljnih značilnosti, ki naj bi določale pripadnost nekemu narodu, ni mogel nastati le kot čisto deskriptiven opis stvarnosti, temveč je vsaj do neke mere služil tudi kot kulturni oz. identifikacijski model, preko katerega so se narodi v sodobnem pomenu besede šele oblikovali. V pričujoči razpravi bom skušal predstaviti, kako je koncept *italianità* razumela ter udejanjala fašistična ideologija. Spričo vpetosti koncepta naroda in temeljnih narodnih značilnosti v zgodovinski kontekst raziskovanje fašistične *italianità* istočasno sproža vprašanje o kontinuiteti in prelomih, ki povezujejo oz. ločujejo fašistično obdobje od dotedanjega italijanskega razvoja. Posebno v slovenski kolektivni zavesti je fašizem pogosto razumljen kot najskrajnejša oblika veliko starejšega italijanskega nacionalizma.³ V italijanskem zgodovinopisju je nasprotno že dolgo prisotna teza, ki jo je prvi jasno utemeljil liberalni filozof Benedetto Croce (1866–1952),⁴ da predstavlja fašizem nekakšno parentezo v nacionalnem in državnem razvoju Italije.⁵

1 Za pregled prve verzije te razprave in številne nasvete se iskreno zahvaljujem dr. Borutu Klabjanu ter dr. Egonu Pelikanu.

2 Več o prevladujočih teorijah nacionalnosti in nacionalizma prim. Smith, 2001; prim. tudi Breuilly, 2013.

3 Pri tem je treba pripomniti, da so bili Slovenci izpostavljeni nasilju t. i. obmejnega fašizma (*fascismo di confine*), ki se je oblikoval v specifičnih razmerah na italijanski vzhodni meji po 1. svetovni vojni. Več o tem prim. Vinci, 2004. Kljub temu o bistvenih razlikah v primerjavi s splošno fašistično nacionalno politiko ne moremo govoriti, kar postane jasno, če primerjamo vsaj v grobih potezah podobne raznarodovalne ukrepe na Južnem Tirolskem. Več o tem prim. Steininger, 2003.

4 Croce je leta 1928 objavil delo *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, v katerem je podal odločno obrambo liberalnega projekta italijanske države. Sledeč hegeljanskemu konceptu napredka je trdil, da lahko skozi razvoj liberalne Italije sledimo delovanju racionalnega duha zgodovine. Krizo italijanske družbe in začetne klice kasnejšega fašizma je zaznal predvsem v razmahu iracionalnih duhovnih gibanj, ki so doživela velik vzpon na prelomu med 19. in 20. stoletjem ter vplivu 1. svetovne vojne (Duggan, 2008, 153–154).

5 Vprašanje ne zadeva le italijanske zgodovine, temveč pojav fašizma po vsej Evropi. Imamo pri tem opravka z absolutnim prelomom z dotedanjo razsvetljsko tradicijo, ki je temeljila na razumu ter suverenosti ljudstva? Nekateri avtorji trdijo, da fašizem v svojih številnih različicah ne predstavlja preloma z razsvetljsko dediščino, temveč je rezultat njene druge plati, katere začetke lahko prav tako iščemo v času razsvetljenstva in francoske revolucije. Francoski filozof Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) je namreč razvil koncept t. i.

Fašizem naj bi bil torej slepa ulica, z njegovim propadom pa se je italijanska družba in država vrnila na pot, ki jo je začrtala demokratična revolucija *risorgimento*. Drugi avtorji nasprotno izpostavljajo poteze kontinuitete med razvojem v liberalni Italiji in kasnejšim fašističnim sistemom.⁶ Vprašanje skratka zadeva razmerje med prejšnjim italijanskim nacionalizmom v liberalni Italiji in fašističnim obdobjem. Lahko govorimo o specifičnem fašističnem konceptu nacije in nacionalizma ali le o nadaljevanju oz. stopnjevanju prejšnjega nacionalizma? Iz tega razloga se prvi del razprave posveča shematični predstavitvi razvoja koncepta italijanskosti do pojava fašizma, drugi pa predstavlja fašistični model ter nekatere aspekte njegovega praktičnega uveljavljanja.

ITALIANITÀ OD DANTEJA DO ZAČETKA 20. STOLETJA

Kdaj sploh lahko začnemo govoriti o italijanskosti ter kaj je ta koncept skozi zgodovino pravzaprav pomenil sodobnikom? Gualtiero Boaglio, ki je sistematično raziskoval razvoj koncepta, poudarja, da slednji nikakor ni bil vedno jasen in enopomenski. Njegovo zgodovino in uporabo lahko zares razumemo šele preko poznavanje širšega zgodovinskega konteksta, v katerem se le-ta pojavlja. Ker zgodovino Italije po propadu Rimskega imperija zaznamuje predvsem politična razdrobljenost oz. prisotnost številnih medsebojno nasprotujočih si centrov politične moči, državna oblast ni mogla odločilno prispevati k formiranju italijanskega naroda ter koncepta italijanskosti. Odločilno vlogo je pri tem odigral predvsem jezik (Boaglio, 2008, 298–299).

Po rimskih časih, kjer lahko naletimo na prve predstave o Italiji v Vergilijevem pesništvu, segajo prvi zametki predstave o Italiji, Italijanah ter posledično italijanskosti v srednji vek. Ideje o kulturni pripadnosti *italianità* tedaj izražajo npr. nekatera dela Dantega Alighierija⁷ (1265–1321), Francesca Petrarce (1304–1374) in Niccolòja Machiavellija (1469–1527) (Boaglio, 2008, 93–99). Pri vseh omenjenih avtorjih najdemo do določene mere artikulirano predstavo o kulturni pripadnosti *italianità*. Izstopa prepričanje o kulturni in geografski superiornosti Italije, kar je kasnejši nacionalizem s pridom izkoriščal. Ne glede na to pri omenjenih avtorjih še ne moremo govoriti o konceptu narodnosti v

»generalne volje« ljudstva, ki so ga nato skušali vzpostaviti jakobinci. Kontroveržno trditev, da predstavlja italijanski fašizem nadaljevanje te dediščine, je zagovarjal Renzo De Felice (De Felice, 1982, 24–34; 40–41).

6 Mednje sodijo tako avtorji, ki so na fašizem gledali pozitivno, kot tudi njegovi nasprotniki. Zgodovinar Gioacchino Volpe (1876–1971) je v odgovor Croceju trdil, da je fašizem zrasel prav iz najboljše dediščine *risorgimento*. Med prve kritike sodita Gaetano Salvemini (1873–1957) ter Emilio Lussu (1890–1975); slednji je zapisal, da je fašizem naraven produkt italijanske civilizacije oz. njenega bolezenskega stanja (Bosworth, 1998, 45–46). Marksistično zgodovinopisje je fašizem razumelo kot obrambni mehanizem buržoaznega družbenega reda pred revolucijo proletariata, zato ni priznavalo fašističnega sistema kot resnično revolucionarnega oz. prelomnega (De Felice, 1970, 50–72).

7 V *Božanski komediji* se Italija pojavlja kot »giardin de l'imperio« (Purgatorio VI, 105) in kot »bel paese là dove 'l si suona« (Inferno XXXIII, 80). Označitev Italije je torej geografsko-politična ter lingvistična. V svojem manj poznanem delu *De vulgari eloquentia* pa Dante razume Italijo ter njene prebivalce kot geografsko, jezikovno in etnično celoto, zato definira Italijane kot »natio« in »gens«. V sicer latinsko pisanem delu se je zavzel za uporabo vernakularja v literaturi ter izpostavil duhovno enotnost Italije, ki jo zagotavlja inteligenca (Leersen, 2006, 54; Boaglio, 2008, 94).

modernem pomenu besede (Kohn, 1960, 92–93; 128–129). Šele na začetku 19. stoletja iz kulturnega nastane tudi politični mit. Prepričanje o pripadnosti italijanski kulturi tedaj postane tudi politični projekt, saj nekateri misleci iz njega izpeljejo politični program osvoboditve, združitve in prenovitve italijanskega naroda, kar naj bi dosegli preko politične neodvisnosti (Gentile, 2009, 19).

Družbeno-politično klimo v Italiji po obdobju napoleonskih vojn zaznamujejo obnovitev absolutizma, prisotnost tujih dinastij (Burboni, Habsburžani), razkosanost na številne državnice, pa tudi neuspeh karbonarstva ter sledeče represalije absolutističnih oblasti. Odločilno vlogo v italijanskem nacionalističnem gibanju je odigrala majhna skupina intelektualcev, ki je želela sprožiti nacionalno »prebujenje« med številne državnice razkosanega prebivalstva ter ustvariti enotno in neodvisno Italijo. Z nacionalno idejo je bila neločljivo povezana tudi zahteva po modernizaciji tradicionalne fevdalne italijanske družbe (Milza, 2012, 567–570). Tedanji italijanski narodni značaj so nacionalisti razumeli kot izrazito pomanjkljivega. Zaradi stoletij zatiranja in zaostalosti naj bi zdrsnil v hudo moralno krizo, ki ga je popolnoma odrezala od sodobnih civilizacijskih tokov. Nacionalno gibanje je zato videlo potrebo po temeljiti regeneraciji italijanskega značaja, po novi *italianità*, ki naj bi bila nujna za oblikovanje resnične italijanske nacije (Gentile, 2003, 234–235).

A kako je sploh mogoče temeljito preoblikovati značaj naroda? Kaj je pravzaprav narod, kaj ga bistveno določa? Objektivni »sestavni deli« nekega naroda, kot jih nacionalisti običajno razumejo, se pravi jezik, tradicije ter običaji, religija in nacionalno ozemlje po mnenju prvih italijanskih nacionalistov še niso dovolj za nastanek prave nacije. Neapeljski pravnik Pasquale Stanislao Mancini (1817–1888)⁸ je izhajajoč iz Mazzinijeve misli takole opredelil njihovo vlogo:

Ti elementi so kot inertna materija, zmožna življenja, a brez življenjske iskre. Vitalni duh, božanski dosežek oživljanja nacije, princip njene vidne eksistence ... je zavedanje nacionalnosti [...] Najdite še toliko materialnih in zunanjih skupnih značilnosti med skupino ljudi. Kljub temu ti ne bodo nikoli sestavljali nacije brez moralne enotnosti istega načina mišljenja, brez prevladujoče ideje, ki dela družbo to, kar je ... (citat po Gentile, 2009, 25).

Italianità nacionalizma *risorgimenta* torej prvenstveno ni bila nekaj naravnega in večnega. Zato tudi ni temeljila na izključno rasni oz. etnični osnovi. Tedanji nacionalizem je gotovo priznaval »realije«, kot so lingvistična enotnost, skupna kultura in običaji, religija itd., a vse to še ni bilo dovolj za resnično nacijo. Zanj je bila potrebna še duhovna komponenta oz. prepričanje o skupni preteklosti in pripadnosti, ki se je razvilo skozi zgodovinski proces. Šele to naj bi ostalim gradnikom dalo njihovo vitalno moč pri

8 V Avellinu rojeni Mancini je odigral pomembno vlogo v procesu združevanja Italije. Kot zagovornik liberalnih idej je bil prisiljen emigrirati iz reakcionarnega Kraljestva dveh Sicilij v Piemont, kjer je kmalu prevzel pomembne politične funkcije. Sodeloval je pri združevanju Italije, leta 1876, ko je oblast prevzela t. i. *Levica*, je prevzel funkcijo ministra za pravosodje, kasneje pa je postal tudi zunanji minister. Mednarodno je bil priznan kot strokovnjak za mednarodno pravo in arbitražo (Treccani, 2007).

gradnji nacije. Slednja je torej bila rezultat zgodovinskega procesa, ki svoj vrh dosega z združitvijo vsega naroda v neodvisno državo (Gentile, 2009, 30–31).

Bistven del ideologije mislecev *risorgimenta* je bilo spajanje nacionalnih idej z modernimi ideali svobode in napredka.⁹ Novonastala italijanska nacionalna država, za katero so se zavzemali, je bila razumljena kot nujna zveza med narodom in svobodo – nacionalna država naj bi tako postala nacija svobodnih in pred zakonom enakih državljanov, ki bodo osvobojeni vseh ostankov političnega in duhovnega zatiranja. Hkrati pa je bila politična svoboda razumljena kot nujen pogoj za razvoj ustrezne nacionalne zavesti. Le svobodni državljani bi namreč lahko razvili resničen občutek pripadnosti in povezanosti, ki je bistvena značilnost prave nacije. V tem smislu moramo razumeti znani rek piemontskega politika Massima d'Azeglia (1798–1866): »L'Italia è fatta. Restano da fare gli italiani.« (Gentile, 2009, 20–22).

ITALIJANSKE AVANTGARDE IN MODERNISTIČNI NACIONALIZEM

Neuspeh idej o radikalni preobrazbi naroda oz. nujnost kompromisa z liberalno monarhijo, pod zastavo katere je Italijansko kraljestvo nato dejansko nastalo, je že ob samem začetku nove države povzročilo določeno napetost. Nezmožnost novonastale države, da si zagotovi enakovreden status v koncertu velesil¹⁰ ter velike družbene spremembe povezane z modernizacijo so na prelomu stoletij nezadovoljstvo še zaostrile. Mladi nacionalistični intelektualci so zato brezkompromisno zavračali liberalno Italijo ter politično hegemonijo Giolittijevih liberalcev, t.i. »giolittismo.«¹¹ Ne glede na pogosto radikalne medsebojne razlike, jim je bila skupna zahteva po radikalnem prelomu, iz katerega bo lahko vstala nova Italija z novimi Italijani (Gentile, 2003, 29).

Britanski zgodovinar Roger Griffin je prepričljivo pokazal tesno povezanost med evropskim modernizmom in fašistično ideologijo (Griffin, 2007). Za celostno poznavanje fašističnega razumevanja nacionalnosti je zato poleg dediščine 19. stoletja potrebno upoštevati tudi vplive italijanskih avantgardnih gibanj na začetku 20. stoletja. Izmed slednjih moramo izpostaviti predvsem futuristično gibanje ter krog intelektualcev, ki so se zbirali okrog revije *La Voce*. Sam Mussolini je tako privatno priznal, da je srečanje z *La Voce* zanj predstavljalo pravo razodetje, ki je potrdilo prepričanje o njegovem poslanstvu.¹² Še

9 Predstavljene ideje se najjasneje izražajo v misli Giuseppeja Mazzinija (1805–1872). Za Mazzinija je združitev Italije predstavljala sredstvo za uresničitev od Boga danega poslanstva italijanskega ljudstva. Slednje naj bi preko duhovne in politične revolucije doseglo razvoj vseh svojih duhovnih moči v obliki nekakšne demokratične teokracije (Gentile 2003, 47–48).

10 Italijanske nacionaliste je bolel predvsem poraz v vojni proti Abesiniji (predvsem katastrofalen poraz v bitki pri Aduii) v letih 1895–1896, saj je bil poraz proti afriškim »barbarom« za evropsko silo še posebno sramoten.

11 Giovanni Giolitti (1842–1928) je s krajšimi presledki vodil vladno vse od 1903 do 1914. Čeprav so njegove vlade poskrbele za precejšnjo modernizacijo ter sprejele osnove socialne zakonodaje, se je obdobje njegovega vladanja v zgodovinski spomin zapisalo predvsem kot čas kompromisarstva, korupcije in volilnih prevar. Za Giolittijevo Italijo se je zato uveljavil posmehljiv izraz »Italietta« (Mack Smith, 1997, 199).

12 Podrobno o vplivu revije na Mussolinija prim. Gentile, 1976; več o reviji in njeni usmeritvi prim. Gentile, 2003, 27–41.

bolj odkrito pa je priznal svoj dolg futurizmu: »Ora, io formalmente dichiaro che, senza futurismo, non vi sarebbe stata rivoluzione fascista.« (Gentile, 2003, 41).

Tako futuriste kot tudi »vociane«¹³ je kljub razlikam združevalo več skupnih značilnosti, predvsem popolna vpetost v čutenje moderne dobe ter iskanje odgovorov na njene izzive. Obe skupini sta bili tudi tesno vpeti v nacionalistično čutenje. Hitro spreminjajoče se družbene razmere so nacionalistične intelektualce na začetku 20. stoletja postavile pred težko nalogo. Kakšen naj bo moderni narod, da bo znal odgovoriti na nove zahteve časa? Italijanski zgodovinar Emilio Gentile pravi, da lahko najpomembnejšo skupno točko obeh »gibanj« iščemo prav v t. i. modernističnem nacionalizmu. Tega pojma ne smemo razumeti kot ideološko koherentno gibanje, temveč bolj kot določeno senzibilnost oz. način doživljanja sveta. Njegova bistvena lastnost je pozitiven odnos do modernosti ter družbenih sprememb, ki jih je le-ta prinesla. Modernizacija je bila razumljena kot odprtje nove dimenzije v človeškem razvoju, ki lahko narodom omogoči nove možnosti razvoja. Modernistični nacionalizem je v procesih modernosti videl pravo eksplozijo človeške energije ter doslej nedežet preskok v zgodovini človeške civilizacije (Gentile, 2003, 45–46).

Moderno čutenje se je povezovalo z izrazito palingenetično klimo, ki je ob prelomu stoletja zavladala v Italiji. Slednja je bila predvsem posledica neuspeha liberalnega projekta, ki od združitve Italije ni uspel izpeljati temeljite duhovne in socialne transformacije ter posledično navezati Italijane na novo državo. Zanj je značilna radikalna zahteva po prelomu z obstoječim dekadentnim stanjem, ki naj bi ga presegli s kulturno in politično revolucijo (Griffin, 2007, 196–197). Za zahtevano radikalno prenovu pa ni bilo potrebno le prevzete novih tehnoloških oz. ekonomskih pridobitev moderne, temveč radikalna »karakterna« transformacija. Italijanska nacija naj bi se znebila svojih zastarelih navad in omejitev, ki so bile rezultat stoletnega suženjstva, ter prevzela resnično moderno zavest¹⁴ (Gentile, 2003, 45–46).

Posebno pozitiven odnos do modernosti, ki se povezuje z zavračanjem vsega tradicionalnega, je značilen za futuristično umetniško gibanje. Futurizem je širši javnosti poznan predvsem po idejah, ki jih je *Manifesto del Futurismo* leta 1909¹⁵ razvil Italijan Filippo Tommaso Marinetti (1876–1944). V njem je predstavil novo estetsko filozofijo, ki naj bi ustrezala moderni dobi. Marinettijeva vizija izstopa po radikalnem zavračanju preteklosti ter navduševanju nad značilnostmi moderne: industrializacijo, nasiljem, hitrostjo, mladostjo, tehniko itd. (Vaupotič, 2013, 4). Radikalen prelom s preteklostjo najbolje

13 Sodelavci revije *La Voce* so predstavljali ideološko heterogeno skupino. Podrobno o firenškem intelektualnem miljeu in njegovem vplivu na fašistično ideologijo prim. Adamson, 1993.

14 Palingenetično pričakovanje radikalnega preloma ter izoblikovanja nove civilizacije je v pogrebnem govoru Giosuèju Carducci (1835–1907) jasno izrazil vodilni pesnik liberalne Italije Gabriele D'Annunzio (1863–1938): »Tukaj je nov svet, tukaj je božanska komedija novih preobrazb, neverjetna količina duhovne energije, ki bo kmalu izbruhnila iz nereda ter se oblikovala v neznane oblike lepote [...] In povsod spopad za trge, spopad za bogastvo prinaša nevarnost vojaških spopadov [...] cel svet se napenja kot lok, ki je pripravljen izstreliti puščico.« (citat po Griffin, 2007, 199).

15 Marinetti je manifest sicer napisal že jeseni 1908, januarja 1909 je bil nato prvič objavljen kot predgovor Marinettijeve pesniški zbirki, februarja istega leta pa še v francoskem listu *Le Figaro* (Erjavec, 2009, 78).

predstavlja Marinettijeva zahteva po radikalnem prelomu z meščansko kulturno tradicijo. Manifest zato zahteva uničenje njenih paradigmatičnih »lieux de mémoire«¹⁶ – muzejev, knjižnic in drugih kulturnih institucij. Na ruševinah slednjih naj bi nato zrasla povsem nova moderna umetnost (Kuon, 2003, 258).

Čeprav je bil futurizem prvotno internacionalno usmerjen, je Marinettijevo gibanje kmalu opustilo svoje mednarodne stike in sprejelo zahtevo po kulturnem nacionalizmu, po 1. svetovni vojni pa se kmalu tudi povsem približalo fašizmu.¹⁷ Italijanska umetnost bi se morala podvreči kulturni revoluciji, da bi umetniška dela lahko bila resnično prepojena z *italianità*. Marinetti je 1923 Mussoliniju izročil manifest o obrambi italijanskosti, v katerem je izrazil upanje, da bo vlada pomagala mladim umetnikom pri obnovitvi italijanske kulturne superiornosti (Cannistraro, 1972, 119–120). Zahteve po radikalni karakterni preobrazbi, ki so zelo podobne kasnejšim fašističnim zahtevam, je italijansko futuristično gibanje izražalo že med 1. svetovno vojno. Italijani naj bi se znebili svojih negativnih starih navad in značilnosti. Revija *L'Italia futurista* je mednje uvrstila lastnosti kot so »mediocrità«, »vigliacheria«, »tradizionalismo«, »positivismo«, »burocrazia«, »timidezza«, »autoritarismo«, »pacioneria«, »egoismo«, »astuzia« ipd. (Kuon, 2003, 259). Vse to naj bi odpravila predvsem vojna, »sola igiene del mondo,« kot jo opredeljuje futuristični manifest. Po zmagi nad napačno samopodobo, naj bi se končno pokazala prava italijanska narava, ki raste iz same idealne italijanske zemlje, ki je »paese perfetto: dove esistono tutti i climi, dove il terreno ha tutte le pendenze, dove la vegetazione produce l'edelveis e la banana [...] (citat po Kuon, 2003, 263).

Ne glede na številne očitne podobnosti med modernističnimi gibanji na začetku 20. stoletja in kasnejšim fašizmom prvih ne smemo preprosto razumeti kot nekakšna proto-fašistična gibanja. Prav tako velike kot podobnosti so bile namreč tudi razlike. Celo futurizem, katerega vodilni predstavniki so se v veliki meri sčasoma res pridružili fašistični stranki in v novem režimu dosegli tudi pomembne položaje, je bil v nemirnem obdobju po koncu 1. svetovne vojne odprt tudi proti skrajni levi oz. boljševiski Rusiji (Grdina, 2006, 258). Za razumevanje bodočega fašizma je pomembno predvsem intelektualno ozračje, v katerem so živeli in odraščali njegovi kasnejši voditelji in pripadniki.

FAŠIZEM IN *ITALIANITÀ*

Fašistično gibanje se je izoblikovalo v kriznem obdobju po 1. svetovni vojni, ko so Italijo pretresali delavski nemiri (t.i. *biennio rosso*) in nacionalistično vrenje zaradi domnevno »pohabljenе zmage«.¹⁸ Izpostaviti pa moramo tudi veliko razočaranje številnih

16 Podrobno o pomenu paradigmatičnih krajev spomina prim. Nora, 1998.

17 Pregled razvoja futurističnega gibanja s posebnim ozirom na njegovo sodelovanje v fašističnem projektu prim. v Berghaus, 1995.

18 Podrobneje o kriznih razmerah v povojni Italiji prim. Milza, 2012, 704–717. Razumevanje zgodovinskega konteksta, v katerem se izoblikuje določeno politično gibanje s svojo lastno ideologijo je bistveno, ker se ideje in mentalitete ne »sprehajajo« prosto po svetu. Za razumevanje fašističnega razumevanja nacije je torej potrebno upoštevati zgodovinske okoliščine in procese, v katerih se je fašistično gibanje rodilo, ter interakcije s splošnim duhovnim stanjem v Italiji na začetku 20. stoletja.

idealističnih italijanskih nacionalistov, ki so pričakovali, da bo vojna skladno s predvojnimi pričakovanji prerodila in povezala Italijane v pravo nacijo. V tem naelektrenem ozračju je Benito Mussolini (1883–1945) 23. marca 1919 v Milanu ustanovil gibanje *Fasci di combattimento*, ki je v prihodnjih letih doživelo silovit vzpon (Duggan, 2013, 1–22).

V fašizmu so našli svoje domovanje številni elementi predvojne nacionalistične ideologije.¹⁹ Kljub temu bi bilo narobe fašizem označiti kot golo nadaljevanje italijanskega nacionalizma 19. stoletja, saj je gibanje prejšnje ideje deloma preoblikovalo, deloma pa vključilo v novo izvirno sintezo. Emilio Gentile trdi, da lahko v fašistični nacionalni misli najdemo ideje o superiornosti naroda in njegovega poslanstva, mit o nacionalni regeneraciji ter mit o zmagi nad izzivom moderne, kar so predstave, ki so odločilno vlogo odigrale že v starejšem nacionalizmu. Kar manjka, je bistvena sestavina nacionalnega mita *risorgimenta* – prepričanje o povezanosti med nacionalno idejo in svobodo oz. emancipacijo kot jo je razumela liberalna misel. Čeprav je fašizem tako vsaj retorično nadaljeval tradicijo *risorgimenta*,²⁰ je odstranil njegovo bistvo. Skladno s tem je odpadla tudi ideja o miroljubni koeksistenci med nacionalnimi državami (Gentile, 2009, 143–145).

Fašistični nacionalizem v začetku ni imel jasno definirane zgodovinske ali sociološke teorije o naciji, temveč je izhajal iz eksistencialnih izkušenj, ki so prevladovala v predvojni in vojni Italiji. Številni bodoči pripadniki fašističnega gibanja so navdušeno sodelovali v vojnem naporu, prepričani, da so del velikega palingenetičnega dogodka, ki bo ustvaril nov tip italijanske nacije. Zmaga v vojni je te občutke le potrdila. Giuseppe Bottai (1895–1959) je tako dejal, da naj bi se v jarkih prve svetovne vojne zgodila »italijanska revolucija«, ki naj bi uničila liberalno meščansko Italijo ter ustvarila nove, trdnejše Italijane (Gentile, 2001, 38–39). Mussolini pa je leta 1922 izjavil: »Ustvarili smo lasten mit. Mit je vera, strast. Ni potrebno, da predstavlja realnost. Je realnost v smislu, da je spodbuda, da je upanje, da je vera in pogum. Naš mit je nacija, naš mit je veličina nacije. [...]« (Mussolini, 1954, 214). Kot politični mit²¹ nacija ni bila razumljena kot nespremenljivo naravno dejstvo, temveč kot nedokončan proces, ki je odpiral pot in hkrati zahteval radikalno preoblikovanje italijanskega značaja.

19 Simptomatično je ravnanje Luigija Federzonija (1878–1967) in drugih nacionalističnih politikov in intelektualcev zbranih okrog stranke Partito Nazionalista, ki se je 1923 združila s Partito Nazionale Fascista, njeni najpomembnejši člani pa so zasedali visoke funkcije v fašističnem režimu.

20 Sklicevanje na tradicijo *risorgimenta* sicer še zdaleč ni bilo zgolj retorično sredstvo. Številni skvadrsti in njihovi lokalni *rasi* so iskreno verjeli, da nadaljujejo oz. dokončujejo delo Mazzinija in Garibaldija. Italo Balbo (1896–1940), tedaj *ras* v Ferrari, je npr. diplomiral iz Mazzinijeve ekonomske in socialne misli. Za »mazzinijanca« se je opredeljeval tudi Dino Grandi (1895–1988), ki je začel kot vodja skvadrstov v Bolgini (Duggan 2013, 51).

21 Koncept mita, kot ga je razumel fašizem, moramo nekoliko podrobneje pojasniti. Pod tem pojmom si v tem kontekstu namreč ne smemo predstavljati mita v običajnem pomenu besede; t. j. kot pripoved o zgradbi ali nastanku sveta, v kateri nastopajo bogovi, kozmične naravne sile, in druge nezgodovinske osebe (Goljavšček, 1993, 162). Fašistični koncept mita je temeljil na idejah francoskega sindikalističnega misleca Georgesa Sorela, za katerega je bil mit preprosto živo prepričanje, ki lahko služi kot mobilizacijsko in legitimacijsko sredstvo določene družbene skupine oz. njenih političnih ciljev (Kolakowski, 2005, 475–491; Jennings, 1985). Podrobno o povezavah med Sorelovo mislijo in fašizmom prim. Sternhell et al., 1999.

Romanità kot paradigmatična značilnost fašistične italianità

Temeljni fašistični mit je predstavljala t. i. *romanità* oz. rimskosti. Sklicevanje na dediščino rimskega imperija samo po sebi ni predstavljalo novosti, saj je slednja vse od srednjega veka pogosto služila kot vir politične in kulturne legitimacije. V času razsvetljenstva se je razvila predstava o Rimu kot nosilcu univerzalne civilizacijske naloge. Kot tako jo je v Italiji sprejel Mazzini – novoustanovljena Italija naj bi kot naslednica starega Rima prinesla novo civilizacijsko paradigmo sožitja med svobodnimi narodi. Mazzinijeva humanistična vizija ni zaživela. Proti koncu stoletja jo je postopala popolnoma nadomestilo prepričanje o rimski politični superiornosti, ki je služila kot legitimacija imperialističnih teženj Kraljevine Italije (Falasca-Zamponi, 2000, 90–91; Visser, 1992, 6–8).

Fašizem se je pri poveljevanju *romanità* tako naslanjal na nacionalistično tradicijo »stare« Italije. Kar je novo, je centralni pomen, ki ga je fašistični režim pripisoval Rimu kot paradigmatičnemu arhetipu in središču svoje ideologije. Rim je bil razumljen kot začetnik italijanskega duha, kot svet prostor, kjer se je prvič pokazala njegova veličina in civilizacijska vloga. Z mitom o Rimu je bil torej neločljivo povezan tudi fašistični koncept *italianità*. Prerojeno italijansko ljudstvo naj bi se sedaj dvignilo v novo življenje kot duhovni dedič Rimljanov, da bi ustvarilo novo civilizacijo. Fašistična doba je bila tako umeščena v trak človeške zgodovine kot nadaljevanje njenega najslavnejšega obdobja (Gentile, 2010, 222).

Pri tem je potrebno poudariti, da skladno s splošnim odnosom do preteklosti, fašistični rimski mit nikakor ni bil usmerjen v preteklost, temveč v prihodnost. Fašizem ni želel biti zgolj varuh podedovane rimske tradicije, temveč stvaritelj nove tradicije in nove civilizacije. Zato se ni nostalgичno obračal v izgubljeno slavno preteklost ter častil njene ostanke. Rimska preteklost je nasprotno služila kot »skladišče« mitov, s pomočjo katerih je bilo mogoče usmerjati in oblikovati prihodnost. Tradicija zato ni smela biti nekaj svetega in nedotakljivega, temveč živa duhovna sila, ki naj pripomore k zahtevanemu preporodu nacije (Gentile, 2003, 60–61). Mussolini je leta 1922 tako zelo jasno opredelil fašistično razumevanje Rima:

*Praznovati rojstvo Rima pomeni praznovati našo civilizacijo, pomeni poveljeovati našo zgodovino in našo raso, pomeni trdno počivati v preteklosti, da bi se lahko bolje pognali v prihodnost. [...] Rim, ki ga častimo, seveda ni Rim spomenikov in ruševin... Rim, ki ga častimo, a predvsem Rim, o katerem sanjamo in se nanj pripravljamo, je drugačen: ne sestoji iz slavnih kamnov, temveč živih duš, ni kontemplacija preteklosti, temveč težko delo za prihodnost*²² (Mussolini, 1956, 434).

Mit o *romanità* je vplival na praktično vse aspekte javnega življenja v fašistični Italiji.²³ Najizraziteje se je rimski mit kazal v samem simbolu fašistične stranke, ki ji je dajal tudi ime. To je bil t. i. liktorski snop ali *fascio littorio*. Slednji je bil sestavljen iz butare enako

²² Poudaril M. B.

²³ V nadaljevanju bom izpostavil le nekaj najbolj reprezentativnih primerov. Za splošen pregled prim. Nelis, 2011. Prim tudi Falasca-Zamponi, 2000, 90–100; Cannistraro, 1972.

dolgih palic povezanih okrog sekire. V antičnem Rimu so ga kot znamenje avtoritete nosili nižji magistrati imenovani liktorji, ki so kot straža spremljali izvoljene magistrate Republike. Kot tak je *fascio* kmalu zašel v politično simboliko moderne Evrope, saj so ga kot simbol združenosti oz. skupnosti uporabljali že v času francoske revolucije. V fašistični Italiji se je *fascio* pojavljal na brezštevilih javnih stavbah, spomenikih, vladnih dokumentih, publikacijah, v grbih raznoraznih društev, z njegovo podobo so se začeli dokumentarni filmi instituta *Luce*, njegovo ime je leta 1932 prevzelo tudi novoustanovljeno mesto Littoria (danes Latina) v Laciju. Leta 1936 je s kraljevim dekretom liktorski snop postal državni emblema, kar je logično sledilo fašistični težnji po enačenju pripadnosti *italianità* s svojo ideologijo (Falasca-Zamponi, 2000, 95–99).

Skladno z idejo »žive zgodovine,« ki naj usmerja in oblikuje prihodnost, je fašistični režim stremel tudi k urbanistični prenovi,²⁴ ki je bila najbolj izrazita v Rimu kot političnem in duhovnem centru *romanità*.²⁵ Rimskost je moral izražati tudi urbani prostor, zato naj bi arhitekturna prenova »osvobodila« arhitekturne ostanke »pravega« Rima, ki je za fašiste svoj vrh našel v avgustejski dobi. Režim je tako po eni strani vlagal velika sredstva v arheološke raziskave, ki so dosegle tudi pomemben znanstven napredek. Kot primer tega lahko izpostavimo mojstrsko restavracijo Are Pacis, enega najznamenitejših spomenikov cesarja Avgusta. Po drugi strani pa so vsi ostanki preteklosti, ki se niso skladali s fašistično vizijo žive povezave med nekdanjo rimsko veličino in sedanjo Mussolinijevo državo, veljali za nepotrebno zgodovinsko navlako, ki jo je potrebno odstraniti. Prenova Rima je tako povzročila tudi veliko kulturno opustošenje, saj so v želji »osvoboditi« čim več ostankov klasičnega Rima uničili mnogo srednjeveških in drugih zgradb (Lazzaro, 2005, 20–21).

Državljan-vojak kot model novega Italijana

Preoblikovanje značaja italijanskega naroda naj bi ustvarilo nov tip *italianità*, ustrezno fašističnim idealom. Dinamika tega procesa, ki je že bila nakazana pri uveljavljanju *romanità*, je bila deloma odvisna od notranje- in zunanjepolitičnega konteksta.²⁶ Največji zagon je dosegla v 30-ih letih, ko je generalni sekretar stranke postal Achille Starace (1889–1945). Za to obdobje je značilno stopnjevanje »liktorskega kulta,« čedalje bolj sofisticiranega procesa širjenja mitoloških predstav, javnih manifestacij, fašističnih organizacij, ki naj bi preko oblikovanja nove sekularne religije preoblikovale značaj nacije in ustvarile »novega Italijana« (Payne, 1997, 214–215).

A kakšen naj bi bil fašistični prenovljeni Italijan konkretno? Katere značilnosti so opredeljevale nov koncept italijanskosti? Nekatere temeljne značilnosti predstavlja

24 Splošno o vlogi arhitekture v fašističnem režimu prim. Nicoloso, 2011. Ustvarjanje fašističnega urbanega prostora je na primeru istrske Raše analiziral Jure Ramšak (Ramšak, 2015, 33–66).

25 A nanj nikakor ni bila omejena. Kot del prostorskega vzpostavljanja »rimskosti« so vsa naselja morala dobiti vsaj eno *Via Roma*. Na Siciliji sta mesti Girgenti in Castrogiovanni nazaj dobili svoji imeni iz rimskih časov, Agrigent in Enna. Skrajnost poudarjanja *romanità*, ki prehaja že v banalnost, se kaže npr. v spremembi meje med pokrajinama, da se je Monte Fumaiolo, kjer izvira reka Tibera, ni več nahajal v Toskani, temveč v Romanji (Gilmour, 2012, 309).

26 Podrobno o razvoju tega procesa prim. Gentile, 2009, 143–197.

Benito Mussolini v svojem delu *Doktrina fašizma*:²⁷ »Fašizem zahteva aktivnega in z vsemi svojimi močmi v akcijo vpreženega človeka [...] Življenje pojmuje kot borbo, misleč, da pristoji človeku doseči takšno, kakršno je resnično dostojno njega, tako, da najprej samega sebe pretvori v (fizično, moralno, intelektualno) orodje, s katerim ga more zgraditi.« (Mussolini, 1941, 7).

Podobno tudi fašistična himna *Giovinezza*²⁸ vsebuje naslednje pomenljive verze: »Dell'Italia nei confini / Son rifatti gli italiani; / Li ha rifatti Mussolini / Per la guerra di domani [...]« (Pugliese, 2001, 55). Iz navedenih verzov lahko razberemo nekatere tipične fašistične postulate, ki so se zrcalili tudi v novem konceptu italijanskosti. Izpostavljena je predvsem zahteva po radikalnem prerodu nacije, ki se tesno povezuje z vlogo mitičnega voditelja (Mussolinija) ter usmerjenost v prihodnost (»per la guerra di domani«). Izrazito je tudi pozitivno vrednotenje vojne oz. nasilja kot nekaj naravnega.

V praksi je to pomenilo, da fašizem zahteva državljana-vojaka, vzgojenega po fašistični zapovedi »Credere, obbedire, combattere«. V fašistični ideologiji se državljan in vojak neločljivo stapljata, kar jasno izraža že zgornji Mussolinijev zapis. Novi fašistični človek je temeljil na borcu iz velike vojne, ki se je iz vojne vračal kot nov tip Italijana.²⁹ Prototip novega Italijana je torej postal veteran/skvadrist; ta naj bi spodbudil stari vodilni razred in osvojil oblast. Bil je mlad, drzen, pogumen, pol življenjske sile, z zdravimi nagoni in čustvi, pripravljen na nasilje. Kot tak je predstavljal pravo antitezo pomehkuženemu, sentimentalnemu, strpnemu, človekoljubnemu predvojnemu meščanu oz. liberalcu. Carlo Scorza (1897–1988), zadnji državni sekretar PNF je tako npr. izjavil, da preoblikovani Italijan »ne sme imeti ničesar skupnega z Italijanom iz preteklosti. Razen skupnih slavnih izročil, navad in jezika mora fašist – Italijan jutrišnjega dne – predstavljati najpopolnejše nasprotje demoliberalnega državljana, okuženega z vsemi dvomi in oslabljenega od vseh demagogij. Tudi fizično mora biti drugačen.« (citat po Gentile, 2010, 242).

Vitalnost in nemehkužnost fašističnih Italijanov in Italijank je režim skušal zagotoviti s številnimi kampanjami, ki so segale vse od spodbujanja športne aktivnosti do preganjanja »meščanske« vpljudnostne slovnične oblike *Lei* (Mosse, 1998, 160–162; Falasca-Zamponi, 2000, 106–107). V tem procesu je bistveno vlogo odigralo tudi spodbujanje visoke natalitete. Mussolini je v nagovoru Velikemu svetu 7. januarja 1927 jasno predstavil svoje vizijo tedanje Evrope, ki jo je zaznamovalo predvsem ostro nasprotje med dekadentno Francijo in vitalno fašistično Italijo, katere največje bogastvo predstavlja prav sorazmerno visoka nataliteta. Prepričanje, da se moralno zdravje nacije zrcali prav v njeni demografski sliki,

27 Delo je Mussolini ob pomoči Giovannija Gentileja (1875–1944) napisal leta 1932 kot geslo »Fašizem« za *Enciclopedia Italiana*. To enciklopedično geslo je bilo kasneje večkrat natisnjeno pod naslovom *Dottrina del fascismo* (Nolte, 2008, 308). Leta 1941, najverjetneje ob priključitvi Ljubljanske pokrajine, ki so ji fašistične oblasti dovolile določeno kulturno avtonomijo, je nastal tudi slovenski prevod.

28 Pesem je z besedilom, ki je sprva povečevalo le prekipenjajoče življenjske moči, nastala že leta 1909, ko je bil Mussolini še socialistični radikalec. Prvotno nepolitično besedilo so nato nadomestili angažirani verzi Salvatoreja Gotte (Grdina, 2006, 260).

29 Številni vojni veterani, predvsem nekdanji pripadniki elitnih jurišnih enot arditov, so se pridružili porajajočim se *fascijem*, večinsko pa so bili člani veteranske organizacije ANC (*Associazione nazionale dei combattenti*), ki je bila nacionalistično usmerjena (Dogliani, 2008, 21–23).

je bilo vsesplošno razširjeno v širokem spektru evropskega političnega prostora,³⁰ zato ni presenetljivo, da je fašizem pri svoji politiki spodbujanja natalitete užival široko podporo, pri kateri lahko izpostavimo Katoliško cerkev³¹ (Duggan, 2013, 119–124). Fašistični pro-natalitetna politika je zajemala širok nabor ukrepov. Že decembra 1925 je tako npr. režim ustanovil urad *Opera nazionale per la protezione della maternità e dell'infanzia*, ki naj bi predvsem pomagal pri zmanjševanju zelo visoke otroške mortalitete. Slednja je v fašistični Italiji bila vseskozi bistveno večja kot v »dekadentnih« zahodnih demokracijah.³² Poleg ekonomskih spodbud parom z velikim številom otrok se je režimska demografska politika osredotočala na spodbujanje tradicionalnih spolnih vlog, preganjanje abortusa in kontracepcije (Bosworth, 2006, 266–267).

Fašistične demografske politike ne smemo razumeti le kot željo po domači regeneraciji – slednja je bila neločljivo povezana z aktivno zunanjo politiko. Ko je Mussolini 26. maja 1927 napovedal, da naj bi prebivalstvo Italije v prihodnjih dvajsetih letih naraslo za kar 20.000 000 ljudi, je s tem jasno napovedal tudi pomen demografije v zunanjepolitičnih vprašanjih. Relativno nizko število Italijanov je namreč primerjal z veliko številnejšimi Nemci, Slovani in Britanci. Sklical se je na zgled Rimskega imperija, ki naj bi propadel prav zaradi svoje dekadence in demografskega nazadovanja (Mussolini, 1957, 364–7). Mussolini je torej jasno izrazil fašistično prepričanje, da se v visoki nataliteti ne kaže le moralni značaj nacije, temveč da je slednja nujna tudi za agresivno zunanjo politiko. Oba fenomena sta se medsebojno torej nujno povezovala oz. predpostavljala drug drugega (Duggan, 2013, 123).

Fašistična država in *italianità*

Za konec se moramo posvetiti še odnosu med nacijo in državo v okviru fašistične ideologije. V ideologiji nacionalizma je nacija predstavljala dokončno vrednoto v političnem prostoru, saj je združevala različne svetovnonazorske usmeritve pod skupnim okriljem nacionalne pripadnosti.³³ V fašistični misli je bil narod nasprotno podrejen državi, kot sta v *Doktrini fašizma* njuno razmerje opredelila Mussolini in Gentile:

Narod ne rodi države, kakor je krivo proglašal naturalizem, ki je služil kot temelj propagande za nacionalne države v 19. stoletju. Nasprotno, država ustvarja narod, ki se zaveda svoje lastne moralne enotnosti, volje in torej efektivne eksistence. Pravica naroda do neodvisnosti ne izvira iz književne in idealne zavesti lastnega bitja, še manj iz več ali manj zavednega in neplodnega dejanskega položaja, marveč iz aktivne

30 O pravi »demografski paniki«, ki je že v drugi polovici 19. stol. zavladala v Franciji prim. Le Bras, 2003.

31 Politični katolicizem v Evropi je predstavljen v številnih sintetičnih delih. Prim. Conway, 1997 ter Kaiser in Wohnout, 2004. Slika tedanje katoliške vizije družbene prenove je na slovenskem primeru podrobno analiziral Gašper Mithans (Mithans, 2014). Širši časovni okvir podaja Egon Pelikan (Pelikan, 1997).

32 Kljub velikim vloženim sredstvom in propagandi, ki je spremljala delovanje organizacije ONMI, je bil uspeh pičel – leta 1940 je otroška smrtnost še vedno ostala pri visokih 10,3 % ter tako od leta 1922 upadla le za približno 2,5 % (Bosworth, 2006, 244–245).

33 V tej luči moramo razumeti spopad med Katoliško cerkvijo in nacionalistično-liberalnimi gibanji v 19. stoletju, na Slovenskem predvsem delovanje Antona Mahničarja (1850–1920). Več o tem prim. Pelikan, 2006.

zavesti, iz aktivne politične volje, ki je pripravljena dokazati svojo lastno pravico: to je iz nekakšne že nastajajoče države. (Mussolini, 1941, 12).

Bistvena novost fašistične *italianità* je torej izvirala iz težnje po ukinitvi dualizma med družbo in nacionalno državo, ki je bila temeljni postulat liberalnega režima. Fašizem je nasprotno zahteval totalitarno državo, ki se bo organsko popolnoma spojila z nacijo. Nacija se je posledično lahko uresničevala le znotraj države. Rezultat fašističnega enačenja italijanskosti s svojo lastno ideologijo je bil, da Italija ni bila več razumljena kot skupna domovina vseh Italijanov ne glede na različna politična prepričanja in druge razlike. Fašizem je tako prevzel monopol nad nacionalizmom, posledično pa se je v fašistični ideologiji ter novi fašistični Italiji pojem fašista in Italijana povsem združil. *Italianità* se je povsem stopila s fašizmom (Gentile, 2009, 145–146). Nasprotnike fašizma gibanje ni dojemalo kot preproste politične nasprotnike, temveč kot »antiitalijane«, kot sovražnike nacije, ki so celo antropološko nekompatibilni z novim italijanskim človekom (Gentile, 2010, 238–239).

Iz tega razloga lahko torej rečemo, da je resnični revolucionarni mit fašizma bila ustanovitev nove totalitarne države. Če je v nacizmu in komunizmu nadzor nad državo predstavljal le sredstvo za doseg končnega cilja (v prvem primeru je bilo to gospodstvo arijske rase, v drugem pa svetovna brezrazredna družba), po dosegu tega pa bi država pravzaprav postala nepotrebna,³⁴ je za fašizem izgradnja idealne države bila cilj sama po sebi. V tem oziru fašizem tako deluje kot nekakšen naslednik Mazzinijeve ideje o pokličanosti italijanskega ljudstva, da rojeva nove oblike civilizacije (Gentile, 2010, 114–155).

Ideologija italijanskega fašizma je imela univerzalne ambicije. Želela je predstavljati odgovor na aporije moderne dobe; evropsko civilizacijo naj bi rešila pred nevarnostjo degeneracije, ki sta jo za fašiste predstavljala materialistični egalitarizem komunizma ter individualistični hedonizem zahodnih demokracij. Fašistične vrednote, principi in institucije naj bi popeljali moderno civilizacijo v novo ero. Univerzalna dimenzija fašizma se je navezovala na rimsko civilizacijsko funkcijo oz. mit o *romanità* – fašizem se je predstavljal kot nadaljevanje »rimske revolucije«, ki je prej barbarsko Evropo prekrasila z italijanskimi genijem (Gentile, 2009, 149; 171–182).

SKLEP

Raziskovalci si niso enotni, kakšen je bil dejanski uspeh sofisticiranega procesa estetizacije politike in množične organizacije.³⁵ Del avtorjev tako trdi, da si je fašistični režim pridobil konsenz večinskega dela italijanskega prebivalstva, ki je sprejelo fašistični koncept nacije ter sodelovalo v projektu njene izgradnje.³⁶ Nasprotno drugi trdijo, da

³⁴ Prim. npr. Engels, 1958.

³⁵ Mussolini, ki je čedalje bolj spoznaval, da je vizija antropološke revolucije spodletela, se je v zadnjih letih fašističnega režima vedno pogostejše zaničljivo izražal o Italijanih, ki se niso izkazali vredne njegove vizije: »Manjka mi surovina. Tudi Michelangelo je za svoje kipe potreboval marmor. Če bi imel samo glino, bi bil zgolj keramik.« (cit. po Gentile, 2010, 251).

³⁶ S tezo o konsenzu, ki ga je režim užival med ljudstvom, je v 70-ih letih številne kontroverze sprožil Renzo

so fašistični poskusi naleteli na podoben neuspeh kot D'Azeglioove zahteve po »novih Italijanih«. Večina italijanskega prebivalstva naj bi do njih ostala indiferentna.³⁷

Ne glede na odprto vprašanje o (ne)uspehu fašistične antropološke revolucije, ni nobenega dvoma o njenih ambicijah. Zdi se, da je ambicija po radikalni nacionalni prenovi vsaj do določene mere izhajala iz razvojnega procesa, ki ga je začelo, a nikoli uspešno dokončalo, že gibanje *risorgimento*. Prepričanje oz. zahteva po radikalni nacionalni prenovi tako nikakor ni predstavljala fašistične posebnosti, temveč nadaljevanje starejših nacionalističnih teženj. Fašizma kljub temu ne smemo razumeti le kot nadaljevanje prejšnje nacionalistične tradicije, temveč tudi kot specifičen izraz razburkane intelektualne oz. družbene klime v Italiji na začetku 20. stoletja, posebno po 1. svetovni vojni. Fašizem je sicer nadaljeval s tradicijo zahtev po transformaciji, a jih tudi predrugal. Če je liberalno nacionalno gibanje skušalo izvesti proces emancipacije sledeč klasičnim liberalnim vrednotam, je fašizem želel predvsem spojiti nacijo z državo v totalno politično skupnost. Fašizem je *italianità* enačil s svojo lastno ideologijo; pravi Italijan je postal sinonim za pravega fašista. Kot antropološki model zanj pa je služil fašistični skvadrst, ki naj bi s svojo vitalnostjo in predanostjo državi predstavljal popolno antitezo predvojnemu dekadentnemu Italijanu. V nekem aspektu se fašistični koncept nacionalne pripadnosti torej ne kaže kot nadaljevanje oz. stopnjevanje nacionalistične tradicije, temveč kot njeno nazadovanje. Nacionalna pripadnost namreč ni bila več razumljena kot dokončna politična vrednota, okvirom katere se morajo podrežati tudi različne politične usmeritve oz. svetovni nazori. Na to mesto je stopila fašistična ideologija.

De Felice (De Felice, 1974). Pregled avtorjev, ki podobno zagovarjajo tezo o konsenzu navaja Roberta Pergher (Pergher, 2012, 100).

37 Tako tezo zastopa predvsem R. J. B. Bosworth (Bosworth, 2006).

“DELL'ITALIA NEI CONFINI / SON RIFATTI GLI ITALIANI”. ITALIAN FASCISM AND HIS CONCEPT OF *ITALIANITÀ*

Matic BATIČ

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: matic.batic@zrs.upr.si

SUMMARY

This paper deals with the concept of Italianity as part of the Italian fascist ideology. A descriptive overview of the fundamental characteristics of the model is intertwined with a description of the means the fascist authorities used in trying to redesign the Italian national character. In addition, the paper explores the aspects of change and continuity that characterize the relationship between the fascist and the older nationalistic ideologies of italianità.

Though certain notions of cultural belonging to Italianness can be found as early as the Middle Ages, italianità assumed a significant political role only in the 19th century, in the so-called risorgimento period. The national movement of the time linked the struggle to establish a nation state to demands for an emancipatory national renewal – the new Italian state would become a country of free individuals liberated from all vestiges of backwardness. The unrealized social revolution and the rapid changes in society at the turn of the century helped establish the so-called modernist nationalism in the early 20th century, which heavily influenced the subsequent fascist movement.

The latter, after taking power, tried to carry out a radical anthropological revolution. In order to achieve this, the fascist regime employed the sophisticated process of the so-called aestheticization of politics as well as the capillary organization of the masses by means of various fascist professional associations. Even though the demand for palingeneic reform per se was based on an older heritage, fascism established its own national concept. Its central innovation lay in the demand for state and civil society to unite and form a total political community, and for Italianity to merge with fascist ideology. The liberal demands for emancipation disappeared. True Italian became a synonym of true fascist. The anthropological model for the Italian took the form of a fascist squadrista, who would, with his fighting spirit, vitality and loyalty to his country, bring Italy to the leading position among world powers. Following the mythological notion of being the heir to the Roman Empire (romanità), the ideology of Italian fascism understood its mission as the universal solution to the aporias of the modern era and as the salvation from the double danger of the egalitarianism of the Soviet Union and the hedonism of the Western democracies.

Keywords: *fascism, italianità, nationalism, Benito Mussolini, myth, anthropological revolution*

VIRI IN LITERATURA

- Alighieri, D. (2012):** *La divina commedia*. Commento di Anna Maria Chiavacci Leonardi. Milano, O. Mondadori.
- Mussolini, B. (1941):** *Doktrina fašizma*. Roma, Novissima.
- Mussolini, B. (1954):** *Opera omnia di Benito Mussolini XV: al secondo Congresso dei Fasci al Trattato di Rapallo* (ur. Duilio Susmel, Edoardo Susmel). Firenze, La fenice.
- Mussolini, B. (1956):** *Opera omnia di Benito Mussolini XVIII: Dalla Conferenza di Cannes alla Marcia su Roma* (ur. Duilio Susmel, Edoardo Susmel). Firenze, La fenice.
- Mussolini, B. (1957):** *Opera omnia di Benito Mussolini XXII: Dall'attentato Zaniboni al discorso dell'Ascensione* (ur. Duilio Susmel, Edoardo Susmel). Firenze, La fenice.
- Adamson, W. L. (1993):** *Avant-Garde Florence: From Modernism to Fascism*. Cambridge, Harvard University Press.
- Berghaus, G. (1995):** *Futurism and Politics: From Anarchist Rebellion to Fascist Reaction, 1909–1944*. Providence, Oxford, Berghahn Books.
- Boaglio, G. (2008):** *Italianità. Eine Begriffsgeschichte*. Wien, Praesens.
- Bosworth, R. J. B. (2006):** *Mussolini's Italy. Life under the Dictatorship*. London, Penguin Books.
- Breuil, J. (ur.) (2013):** *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Brubaker, R. (1996):** *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cannistraro, P. V. (1972):** *Mussolini's Cultural Revolution: Fascist or Nationalist?* *Journal of Contemporary History*, 7, 3-4, 115–139.
- Conway, M. (1997):** *Catholic politics in Europe, 1918–1945*. London, Routledge.
- De Felice, R. (1970):** *Le interpretazioni del fascismo*. Bari, Laterza.
- De Felice, R. (1974):** *Mussolini il duce. I. Gli anni del consenso, 1929–1936*. Torino, Einaudi.
- De Felice, R. (1982):** *Intervista sul fascismo* (ur. Michael A. Ledeen). Roma, Bari, Laterza.
- Dogliani, P. (2008):** *Il fascismo degli Italiani; una storia sociale*. Torino, UTET.
- Duggan, C. (2013):** *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy*. London, Vintage Books.
- Engels, F. (1958):** *Gospoda Evgena Dühninga prevrat v znanosti: »Anti-Dühning«*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Erjavec, A. (2009):** *Estetika in politika modernizma*. Ljubljana, Študentska založba.
- Falasca-Zamponi, S. (2000):** *Fascist spectacle. The aesthetics of power in Mussolini's Italy*. Berkeley, University of California Press.
- Gentile, E. (1976):** *Mussolini e La Voce*. Firenze, G. C. Sansoni.
- Gentile, E. (2003):** *The Struggle for Modernity. Nationalism, Futurism and Fascism*. Westport, London, Praeger.

- Gentile, E. (2009):** *La grande Italia. The Myth of the Nation in the Twentieth Century.* Madison, University of Wisconsin Press.
- Gentile, E. (2010):** *Fašizem: zgodovina in interpretacije.* Ljubljana, Modrijan.
- Gilmour, D. (2012):** *The Pursuit of Italy. A History of a Land, its Regions and their Peoples.* London, Penguin Books.
- Goljavšček, A. (1993):** Mit. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 7. Ljubljana, Mladinska knjiga, 162.
- Grdina, I. (2006):** Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe. Kulturnozgodovinske študije. Ljubljana, Založba ZRC.
- Griffin, R. (2007):** *Modernism and Fascism. The Sense of Beginning under Mussolini and Hitler.* Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Jennings, J. R. (1985):** *Georges Sorel: The Character and Development of his Thought.* London, Palgrave Macmillan.
- Kaiser, W. in Wohnout, H. (ur.) (2004):** *Political Catholicism in Europe 1918–45.* London, Routledge
- Kohn, H. (1960):** *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background.* New York, The Macmillan Company.
- Kolakowski, L. (2005):** *Main Currents of Marxism.* New York, London, W. W. Norton and Company.
- Kuon, P. (2002):** Ritti sulla cima del mondo ... Italianità im Umkreis des Futurismus. V: Grimm, R. R. et al. (ur.): *Italianità. Ein literarisches, sprachliches und kulturelles Identitätsmuster.* Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Lazzaro, C. (2005):** *Forging a Visible Fascist Nation. Strategies for Fusing Past and Present.* V: Lazzaro, C. & Crum, R. J. (ur.): *Donatello among the Blackshirts. History and Modernity in the Visual Culture of Fascist Italy.* Ithaca, London, Cornell University Press.
- Le Bras, Hervé (2003):** *Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. stoletju.* Ljubljana, Studia humanitatis.
- Leerssen, J. (2006):** *National Thought in Europe. A Cultural History.* Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Mack Smith, D. (1997):** *Modern Italy: A Political History.* Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Milza, P. (2012):** *Zgodovina Italije.* Ljubljana, Slovenska matica.
- Mithans, G. (2014):** Rimskokatoliška cerkev in poskusi »očiščenja« škodljivih vplivov znanosti, verske pluralizacije in »nemoralne« filmske produkcije ter tiska na Slovenskem med svetovnimi vojnami. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, 1, 130–143.
- Mosse, G. L. (1998):** *Image of Man: The Creation of Modern Masculinity.* Cary, Oxford University Press.
- Nelis, J. (2011):** From ancient to modern: the myth of romanità during the ventennio fascista. The written imprint of Mussolini's cult of the »Third Rome«. Bruxelles – Brussel, Roma, Belgisch Historisch Instituut te Rome.
- Nicoloso, P. (2011):** *Mussolini architetto. Propaganda e paesaggio urbano nell'Italia fascista.* Torino, Einaudi.

- Nolte, E. (2008):** Der Faschismus in seiner Epoche: Action française, italienischer Faschismus, Nationalsozialismus. München, Zürich, Piper.
- Nora, P. (1998):** Realms of Memory – Rethinking the French Past. New York, Columbia University Press.
- Smith, A. D. (2005):** Nacionalizem. Teorija, ideologija, zgodovina. Ljubljana, Krtina.
- Steininger, R. (2003):** South Tyrol: A Minority Conflict of the Twentieth Century. New Brunswick, London, Transaction Publishers.
- Sternhell, Z. et al. (1999):** Die Entstehung der faschistischen Ideologie. Von Sorel zu Mussolini. Hamburg, Hamburger Edition.
- Payne, S. G. (1997):** A History of Fascism, 1914–1945. London, UCL Press.
- Pelikan, E. (1997):** Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor, Založba Obzorja.
- Pelikan, E. (2006):** Anton Mahnič – fundamentalizem in avtonomija. Annales, Series Historia et Sociologia, 16, 1, 7–14.
- Pergher, R. (2012):** Staging the Nation in Fascist Italy's »New Provinces«. Austrian Historical Yearbook, 43, 98–115.
- Pugliese, S. (2001):** Italian fascism and antifascism. A critical anthology. Manchester & New York, Manchester University Press.
- Ramšak, J. (2015):** Ab initio. Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora: zgodovina, arhitektura in perspektive kulturnega turizma v Novi Gorici in Raši. Koper, Univerzitetna založba Annales.
- Treccani, (2016):** Italianità. [Http://www.treccani.it/vocabolario/italianita/](http://www.treccani.it/vocabolario/italianita/) (4. 2. 2016).
- Treccani, (2007):** MANCINI, Pasquale Stanislao. [Http://www.treccani.it/enciclopedia/pasquale-stanislao-mancini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/pasquale-stanislao-mancini_(Dizionario-Biografico)/) (1. 8. 2016).
- Vaupotič, F. (2013):** Futurizem in Delakova »Arlecchinata«. Nova Gorica, diplomsko delo.
- Vinci, A. M. (2004):** Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji. Prispevki za novejšo zgodovino, XLIV, 1, 27–38.
- Visser, R. (1992):** Fascist Doctrine and the Cult of the Romanità. Journal of Contemporary History, 27, 1, 5–22.

OBMEJNI FAŠIZEM IN ODNOS DO JUDOV

Renato PODBERSIČ

Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: renato.podbersic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek se metodološko naslanja na arhivske vire ob upoštevanju dosedanjih referenčnih raziskav in objav, ki zadevajo judovsko prisotnost v Julijski krajini in temelji na deskripciji in analizi zgodovinskega gradiva, zlasti tistega, ki ga hranijo arhivi v Rimu in Gorici.

Za Jude v Julijski krajini je bila uvedba rasne zakonodaje leta 1938 dvojna travma, kajti številni so bili pred prvo svetovno vojno vključeni v iredentistično gibanje in celo protagonisti le-tega. Številni Judje so tudi menili, da v Italiji ni antisemitizma, vsaj ne tistega kot v srednji Evropi. V Julijski krajini sta vladali čustvi nacionalizma in etnocentrizma oz. »obmejnega fašizma«, ki je imel od vsega začetka mnoge rasistične poteze.

Ključne besede: Judje, Julijska krajina, Italija, fašizem, protijudovska zakonodaja, preganjanje Judov

IL FASCISMO DI CONFINE E L'ATTEGGIAMENTO VERSO GLI EBREI

SINTESI

Metodologicamente l'articolo si avvale di fonti archivistiche tenendo conto anche degli studi di riferimento e delle pubblicazioni relative alla presenza degli ebrei in Venezia Giulia, basandosi sulla descrizione e sull'analisi del materiale storico, soprattutto quello conservato negli archivi di Roma e Gorizia.

L'introduzione delle leggi razziali nel 1938 è stata per gli ebrei nella Venezia Giulia un doppio trauma, perché precedentemente alla prima guerra mondiale molti tra loro facevano parte o erano persino protagonisti del movimento irredentista. Numerosi ebrei credevano che in Italia non ci fosse antisemitismo, almeno non nella forma in cui c'era nell'Europa centrale. In Venezia Giulia governavano il nazionalismo e l'etnocentrismo ovvero "il fascismo di confine", che già dall'inizio aveva molti accenni razzisti.

Parole chiave: ebrei, Venezia Giulia, Italia, fascismo, legislazione antiebraica, persecuzione degli ebrei

UVOD

Zgodovina preganjanja Judov (šoa oziroma holokavst)¹ v slovenskem prostoru kaže velike razlike, ki pa jih je mogoče poenotiti v kontekstu razumevanja kompleksnega procesa, ki je nazadnje pripeljal do nacističnega genocida nad Judi širom Evrope. Miti in stereotipi, vraževerje in teorije o zaroti ter posledično sovraštvo do Judov so v evropski zavesti prisotni »od začetkov«, pogosto že samo zaradi tega, ker so Judje skozi zgodovino ohranjali močno etnično-religiozno identiteto v okoljih drugih etničnih skupin, verskim predsodkom in nepoznavanju njihovega »čudnega« jezika pa so se pridružili še stereotipi o nepoštenosti Judov, skopuštvu in oderuštvi. Pravzaprav lahko rečemo, da je antisemitizem v evropski družbi stalnica. Ključne razloge zanj gre iskati predvsem v krščanskem pojmovanju judovstva in Judov.²

Raziskovanju in preučevanju zgodovine Judov na obmejnem območju Julijske krajine se je doslej posvečala predvsem italijanska historiografija, v slovenski historiografiji pa je bilo to doslej dokaj pomanjkljivo oziroma premalo celovito.

Kompleksnost judovske krajevne identitete kaže primer Nore Pincherle, ki je v svoji avtobiografiji zapisala: »Rojena sem bila na Reki, študirala sem v Rimu, korenine imam v Gorici, toda živela sem v Parizu« (Pincherle, 2007, 43).

UVAJANJE RASNE ZAKONODAJE V ITALIJI

Tik pred začetkom sprejemanja protijudovske zakonodaje leta 1938 so organizirane judovske skupnosti obstajale v naslednjih italijanskih mestih: Opatija (Abbazia), Alessandria, Ancona, Bologna, Casale Monferrato, Ferrara, Firenze (Firenze), Reka (Fiume), Genova, Gorica (Gorizia), Livorno, Mantova, Merano, Milan (Milano), Modena, Neapelj (Napoli), Padova, Parma, Pisa, Rim (Roma), Turin (Torino), Trst (Trieste), Benetke (Venezia), Vercelli, Verona. Poleg judovskih skupnosti na Apeninskem polotoku so obstajale še štiri izven matične Italije: Addis Abeba (Etiopija), Bengazi (Libija), Rodos (Rodi, Dodekanez) in Tripoli (Libija). Kriza judovstva se je poznala tudi pri zasedenosti posameznih mest z rabini, saj jih od skupno 25 mest kar štiri niso imele svojega rabina (Gorica, Merano, Opatija, Reka). Zanimivo je, da je bila največja kriza v tovrstnem smislu ravno v Julijski krajini (AUCEI, Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, b. 32F, fasc. 22, mapa Circolari).

Politično približevanje med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo je dobilo prepoznavno obliko v dogovoru, podpisanem 24. oktobra 1936. S tem je nastala t.i. os

1 Beseda *holokavst* izhaja iz grščine (*holokaustos*) in dobesedno pomeni žgalno daritev oz. daritev sežgano na ognju. S to besedo se je predvsem v strokovnih besedilih, zlasti od procesa proti A. Eichmannu (1960) naprej, označevalo genocid nad Judi med drugo svetovno vojno. Beseda šoa (shoah) izvira iz hebrejščine in pomeni veliko nesrečo oziroma (popolno) katastrofo. V slovenskem jeziku šele v zadnjem času vedno pogostejše nadomešča besedo holokavst, čeprav je v uporabi že od časa genocida nad Judi med drugo svetovno vojno. V slovenski historiografiji pa še vedno prevladuje beseda holokavst, ki jo za polno označbo svojega delovanja uporablja tudi dokumentacijsko-spominski center Yad Vashem v Jeruzalemu (*Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority*).

2 Primeri: Judje so morilci Boga/Kristusa, tuji in razdiralci v krščanskem okolju, nespoštljivi do božjih nauk (izkoriščevalci in oderuhi) itd.

Rim–Berlin. Hkrati je nacizem za fašiste pomenil nekakšen alibi, da se vrnejo k svojim izvorom, torej tudi k antisemitizmu. Prvi vidni rezultat teh novih mednarodnih odgovorov z Nemčijo je bilo skupno sodelovanje v španski državljanski vojni (1936–1939) na strani generala Franca. Mussolinijevi odposlanci so se začeli pogostejše udeleževati nacističnih shodov, kongresov in raznih slovesnosti, kjer so se nekateri, zlasti Roberto Farinacci, našli razizma in antisemitizma. Hkrati pa je Nemčija, kot potrditelj zavezništva z Italijo zahtevala njeno usklajevanje z nacistično ideologijo. Rasel je vpliv Mussolinijevega kroga, kjer je bilo veliko prepričanih zagovornikov popolnega sodelovanja z nacistično Nemčijo. T. i. italijanski državni antisemitizem, kot so si ga predstavljali fašistični veljaki, naj bi bil drugačen od nemškega, brez njihovega brutalnega preganjanja. Za cilj so si fašisti preprosto predstavljali odstranitev Judov iz države, vendar brez jasnih ciljev, kako to doseči. (De Felice, 1993; Sarfatti, 2007; Schlemmer in Woller, 2005).

V Italiji se je ohranjal star, srednjeveški, versko pogojeni antijudaizem, ki je bil precej daleč od antisemitizma (Miccoli, 2011). Malokdo je verjel temu, kar so rasni ideologi govorili in pisali o Judih, da bi upravičili in opravičili rasno zakonodajo. Obstajala je, seveda, bojazen pred različnostjo in drugačnostjo. Od vse rasne teorije t. i. znanstvenikov so nekateri Italijani sprejemali predvsem del, ki je govoril o njihovi večvrednosti, ker je upravičeval njihovo zagledanost vase. V glavnem pa niso razumeli, zakaj naj bi Judje predstavljali nevarnost za italijansko družbo in državo. Pravzaprav, veliko Italijanov ni v svojem življenju spoznalo niti enega samega Juda. Katoliška cerkev je že od papeža Gregorja Velikega vzdrževala bolj ali manj hladen odnos do Judov, hkrati pa jih ni preganjala kot heretike (Bocchini Camaiani, 1989). Njihova verska tradicija je bila namreč starejša od krščanske, torej od nje niso nikdar odpadli oz. jo izdali. Vendar jih je Cerkev hkrati smatrala za »morilce Gospoda« oz. glavne krivce za smrt Jezusa Kristusa. Zato naj bi si zaslužili prezir in tudi preganjanje. Hkrati jim je bila ponujena možnost »odrešitve« s prestopom v krščanstvo. To stališče je Cerkev skorajda nespremenjeno obdržala vse do II. vatikanskega koncila (1962–1965). Ali kot se je izrazil znani moralni teolog in frančiškan bl. Angelo Carletti di Chivasso (1411–1495) iz Piemonta: »Biti Jud je zločin, ki pa ga kristjan ne sme kaznovati.« (De Felice, 1993; Schlemmer in Woller, 2005; Pisanty, 2006).

Hkrati je fašizem v tridesetih letih preraščal zgolj doktrino in prehajal v religiozno pojmovanje življenja, kot ga je označil sam Mussolini (Gentile, 2010, 212).

Dolgo časa so se v delu italijanskega zgodovinarja pojavljala razmišljanja o fašističnem diktatorju Mussoliniju, ki naj bi se upiral uvajanju protijudovske zakonodaje. Vendar je danes ta teza popolnoma ovržena. Preveč ceneno bi bilo začetek protijudovske gonje v Italiji prevesti na nemške zaveznike in hkrati pozabiti, da je ukaz prišel od samega Duceja, ki se je odločil za pregon na temelju biološkega rasizma (Sarfatti, 1994; Sarfatti, 2007).

Po napadu na Etiopijo (Abesinijo)³ v letih 1935/36 se je Italija znašla pod udarom sankcij, ki jih je proti njej uvedlo Društvo narodov. Za posredovanje je Italija poleg Bri-

3 Abesinska vojna in kot posledica zasedba Etiopije leta 1936 sta stik z italijansko državo pomenili tudi za približno 30.000 etiopskih Judov, t. i. Falashev, ki so stoletja živeli izolirano od ostalega judovskega prebivalstva. Italijanske državne oblasti so od duhovnih in političnih voditeljev Falashev zahtevale prisego lojalnosti in jih potem povezale z judovskimi voditelji v Italiji (De Felice, 1993).

tancev zaprosila tudi judovski lobi. Uspeh posredovanja je bil slab, kar je povzročilo večja nesoglasja med fašistično stranko in italijanskim judovstvom. Galeazzo Ciano, italijanski zunanji minister, je bil avtor politike postopnega zблиževanja z nacistično Nemčijo, kar je postopoma pripeljalo do postopnega oddaljevanja Italije od mednarodnih judovskih vplivov (Sarfatti, 1994; Schlemmer in Woller, 2005; Pisanty, 2006).

Italijanski tisk je spomladi 1937 začel ostro protijudovsko kampanjo. Povod je predstavljal v Rimu objavljen tekst »Gli ebrei in Italia« (Judje v Italiji), ki ga je pripravil pisatelj in časnikar Paolo Orano (1875–1945), sicer zagrizen fašist in antisemit. V svojem pisanju se je Orano oprl tako na klasično zakladnico antisemitizma, kot tudi na polemike s sionisti in tistimi Judi, ki so podpirali fašizem. Sama objava je povzročila različne reakcije, od tihega nasprotovanja javnosti do navdušenega sprejema med antisemiti. Hkrati je pod kontrolo fašističnega režima začel tisk propagandno kampanjo proti Judom. Pri tem so se posluževali več načinov. Na veliko so začeli pisati o protijudovski zakonodaji v drugih, predvsem evropskih državah. Hkrati so ost usmerili v domače Jude, tako da so poudarjali njihova kazniva dejanja. Na veliko so začeli pisati o judovskih posebnostih, njihovem protifašizmu, mednarodnem sionizmu in moči mednarodnega judovstva. Vse to je vodilo k postopnemu sprejemanju protijudovske zakonodaje (De Felice, 1993; Sarfatti, 2007; Collotti, 2008).

Verjetno ni naključje, da je oktobra 1937 prišlo do predloga za ponovno izdajo »Protokolov sionskih starešin«, klasičnega antisemitskega spisa, ki ga je že leta 1921 za objavo pripravil znani politik, nekdanji duhovnik, prevajalec in publicist Giovanni Preziosi (1881–1945), verjetno eden največjih antisemitov znotraj italijanskega fašističnega gibanja (Sarfatti, 1997; Sullam Levis, 2015).

Prvi uradni korak je storila vlada pod vodstvom Mussolinija, ki je 16. februarja 1938 izdala obvestilo št. 14, ki pa je še brez trdnih stališč in dvoumno napisano. V tem dokumentu se pokaže vsa konfuznost pri pripravi protijudovske zakonodaje, saj po eni strani vlada razglša, da nima namena uvesti nobenih političnih in ekonomskih ukrepov proti italijanskim Judom, razen v primerih, ko bi ti delovali proti fašističnemu režimu. Hkrati si je vlada pridržala pravico nadzorovati in omejevati tiste Jude, ki so se po prvi svetovni vojni preselili v Italijo, in nasploh vlogo ter pomen (italijanskih) Judov v državi (De Felice, 1993; Zimmerman, 2005).

Judje v Italiji so se znašli pod drobnogledom, najprej birokratskim. Italijanski znanstveniki so 14. julija 1938 sestavili »Manifest rasističnih znanstvenikov«, objavil ga je časopis *Giornale d'Italia*, kjer Judom očitajo, da ne pripadajo nobeni rasi in dodajajo: »Judje predstavljajo v Italiji edini narod, ki se ni asimiliral, saj ga sestavljajo rasne in neevropske prvine, popolnoma različne od prvin, ki so izvor Italijanov.« (De Felice, 1993; Schlemmer in Woller, 2005). Hkrati je skupina univerzitetnih profesorjev pripravila manifest o rasi in ga izdala 26. julija 1938. Omenjeni manifest je bil objavljen 5. avgusta 1938 v reviji »La difesa della razza«. Kmalu so se pričeli prvi ukrepi proti italijanskim Judom (De Felice, 1993; Caffaz, 1989; Sarfatti, 1994; Collotti, 2008).

Fašistične oblasti so 5. septembra 1938 ustanovile »Glavno upravo za demografijo in raso« (it. *Direzione generale per la demografia e la razza*), ki so ga poznali pod kratkim imenom »Demorazza«. Omenjeni državi organ je dejansko načrtoval in vodil preganjanje Judov pod fašizmom, pravzaprav je skrbel za izvajanje zakonov za »zaščito italijanske

rase« (it. *Difesa della razza italiana*) in je tako dobil tudi formalno pokritje za delovanje, ki se je sicer začelo že dober mesec pred tem (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Collotti, 2008).

V začetku avgusta 1938 so fašistične državne oblasti najavile, da po njihovem mnenju diskriminirati ne pomeni hkrati tudi preganjati. Hkrati so torej na začetku sprejemanja protijudovske zakonodaje dale vedeti, da Judov ne mislijo preganjati. Zatrjevale so, da jim mislijo dopustiti le takšen družbeni vpliv, ki bi ustrezal njihovemu dejanskemu številu v italijanski družbi. Torej majhen vpliv! Od septembra 1938 so uvedli več zakonskih ukrepov za izključitev Judov iz javnosti in izdali serijo odlokov, ki so bili del rasne zakonodaje (it. *Leggi per la difesa della razza*). Fašistični zakon je določal, da je Jud vsak, ki se je rodil judovskim staršem, ne glede na njegovo vero. Torej je šlo za rasni pristop določanja judovstva, ki je judovstvo staršev povezoval s pripadnostjo judovski veri. Kasneje se je tovrstna zakonodaja še zaostrovala, saj so iskali tudi rojene v mešanih zakonih (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Moos, 2004; Schlemmer in Woller, 2005; Zimmerman, 2005; Collotti, 2008).

Najprej so 22. avgusta 1938 izvedli splošni popis prebivalstva in notranji popis po vseh ministrstvih, da bi ugotovili natančno število Judov v Italiji in njihov socialno-ekonomski položaj. Pokazalo se je, da je tedaj v Kraljevini Italiji živelo 58.412 prebivalcev, kjer je bil vsaj eden od staršev Jud. Od tega je bilo 48.032 italijanskih Judov in 10.380 tujih Judov, ki pa so v Italiji živeli več kot šest mesecev. Hkrati so iz popisa ugotovili, da jih je 46.656 tudi dejansko izražalo svojo pripadnost judovstvu, medtem kot je bilo 11.756 takih, ki so judovstvo zapustili oz. izstopili iz judovskih skupnosti, ali pa je šlo za otroke Nejudov iz mešanih zakonov (De Felice, 1993; Sarfatti, 2007; Moos, 2004).

Oktober 1938, torej že v fazi sprejemanja protijudovske zakonodaje, je očitno tudi osrednje vodstvo Zveze judovskih skupnosti v Rimu začutilo potrebo, da pisno izrazi »zahvalo Duceju in blagoslov Najvišjega, ker je ohranil mir v svetu«. Šlo je za čas neposredno po sporazumu v Münchnu, kjer so se zahodne sile in nacistična Nemčija, tudi s posredovanjem Mussolinija, odločile vzeti Sudete Čehoslovaški in jih priključiti Nemčiji. Fašistični tisk je seveda vlogo Italije povečeval in pretiraval s hvalami na račun Mussolinija (AUCEI, Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933, b. 32F, fasc. 22, mapa Circolari).

Od septembra 1938 so italijanske oblasti uvedle več zakonskih ukrepov za izključitev Judov iz javnega življenja in napisale več okrožnic, kjer so razlagale ravnanje z Judi. Preko okrožnic raznih ministrstev so administrativna določila pošiljali prefektom po pokrajinah. Tako je kraljevi dekret št. 1728, sprejet 17. novembra 1938, določal vrsto predpisov za »zaščito italijanske rase«. Njegov deveti člen je določal, da je potrebno prijaviti pripadnost judovski rasi in osebni status vpisati v register prebivalstva. Deseti člen pa je določal, da državljani judovske rase ne morejo služiti vojske v miru in niti v času vojne. Zakoni in predpisi s tega področja so se kasneje dopolnjevali in spreminjali, tja do propada fašizma poleti 1943 oz. do konca druge svetovne vojne leta 1945 na ozemlju Italijanske socialne republike pod kontrolo Nemcev v severni Italiji. Na spremembe je vplivala predvsem splošna politična situacija (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Moos, 2004; Zimmerman, 2005; Schlemmer in Woller, 2005).

Fašistična definicija Judov v Kraljevini Italiji je sicer podobno kot nacistična temeljila na rasni podlagi. Za podlago ugotavljanja judovstva posamezne osebe pa so fašisti vzeli

judovstvo staršev, za razliko od nacistov, ki so to preverjali pri starih starših. V italijanskem fašističnem režimu je tako za Juda veljal, kdor je imel judovskega očeta in judovsko mater, ne glede na to, če je tudi sam imel judovsko vero ali ne. Prav tako je bil za Juda označen tisti, ki je imel judovskega očeta in tujo mater ter kdor je imel judovsko mater in nepoznanega očeta. Pri tem so za Juda opredeljevali tudi tistega, ki je izviral iz mešanega zakona, kjer je bil eden od staršev italijanski Jud, pri tem pa je tudi sam imel judovsko vero ali pa je kako drugače kazal privrženost judovstvu. Tisti posameznik, ki je imel od italijanskih staršev enega judovskega in je pred 1. oktobrom 1938 izpovedoval drugo vero kot judovsko, ni veljal za Juda. V nasprotju z nacistično rasno zakonodajo torej v Italiji niso poznali različnih kategorij »mešancev«, temveč je določena oseba lahko bila samo »judovske« ali »arijske« rase (De Felice, 1993; Moos, 2004; Podbersi, 2016).

Fašisti so imeli na videz jasen cilj, ločiti Jude od ostalega arijskega prebivalstva. To se je pokazalo kot precej težavno, predvsem zaradi številnih mešanih zakonov. Tudi pri zagovornikih ostre rasne politike je to dejstvo povzročalo zmedo in hkrati pri zakonodajalcih ustvarjalo dileme glede nadaljnjih korakov. Poleg tega so bili italijanski Judje globoko asimilirani v družbo in jih je bilo zelo težko ločiti od Nejudov. Zato so predlogi vodili v smeri, da bi vse asimilirane italijanske Jude, šlo je predvsem za tiste iz mešanih zakonov in konvertite v katoliško vero, preprosto razglasili za arijce. Ostale pa bi v petih letih izgnali iz države oz. bi to obdobje raztegnili na deset let za tiste, ki judovstva niso več prakticirali (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Sarfatti, 2007).

Med glavne fašistične cilje do začetka druge svetovne vojne je sodil izgon Judov iz Italije, kar jih je močno prizadelo predvsem glede pravice do dela in šolanja. Med ostalimi ukrepi so prepovedali poroko arijcev z nearijci, uvedli vladno dovoljenje za poroko s tujcem, prepoved poroke med državnim uradništvom in tujo osebo. Nova rasistična politika je začela upravljati demografske zadeve. Pri italijanskem notranjem ministrstvu so ustanovili poseben oddelek, ki se je ukvarjal z judovstvom in tudi občinski uradi so delovali na rasni podlagi. Tako je morala biti oznaka »Jud« pripisana na vseh uradnih dokumentih. Italijanske oblasti so sprejele vrsto konkretnih ukrepov proti Judom in navedle, česa ti ne smejo početi: Judje niso smeli opravljati delo hišnika v zgradbah, kjer so živeli arijci, niso smeli imeti na cestah svojih stojnic, na katerih bi prodajali svoje blago. Nadalje niso smeli biti lastniki poslovnih in patentnih agencij, trgovati z dragocenimi predmeti, opravljati fotografskega poklica in posredniških dejavnosti. Tudi niso smeli biti trgovski potniki, knjigarnarji, komisijski trgovci, tiskarji, prodajalci umetnin, optiki, prodajalci rabljenih predmetov, trgovci z blagom za otroke, z radioaparati in celo prodajalci igralnih kart. Niso smeli niti prodajati alkoholnih pijač, nabirati starega železa in drugih kovin. Oblasti jim niso izdajale dovoljenj za izvoz sadja in zelenjave, prodajo papirniških izdelkov, opravljanje smetarstva, nabiranje in prodajo dotrajanih vojaških oblek, upravo plesnih šol, krojaških šol, niti niso smeli distribuirati filmov. Judje niso smeli voditi turističnih in potovalnih agencij, niti niso smeli reklamirati oddajanje lastnih sob in niso dobili dovoljenja za upravljanje taksija. Svojih imen niso smeli vključevati v telefonske in druge imenike. Izgubili so dovoljenje za posedovanje radia na domu. Prepovedano jim je bilo stopiti v javne knjižnice, pilotirati letala, gojiti golobe, delati kot tolmači in vodniki. Ministrski svet je 10. novembra 1938 sprejel zakon za zaščito rase,

ki je prepovedoval zakonsko zvezo med italijanskim državljanom arijske rase z osebo, ki je pripadala drugi rasi. Hkrati je zakon razglašal, da je taka zveza v skladu z omenjeno prepovedjo neveljavna (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Collotti, 2008).

Italijanski Judje so svoje premoženje (stanovanja, hiše, podjetja, delnice) pogosto prodajali pod ceno, tako tudi lastništvo tržaškega dnevnika *Il Piccolo*. Slednjega je leta 1881 ustanovil in vodil tržaški Jud Teodoro Mayer (1860–1942), ki je sicer užival zaupanje vodilnih fašistov. Večina državnih organov, uradov in javnih agencij je sicer prenehala zaposlovati Jude (Sarfatti, 2007).

Odkriti antisemitizem, ki nikakor ni bil značilen za Italijo med obema svetovnima vojnoma, je tako dobival odkrito podobo »obveznega nacionalnega čustva«. Ni bilo več razlikovanja med Judi, kajti prav vsi so postali »nevarni za državo« (Sarfatti, 1994; Sarfatti, 2007).

VLOGA TRSTA PRI SPREJEMANJU RASNE ZAKONODAJE

Tem začetnim protijudovskim ukrepom so oktobra 1938 sledili drugi, mnogo hujši. Septembra 1938 se je Mussolini odpravil na obhod po severovzhodu države, ki je trajal od 18. do 26. septembra. Na Velikem trgu v Trstu se je 18. septembra zbrala množica ljudi, predvsem zaradi fašistične propagande. Mussolini je imel tega dne ognjevit govor, kjer je z balkona oznanil, da so v Italiji stopili v veljavo rasni zakoni, ki zadevajo Jude, in potrebo po njihovi izključitvi iz javnega življenja. Zanje je namreč izjavil, da niso Italijani in da ne sodijo mednje. Zbrana množica je Ducejev govor sprejela z ovacijami, kot vse takratne novice, pospremljene z državno propagando (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Schlemmer in Woller, 2005).

Za Duceja je torej Trst postal »osrednja periferija«, če uporabimo besede tržaške zgodovinarke Silve Bon (Bon, 2005, 58), osrednje prizorišče dogajanja, ki so ga že nekaj mesecev pripravljali napadi najbolj izpostavljenih italijanskih rasnih antisemitov (Roberto Farinacci, Giovanni Preziosi, Piero Pellicano, Gino Sottocchia). Prav oni so predložili Trst kot idealno mesto in prizorišče ostrega udara proti Judom v državi, ki naj bi pripravljali »judovsko zaroto«. Hkrati pa so opozarjali pred pretirano močjo Judov v državi, zlasti na račun katoliške večine. Pri tem so kot izgovor uporabili tudi predstavništva velikih tujih družb, ki so imele sedež v Trstu (Banke, Assicurazioni Generali, Riunione Adriatica di Sicurtà, Cantieri Riuniti dell' Adriatico). Njihov protijudovski bes se je obregnil tudi proti tržaški krajevni politiki in gospodarstvu, ki naj bi bila preveč povezana z Judi, hkrati pa so z njimi brez problemov živeli ter ustvarjali (Bon, 2005).

JUDJE V JULIJSKI KRAJINI

Judje v Julijski krajini so v medsebojni komunikaciji večinoma uporabljali italijanski jezik, pred prvo svetovno vojno pa tudi nemški jezik. Prisoten je bil tudi jidiš, vendar so Judje kot drugod po monarhiji v procesu akulturacije začeli jidiš opuščati po priselitvi na to območje. Hkrati so kot znamenje kulturne asimilacije vedno bolj prevzemali prevladujoče jezike okolja, kjer so živeli. Jezik v večnacionalni Avstro-Ogrski sicer ni predstavljal

samo kulturne identitete, ampak je prevzemal tudi odločujoče znamenje nacionalne identitete. To je značilen proces v vsej takratni Evropi. Judje se postavljajo na stran večinskih liberalnih nacionalnih gibanj, ker tam vidijo priložnost za emancipacijo. Prav tako se iz istih vzrokov postavljajo na čelo emancipacijskih gibanj (liberalizem, socializem). V tem primeru se Judje v avstrijskem Primorju niso razlikovali od sorojakov v drugih delih monarhije (npr. na Ogrskem), kajti s prevzemanjem italijanskega jezika so se vedno bolj identificirali tudi z italijansko nacionalno identiteto (Pančur, 2011; Podbersič, 2016).

V začetku tridesetih let 20. stoletja so na severovzhodni meji Kraljevine Italije delovale štiri judovske skupnosti: Trst, Gorica, Reka in Opatija. Po konkordatu s Katoliško cerkvijo je želel Mussolini razčistiti odnose in urediti status tudi z nekatoliškimi verskimi skupnostmi v Kraljevini Italiji. Z zakoni, sprejetimi v letih 1930/31, je država tudi Judom zagotavljala urejen pravni status in nemoteno delovanje (Bocchini Camaiani, 1989; Bon, 2000).

Judje v Trstu in Gorici so svojo lojalnost do italijanske države in po oktobru 1922 podpora vladajočemu fašističnemu režimu dokazovali tudi s članstvom v fašistični stranki (it. *Partito Nazionale Fascista*, PNF). Fašistično gibanje se je na Goriškem sicer pojavljalo od sredine leta 1919, najprej kot stanovsko združenje »Fascio d'operazione operaia«. Ob ustanovitvi je štel okrog sto pripadnikov, med katerimi najdemo tudi Jude (in Slovence). Borbeni fašij Gorice (it. *Fascio Goriziano di combattimento*), je bil ustanovljen v začetku novembra 1920. Iz Gorice se je kmalu razširil tudi na podeželje, v začetku predvsem na območjih, kjer so živeli tudi Italijani, pozneje pa je našel odmev tudi med Slovenci. Med goriškimi fašisti je bilo okrog 350 »starih« Goričanov. Med vidne pripadnike omenjenega gibanja lahko uvrstimo Bruna Dörflesa, sicer poveljnika fašistične škvadre v Gorici še pred pohodom na Rim oktobra 1922. S svojo enoto je patroljiral po goriških ulicah, vdiral v državne urade in povzročal nemire. Skupaj z bratom Giuseppejem sta bila pozneje tudi edina goriška Juda, člana izvršnega odbora goriškega borbenega fašija (Patat, 2009).

Pri svojem delovanju so tudi Judje v Julijski krajini morali upoštevati »konkurenco« različnih fašističnih združenj. Njihovo delovanje je vedno bolj prodiralo v prav vse pore vsakodnevnega življenja vseh delov družbe v tedanji Kraljevini Italiji. Tukaj judovske skupnosti niso bile prav nobena izjema, konec koncev so bili tudi judovski šolarji obvezni sodelovati v fašističnih državnih programih in organizacijah (*Figli della Lupa*, *Balilla*, *Giovanni Fascisti*, *Avanguardisti*). Tukajšnji Judje, kot drugod po Italiji, so si pač prizadevali ostati enakopravni člani državne in narodne, to je italijanske, skupnosti (Bettin, 2012; Podbersič, 2016).

To obdobje so zaznamovali tudi stalni prihodi in odhodi judovskih družin iz srednje in vzhodne Evrope. Julijska krajina je pogosto predstavljala le prehodno točko, preko katere jih je večina odpotovala dalje, v Palestino, Združene države Amerike ali Švico. Čeprav so predvsem pripadniki mlajše generacije ponujali svetlo sliko goriške judovske skupnosti, je bila realnost vendarle bolj žalostna. Skupnost se je namreč vztrajno manjšala. Zato se je vodstvo skupnosti odločilo za vabilo Judom iz Poljske, kjer je dolga stoletja cvetelo evropsko judovstvo. Tako se je v Gorico priselilo tudi nekaj številčno močnih judovskih družin iz Poljske. Toda novi prišleki, pobožni in vdani judovski tradiciji, so s sabo prinesli navade, ki so bile tuje v okolju italijanskega judovstva, kamor je bila vpeta tudi goriška skupnost. Hkrati so novi judovski priseljenci pomenili pravo poživitev pri

obredju v goriški sinagogi. S sabo so namreč prinesli lastno versko tradicijo, ki so jo pri obredju v goriški sinagogi izvajali njihovi kantorji, čeprav so kmalu prevzeli verske naprave, značilne v Gorici. Priseljene družine so torej prinesle mladostno zagnanost in večjo versko gorečnost, spremenila pa se je tudi poklicna struktura, saj so med »staroselci« prednjačili svobodni poklici in tisti na odgovornih vodstvenih mestih, »prišleki« pa so svojo dejavnost gradili na mali trgovini (Morpurgo, 1986; Cedarmas, 1999; Bon, 1998).

V Trstu je Enrico Paolo Salem (1884–1948), sicer po rodu mešani Jud, oktobra 1933 postal župan mesta. Prehobil je značilno pot italijanskega iredentista, prostovoljca v prvi svetovni vojni in fašista od 1921. Pri tem ga pripadnost judovstvu ni ovirala pri političnem in gospodarskem vzponu do sprejema protijudovske zakonodaje leta 1938. Kar je bilo mogoče v Trstu, to ni bilo mogoče v Gorici. Razloge gre iskati tako v številčni primerjavi med obema judovskima skupnostma, kot v njihovi ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Odlična tržaška judovska organiziranost je z vso svojo razvejano infrastrukturo (šola, vrtec, podporno društvo, dom za upokojence) lahko pomenila samo nedosegljiv vzor za rojake na Goriškem. Po drugi strani sta si bili obe skupnosti ozemeljsko najbližji ter zelo rodbinsko in gospodarsko povezani.

RASNA ZAKONODAJA V JULIJSKI KRAJINI

Prve konkretne podatke o preganjanju Judov v nacistični Nemčiji so v Julijsko krajino prinesli njihovi sorojaki. Med prvimi velja omeniti Pio Lachs, teto Marcella Morpurga iz Gorice, ki se je z Dunaja preselila v Trst takoj po nemški priključitvi Avstrije. Pretresljiva je bila tudi osebna izkušnja Giulia Morpurga, sina predsednika goriške skupnosti, ki je zaradi študija nekaj časa preživel v Nürnbergu, kjer se je neposredno srečal z nacističnim antisemitizmom (Cedarmas, 1999; Podbersič, 2016).

Za Jude v Julijski krajini⁴ je bila uvedba rasne zakonodaje v začetku leta 1938 dvojna travma. Prvič, ker so bili – mnogi – pred prvo svetovno vojno vključeni v iredentistično gibanje in celo protagonisti le-tega, in so zato menili, da so končno »enaki« drugim državljanom. Zato so najbrž upravičeno menili, da so končno »enaki« drugim (Čok, 2015). Po drugi strani so tukajšnji Judje sklepali, da v Italiji ni antisemitizma, za razliko od Nemčije in drugih srednjeevropskih dežel, od koder so izvirali njihovi predniki. Mnogi Judje so se celo dali krstiti v upanju, da bi si tako lahko zagotovili boljše razmere za življenje v domačem kraju (Morpurgo, 1986; Cedarmas, 1999).

V Julijski krajini sta vladali čustvi nacionalizma in etnocentrizma oziroma tako imenovanega »mejnega fašizma« (it. *fascismo di confine*), ki je imel od vsega začetka mnoge rasistične poteze, predvsem v odnosu do Slovencev in Hrvatov (Vinci, 2011). Tako je tržaška in goriška javnost nekako sprejela vse protijudovske ukrepe, ker je bila navajena do takrat sprejemati marsikaj, tudi ne povsem logičnega (Bon, 1997; Podbersič, 2016).

4 Odločil sem se za rabo imena Julijska krajina, ki je v italijanski historiografiji sicer splošno sprejeto ter v geografskem in upravnem jeziku najboljše opredeljuje ozemlje, ki je v širšem smislu predmet disertacije. Avtor tega toponima (Venezia Giulia) je priznani jezikoslovec in goriški Jud Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907), rojen v nekdanjem goriškem getu.

Judje v Gorici, leta 1938 jih je tam živelo dobrih dvesto, so živeli v senci Trsta, ki je štel ob popisu avgusta 1938 okrog sedem tisoč Judov, to je približno 85 % vsega judovskega prebivalstva v Julijski krajini. Poleg tega je predstavljalo tržaško pristanišče pomembno okno v svet za judovske begunce iz srednje Evrope, ki so bežali pred preganjanjem (Catalan, 1991; Bon, 1998).

Seveda so obstajali tudi »arijski« domačini, ki so gojili globoko sovraštvo do Judov. Uživali so podporo in ohranjali so stike z antisemiti na državni ravni, ki so nadzirali pomembne časopise, založbe in tisk (*La difesa della razza, Il regime fascista*). Hkrati so vplivali na poročanje lokalnih časopisov (Il Piccolo, Il Popolo di Trieste, Decima Regio) in revij (La Porta Orientale). Povezovali so se s političnimi in psevdokulturnimi organizacijami (Associazione italo-germanica, nemški generalni konzulat v Trstu, Centro per lo studio del problema ebraico), kar se je še okrepilo po vstopu Italije v drugo svetovno vojno junija 1940 (Bon, 2005).

Tedanji predsednik goriške judovske skupnosti Attilio Donato Moise Morpurgo, sicer član fašistične stranke, se je trudil oblastem dokazati popolno lojalnost judovske skupnosti do oblasti. To dokazuje tudi pismo oblastem z zasedanja vodstva goriške judovske skupnosti z dne 24. oktobra 1938:

Pravi razlagalci občutkov vseh goriških Judov protestirajo proti vsem tistim tujim Judom in posebej proti zvezi, nastali v Ameriki, ki posegajo in delujejo proti interesom fašistične države; potrjujejo še enkrat brezpogojno predanost režimu in Duceju, ustanovitelju imperija, in tradicionalno navezanost na italijansko državo, ki jo je pokazala ta skupnost od svojega začetka, tudi pod avstrijskim jarmom (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, b. G/181, Culto israelitico 1938–1941).

Razpoloženje strahu in negotove prihodnosti znotraj goriške skupnosti pokaže pismo, ki ga je dijak Gino Armani, sicer veren Jud, oktobra 1938 poslal prijatelju Davidu Artomu, sinu rabina v Firencah. Smemo domnevati, da sta se spoznala na enem od številnih sionističnih kampov, ki so jih italijanske sionistične organizacije organizirale v tistih letih. Za Gina zagotovo vemo, da jih je redno obiskoval. V pismu prijatelju je Gino sporočal, da najbolj goreči verniki v goriški sinagogi zapuščajo mesto, ker so priseljenci iz Poljske. Tako naj bi bilo tisto leto okrnjeno praznovanje judovskih praznikov Rosh-ha-Shanah in Yom Kippur, ker ni bilo kantorja, ki bi vodil obredje. Tudi on je bil namreč poljski državljani (ACS, Direzione generale PS, G 1, b. 14, fasc. 172, 1).

Navadni državljani v Trstu in Gorici so sprejemanje protijudovske zakonodaje spremljali z mešanico začudenja, neodobravanja, strahu, včasih tudi privoščljivosti. Adolfo Jacoboni se je zaposlil v nekem podjetju v mestu, a ga je to po kratkem času odpustilo. Zbali so se namreč groženj, ki so jih proti njim izvajali goriški fašistični škvadristi zaradi zaposlitve Juda. Ta je bil prizadet tudi zato, ker je imel v novi italijanski osebni izkaznici zapisano, da pripada judovski rasi. Pripadnost judovski veri sploh ni bila označena, samo pripadnost rasi. Zdelo se mu je, da ga to še posebej zaznamuje. Njegovi sosedje in znanci so ravnali različno, nekateri so ga še naprej pozdravljali, drugi so mu obračali hrbet. Po njegovem mnenju se je v Gorici manj občutilo nasprotovanje Judom, zlasti v primerjavi

z večjimi mesti. To pripisuje tudi dobrim odnosom med Judi in katoličani v Gorici (Bon, 2005, 100).

Marcello Morpurgo⁵ v svojih spominih pravi, da v Gorici pred drugo svetovno vojno ni bilo antisemitske tradicije, prisotna je bila le sovražnost, ki so jo izražali nekateri člani fašistične stranke. Redko se je dogajalo, da so posameznega Juda zasmehovali na ulici, so pa v nekaterih javnih lokalih izobesili napise: »Vstop prepovedan psom in Judom«. Vidno nasprotovanje Judom so mestne oblasti izrazile z odstranitvijo spominske plošče na domači hiši Caroline Coen Luzzatto in odstranitvijo kipa v mestnem parku, posvečenega jezikoslovcu Ascoliju. Trgovinam, ki so imele judovske lastnike, so imena zbrisali s pročelij oziroma so zapisali le ime nejudovskega (so)lastnika, včasih pa so jim preprosto dali izmišljena imena (Morpurgo, 1986, 110).

Po drugi strani so tudi nekateri Judje v Trstu in Gorici z navdušenjem sprejeli fašistični pohod na Etiopijo in ozemeljsko razširitev Kraljevine Italije. Pojavili so se prostovoljci, tako vojaški kot civilni, ki so odšli »širit civilizacijo« v Italijansko vzhodno Afriko (it. *Africa Orientale Italiana*). Med približno stotnijo gradbenih prostovoljcev iz Goriške pokrajine sta se npr. znašla tudi Juda Tullio Donati in A. Farber (Cedarnas, 1999, 138).

Ob Mussolinijevem obisku v Gorici septembra 1938 je bilo vsem tujim Judom iz varnostnih razlogov prepovedano zapuščati svoja bivališča. Hkrati pa jih je tudi nadzirala policija (Morpurgo 1986). Razmišljanje goriških Judov glede protijudovske zakonodaje zgovorno ponazarja izjava pravnika Bruna Luzzatta, ki je sicer izstopil iz judovske vere že leta 1911, vendar je vseeno ostajal zelo vpliven član goriške skupnosti: »Sprejeti ukrepi so nezakoniti in tisti, ki so jih napisali, niso pravniki, ampak čevljarji, ki ne poznajo osnovnih elementov prava [...] njihov edini cilj je vzeti denar.« (ACS, Segreteria particolare del Duce, Carteggio riservato (1922–1943), b. 428/ab, 2.).

Tako ob začetku šolskega leta jeseni 1938 judovski učenci niso več smeli v italijanske javne šole. Večje judovske skupnosti, ki še niso imele organiziranih lastnih šol, so to hitro storile. V Gorici je poučevanje prevzela upokojena učiteljica Rina Luzzatto za nižje razrede, medtem ko je višje prevzel Marcello Morpurgo (ASG, Provveditorato agli Studi di Gorizia (1933–1968), b. 32, fasc. 277, Insegnanti di religione israelita, 1938).

Med fašistične ukrepe proti italijanskim Judom sta sodila tudi črtanje iz seznamov PNF in odpust iz fašistične milice. Ukrep je jeseni 1938 zadel Jude v vseh italijanskih pokrajinah. Tako je tržaški fašistični sekretar Emilio Grazioli poročal na sedež PNF v Rimu, da izključevanje poteka v Trstu zelo odločno in brez usmiljenja. Prav vse tržaške Jude naj bi namreč izključili iz stranke (ACS, Serie PNF, b. 7, fasc. Trieste situazione, 3. december 1938).

Prvi seznam goriških Judov, vpisanih v fašistično stranko, je bil sestavljen po popisu, 22. avgusta 1938. Strankino izkaznico je posedovalo 79 članov v Gorici, zraven pa še pet članov od drugod v pokrajini. Od teh so jih takrat državne oblasti štejele za pripadnike judovstvu samo 52, ostali so bili bodisi zakonci Judov oz. niso izpolnjevali določil glede

5 Marcello Aronne Morpurgo (1919–2012), pripadnik ugledne goriške judovske družine. Iz književnosti je diplomiral na univerzi v Padovi. Med vojno se je skrival, po vojni se je odselil v Izrael, kjer se je poročil z Miriam Bolaffio (Morpurgo 1986).

judovstva. Največ goriških Judov se je v stranko vpisalo leta 1935, kar 12. To lahko pripišemo vrhuncu fašistične oblasti, ki se je med drugim pokazal tudi z vojnim pohodom proti Etiopiji. Drugi seznam za črtanje iz PNF so oblasti sestavile 5. decembra 1938, ko so v Gorici izbrisali 33 članov stranke, od tega jih sedem ni bilo uvrščenih na prejšnji, avgustovski, seznam. V Gorici je bil na seznamu PNF vpisan tudi predsednik skupnosti Attilio Morpurgo, član PNF od leta 1932, ter član vodstva skupnosti Giuseppe Eppinger, član PNF od 1920 in imetnik listine »pohod na Rim«. Tudi njih je prizadel ukrep za »zaščito rase«, ki jih je jeseni 1938 črtal iz seznamov stranke (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, b. G/104 bis, Difesa della razza).

Toda kampanja izključevanja se je nadaljevala, saj so počasi prišli na vrsto tudi fašistični prvoborci med goriškimi Judi. Tako so bili med decembrom 1938 in januarjem 1939 iz PNF in fašistične milice izključeni še naslednji goriški Judje: Giuseppe De Ferri, Bruno Luzzatto, Aldo Osmo, Giulio Morpurgo in Giuseppe dr. Eppinger. Iz stranke pa niso izključili Maria in Bruna De Ferrija, ker so jima priznali posebne zasluge za fašistično gibanje, ki sta mu pripadala že od leta 1922 oziroma 1920. Poleg tega so oblasti priznavale tudi dejstvo, da sta judovsko vero zapustila že pred prvo svetovno vojno. Vseeno so PNF priporočali, naj ju zaradi morebitnega negodovanja v javnosti ne postavlja na vidne položaje znotraj stranke. Težave pa so nastopile decembra 1938 ob praznovanju mladinske fašistične organizacije Balilla, ko sta se brata De Ferri na slovesnosti pojavila na tribuni ob goriškem prefektu. Učitelji, ki so pripeljali svoje učence, so v skladu s tedanjo družbeno klimo negodovali zaradi njune prisotnosti (Altieri, 1989).

Poleg tega so fašistične oblasti Judom tudi poitalijančile tuje zveneče priimke. Tako so Heischmann postali Armani, Goldberger so postali Golberti, Michelstaedter so postali Micheletti, Steindler so postali Staineri, Herskowitz so postali Ercoli, Stern so postali Sterri itd. (Cedarmas, 1999; Bon, 2000).

Večina italijanskih državljanov, zlasti na podeželju, ni razumela, zakaj naj bi Judje predstavljali družbeno nevarnost, saj v svojem življenju niso imeli prilike spoznati njihove kulturno-socialno-verske organiziranosti, ki je bila omejena predvsem na večja italijanska mesta. Seveda to ne pomeni, da se je pri vsem tem obnašalo italijansko prebivalstvo do Judov absolutno korektno, prav tako so le zelo redki nastopali kot antisemitski fanatiki. Pomemben vpliv na to je imela tradicionalno močna italijanska Katoliška cerkev in vpliv Svetega sedeža (Bocchini Camaiani, 1989; Caffaz, 1989).

Italijanski omejitveni zakoni so najbolj prizadeli prav tujce, h katerim so prištevali tudi vse italijanske državljane, ki so državljanstvo pridobili po 1. januarju 1919. Italijo so morali zapustiti do sredine marca 1939. Izseljevali pa so se tudi italijanski državljani judovskega rodu. Njihov cilj je predstavljala tako tujina (Palestina, Švica, Združene države Amerike) kot tudi druga mesta na italijanskem polotoku. Italijanske oblasti so jim sicer brez težav izdajale potne liste, toda težko je bilo pridobiti ustrezne vizume za vstop v tuje države. Po navadi so vizum pridobili samo bogati Judje. Ostalim so preostale zgolj tri možnosti: pridobitev sicer zelo omejenih britanskih dovoljenj za vselitev v Palestino; pridobitev garancijskega pisma od sorodnikov ali prijateljev za preselitev v ZDA; in pridobitev vizuma za tiste države, ki so še dopuščale priseljevanje (Kanada, Avstralija, Južna Amerika). V letih 1939/40 je Gorico zapustilo več kot 50 Judov. Posebno težavo

je odselitev predstavljala za Jude brez italijanskega državljanstva. Morali so se odseliti, čeprav pogosto niso vedeli kam. Poti v srednjo Evropo so jim namreč bile zaprte (Morpurgo, 1986; Catalan, 1991; Bon, 1998).

Zakonodajni dekret, sprejet 17. novembra 1938, je predvideval tudi prepoved naselitve vsem tujim Judom in hkrati določal odvzem državljanstva tistim, ki so ga prejeli po 1. januarju 1919. Dekret je določal, da morajo slednji zapustiti ozemlje Kraljevine Italije do 12. marca 1939. Hkrati je določal izjeme, in sicer za tiste, ki so že dopolnili 65 let, in one, ki so bili poročeni z italijanskimi državljani. Slednji so bili oproščeni omejitev za naselitev na državnem ozemlju, morali pa so poslati posebno pisno zahtevo na notranje ministrstvo v Rim, in sicer v roku tridesetih dni od uveljavitve dekreta. Nadalje je dekret določal, da se morajo vsi tisti, ki se ne smatrajo za pripadnike judovske rase, registrirati na občinskem uradu. To morajo storiti v kraju prebivanja, in sicer v roku devetdesetih dni od uveljavitve omenjenega dekreta. Oblasti so že jeseni 1938 dvema Judinjama iz Gorice odvzele italijansko državljanstvo (Amelia Golberti in Regina Michelstaedter, vdova Golberti). V začetku leta 1939 so italijansko državljanstvo odvzeli petim Judom: Adolfo Armani, Irene Golberti, Ada Golberti, Michele Fagi in Egone Sterri. Hkrati se je julija 1939 na seznamu znašlo še šest oseb (Clementina Spitz, Irma Russi, Oscar Schnabl, Giuseppe Steinmann, Leone Jacoboni, Francesca Eckert), ki so jim morali razjasniti njihovo pripadnost judovstvu (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Archivio Generale, b. 287, fasc. 1746, Provvedimenti per la difesa della razza).

Ukrep je posebej prizadel tiste goriške Jude, ki so že nekaj desetletij živeli v Gorici, a so jih novi zakoni vseeno šteli med tuje Jude, čeprav so medtem že pridobili italijansko državljanstvo. Med njimi je bila tudi družina Jacoboni, po rodu iz Poljske. Takratni študent Adolfo Jacoboni se je z grenkobo spominjal časov po sprejemu protijudovske zakonodaje, še posebej ga je bolelo, da so ga oblasti obravnavale kot tujca, čeprav je bil rojen v Gorici. Za vsako potovanje izven pokrajine, tudi v bližnji Trst, je potreboval posebno dovoljenje. S težavo ga je pridobil na kvesturi v Gorici, kjer mu je vedno znova nagajal policijski komisar dr. Bonomo (Bon, 2005, 100).

Goriška prefektura je sredi marca 1939 poročala notranjemu ministrstvu v Rim, da se je do tedaj iz Goriške pokrajine odselilo 24 izmed 76 tujih Judov, ki bi zaradi protijudovske zakonodaje morali zapustiti državno ozemlje. Hkrati so poročali, da jih je 35 zaprosilo za podaljšanje začasnega bivanja v državi, 13 tujih Judov pa je spadalo med izjeme in je imelo pravico ostati v državi (ACS, Direzione generale PS, A 16, Ebrei stranieri, b. 11, fasc. 36, Gorizia, 19. marec 1939).

Posamezni Judje se z odvzemom državljanstva niso preprosto sprijaznil. Armani in Golberti sta se odločila za pritožbo v Rim, kjer so 31. oktobra 1939 odločili v njuno korist ter razveljavili preklica njunega italijanskega državljanstva (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Archivio Generale, b. 288, fasc. 1752, Provvedimenti per la difesa della razza. Ricorsi, revoche, vario, 1939–1942).

Zakonodaja je udarila tudi po judovskem premoženju. Attilio Morpurgo, predsednik goriških Judov, je moral arijanizirati svojo veliko trgovino s prehrabnenimi izdelki. Želel jo je prepisati na anonimno delniško družbo, vendar v Gorici ni uspel najti notarja, ki bi mu to opravil. Končno mu je uspelo zadeve pravno urediti v Milanu (Altieri, 1989, 88).

*Slika 1: Nekdanji geto s sinagogo v Gorici pred drugo svetovno vojno.
Fotografijo hrani Muzej sinagoga v Gorici.*

Protijudovski ukrepi so prizadeli tudi priljubljenega goriškega zdravnika dr. Silvia Marca Mordekaia Morpugro (1881–1938), člana ene najuglednejših starih goriških družin, ki ni smel več javno opravljati svojega poklica. V skladu z zakonodajo bi poslej lahko zdravil samo judovske paciente. To ga je tako prizadelo, da je kmalu umrl zaradi zastoja srca (Morpurgo, 1986; Gregorig, 2007). Podobne smrti je umrl tudi dr. Vittorio Itzhak Chai Pavia (1878–1940), diplomant dunajske univerze, ugleden internist ter primarij v privatni bolnici pri sv. Justu v Gorici (Morpurgo, 1986; Gregorig, 2007).

Simbolen, a boleč udarec je goriška judovska skupnost doživela leta 1940, ko so mestne oblasti ulico v nekdanjem getu iz Via Ascoli preimenoval v Via Tunisi. Ugledni goriški jezikoslovec G. I. Ascoli je imel pač to nesrečo, da je bil judovskega rodu (Morpurgo, 1986; Prinčič, 2001).

Veliko Judov je v letih pred začetkom druge svetovne vojne potovalo skozi Julijsko krajino ali se tu za krajši čas ustavilo na poti iz Nemčije in dežel, ki so jih nacisti že zasedli (Avstrija, Češka). Že kmalu po nemškem vkorakanju v Avstrijo marca 1938 so iz karabinjerskega poveljstva v Trstu opozarjali izpostave v Julijski krajini, tudi v Cerknem, da je pričakovati povečan priliv avstrijskih Judov na ozemlje Italije. Naročili so jim pozorno spremljanje beguncev in popis vseh njihovih podatkov, ki jih morajo sporočati kvesturi v Gorici (ARS-1825, 993, 15. marec 1938).

Z začetkom druge svetovne vojne so se evropske meje praktično zaprle za judovsko izseljevanje (Voigt, 1985). To se vidi tudi iz podatkov za Jude iz Julijske krajine, ki so se lahko izseljevali le še v druga italijanska mesta in v Švico (Catalan, 1991; Bon, 2000). Razmere so se dokončno zaostrele po kapitulaciji Italije in ob prihodu nemške vojske v Julijsko krajino. Po vseh italijanskih deželah, ki jih je septembra 1943 zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinopisju poznan tudi kot »La caccia all' ebreo« (De Felice, 1993; Zimmerman, 2005).

V zadnjih dveh desetletjih je v vzponu, predvsem v italijanski historiografiji, zanimanje za holokavst in njegove posledice v Julijski krajini, ko so bile dobro organizirane judovske skupnosti v Trstu, na Reki in v Gorici precej prizadete. Do danes sta se ohranili reška in tržaška judovska skupnost.

BORDERLAND FASCISM AND ATTITUDE TOWARD THE JEWISH POPULATION

Renato PODBERSIČ

Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: renato.podbersic@guest.arnes.si

SUMMARY

Fascist Italy was, together with Nazi Germany, accountable for many ignominious actions, in particular against Jews. By the end of the 1930's Italy had established a model of racism-based totalitarian society, just like Germany.

For the Jews in Venezia Giulia the promulgation of the Racial Laws in 1938 was a double trauma. Firstly, because many of them had been part of, or even protagonists involved in, the irredentist movement before WWI and therefore believed that they were "equal" to others. Secondly, because they thought that in Italy, unlike in Germany or other central European countries where their ancestors had originated from, there was no anti-Semitism. In Venezia Giulia, the prevailing sentiments were those of nationalism and ethnocentrism, or the so-called borderland Fascism (fascismo di confine), which had displayed many racist traits since its very emergence. Thus the publics of Trieste and Gorizia somehow accepted all anti-Semitic measures, as by then they had got used to accepting almost everything.

The actions of the Fascists aimed against Italian Jews included the de-listing from the National Fascist Party (PNF) and discharge from the Fascist paramilitary. In the autumn of 1938, these measures were implemented against Jews in all Italian regions. The federal secretary of the Trieste fascio, Emilio Grazioni, reported to the PNF headquarters in Rome that in Trieste the exclusion of members of the Jewish race was carried out firmly and without mercy. According to the report, every Jew from Venezia Giulia was excluded from the party.

Keywords: Jews, Venezia Giulia, Italy, Fascism, anti-Semitic legislation, persecution of Jews

VIRI IN LITERATURA

- ARS-1825** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), Dopisi Karabinjerske postaje Grahovo ob Bači (fond 1825).
- ASG, Regia Prefettura di Gorizia** – Archivio di Stato di Gorizia (Državni arhiv v Gorici), Gorica (ASG), fond Archivio Generale.
- ACS** – Archivio Centrale dello Stato, Rim (ACS), fond Direzione generale Pubblica Sicurezza.
- ACS** – Archivio Centrale dello Stato, Rim (ACS), fond Serie Partito Nazionale Fascista.
- ACS** – Archivio Centrale dello Stato, Rim (ACS), fond Segreteria particolare del Duce, Carteggio riservato (1922–1943).
- AUCEI** – Archivio storico dell'Unione delle Comunità Ebraiche Italiane, Rim (AUCEI), fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933.
- Altieri, O. (1989):** La comunità ebraica di Gorizia e le leggi razziali. *Qualestoria*, 17, 1, 85–90.
- Bettin, M. C. (2012):** Italian Jews from emancipation to the racial laws. New York, Palgrave Macmillan.
- Bocchini Camaiani, B. (1989):** Chiesa cattolica italiana e leggi razziali. *Qualestoria*, 17, 1, 43–66.
- Bon, S. (1997):** I »diversi« : la persecuzione antiebraica. Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900, ur. Giampaolo Valdevit, 309–316. Gorizia/Gorica, Istituto Regionale per la storia del Movimento di Liberazione nel Friuli–Venezia Giulia – Libreria Editrice Goriziana.
- Bon, S. (1998):** Trieste La Porta di Sion. Storia dell'emigrazione ebraica verso la Terra d'Israele 1921–1940. Firenze, Alinari.
- Bon, S. (2000):** Gli Ebrei a Trieste 1930–1945. Ronchi dei Legionari, Libreria Editrice Goriziana.
- Bon, S. (2005):** Testimoni della Shoah. La memoria dei salvati. Gradisca d'Isonzo, Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale.
- Caffaz, U. (1989):** Le leggi razziali – Consenso/dissenso. *Qualestoria*, 17, 1, 23–32.
- Catalan, T. (1991):** L'emigrazione ebraica in Palestina attraverso il porto di Trieste (1908–1938). *Qualestoria*, 19, 2–3, 57–107.
- Cedarmas, A. (1999):** La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945. Pasian di Prato, Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione.
- Collotti, E. (2008):** Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia. Roma-Bari, Laterza.
- Čok, Š. (2015):** Tržaške mestne elite na prehodu iz 19. v 20. stoletje: ustroj oblasti, povezave z Italijo, nacionalno vprašanje. Doktorsko delo. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- De Felice, R. (1993):** Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo, Torino, Einaudi.
- Gentile, E. (2010):** Fašizem – Zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Gregorig, B. (2007):** La presenza medica ebraica nella Gorizia del passato. V: Marco Grusovin (ur.), *Cultura ebraica nel Goriziano*, 219–246. Gorizia/Gorica, Istituto di Storia Sociale e Religiosa.

- Miccoli, G. (2011):** Antisemitismo e cattolicesimo. Brescia. Morcelliana.
- Moos, C. (2004):** Ausgrenzung, Internierung, Deportation: Antisemitismus und Gewalt im späten italienischen Faschismus (1938–1945). Zürich, Chronos Verlag.
- Morpurgo, M. (1986):** Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia, Udine, Del Bianco.
- Pančur, A. (2011):** Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta. Celje, Zgodovinsko društvo.
- Patat, L. (2009):** Il Duce ha sempre ragione. Il Fascismo in Provincia di Gorizia e nella Bassa Friulana. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini«.
- Pincherle, N. (2007):** Come amare le viole del pensiero? Dio non c'era a Ravensbrück. Empoli, Ibisko Editrice Risolo.
- Pisanty, V. (2006):** La difesa della razza: antologia 1938-1943. Milano, Bompiani.
- Podbersič, R. (2016):** Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950. Doktorsko delo. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Prinčič, N. (2001):** Židje v Gorici med drugo svetovno vojno. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Sarfatti, M. (1994):** Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi del 1938, Torino, Zamorani.
- Sarfatti, M. (1997):** Gli ebrei negli anni del fascismo: vicende, identità, persecuzione. V: ur. Corrado Vivanti (ur.): Gli ebrei in Italia II, 1625–1764. Torino, Einaudi.
- Sarfatti, M. (2007):** Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione. Torino, Einaudi.
- Schlemmer, T. in Woller, H. (2005):** Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte 53, 2, 165–201.
- Sullam Levis, S. (2015):** Purezza e pericolo nella guerra civile Italiana (1943–1945): La persecuzione degli ebrei a Venezia. Acta Histriae 23, 1, 131–142.
- Vinci, A. M. (2011):** Sentinelle della patria: il fascismo al confine orientale 1918–1942. Roma–Bari, Laterza.
- Voigt, K. (1985):** Gli emigrati in Italia dai paesi sotto la dominazione nazista: tollerati e perseguitati (1933-1940). Storia contemporanea 16, 2, 45–87.
- Zimmerman, D. J. (2005):** Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, 1922–1945. Cambridge, Cambridge University Press.

»AVTARKIČNA STROGOST IN PREPROSTA ITALIJANSKA DUŠA«:
KONSTRUKCIJA NOVEGA RUDARSKEGA MESTA RAŠA V
VZHODNI ISTRI (1936–1937)

Jure RAMŠAK

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: jure.ramsak@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s fizično in simbolno konstrukcijo rudarskega naselja Raša v vzhodni Istri, nastalega leta 1937 v okviru italijanske politike nacionalne avtarkije. Ta politični in ekonomski okvir je tudi bistveno pogojeval njegovo urbanistično in arhitekturno podobo, ki je bila v primerjavi z drugimi fašističnimi novimi mesti opazno skromnejša. Kot celota pa je novo mesto posredovalo ideološko sporočilo civilizacijskega napredka, ki ga je v obmejno in »zaostalo« regijo prinesel Mussolinijev režim. Zaradi tega se v članku najprej posvečam organizacijski in tehnični plati izgradnje, nato pa skozi za tisti čas tipične oblike propagandnega in rasističnega diskurza razbiram elemente simbolne konstrukcije novega urbanega prostora sredi s hrvaškim prebivalstvom poseljenega območja.

Ključne besede: Raša, fašistična nova mesta, A.Ca.I., avtarkija, vzhodna Istra

»SEVERITÀ AUTARCHICO E L'ANIMA SCHIETTAMENTE ITALIANA«:
LA COSTRUZIONE DELLA CITTA' MINERARIA DI ARSIA
NELL'ISTRIA SUD-ORIENTALE (1936–1937)

SINTESI

L'articolo analizza gli aspetti fisici e simbolici della costruzione della città mineraria di Arsia nell'Istria sud-orientale, eretta nel 1937 nell'ambito della politica di autarchia promossa dal regime italiano. Questo quadro politico ed economico rappresentò la base della sua immagine urbanistica ed architettonica che fu però decisamente più modesta se paragonata alle altre nuove città realizzate dal fascismo. Nonostante ciò la città fu veicolo di un chiaro messaggio ideologico fondato sul progresso civilizzatore, portato in questa regione di confine "arretrata" dal regime di Mussolini. Perciò in quest'articolo mi concentro in primo luogo sugli aspetti tecnici ed organizzativi della costruzione, mentre nella seconda parte del saggio, attraverso le varie forme di propaganda e del discorso razzista tipici di quel periodo, seguo gli elementi della costruzione simbolica del nuovo paesaggio urbano costruito in una regione abitata da popolazione croata.

Parole chiave: Arsia, città di fondazione nel periodo fascista, A.Ca.I., autarchia, Istria orientale

UVOD

Upoštevaljoč neločljivo povezavo med ideologijo in grajenim prostorom oz. krajino (Lefebvre, 2013), so projekti novih mest, ki so jih kot materialno utelešenje svoje (anti) utopije zamislili vsi trije veliki totalitarni režimi 20. stoletja, privilegiran kraj za opazovanje idejnih, političnih, ekonomskih in antropoloških razsežnosti teh sistemov. Kar dve izmed dvanajstih novih mest (*città di fondazione*), ki jih je na zemljevid Italije vrisal fašistični režim med letoma 1928 in 1940, se nahajata na območju vzhodne Istre kot dela nekdanje Julijske krajine, po letu 1920 nove teritorialne pridobitve savojske kraljevine. Vzrok nastanka Raše (Arsia) leta 1937 in Podlabina (Pozzo Littorio) leta 1940 ni bila agrarna izraba na novo bonificiranega teritorija, ampak izkoriščanje zaloga premoga, ki so bile znotraj celotne države v večji meri prisotne le na Labinskem in v sardinskem Sulcisu. Zgodnejšo in bolj zaokroženo Rašo lahko tako bolj kot novim podeželskim skupnostim lacijskega Agro Pontina umestimo ob bok ostalim »korporacijskim« mestom kot so Carbonia, sezidana na omenjenem južnem delu Sardinije leta 1938, in celulozni industriji namenjeni Torviscosi v videmski pokrajini, ki so nastala kot rezultat državne politike avtarkije na področju ključnih surovin in produktov v drugi polovici tridesetih let.

V teh strogo utilitarno zasnovanih mestih težje prepoznavamo estetski režim t. i. govoreče arhitekture (*architecture parlante*), značilne za druga nova mesta in še zlasti za reprezentativne objekte v prestolnici fašistične države (gl. Gentile, 2007; Nicoloso, 2008; Arthurs, 2012), kar je bil verjetno tudi razlog, da se je Raša skorajda nepoškodovana ohranila tudi po drugi svetovni vojni in priključitvi tega območja k socialistični Jugoslaviji. V ospredju je bila zahteva po maksimalizaciji produktivnosti, ki jo je vladajoči režim zagotovil s tem, da je načrtovanje in izgradnjo prepustil poslovnim krogom, kar pa še ne pomeni, da nova prostorska konstrukcija ni odražala nekaterih temeljnih postulatov fašistične ideologije, zlasti kar se tiče mehanizmov nadzora in kulturne dominance. Opraviti imamo s sintezo utopičnih načrtov obvladovanja urbane modernosti iz 19. stoletja, taylorizma in fordizma ter antropološke konstrukcije fašističnega novega človeka, katerega kult je Italija gojila zlasti v času krepitve ekspanzionizma v letih pred drugo svetovno vojno. Prostorskemu odrazu tega skupka idejnih osnov je fašistični režim, zlasti njegovi lokalni eksponenti, nadal še vlogo kulturnega simbola, temelječega predvsem na imperativu civilizacijskega in tehničnega napredka, ki ga je prinesel v »zaostalo« regijo z večinskimi »tujerodnim« prebivalstvom.

Znotraj omejenega izbora literature, manjšega kot za druga fašistična nova mesta, ki so tudi po koncu druge svetovne vojne ostala v Italiji, in donedavni odsotnosti zanimanja za fenomen Raše pri hrvaških raziskovalcih velja izpostaviti monografijo *La bianca città del carbone* (Krecic, 2012). V njej je tržaški umetnostni zgodovinar Francesco Krecic doslej najbolj celovito predstavil arhitekturne značilnosti planiranega mesta, medtem ko lahko nekaj več o političnih okoliščinah izgradnje izvemo iz prve pregledne študije nastanka fašističnih novih mest (Nuti, Martinelli, 1981). Podoba specifičnega mesta je z analizo antropoloških okoliščin življenja in dela njegovih edinih prebivalcev-rudarjev dopolnil Andrea Matošević (2011), medtem ko se moramo po nekatere osnovne podatke glede ekonomskega in socialnega ozadja tega tedaj za vso državo pomembnega projekta

zateči k starejšim pregledom zgodovine Istre (Millo, Vinci, 1985). V nadaljevanju želim strniti ugotovitve omenjenih del, dodati nekaj podrobnejših podatkov iz arhivskega gradiva istrske prefektуре in istrskih rudnikov (Državni arhiv v Pazinu) ter zaokrožiti ta prikaz z analizo propagandnih vsebin iz tedanjih tiskanih (*L'illustrazione Italiana*, *Corriere Istriano*, *La difesa della razza*) in filmskih materialov (*Istituto Luce*). To analizo zato na eni strani umeščam v splošni okvir italijanskega fašizma, na drugi strani pa posebno pozornost namenjam konstrukciji simbolne vloge novega urbanega prostora kot nosilca italijanske civilizacije sredi na novo pridobljene, obmejne ter s Hrvati in Slovenci poseljene province, torej v kontekstu tistega prostora, na katerem se je zaradi naštetih dejavnikov in spričo zakoreninjenosti italijanskega nacionalizma uveljavila posebna oblika t. i. obmejnega fašizma (*fascismo di confine*) (Vinci, 2011; Kacin Wohinz, Verginella, 2008).

LOCUS HOMINIS CORPORATIVI

Kot antiideologija liberalnega pozitivizma je bil fašizem uperjen proti industrijski urbanizaciji, a obenem v spregi s proizvodnim meščanstvom vzpostavljal korporativistično obliko kapitalističnega načina proizvodnje, ki je zlasti pridobila na pomenu z zasledovanjem ekspanzionistične zunanje politike (Gentile, 2010, 27, 88). Toda na drugi strani je italijanski fašistični režim v luči ekspanzivne zunanje politike sklenil kompromis s proizvodnim meščanstvom, ki je vodil v ohranjanje kapitalizma oz. njegovo varianto korporativizem kot obliko razrednega sodelovanja v svrhe krepitve nacionalne ekonomije (Gentile, 2010, 27). Temu zlitju kapitalističnega načina proizvodnje in predmodernega vzorca družbene organizacije sta z ambivalentnim združevanjem vrednot tradicije (*strapaese*) in inovacije sledila tudi arhitektura in urbanizem. V praksi je to pomenilo selektivno prevzemanje modernističnih planerskih principov Le Corbusierja, ki se je po avanturi v Sovjetski zvezi v začetku tridesetih let tudi sam približal desno orientiranemu sindikalizmu Huberta Lagardella in kasneje višijskemu režimu v Franciji (Antliff, 2002, 161). Švicarsko-francoski arhitekturni inovator jim je prišel prav s svojim tehnokratskim modernizmom, ki so ga združevali z »duhom zmage« nove, vitalistične in razredno nerazdeljene družbe, pa tudi s svojo zahtevo po vzpostavitvi urbanega reda in z diskurzom o higienizaciji (Antliff, 1997). Slednje si italijanski fašisti niso razlagali samo v smislu gradnje stavb po zdravstvenih predpisih, ampak tudi v alegoričnem pomenu »rasne higiene«, kjer se je poudarjal kult fizične aktivnosti kot načina premagovanja »socialnega hedonizma« in v žrtvovanja za nacijo (Griffin, 2007, 55).

Antropološki aspekt fašistične totalitarne konstrukcije je vse bolj prihajal v ospredje v tridesetih letih, ko je ob naraščajočem militarizmu in pripravi na širjenje imperija prišel na površje Mussolinijev namen »ustvariti nove, številčnejše, telesno in moralo močnejše fašistične rodove, ki bodo zares sposobni ‚drzniti si‘ in preiti v *akcijo*« (Gentile, 2010, 228). V tem kontekstu sta se združili politika spodbujanja biološke reprodukcije in politika maksimalizacije kmetijske in industrijske produkcije v enoten pojem bonifikacije (*bonifica integrale*), ki je ključno pogojeval nastanek fašističnih novih mest kot oblike notranje kolonizacije v tridesetih letih. S favoriziranjem ruralizacije (*ruralizzazione*) je integralna bonifikacija stremela tako k doseganju kmetijske samooskrbe kot k poveče-

vanju natalitete prek krepitve tradicionalne kmečke morale napram dekadentnemu urbanemu življenju (Dixon Whitaker, 2000, 101–102). Po fašistični ideologiji sta mestnega človeka pokvarila moderno udobje in razpuščenost, medtem ko je bilo kmečko življenje povezano s stalnim *bojem*, ki je bil osrednja premisa te ideologije (Binde, 1999, 768). Celotna ideja izgradnje novih mest je bila tako v osnovi antiurbana kampanja, saj so bila ta predstavljena kot središča podeželskega, ne mestnega življenja. Fašizem ni nastopal proti mestom kot takim, ampak so ga motili družbeni učinki urbaniziranega življenja, predvsem nizka rodnost in tendence nepokorščine in upora (Caprotti, 2007, 249).

Antiurbana ideologija je zaznamovala tudi strukturo novih naselitvenih jeder okrog ključnih ekstraktivnih in industrijskih dejavnosti, ki so doživele razcvet z Mussolinijevo politiko avtarkije iz leta 1934, ki se je po uvedbi sankcij Društva narodov po italijanskem napadu na Etiopijo novembra 1936 še zaostila. Nastanek »korporacijskih« mest je bil povezan z določeno vrsto industrijske dejavnosti strateškega pomena, ki je bila največkrat v rokah monopolnih in z režimom tesno povezanih gospodarskih družb. V tem primeru je notranja kolonizacija potekala po modelu delavskih naselij, podobnih nemškemu konceptu suburbane *Siedlung*, kjer je bila primarna zaposlitev prebivalcev industrija, ukvarjanje s kmetijstvom na vrtovih ob stanovanjskih hišah pa je nudilo možnost samopreskrbe. Namenu ruralizacije delavcev oz. ohranitve njihovega stika z zemljo je sledila tudi s strani Mussolinija predpisana podoba in materiali za t. i. ljudske hiše v »avtarkičnih« naseljih, ki so morale dajati videz tradicionalne kmečke arhitekture brez uporabe železa in podobnih materialov (Villani, 2012, 154, 157). Preprosto vernakularno arhitekturo delavskih hiš je pri javnih objektih dopolnjeval monumentalni liktorski stil (*stile littorio*) kot hibrid med mediteransko tradicijo in modernizmom in nekakšen poluradni slog, ki je izražal *italijanskost* grajenega okolja (Griffin, 2007, 49).

V nekoliko modernizirani različici je ulična struktura novih mest oponašala shemo rimskih vojaških in provincialnih kolonij, pri oblikovanju vedute pa so se ravnali po srednjeveški *commune*, kar se je poznalo zlasti pri liktorskih stolpih (*Torre Littoria*) ob občinskih zgradbah ali sedežih fašijev (*Casa del Fascio*). Umestitev reprezentativnih političnih objektov je odsevala fiziognomijo osrednjih trgov italijanskih mestnih držav iz 12. in 13. stoletja (*Palazzo del Comune, Palazzo del Popolo, Loggia*), ki so jim navadno priključili še trgovske lokale in hotel, medtem ko je bila cerkev nekoliko oddaljena ali celo na samostojnem trgu, kar po mnenju arhitekturnih zgodovinarjev odraža priznan, a podrejen položaj Rimsko-katoliške cerkve v fašističnem režimu (Ghirardo, 1989, 62–66).

UTILITARNOST IN »PREPROSTA ITALIJANSKA DUŠA«

Organizirano rudarjenje je na Labinskem potekalo že od začetka 19. stoletja, po prvi svetovni vojni pa je lastništvo od Trboveljske premogokopne družbe prevzela leta 1920 v Trstu ustanovljena *Società anonima carbonifera Arsa*. Spričo močne konkurence iz Velike Britanije je proizvodnja premoga na tem »majhnem Porurju Italije« (Mrach, 1927, 835) komaj dosegala predvojne stopnje, dokler ni doživela skokovitega porasta po letu 1935, ko je večinski delež družbe Arsa prevzela paradržavna *Azienda Carboni Italiani* (A.Ca.I.). Sedež tega podjetja, ki je združeval sardinske in istrske rudnike in je nastal po

modelu naftnega Agipa, je bil v Rimu, a središče upravljanja je še vedno ostalo v Trstu, kjer je deloval tudi predsednik družbe Guido Segre.¹ Če je leta 1934 nekaj več kot 1.000 rudarjev izkopalo slabih 300.000 ton premoga, se je proizvodnja v dobrih dveh letih kar potrojila, število delavcev pa naraslo na več kot 1.600.² Ob pripisovanju takšnega pomena za celotno državno gospodarstvo, investicijah in končno tudi porastu števila zaposlenih je postala družba Arsa največji gospodarski subjekt v istrski provinci. Izmed 27.000 zaposlenih industrijskih delavcev v tej še vedno nerazviti in pretežno agrarni regiji jih je namreč leta 1939 kar tretjina delala v raških rudnikih. A to za nekvificirano delovno silo, ki je spričo izjemno težkih razmer v kmetijstvu namesto na, iskala vir za preživetje pod zemljo, ni pomenilo izboljšanja njihovega gmotnega stanja, saj so se realne plače v drugi polovici tridesetih let znižale tudi za dvajset odstotkov (Dukovski, 1998, 166).

Glede na prenaseljenost bližnjih rudarskih kolonij Karlota in Vinež ter vse večji delež rudarjev, ki je (večinoma peš) dnevno prihajal na delo iz krajev izven občine Labin, so manjše delavsko naselje brez javnih zgradb začeli v družbi Arsa načrtovati že v začetku leta 1935 (Krecic, 2012, 65). A zaradi vrste zunanjepolitičnih dejavnikov, ki so vodili v ekonomsko politiko avtarkije in povečan izkop premoga, je v tem letu načrt skromnega delavskega naselja prerasel v obris novega mesta za 2.000 (kasneje 3.000) rudarjev in njihovih družinskih članov, ki se je v propagandni retoriki uveljavilo kot »*la prima città dell'autarchia*« (prvo mesto avtarkije).

Bonifikacija fizičnega okolja širšega območja doline reke Raše (Arsa) se je začela že leta 1927, ko je z dotacijo ministrstva za notranje zadeve v višini 8 milijonov lir nastal Konzorcij za integralno bonifikacijo rečnega sistema Raše, kjer je razsajala tudi nevarnost malarije.³ Predsednik Konzorcija je postal grof Giuseppe Lazzarini, labinski fašistični funkcionar in Mussolinijev vojni tovariš, ki se je kot agronom še posebej angažiral za načrtovani poseg. V okviru tega projekta, ki ga je spremljala podobna propaganda kot ostale tovrstne podvige v Italiji, je bilo prek posebnega kanala skozi predor, poimenovan *Galleria Mussolini*, v letih 1932–1933 izsušeno Čepičko jezero (Lago d'Arsa), ki je dotlej veljalo za največje v Julijski krajini. V naslednjih dveh letih je bila izvedena še melioracija ozke doline Rašinega pritoka Krapan, ki jo je za nekaj manj kot milijon lir izvedlo podjetje *Rossignoli e Maccarini*.⁴ Izbor tega tržaškega podjetja s slovenskim kapitalom naj bi stekel mimo volje ministra za javna dela, Giuseppeja Cobolli-Giglija, zaradi česar je, kot se je glasila ena izmed anonimnih prijav, na delovišče prišla kar cela »skvadra slavofilov« (Nutti, Martinelli, 1981, 67).

Z izsušitvijo močvirja v ozki dolini med cesto Pulj–Reka na eni strani in reguliranim kanalom potoka Krapan na drugi strani je bil tako pripravljen prostor izgradnje

1 Italijanski podjetnik judovskega rodu, rojen v Torinu. Kot delničar in predsednik upravnih odborov mnogih podjetij in borzne hiše se je po prvi svetovni vojni močno uveljavil v tržaškem poslovnem in političnem življenju. Njegov vpliv je segal tudi do Mussolinija, dokler mu niso bile po sprejemu fašističnih rasnih zakonov odvzete vse javne funkcije in se je moral zateči v Vatikan, kjer je tudi leta 1945 umrl.

2 HR DAPA-55, 307, X-3-2/2, Proposta per la costruzione del villaggio di Arsia in comune distinto. 31. 5. 1937, 2.

3 HR DAPA-55, 89, X-2, Lavori di Bonifica della Valle dell'Arsa. 5. 11. 1927.

4 HR DAPA-55, 273, X-3/5, Poročilo istrskega prefekta Cimatorija o rudniku Raša, nedatirano.

bodočega naselja, čigar morfologija je morala slediti tem geografskim omejitvam. Ker je bila formalni investitor v naselje rudarska družba Arsa (kot del A.Ca.I.-ja), so bile vse pomembne odločitve v rokah Segreja, ki pa je v tistem času še vzdrževal tesne stike z glavnimi odločevalci v Rimu in od njih tudi zahteval popolno avtonomijo pri načrtovanju in izgradnji (Millo, Vinci, 1985, 158). Izdelavo načrtov je mimo razpisov zaupal arhitektu Gustavu Pulitzer-Finaliju, s katerim je kot podpredsednik *Provincialnega sveta za korporativno ekonomijo* sodeloval že pri obnovi interjerja tržaške borze nekaj let prej. Tržačan madžarsko-judovskega rodu pravzaprav do leta 1935 ni izdelal nobene zgradbe v celoti, pač pa se je proslavil kot ladijski arhitekt, kar je tudi odločno zaznamovalo njegov oblikovni izraz (Krecic, 2012, 74–75). V svojih delih je značilno kombiniral prvine klasične arhitekture in oblikovanja, mediteranskega vernakularnega graditeljstva ter sočasnega modernizma, kar je vse skupaj zaokrožil v lasten artdekojevski stil (Radović Mahečič, 2000, 116).⁵ Njegov pristop k moderno zasnovani, a s tradicionalnimi motivi zaznamovani organski kompoziciji so kasneje v reviji *L'illustrazione italiana* opisovali kot namen, da se skozi racionalnost in sodobnost gradnje razkrije »preprosta italijanska duša« tega istrskega kraja.⁶

Pulitzerjev arhitekturni studio *STUARD*, kjer so bili njegovi najtesnejši sodelavci Slovenci Franjo Kosovel, Enrico Ukmar in nekdanji član Černigojevega avantgardističnega krožka Zorko Lah, je predložil prvi načrt za novo mesto 3. novembra 1935. Izvirni načrt se je v naslednjih dveh mesecih in pol še bistveno spreminjal tako glede števila posameznih tipov stavb kot tudi razporeditve glavnih objektov na osrednjem trgu (Krecic, 2012, 76, 86). Iz izvirnih načrtov je razvidno, da se je Pulitzer-Finali izognil ortogonalni obliki mesta, ki je bila po rimskem vzoru značilna za ostale *città di fondazione*, ampak je raster razpotegnil v dolžino skoraj dveh kilometrov. Hkrati pa je v takšno linearno razporeditev lažje skril rigidno socialno delitev na območje hiš za delavce na južni strani in vil za vodstvene uslužbenke na severni, nekoliko privzdignjeni strani, ki je v zimskih mesecih ni dosegel smog iz termocentrale. Po načelu segregacije so bile zasnovane celo komunikacijske poti, tako da se rudarji na poti v rove in vodstveni kader na poti v upravno stavbo sploh niso srečevali. Kot skupni prostor je bil dejansko zamišljen le osrednji trg, kjer so se različne socialne skupine srečevale v cerkvi ali v domu fašija (Valušek, 2000, 13).

Objekti z ideološko najbolj izpostavljeno funkcijo so bili nanizani okrog glavnega trga, za katerega je Mussolini zavrnil predlog poimenovanja po njem, tako da je na koncu dobil ime *Piazza dell'Impero*. Pri tem je zanimivo, da je dom fašija ostal brez značilnega liktorskega stolpa, ki je obvladal trge ostalih novih mest, namesto njega pa je Pulitzer-Finali za nagovore množic predvidel le majhen balkon. Dejansko tako dom fašija kot k njemu priključena zgradba organizacije *Dopolavoro* ne izstopata s svojo monumentalnostjo (Krecic, 2012, 129). Ta vtis je nekoliko »popravljal« slavolok na vhodu na trg s posvetilom kralju Viktorju Emanuelu III. in Duceju Benitu Mussoliniju z dodano letnico fašističnega štetja »XV«, ki spominja na Foschinijev portal na vstopu v rimsko univerzo

5 S tovrstnim eklekticizmom je nadaljeval tudi po letu 1939, ko se je moral zaradi fašističnih rasnih zakonov umakniti v ZDA, kjer je gradil predvsem hollywoodske vile.

6 *L'illustrazione italiana*, 31. 10. 1937: Arsia e i suoi giacimenti carboniferi, 1331.

Sapienza in Piacentinijev vhod v tamkajšnjo rektorsko palačo (Valušek, 2000, 10). Na glavnem trgu je dobila svoj prostor tudi fontana kot še en simbol fašističnega napredka v Istri. Brizgajoča voda je namreč pritekala iz vodovoda zgrajenega v tridesetih letih, ki ga je vladajoči režim slavil kot enega svojih največjih dosežkov v Istri, črpalna postaja v bližini Raše pa še danes nosi prostorsko markacijo v obliki izklesanega beneškega leva. Najbolj izrazita monumentalna palača, zasnovana v liktorskem slogu s stebri v višini celotnega pročelja, bi morala biti zgradba organizacije *Ballila*, ki pa ni bila nikoli zgrajena. Ne glede na pozive istrskega prefekta Oresteja Cimatorija direktorju Segreju, naj zaradi velikega »moralnega in političnega« pomena družba Arsa zagotovi manjkajočo polovico od potrebne vsote 700.000 lir, je bil ta znesek očitno tako visok, da so gradnjo preložili.⁷

Razpoložljivim finančnim sredstvom so morali prilagoditi tudi kip rudarja-vojaka, ki je bil eden najbolj očitnih elementov politične estetike novega prostora, o čemer bo več govora v nadaljevanju. Pod kipom pa je bil prostor rezerviran tudi za spominsko ploščo in bronaste liktorske snopiče. V ta namen so predstavniki podjetja Arsa in lokalnih političnih elit sestavili več osnutkov napisov, ki so vsi po vrsti poudarjali nastanek novega mesta po volji Benita Mussolinija in ga označili kot »simbol italijanske civilizacije ob meji«.⁸ Toda končna verzija napisa je naglasila predvsem pomen mesta za državno oz. imperialno politiko avtarkije.⁹

Na podlagi sodobnih principov je bila pozidano tudi šolsko poslopje, na katerega nujnost izgradnje so se spomnili šele po začetku del na ostalih objektih, zaradi česar tudi finančno ministrstvo ni moglo zagotoviti potrebnih sredstev. Da so lahko otrokom rudarjev zagotovili šolanje, za kar so bile okoliške vasi predaleč in imele premalo kapacitet, je moral na predlog istrskega prefekta Cimatorija posredovati sam Mussolini, tako da je bila nova osnovna šola, poimenovana po nedavno preminulem izumitelju in članu *Fašističnega velika sveta* Guglielmu Marconiju, končana do pomladi 1938, ko jo je otvoril minister za izobraževanje Giuseppe Bottai. Prav tako funkcionalistično zasnovan vrtec, ki ga je Pulitzer-Finali najprej želel postaviti celo v skladu z metodo vzgoje in učenja Marie Montessori, pa je dobil ime *Italia redenta* (Krecic, 2012, 139).

Pri hišah za delavske družine (*casarmoni*), ki so bile sestavljene iz štirih trosobnih stanovanj (dve spalnici, kuhinja, kopalnica, sanitarije), je Pulitzer-Finali uporabil lokalne materiale, njihov ruralni videz pa dosegel s pergolami in z majhnimi vrtovi poleg hiš. Za razmere tistega časa so bila stanovanja sodobno opremljena, z električno napeljavo (priključeno na lokalno termocentralo), tekočo toplo vodo in kuhinjsko ter sanitarno opremo, kar je bilo vse rezultat integralnega načrtovanja. Na križišča ulic z delavskimi hišami so bile za izvajanje nadzora strateško umeščene hiše »tipa B«, s stanovanji z eno sobo

7 HR DAPA-55, 307, X-3/2, Dopis Občine Labin Ministrstvu za javna dela v Rim, 26. 8. 1936; Dopis prefekta Cimatorija predsedniku družbe Raša Segreju, 17. 12. 1936.

8 HR DAPA-649, 29, Liburnia 1936, Dopis družbe Societa anonima carbonifera Arsa arhitektu Gustavu Pulitzerju, 1. 3. 1937.

9 *Duce Benito Mussolini / questo paese del lavoro sorse / nei giorni dell'assedio iniquo / fu compiuto nell'alba dell'Impero / per fare l'Italia fascista / sempre piu signora del suo destino* (Duce Benito Mussolini, to mesto dela je nastalo v dneh nepravičnega obleganja, dokončano ob zori Imperija, zato da bi naredili fašistično Italijo čedalje večjo gospodarico svoje usode).

Slika 1: Raša, Piazza dell'impero po koncu izgradnje (razglednica v lasti Marijana Milevoja).

Figure 1: Raša, Piazza dell'impero after completion (postcard courtesy of Marijan Milevoj).

več, ki so bile namenjene delovodjem. Samski delavci so bivali v večposteljnih sobah v posebnem, relativno modernistično zasnovanem »hotelu« oz. samskem domu, kjer je že pri njegovi zasnovi prišel do izraza namen izvajanja higienskih ukrepov in nadzora. Povsem ločeno od predela delavskih hiš pa so bile na drugi strani osrednjega trga *case dei capi* in *vilete*, kot so imenovali hiše za uslužbence in vodstvo rudnika. Prvim so bila namenjena petsobna stanovanja v dvonadstropnih dupleksih, za vodstvo podjetja pa so bile rezervirane vile, ki so štejele tudi do sedem sob. Obdane so bile z zidovi in ograjami, tako da, kot se spominjajo tedanji prebivalci, rudarji niso imeli tod kaj iskati. Največja vila za direktorja z ločenim vhodom je imela pod zemljo svojo garažo, v parku okrog nje pa sta se bohotili dve fontani (Matošević, 2011, 80).

Navzven izolirano in navznoter getoizirano mesto je fašističnemu gospodarstvu omogočalo, da je v rokah zadržal ključne mehanizme nadzora, nove naseljence pa prek monopolizirane oskrbe z osnovnimi dobrinami držal v odvisnosti, ki je bistveno reducirala potencial upora (Nutti, Martinelli, 1981, 66). Atomizaciji delavcev je pripomogla tudi selektivna plačna politika, ki je bila dolgoročno značilnost upravljanja rudarske družbe Arsa (Millo, Vinci, 1985, 150, 156). Uradna filmska propaganda je na drugi strani

slikala novo naselje kot idealno mesto z udobnimi stanovanji in vso potrebno sodobno infrastrukturo (vodovod, javna razsvetljava, telefon, toplovod, plavalni bazen), ki nudi rudarjem oazo za miren počitek v krogu družine, da se lahko na ta način bolje pripravijo na težko delo pod zemljo in izdatneje prispevajo k nacionalni avtarkiji. V kombinaciji s prikazovanjem nove rudniške opreme je s selektivnim prikazom vsestranskih uspehov in navdušenja ustvarjala vtis, da v teh naporih režima pravzaprav zmagujejo vsi (Matošević, 2011, 75–76).¹⁰ Ustvarjanje takšne podobe na način spektakla se je vključevalo v splošno fašistično dihotomijo zlitja modernih tehničnih sredstev s predindustrijskimi vrednotami in ustvarjanja politične kohezivnosti, predvsem s pomočjo masovnega spektakla, kar je bilo značilnost ideološke operacionalizacije tudi v drugih novih mestih (gl. Caprotti, 2007, 12, 20).

Čeprav je šlo v osnovi za rudarsko naselje, je njegova podoba skušala oponašati idealizirano ruralno okolje, ki je celo pri znanem istrskem antifašističnem ekonomistu in književniku Mateju Baloti (Mijo Mirković) pustilo ugoden vtis. O delavskih hišah, ki si jih je ogledal med svojim kratkim povratkom iz Jugoslavije v rodno Istro leta 1938, je pisal kot solidno, okusno in lepo zgrajenih, z mnogimi loki, ki razbijajo monotonijo sicer enakih ulic, na katerih je slišal tudi hrvaško govorico razposajenih otrok. Njegovemu pogledu se niso izmuznili niti majhni vrtovi, na katerih so rudarske družine »z različnim znanjem in skrbnostjo« gojile »v glavnem okusno zelenjavo« (Milevoj, 2007, 29).

POSTAJA NA POTI ITALIJANSKE CIVILIZACIJE K VZHODNI MEJI

»Vse kar je lepega tukaj v Istri, je zgodovinsko in raso gledano italijansko«, je med svojim popotovanjem po fašističnih novih mestih, med katerim se je spomladi 1940 ustavil tudi v Raši, zapisal tajnik revije *La difesa della razza* Giorgio Almirante. »Priseljena slovanska jedra«, ki jih je celo znal razdeliti na Slovence in Hrvate, so po njegovem minimalno prispevala k družbenemu napredku regije in ostala povsem nepomembna v odnosu do »avtohtone in večinske italijanske rasne skupine« (Almirante, 1940, 39). V skladu s splošno retoriko uporabe zgodovine so o njeni zasidranosti v Istri pričali številni dokazi od rimske dobe dalje, glavni med njimi pa je bila listina rižanskega placita iz leta 804¹¹ kot priča nadaljevanja antičnih italjskih karakteristik prostora, ki jih ruralna slovanska imigracija ni ogrozila niti ob svoji naselitvi niti nikoli kasneje (Almirante, 1940, 34, 41).

V času izgradnje se je ob sklicevanju na antično jadransko pleme nastajajoče naselje še pojavljalo pod imenom *Liburnia*, ki si ga je domislil istrski prefekt Cimatori. Ta je konec aprila 1936 že dobil potrdilo vodje kabineta na ministrstvu za notranje zadeve, da je takšno poimenovanje potrdil predsednik vlade (Mussolini), čigar privoljenje pa ni zdržalo prav dolgo.¹² Po vsej verjetnosti je na neustreznost poimenovanja iz časa rimskega imperija, ki sicer ni bilo nič nenavadnega pri fašističnih novih mestih, Duceja opozoril

10 Revija *L'illustrazione italiana* (31. 10. 1937) je ob tem zapisala, da je bilo bivanje v takšnih hišah lahko le pobožna želja angleških rudarjev.

11 O različnih historiografskih interpretacijah tega zgodovinskega dokumenta gl. Žitko, 2005.

12 HR DAPA-55, 273, X-3/5, Ministero dell'Interno, Miniere dell'Arsa – Villagio operaio, 24. 4. 1936.

poreški zgodovinar in predsednika društva *Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* Camillo De Franceschi (Matošević, 2007, 24). Poprej mejna reka Raša med Liburni in Histri ter kasneje med rimskim imperijem in Ilirijo je bila namreč v času cesarja Avgusta¹³ že del rimske desete italske regije *Venetia et Histria*. Notranji minister in predsednik v isti osebi pa je očitno okleval tudi nad novim predlogom *Arsia*, saj so prefektu Cimoraniju predlagali, naj ponovno razmisli o imenu, ki bo v skladu z lokalno »zgodovinsko-geografsko tradicijo in občutenjem prebivalstva«.¹⁴ A že deset dni kasneje je šef njegovega kabineta sporočil, da je Mussolini odobril to skonstruirano ime,¹⁵ ki pa prav tako ni bilo zgodovinsko nevtrarno.

Podobno kot v primeru izkopa in obnovitve (dograditve) rimskega teatra leta 1938 v Trstu, ko je po besedah tedanjega lokalnega zgodovinarja Attilia Tamara vsako arheološko odkritje služilo kot odgovor na »predatorske aspiracije Slovanov« (Sluga, 2003, 193; podrobneje o transformaciji urbane krajine glavnega mesta Julijske krajine v skladu z gesli *romanità* in *italianità* pa gl. Klabjan, 2017), so tudi v primeru vzhodne Istre iskali dokaze, ki bi pričali o kontinuiteti med antičnim in fašističnim imperijem. Tega so našli na zemljevidu iz 4. stoletja oz. njegovem prepisu, poimenovanem *Tabula Peutingeriana*, kjer je bil med Barbanom (Barbana) in Rakljem (Castelnuovo), torej približno na lokaciji novega mesta, vrisana lokacija *Statio Arsia*, ki pa je med kasnejšimi obleganji tako kot mnoge druge naselbine v Istri izginilo (Almirante, 1940, 38). S tem je bil naglašen tudi propagandni moment transhistorične sposobnosti režima, ki se je pojavljal tudi v primeru drugih novih mest: da potem ko je bilo skozi stoletja narejenega bore malo, fašistična Italija nadaljuje na mestu, kjer so se ustavili Rimljani. V tem duhu so prejšnje istrske gospodarje obtoževali zanemarjanja njenih bogastev, ki bodo po desetih letih naporov režima z bonifikacijo, izgradnjo novih cest, modernizacijo rudnika in postavitvijo novega naselja končno privrela na plan.¹⁶ Ta dosežek je v propagandni govorici mejil na čudež oz. kot so razglašale filmskih novosti Istituta Luce, se je »belo mesto premoga po volji Duceja dvignilo iz rudarskega srca Istre tam, kjer je bilo še pred desetimi leti samo močvirje« (Giornale Luce B 1196, 1937).

OD BONIFIKACIJE NARAVE DO BONIFIKACIJE LJUDI

»Bonifikacija« kot eno izmed ključnih gesel fašističnega projekta obvladovanja sveta je v sebi nosilo tudi esenco etničnega očiščenja italijanske zemlje tujerodnih elementov (Griffin, 2007, 38) oz. v primeru Julijske krajine s polovico »tujerodnega« prebivalstva kombinacijo kulturne asimilacije in represivnih metod raznarodovanja. Za obmejno regijo je bilo to vprašanje strateškega pomena, ki se je vklapljal v koncept t. i. obmejnega fašizma (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 35). Zanikujoč nacionalno samobitnost Slovencev in Hrvatov je tržaški fašistični prvak Giuseppe Cobolli-Gigli oz. Cobol, kot se

13 Fašisti so za vrhunec antičnega imperija šteli avgustejsko dobo (Batič, 2016).

14 HR DAPA-55, 273, X-3/8, Villagio operaio zona carbonifera dell'Arsa: denominazione, 10. 10. 1936.

15 HR DAPA-55, 273, X-3/8, »Arsia« - Denominazione nuovo villaggio operaio, 20. 10. 1936.

16 L'illustrazione italiana, 31. 10. 1937: Arsia e i suoi giacimenti carboniferi, 1329.

je leta 1927 podpisal pod članek v uradni fašistični reviji *Gerarchia*, razumel slovansko narodno gibanje kot socialni, ne pa nacionalni ali politični problem. V tem kontekstu je stavil zlasti na civilizacijski potencial italijanske države, ki bi s svojimi tehničnimi dosežki omogočila gladko asimilacijo večine »neavtohtonega« slovanskega prebivalstva (Cobol, 1927, 805–806).

Za stabilnost fašističnega režima se je kazala nevarnost slovanske prisotnosti zlasti v povezavi s socialnimi nemiri ali celo z revolucionarnimi težnjami. Že vse od izbruha delavske vstaje, znane kot »Labinska republika« (2. 3. 1921–8. 4. 1921), ki velja za prvi upor proti fašizmu, še preden se je ta v Italiji uradno povzpел na oblast, so videli novi oblastniki v teh ljudeh predvsem »slavoboljševistično« grožnjo z močno jugoslovansko iredentistično noto, čeravno je bila v ozadju zahtev stavkajočih hrvaških, slovenskih, italijanskih, čeških in drugih rudarjev v Labinu predvsem nujnost izboljšanja socialnega stanja (Scotti, Giuricin, 1971, 48).

Se ko je bila gradnja mesta v začetni fazi in se je zanj uporabljalo ime Liburnia, je gradbišče in rudnik z osebnim obiskom, ki ni trajal več kot tri ure, 7. avgusta 1936 počastil sam Mussolini. Politični spektakel tega obiska je vključeval prihod s hidroplanom, predsedanje na motorni čoln in nato prevoz z železnico, ki so jo uporabljali za transport premoga do bližnjega пристanišča Štalije, do gradbišča in rudnika. Iz podobe, ki jo je o dogodku prenesel lokalni fašistični dnevnik *Corriere Istriano*, je moč razbrati, da je bil bolj kot bodoče naselje v ospredju spektakla rudnik, v katerega globine se je Mussolini tudi spustil. Vzdušje med rudarji je bilo prikazano kot žrtvovanje in izkazovanje vere v imperij kot ključni motiv njihove eksistence. Nastajajoče mesto, kjer je Duce vzdal spominski zapis v temeljni kamen doma fašija, pa je bilo opisano kot izraz moči in zagona (»*slancio*«) fašizma, ki poganja Mussolinijevo ljudstvo.¹⁷

Kot del integralnega načrta je Pulitzer-Finali že v izhodišču svojega *masterplana* predvidel tudi »umetniško-dekorativne« elemente kot karakteristično ideološko markacijo režima, ki bi jo svojemu novemu mestu vtisnil vladajoči režim. Na osrednji mestni trg je vrisal več skupin umetniških elementov, ki bi bili zunanji ali notranji del javnih zgradb (dom fašija, cerkve, dopolavora) oz. postavljeni samostojno (fontana), a sta se morala njihov obseg in velikost podrediti omejenim finančnim zmožnostim.¹⁸ Skupnost je kognitivno najbolj očitno mapiral kip *rudarja-vojaka*, postavljen pod balkon doma fašija. Čeprav ga je Pulitzer-Finali najprej umestil v nišo stavbe, je kasneje Segre predlagal povečanje njegove dimenzije in od stavbe ločeno postavitve, da ga je bilo moč videti iz vseh kotov trga.¹⁹ Kljub vztrajanju soinvestitorja – *Istituto autonomo per le case popolari dell'Istria orientale* pri izvirnem načrtu zaradi omejevanja stroškov²⁰ je bil na koncu le uresničen predlog arhitekta Pulitzerja in kiparja Marcella Mascherinija, s katerim sta sodelovala že pri oblikovanju ladijskih interjerjev. Tržaški kipar, ki je bil v tem času tudi

17 *Corriere Istriano*, 8. 8. 1936: *Il Duce tra i minatori dell'Arsa*, 1.

18 HR DAPA-649, 29, Liburnia 1936, *Progetti per il villaggio di »Liburnia«*, 28. 9. 1936.

19 HR DAPA-649, 272, *Dopis arhitekta Pulitzerja zavodu Istituto Autonomo per le Case Popolari dell'Istria Orientale*, 21. 1. 1937.

20 HR DAPA-649, 29, Liburnia 1936, *Progetti per il villaggio di »Liburnia«*, 28. 9. 1936; 272, *Odgovor zavoda Istituto autonomo per le Case popolari nella Provincia di Pola arhitektu Gustavu Pulitzerju*, 4. 2. 1937.

Slika 2: Raša, cerkev sv. Barbare in kip rudarja-vojaka (razglednica v lasti Marijana Milevoja).

Figure 2: Raša, St. Barbara church and the statue of coal miner-soldier (postcard courtesy of Marijan Milevoj).

sekretar *Medprovincialnega sindikata fašističnih umetnikov* in je pomembno prispeval pri opremlitvi novozgrajene univerze, izdelal fasadne kipe za sodišče in sodeloval še pri nekaterih drugih glavnih projektih v svojem mestu (Barillari, 2010, 114), je svojo skulpturo izklesal v telesnih proporcijah, značilnih za tedanji kult utrjene moškosti. Tako nacistično kot fašistično kiparstvo sta namreč po Mosseju (2005, 259–260) iskala »idealno goloto« skladne človeške figure, ki ne simbolizira le resnične lepote in narave, ampak gleda nazaj v raj kot paradigmo zdravega sveta pred nastopom moderne. Gol lik rudarja naj bi celo spominjal na samega Mussolinija, ki je v javnosti, slečen do pasu, tudi sam rad razkazoval svojo virilnost, kar naj bi bil dodaten razlog za njegovo razstrelitev po vojni (Pennacchi, 2009, 181).²¹ V istrskem belem kamnu je bilo moč prepoznati idealno konstitucijo novega Italijana: mladega, delovnega, drznega, pogumnega, polnega življenjske sile, a tudi pripravljenega na nasilje. Fizično pripravljenost na delo in boj sta kazala rudarski kramp in nanj obešena svetilka v rokah ter kratko bodalo (podobno tistim, ki so jih uporabljali

²¹ Po razstrelitvi naj bi od spomenika ostala samo ena noga, ki je pristala v lopi pod cerkvenim zvonikom (Pennacchi, 2009, 182).

pripadniki prostovoljne fašistične milice MVSN) v vreči poleg skulpture (Matošević, 2007, 25). Vizualna podoba rudarja-vojaka je odražala pripravljenost na vojno in se je vključevala v okvir vrednot *combattentismo*, ki ga je režim spet začel oživljati v tridesetih letih kot pripravo na nadaljnjo ekspanzijo (Falasca-Zamponi, 1997, 119).

Glede na pomen premoga kot glavnega energetskega vira za pogon imperija so tudi rudarjem pripisovali posebno, transcendirajočo vlogo pri izgradnji fašizma. »*Rudarji predstavljajo tako po moralnih kot po fizičnih kriterijih izbrano vrsto* [italijanske] rase«, je njihovo mesto v kategoriji novih Italijanov definiral Giorgio Almirante in jih pri tem postavil ob bok vojakom med bojno akcijo in mornarjem med manevrom, ko morajo med svojimi podvigi misliti samo na dovršitev zadane jim naloge (Almirante, 1940, 31). Izjemno težki pogoji, v katerih so pod zemljo opravljali svoje delo pa, kot je še naprej razpredal eden izmed utemeljiteljev italijanskega rasizma, spričo ukrepov »fašističnega skrbstva« niso pustili posledic na njihovem zdravju in vitalnem jedru celote rase. To naj bi zagotavljala celovita oskrba in zaščita za delavce in njihove družine, ki naj bi bila na najvišji ravni prav v novih mestih, tako da je bil tudi sleherni prebivalec Raše deležen »zdravstvene«, »politične« in »moralne« oskrbe (Almirante, 1940, 32). V kolikor je bilo za slednjo morda bolje poskrbljeno, je bila realnost kar se tiče medicinske oskrbe precej slabša. Čeprav bi morali za okrog 6.000 (kasneje tudi 7.000) delavcev v rudniku stalno skrbeti trije zdravniki, so morali ob pogostih nesrečah čakati zdravnika tudi po več ur (Nuti, Martinelli, 1981, 202), povsem odpravljena pa ni bila niti nevarnost malarije.

Kdo so torej bili novi naseljenci, ki so nase sprejemali težko breme preživljanja z rudarstvom? Zaradi potreb po novi delovni sili je prefekt Cimatori že aprila 1936 pozval vse istrske podestaje, naj predlagajo seznam fizično, pa tudi moralno-politično ustreznih moških, ki bi se lahko zaposlili kot rudarji, pri čemer so imeli prednost tisti z velikimi družinami, skvadristi, vojne sirote, fašisti in veterani, zaradi ohranjanja obsega kmetijske proizvodnje pa niso mogli dobiti službe mali zemljiški posestniki, koloni in spolovinarji.²² Kot ustrezne tem zahtevam so tako denimo v občini Piran prepoznali 12 moških, starih med 19 in 29 let.²³ Prvim sto novorojenim Rašanom pa je bilo v skladu z demografsko politiko fašistične Italije obljubljenih 250 lir državne dotacije. Poreklo naseljencev, ki so popolnili novo mesto, so bile večinoma okoliške istrske občine, približno petina izmed njih pa je prihajala iz drugih delov Italije (Sardinije, Sicilije, Apulije, Furlanije). »Rasni substrat« novega mesta je bil tako sestavljen skoraj iz vseh »podtipov Italijanov«, ne samo »svetlolasih in svetlookih, kot bi pričakovali glede na lego ob severovzhodni meji Italije«, ampak je bilo moč opaziti tudi »južne elemente« (Almirante, 1940, 35).

Raznoliko poreklo delavcev je zmanjševalo možnosti nemirov in upora, a iz kraja s strateško pomembno proizvodnjo so kljub temu praktično vsakodnevno prihajala policijska poročila o razpoloženju med prebivalstvom (Millo, Vinci, 1985, 157). Posamezni upori so se sicer pojavljali, njihov vzrok pa je bil predvsem socialne narave (Millo, Vinci, 1985, 159). Kljub temu pa se je režim dobro zavedal grožnje nacionalno-politične subverzije, saj je rudarsko središče ležalo, kot so ugotavljali leta 1938, v »pokrajini skoraj

22 HR DAPA-55, 273, X-3/6, Dopis prefekta Cimatorija podestajem istrskih občin, 22. 4. 1936.

23 HR DAPA-55, 273, X-3/6, Elenco delle persone che si prepongono per l'invio alle miniere dell'Arsa.

popolnoma poseljeni s Slovani« (Nuti, Martinelli, 1981, 207). A lokalne fašistične elite so računale, da bo rudnik prinesel še bolj opazne spremembe tako na nacionalnem kot na socialnem področju. Zaradi tega so se vrstile anonimne obtožbe na račun njegovega vodstva, ki so ga poleg Segreja predstavljali še tehnični direktor A.Ca.I. Riccardo Jaffé in direktor raškega rudnika Nino Zannini, ki se je pri vodenju poslov iz Trsta ravnalo predvsem po kriterijih poslovne učinkovitosti. Kot Juda in »prostozidarja« so Segreja obtoževali, da je iz vodilnih struktur povsem izključil »glas italijanske Istre«. V skladu z antisemitskimi rasnimi zakoni je naposled konec leta 1938 izgubil svojo funkcijo predsednika A.Ca.I., na katero je Mussolini nato imenoval Giovannija Vasellija (Nuti, Martinelli, 1981, 68).

Kljub pomanjkanju nujnih materialov za delovanje rudnika kot so bili les in železo, je rudniško vodstvo zlasti po vstopu Italije v drugo svetovno vojno stopnjevalo proizvodnjo premoga, ki je leta 1942 dosegla rekordnih 1.157.000 ton (Milevoj, 2007, 30). To je bilo možno doseči le z izjemno pospešenim delovnim ritmom, kjer so vsako zamudo šteli za »dezertiranje«, ki je zahtevalo »fašistično« kazen (Matošević, 2011, 344, 40). V teh zaostrenih okoliščinah so sicer promovirali idealen, delovnega zagona poln in obenem oprezen ter discipliniran tip rudarja, kar pa je bilo zaradi vse večjih zahtev po produktivnosti praktično nemogoče doseči. Kot posledica tega je bilo že pred vojno tudi po ducat smrtnih nesreč letno, največja, tudi v vsej zgodovini italijanskega rudarstva, pa se je zgodila 28. februarja 1940, ko je umrlo 185 in bilo ranjenih 149 rudarjev (Millo, Vinci, 1985, 163). »Bitka za italijanski premog« je tako zahtevala svoje žrtve še preden je ta začel poganjati ladijske parnike na poti širitve Mussolinijevega imperija po Sredozemlju.

SKLEP

Nastanek rudarskega mesta Raša je bil tesno povezan s specifično politično-ekonomsko situacijo druge polovice tridesetih let, ko se je Mussolinijev režim namenil narediti Italijo samozadostno in pripravljeno na nove vojne podvige. Ena izmed ključnih strateških surovin je bil tudi premog, katerega večje zaloge pa so se nahajale le v Istri in na Sardiniji, zaradi česar se je v obeh regijah skokovito povečalo njegovo pridobivanje. Po znanem modelu velikih družb z mešanim državno-zasebnim kapitalom se je tudi novoustanovljena državna družba A.Ca.I. lotila tega podviga predvsem na osnovi podjetniških pristopov, ki so narekovali maksimalizacijo učinkovitosti. V skladu s to logiko je bilo zgrajeno tudi »prvo mesto avtarkije«, kot so propagandno imenovali novo rudarsko naselje, kar se je odražalo že od izvirnih Pulitzer-Finalijevih osnutkov dalje. Za razliko od novozgrajenih mest z začetka tridesetih let, je bilo v t. i. korporacijskih mestih opazno manj sredstev namenjenih monumentalni arhitekturi, ki bi v tipičnem liktorskem stilu odražala moč režima. Sicer nekoliko bolj kot v bližnji Torviscosi, kjer so bili fašizem in njegovi simboli prisotni samo v tolikšni meri kot je dopustil direktor in solastnik tamkajšnjega celuloznega obrata Franco Marinotti in ni bil zgrajen niti doma fašija (Scaini, 2012, 310, 316), so tudi proporci ideološko najbolj reprezentativnih objektov v Raši ostali skromni. Razen spominske plošče z liktorskimi snopi in kipa rudarja-vojaka, ki je izrazito kognitivno mapiral nov prostor in njegove prebivalce, je naselje v celoti delovalo kot na tradicionalni

mediteranski slog cepljena moderna arhitektura. Spričo te relativne nevtralnosti estetskega režima je mesto skoraj nepoškodovano preživel tudi povojna leta in so ga tedaj opisovali celo kot zelo prijeten kraj za življenje delovnega človeka.

A natančnejši pogled predvsem na urbanistično zasnovo pove marsikaj o razredni strukturi fašizma, avtoritarizmu in vlogi totalnega nadzora. Temu je svoje dodala še simbolna podoba lika fašizmu vdanega rudarja, ki jo je vzpostavljala tedaj nastajajoča italijanska rasistična teorija, pa tudi politični spektakel in propaganda, ki sta spremljala otvoritev del in druge pomembne mejnike pri izgradnji mesta. V skladu s tedaj razširjeno režimsko politično rabo zgodovine in arheologije so poiskali tudi dokaze za predhodno naselje v času rimskega imperija, fašistični režim pa je bil predstavljen kot tisti, ki je zapostavljenemu območju z velikimi napori dal novega zaleta. Tako je uradna propaganda gradila predvsem na imperativu tehničnega in civilizacijskega napredka, ki ga je »po volji Mussolinija« ustvaril fašistični režim na tem mejnem območju, zanemarjenem od prejšnjih gospodarjev in naseljenim pretežno s »primitivnimi« Slovenci in Hrvati.

Upoštevajoč tudi to ideološko in simbolno dimenzijo konstrukcije novega mesta, ki ji je bilo do sedaj v primerjavi z arhitekturnimi značilnostmi posvečene precej manj pozornosti, se odpira več novih vprašanj, povezanih najprej z analizo komunikacije med ključnimi deležniki pri tem projektu: vodstvom družbe Arsa v Trstu, državnim vodstvom v Rimu (Mussolinijev kabinet, Cobollijevo Ministrstvo za javna dela) in Pulitzer-Finalijevim arhitekturnim studiem ter sodelujočimi umetniki. Kakšne so bile dejanske zahteve režima bi lahko pokazala nadaljnja analiza gradiv iz rimskih arhivov, slednje pa bi bilo predvsem zanimivo primerjati z ideološkim produktom, v katerega je bila zapakirana postavitev desetine novih večjih in manjših naselij v Libiji in v ostalih kolonijah italijanskega imperija.

»AUTARKIC FIRMNESS AND THE SIMPLE ITALIAN SOUL«:
CONSTRUCTION OF THE NEW MINING TOWN OF ARSIA
IN EASTERN ISTRIA (1936–1937)

Jure RAMŠAK

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: jure.ramsak@zrs.upr.si

SUMMARY

In the aftermath of the introduction of international economic sanctions against Italy as a response to its 1935 invasion of Abyssinia and during its preparations for new territorial expansion, Mussolini's regime and big industry players launched a campaign the aim of which was national autarky, especially in the field of key strategic raw materials and products. One of them was coal, at that time the most important energy source, whose large reserves could only be found at Sardinia and in Istria. As a result, in the second half of the 1930s the two peripheral regions witnessed a drastic increase in coal mining and the construction of urban centres that would house thousands of newly arrived miners and their families.

The article presents "the first town of autarky" as Arsia, the new town constructed in the vicinity of Labin/Albona, was officially propagated upon its completion in November 1937. It not only sheds light on Gustav Pulitzer-Finali's special architectural style that combined modernist, lictorian, art deco and vernacular features, but also analyzes ideological subtext and representation of this new town located "on the margins of the Italian civilization". Even if its urbanistic layout was an outstanding expression of utilitarian principles and strict social hierarchy, the analyses of political and ideological discourses reveals elements because of which the symbolic image of the new town can be read from the point of view of not only general anthropology of Italian Fascism but also its borderland version ("fascismo di confine") marked by the presence of the Other, i.e. "allogeneic" population.

Keywords: Arsia, fascist new towns, A.Ca.I., autarky, eastern Istria

VIRI IN LITERATURA

- Almirante, G. (1940):** Viaggio razziale per l'Italia. La difesa della razza, III, 13, 26–41.
- Cobol, G. (1927):** Il Fascismo e gli allogeni. Gerarchia, VII, 9, 803–806.
- Corriere Istriano.** Pola, Partito Nazionale Fascista per L'Istria, 1929–1945.
- Giornale Luce B 1196 (1937):** Arsia. La bianca città del carbone, 11/11/1937. Archivio Storico Istituto Luce. <http://www.archivioluce.com/archivio/jsp/schede/videoPlayer.jsp?tipologia=&id=&physDoc=14905&db=cinematograficoCINEGIORNALI&findIt=false§ion=/> (28. 8. 2016).
- HR DAPA-55** – Državni arhiv u Pazinu (HR DAPA), Prefektura Istre u Puli (fond 55).
- HR DAPA-649** – HR DAPA, Istarski ugljenokopi Raša (fond 649).
- L'illustrazione italiana.** Milano, Fratelli Treves, 1973–1962.
- Mrach, G. (1927):** L'Istria. Rivista politica. Gerarchia, VII, 9, 824–836.
- Antliff, M. (1997):** La Cité française: George Valois, Le Corbusier, and Fascist Theories of Urbanism. V: Affron, M., Antliff, M. (ur.): Fascist Visions. Art and Ideology in France and Italy. Princeton, Princeton University Press, 134–170.
- Antliff, M. (2002):** Modernism, and Modernity. The Art Bulletin, 84, 1, 148–169.
- Arthurs, J. (2012):** Excavating Modernity. The Roman Past in Fascist Italy. Ithaca, Cornell University Press.
- Barillari, D. (2010):** L'Aula magna dell'Università. V: Ferneti, V. (ur.): L'Edificio centrale dell'Università di Trieste: storia e architettura, 1938–1950. Trieste, Edizioni Università di Trieste, 106–127.
- Binde, P. (1999):** Nature versus city: landscapes of Italian Fascism. Society and Space, 17, 6, 761–775.
- Caprotti, F. (2007):** Mussolini's Cities. Internal Colonialism in Italy, 1930–1939. Amherst, Cambria Press.
- Dixon Whitaker, E. (2000):** Measuring Mamma's Milk: Fascism and the Medicalization of Maternity in Italy. Michigan, University of Michigan Press.
- Dukovski, D. (1998):** Fašizam u Istri 1918–1943. Pula, C.A.S.H.
- Falasca Zamponi, S. (2007):** Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy. Berkeley, University of California Press.
- Gentile, E. (2007):** Fascismo di pietra. Roma, Bari, Laterza, 2007.
- Gentile, E. (2010):** Fašizem: zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Ghirardo, D. Y. (1989):** Building New Communities: New Deal America and Fascist Italy. Princeton, Princeton University Press.
- Griffin, R. (2007):** Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Kacin Wohinz, M., Verginella, M. (2008):** Primorski upor fašizmu. Ljubljana, Slovenska matica.
- Klabjan, B. (2016):** Erecting Fascism: Nation, Identity, and Space in Trieste in the first half of the Twentieth Century. Nationalities Papers, 2017.

- Krecic, F. (2012):** Arsia, la bianca città del carbone. Storia della fondazione di un centro minerario in Istria tra le due guerre. Udine, Forum.
- Lefebvre, H. (2013):** Produkcija prostora. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Matošević, A. (2007):** Raša – grad-spomenik industrijskom elanu. Zarez: dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja, IX, 220–221, 24–25.
- Matošević, A. (2011):** Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću. Zagreb, Pula, Institut za etnologiju i folkloristiku, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Milevoj, M. (2007):** Raša moje mladosti. Labin, Mathias Flacius.
- Millo, A., Vinci, A. M. (1985):** Azienda sindacato e classe operaia nelle miniere dell'Arsa. V: Bon Gherardi, S. et al. (ur.): L'Istria fra le due guerre. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 127–165.
- Mosse, G. (2005):** Nacionalizem in seksualnost. Ljubljana, Založba cf.
- Nicoloso, P. (2008):** Mussolini architetto. Propaganda e paesaggio urbano nell'Italia fascista. Torino, Einaudi.
- Nuti, L., Martinelli, R. (1981):** Le città di strapaese. La politica di »fondazione« nel ventennio. Milano, Franco Angeli Editore.
- Pennachi, A. (2009):** Fascio e martello. Viaggio per le città del Duce. Roma, Bari, Laterza.
- Radović Mahečić, D. (2000):** Raša – grad-spomenik moderne arhitekture – Gustava Pulitzer-Finalija. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 24, 113–126.
- Scaini, M. (2012):** Utopia and Fascist foundation cities. The case of Torviscosa. Dada, 1, 301–324. [Http://www.dadarivista.com/Singoli-articoli/2012-utopia/p16.pdf](http://www.dadarivista.com/Singoli-articoli/2012-utopia/p16.pdf) (28. 8. 2016).
- Scotti, G., Giuricin, L. (1971):** La Repubblica di Albona e il movimento dell'occupazione delle fabbriche in Italia. Rovigno, Centro di ricerche storiche.
- Sluga, G. (2011):** Identità nazionale italiana e fascismo: alieni, allogeni e assimilazione sul confine nord-orientale italiano. V: Cattaruzza, M. (ur.): Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850-1950. Soveria Mannelli, Rubbettino Editore, 171–202.
- Valušek, B. (2000):** Gustavo Pulitzer Finali: Raša – Arsia. Rovinj, Habitat.
- Villani, L. (2012):** Le borgate del fascismo. Storia urbana, politica e sociale della periferia romana. Milano, Ledizioni.
- Vinci, A. M. (2011):** Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941. Roma, Bari, Laterza.

SOCIOLOŠKA ANALIZA FAŠISTIČNE PROPAGANDE NA PRIMERU
MEDVOJNEGA ČASOPISA NOVA DOBA - L'ERA NUOVA

Blaž LENARČIČ

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: Blaz.Lenarcic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s politično propagando v kontekstu fašizma na Slovenskem. S tem namenom je opravljena empirična analiza uvodnikov časopisa Nova doba – L'era nuova, ki je izhajal na Goriškem med leti 1922 in 1925. Ta časopis je idealni primer za analizo ključnih elementov fašistične propagande med slovenskim prebivalstvom, saj so ga izdajali slovenski pripadniki fašistične (vladne) stranke. Ključni cilj prispevka je torej (kritična) analiza diskurzivnih praks oziroma analiza besedila na primeru uvodnikov časopisa Nova doba – L'era nuova. Pri tem so prikazani in ovrednoteni primeri najbolj izstopajočega ideološkega diskurza nagovarjanja bralcev tega časopisa.

Ključne besede: politična propaganda, fašizem, Goriška pokrajina, Nova doba – L'era nuova

ANALISI SOCIOLOGICA DELLA PROPAGANDA FASCISTA TRA LE DUE
GUERRE – IL CASO DEL GIORNALE NOVA DOBA – L'ERA NUOVA

SINTESI

L'articolo tratta il tema della propaganda politica sul territorio sloveno nel contesto del fascismo. A questo scopo è stata eseguita un'analisi empirica degli editoriali del giornale Nova doba – L'era nuova, pubblicato nel Goriziano tra il 1922 e il 1925. Questo giornale è l'esempio ideale per l'analisi degli elementi principali della propaganda fascista tra la popolazione slovena, poiché veniva pubblicato dagli appartenenti al partito (di governo) fascista, ma di nazionalità slovena. L'obiettivo principale del contributo è quindi l'analisi critica delle prassi discorsive ovvero l'analisi del testo nel caso degli editoriali del giornale Nova doba – L'era nuova. In tal modo sono presentati e valutati gli esempi più rilevanti del discorso ideologico, rivolto ai lettori di questo giornale.

Parole chiave: propaganda politica, fascismo, Provincia di Gorizia, Nova doba – L'era nuova

UVOD

V obdobju med obema vojnama je v Julijski krajini kombinacija fašistične ideologije in politične prakse ustvarila posebno obliko fašizma imenovano *obmejni fašizem* (*fascismo di confine*). Slednji je bil v prvi vrsti rezultat imperialističnih tendenc Italije po prodoru na Balkan, kar je med drugim zahtevalo poitalijančenje provinc ob vzhodni meji. Kot navajata Kacin Wohinz in Pirjevec (2000) je za uresničenje »reintegracije« slovenske manjšine fašizem sprejemal posebne zakone in gradil »obmejno politiko – politica di confine«, ki jo je obmejni fašizem izvrševal nasilno, kapilarno, z vsemi sredstvi in na vseh področjih življenja manjšine. V tem procesu je imela pomembno vlogo tudi politična propaganda, ki je med drugim potekala preko fašističnih tiskanih medijev. V takratnem obdobju je bil eden izmed vidnejših časopisov na goriškem Nova doba – L'era nuova, ki izhaja med leti 1922–1925 in ga je izdajala prva fašistična organizacija na slovenskem, to je Slovenska vladna stranka, katere jedro programa je bila asimilacija Slovencev v italijansko kulturo, vendar ob ohranitvi njihovega materinega jezika.

Glede na to, da se v prispevku ukvarjam s politično propagando v kontekstu fašizma na slovenskem je časopis Nova doba – L'era nuova idealni primer za analizo ključnih elementov tovrstne propagande med slovenskim prebivalstvom. Kot metodološko orodje mi služi (kritična) analiza diskurzivnih praks oziroma analiza besedila, pri čemer prikažem in ovrednotim primere najbolj izstopajočega ideološkega diskurza nagovarjanja bralcev tega časopisa.

Prispevek je v splošnem razdeljen na dva dela. In sicer v prvem opredelim (politično) propagando in njene značilnosti, v drugem delu pa opravi empirično analizo ključnih elementov fašistične propagande na primeru uvodnikov *časopisa* Nova doba – L'era nuova.

OPREDELITEV (POLITIČNE) PROPAGANDE

Besedo propaganda se v veliki meri uporablja v različnih kontekstih vsakdanjega življenja, zaradi česar je po mojem mnenju njen prvotni pomen izzvenel. Druga pomembna težava na katero naletimo ob preučevanju propagande pa je ta, da je po drugi svetovni vojni dobila pejorativni pomen¹, predvsem zaradi njene (zlo)rabe v politične namene. Hkrati pa je potrebno upoštevati, kar je že pred desetletji ugotavljal Doob (1966), da besedo propaganda v zadnjem času vse bolj zamenjujejo besede, kot so: komunikacija, informacija in prepričevanje. Avtor (ibid.) vidi vzrok tega dogajanja v tem, da za razliko od izraza propaganda predhodno navedene besede ne implicirajo vrednostnih sodb, hkrati pa vključujejo razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologij, kot tudi zapletene družbene pojave v deželah v razvoju ter mednarodni diplomaciji. Upoštevajoč te ugotovitve iz sociološkega vidika (politična) propaganda torej predstavlja pomemben del družbene konstrukcije vsakdanjega življenja posameznikov.

1 Več o tem glej v Ivanov (1986).

Za boljše razumevanje (politične) propagande se je potrebno vsaj dotakniti njenega zgodovinskega izvora. In sicer, kot izpostavljajo Bernays (1928), Hoffer (1942) in Vreg (2000) je termin propaganda prišel v splošno rabo v petnajstem stoletju, ko je Rimokatoliška cerkev organizirala posebno komisijo kardinalov za širjenje vere z imenom *Sacra congregatio christiano nomini propaganda*. Izhajajoč iz tega je propaganda torej prvotno pomenila miroljubno širjenje (krščanske) vere. Po Hofferju (ibid.) tisti, ki se držijo tega izvirnega pogleda menijo, da v propagando sodijo vsi dražljaji, ki vključujejo spremembo vnaprej določenega vedenja. Glede na takšno razumevanje je propaganda dejansko vse (glasba, izobraževanje, poučevanje, pisanje leposlovja, itd.), kar ima potencialen vpliv na človeško vedenje. V obdobju francoske revolucije pride do pomembne spremembe in sicer so jakobinci propagando uporabili kot nekakšno vrsto bojevanja proti političnim nasprotnikom. Po mnenju Vrega (2000) je propaganda s tem dobila politično konotacijo, ki se je še močneje utrdila v obdobjih oktobrske revolucije v Rusiji (Lenin) ter druge svetovne vojne (Hitler, Goebbels ter Stalin) in se je drži še danes.²

Tako v domači, kot v tuji literaturi zasledimo veliko definicij (politične) propagande, kar nedvomno kaže na precejšnjo kompleksnost tega družbenega pojava. Ker bi na tem mestu njihova predstavitev terjala veliko prostora, hkrati pa bi se s tem tudi precej odmaknil od ključne teme prispevka, v nadaljevanju navajam štiri, ki se najpogosteje pojavljajo v uporabljeni literaturi in mi bodo tudi služile za opredelitev koncepta (politične) propagande za potrebe te analize.

Jowett in O'Donnell (2012, 7) propagando opredelita kot »nameren sistematičen poizkus oblikovanja percepcij, manipuliranja spoznanj in usmerjanja vedenja, da se doseže odziv, ki spodbuja želeni namen propagandista«. Po drugi strani Coombs in Nimmo (1993, 45) propagando definirata kot »neizogibno obliko komunikacije in poglavitni del javnega diskurza«, medtem ko Taithe in Thorton (2000, 2) razumeta propagando kot del »tradicije umetnosti prepričevanja«. Iz predstavljenih definicij je razvidna razsežnost (politične) propagande. In sicer prva definicija izpostavlja t.i. psihološko dimenzijo propagande, ki poteka v posamezniku na zavedni ali nezavedni ravni. Druga definicija daje poudarek komunikacijskim interakcijam med propagandistom in ciljno publiko, tretja definicija pa se osredotoča na osnovno dejavnost propagande, to je prepričevanje oziroma promoviranje določenih idej. Vse tri izpostavljene dimenzije (politične) propagande je v svoji definiciji združil Vreg (1992, 2000). In sicer pravi, da je to oblika »komuniciranja, s katero komunikatorji ali skupine zavestno, namensko, načrtovano in organizirano oblikujejo propagandne projekte in sporočila (simbole), s katerimi oblikujejo in nadzorujejo mnenja in stališča ciljnega občinstva oziroma vplivajo na spremembo njihovih stališč« (Vreg, 1992, 830–831). Glede na to, da ni jasne in obče sprejete definicije (politične) propagande in je, kot ugotavlja Doob (1989), zaradi kompleksnosti povezanih z vedenjem posameznikov v družbi niti ni mogoče postaviti, obenem pa je po njegovem mnenju odvisna tudi od obdobja in kulture v kateri poteka, za potrebe tega prispevka propagando razumem na način, kot jo opredeli Vreg (ibid.).

2 Zaradi te asociacije pri sintagmi politična propaganda uporabljam politična v oklepaju.

Po Vregu (ibid.) je torej (politična) propaganda intencionalni, sistematski poskus oblikovanja zaznav, spoznanj, mnenj, stališč, vrednot in vedenj sprejemalca propagandnega sporočila. Je pa tudi komunikacijski mehanizem, ki naslovnike sili k sprejemanju kolektivnih vzorcev mišljenja. Pri tem procesu gre v določenih primerih za uporabo, kot tudi za zlorabo prepričevalnega komuniciranja v sklopu katerega ljudje ne občutijo razsežnosti represije in moči ključnih akterjev. Nedvomno je ob tem potrebno upoštevati, da prejemniki (propagandnih) sporočil nikakor niso pasivna množica, temveč občinstvo, ki selektivno izbira informacije. Raziskovalci komunikacijskih procesov (npr. Noelle-Neumann, 1974; Uhan, 1998; Ule, 2000, Petrič in Pinter, 2002) ugotavljajo, da v večini primerov ljudje želijo doseči strinjanje z drugimi posamezniki in skupinami, kar v praksi pomeni, da so pripravljeni na soglasje z drugimi oziroma v tem primeru s komunikatorjem/propagandistom. Kot sem že izpostavil je ključni cilj (politične) propagande sprememba stališč ljudi ali skupin. V ta namen (politična) propaganda ustvarja učinkovita gesla, zmanipulirane (neobjektivne) informacije, ki jih ponavlja, dokler jih ljudje ne poptotranjijo in pričnejo dojemati kot resnične. Po drugi strani pa se v tem kontekstu dogaja tudi to, da posamezniki, kljub temu, da niso dovzetni za določeno propagando oziroma ji ne verjamejo, namerno spreminjajo lastna stališča, kar je v nasprotju s predstavo o posamezniku kot racionalnemu bitju in bolj v skladu s predstavo o posamezniku kot ekonomičnemu bitju (*homo economicus*), ki ga vodi osebna korist. Seveda je proces oblikovanja, kot tudi spreminjanja posameznikovih stališč precej kompleksen, zaradi česar je že desetletja predmet znanstvenih razprav (Festinger, 1957; Noelle-Neumann, 1974; Ajzen, 1988; Glynn in Park, 1997; Uhan, 1998; Ule, 2002). Eden izmed pomembnejših dejavnikov, ki vplivajo na obnašanje ljudi je socialni pritisk oziroma podrejanje manjšine večini (konformnost). Noelle-Neumann (1974) je ta pojav poimenovala spirala molka, katere osrednji dejavnik je posameznikov strah pred socialno izolacijo, ki bi jo morda povzročilo vztrajanje pri lastnem (manjšinjskem) mnenju. Kot ugotavlja Ule (2002) mediji še dodatno krepijo pritisk večine na manjšino, ker delujejo kot objektiviziran socialni instrument za prepoznavanje in promocijo večinskih mnenj. Tako je posameznik v modelu spirale molka (Noelle-Neumann, 1974) nemočno orodje v rokah propagandno izpopolnjenih medijskih aparatov. Z razvojem množičnega komuniciranja je (politična) propaganda dobila izjemne razsežnosti, do potankosti pa so to komunikacijsko strategijo spremenili v učinkovit mehanizem manipuliranja, prepričevanja in spreobračanja ljudskih množic v začetku dvajsetega stoletja za potrebe revolucij (npr. Lenin) in vojne (npr. Goebbels).

POLITIČNA PROPAGANDA NA PRIMERU UVODNIKOV ČASOPISA NOVA DOBA – L'ERA NUOVA

Časopis Nova doba – L'era nuova je najprej izhajal pod imenom Glas Julijske Benečije s podnaslovom »Tedensko glasilo fašizma«. Izdajal ga je Konzorcij Nova doba, tiskala ga je večinoma Narodna tiskarna, odgovorna urednika sta bila Jožef Sokol in Josip Peternel. Prva številka je izšla 24. novembra 1922, z izidom druge številke pa se preimenuje v Nova doba, »ker prejšnji naslov ni odgovarjal želji večine, ki jo zastopa« (Sedmak, 2009, 122)

Slika 1: Naslovnica časopisa Nova doba – L'era nuova. (Vir: Goriška knjižnica Franceta Bevka Nova Gorica).

in brez podnaslova. Oktobra 1923 je videmski perfekt Pietro Pisenti izdal ukaz, da morajo vsi časopisi, ki izhajajo v pokrajini Furlaniji izključno v tujem jeziku tj. slovenščini, vso vsebino prevesti tudi v italijanščino. Kot navaja Sedmak (ibid.) so slovenski poslanci protestirali proti tej kršitvi ustavnih zakonov in pravic, ter zahtevali takojšen preključ odredbe, kar je Mussolini na koncu tudi upošteval. Vendar je kljub preklicu odloka od takrat naprej časopis Nova doba izhajal v dvojezični obliki, celo ime je spremenil v dvojezično: Nova doba – L'era nuova. To spremembo v dvojezičnost je mogoče razumeti tudi kot uredniški izkaz pripadnosti italijanski fašistični ideologiji. V takšni obliki so časopis izdajali enkrat oziroma dvakrat na teden do 18. aprila 1925, ko izide zadnja tj. 117. številka.

Ključni namen časopisa Nova doba – L'era nuova je bil širjenje idej Slovenske vladne (fašistične) stranke in provokacija. Ob prvi obletnici izhajanja avtor uvodnika izpostavi,

da časopis »/.../ zastopa strujo Slovencev, ki hočejo ostati zvesti italijanski državljeni brez pridržkov dobro vedoč, da je to edini način do vzajemnega spoštovanja in sporazuma med slovenskimi in italijanskimi državljani ene države« (Nova doba – L'era nuova, 23. 11. 1923). V istem uvodniku nato na drugem mestu avtor pojasni tudi razlog za vrsto diskurza, ki ga je gojil časopis Nova doba – L'era nuova in sicer pravi: »Mi rabimo italijansko naklonjenost za vsako ceno in se moremo vsled tega zanjo potegovati. Zategadelj je naš ton tudi popolnoma drugačen od drugih slovenskih listov, ki hočejo, da ostane odprt prepad med nami in italijanskim narodom, dočim smo mi prepričani, da je treba intenzivne duševne fuzije, za katero mi neumorno delujemo in bomo do konca delovali« (Nova doba – L'era nuova, 23. 11. 1923). Kot ugotavlja Sedmak (2009) so bili pristaši tega časopisa le vzvod furlanskih fašistov in njihovega vodje Pietra Pisentija za prodor proti vzhodu Evrope. Vzporedno z upadanjem priljubljenosti Pisentija se je krčila tudi finančna podpora časopisa.

VZOREC IN METODOLOGIJA

Kot je bilo značilno za večino tovrstnih časopisov v takratnem obdobju (npr. Goriška straža, Edinost, Goriški Slovenec, ipd.) tudi Nova doba – L'era nuova nima nobenega izmed člankov podpisanega z imenom in priimkom avtorja, ali s psevdonimom. Poleg tega se je pri pregledu vseh dostopnih številk časopisa Nova doba – L'era nuova, ki sem ga opravil za potrebe te analize izkazalo, da je vsebina časopisa precej borna, kot izpostavlja Sedmak (2009) gre večinoma za objave dobesednih prevodov iz italijanskih fašističnih časopisov. Vendar sodeč po vsebini uvodnih člankov sklepam, da so ti nedvomno avtorsko delo urednikov časopisa. V njih se namreč ukvarjajo z aktualnimi (slovensko-italijanskimi) političnimi temami, ki jih interpretirajo skozi prizmo fašistične ideologije. Na takšni osnovi sem za enoto analize izbral uvodni članek časopisa.

V vzorec je zajetih 12 izvodov časopisa Nova doba – L'era nuova. To so vsi uradno dostopni izvodi³ in sicer šest števil iz leta 1923 in šest iz leta 1924. Ostali relevantni podatki o posameznem izvodu iz vzorca so predstavljeni v tabeli 1.

Že uvodoma sem izpostavil, da kot raziskovalno metodo uporabljam analizo besedila oziroma diskurzivnih praks. V tem smislu prikažem in ovrednotim primere najbolj izstopajočega ideološkega diskurza nagovarjanja bralcev časopisa Nova doba – L'era nuova. Primernost te metode utemeljujem s tem, da ima za teoretično izhodišče diskurzivno teorijo, ki se osredotoča na razmerja med oblastjo in diskurzom. Diskurzivna teorija ni »operacionalizirana« v smislu, da ima standardiziran metodološki instrument, kar se v praksi manifestira v različnih pristopih in načinih empiričnega preučevanj.⁴ Na takšnih izhodiščih sem se tudi sam poslužil kombinacije različnih metod in s tem ustvaril specifično metodološko orodje, ki mi služi za potrebe te raziskave. In sicer poleg že omenjene analize diskurza v določeni meri posegam tudi na polje kritične diskurzivne analize. Slednja je po van Dijk (2001) oblika diskurzivnega analitičnega raziskovanja, ki v prvi vrsti raziskuje, kako se v družbenem in političnem kontekstu oblast, zloraba,

3 Vse uradno dostopne izvide hrani Goriška knjižnica Franceta Bevka Nova Gorica.

4 Več o empiričnih metodah diskurzivne analize glej v Jørgensen in Phillips (2002).

Tabela 1: Podatki o vzorcu

Leto	Dan in mesec	Številka	Odgovorni urednik
1923	18.1.	8	Jožef Sokol
1923	6.7.	25	Jožef Sokol
1923	12.10.	38	Jožef Sokol
1923	23.11.	44	Jožef Sokol
1923	7.12.	46	Jožef Sokol
1923	22.12.	49	Jožef Sokol
1924	1.4.	14	Jožef Sokol
1924	24.4.	17	Jožef Sokol
1924	20.6.	25	Jožef Sokol
1924	5.11.	50	Josip Peternel
1924	15.11.	53	Josip Peternel
1924	3.12.	58	Josip Peternel

nadvlada in neenakost uveljavljajo ter reproducirajo s pomočjo teksta in govora. Ključni element mojega metodološkega orodja pa je šest pravil propagandnega delovanja, ki so značilna predvsem za politično sfero in jih je postavil Domenach⁵ (1968). Ta pravila je Vreg (2000) prevedel v slovenščino pri čemer je nekoliko spremenil vrstni red ter jih razširil na sedem in sicer so to:

1. *Pravilo poenostavljanja (simplifikacije)*: Poenostaviti moramo politični program in izoblikovati učinkovito propagandno besedilo – geslo, krilatico, parolo, ipd.
2. *Pravilo »sovražnika«*: ideološka izključitev vseh drugih konceptov, ki niso skladni s protežiranim konceptom.
3. *Pravilo »povečevanja« ali defiguracije* enega vidika političnega programa, ki ga razgllašamo pred javnostjo, medtem ko neželena dejstva zamolčimo (polresnice, dezinformacije, usmerjevanje resnice, črnobela tehnika).
4. *Pravilo »orkestriranja«* temelji na ponavljanju istih tem, vsebin ali idej (z besedo, sliko, zvokom); vsi ti elementi integralnega prepričevanja morajo biti sinhronizirani in vsebinsko komplementarni.

5 Izvirna pravila propagandnega delovanja, kot jih je utemeljil Domenach (1968) so: (1) pravilo poenostavitve in skupnega sovražnika, (2) pravilo pretiravanja in izkrivljanja, (3) pravilo orkestriranja, (4) pravilo transfuzije, (5) pravilo soglasnosti in okuženja in (6) pravilo protipropagande.

5. *Pravilo kohezivnosti (integrativnosti) in »okuženja«* temelji na konformizmu, kolektivnem vedenju, navadah, normah, pritiskih skupin in skupinskega mišljenja, agitiranju ipd.
6. *Pravilo transfuzije* temelji na filogenetskih konstrukcijah, prirojenih fantazmah, arhetipskih vzorih, mitih ipd. iracionalnih pojavih. Propagandne cilje vključi v obstoječa tradicionalna pradavna načela vedenja človeka.
7. *Pravilo protipropagande* je preračunano na uničenje nasprotnikove propagande ali političnega subjekta.

Z vidika preglednosti je za empirično analizo uporabnejša razširjena (Vregova) različica Domenachovih (ibid.) pravil, zato jo v nadaljevanju uporabljam tudi sam. In sicer mi služi kot kriterij za razvrščanje ključnih sestavin fašistične propagande, katero identificiram v časopisnih uvodnikih preko (kritične) analize diskurza.

EMPIRIČNA ANALIZA

Ker osnovni pristop empirične analize izhaja iz sociološke perspektive, so zgodovinska ozadja in dogodki, na katere se nanaša vsebina analiziranih uvodnikov, izpostavljeni le toliko, kolikor je to nujno potrebno za razumevanje in ovrednotenje primerov najbolj izstopajočega ideološkega diskurza nagovarjanja bralcev časopisa *Nova doba – L'era nuova*. V nadaljevanju torej sledi empirični del prispevka, v katerem je s kombinacijo Domenachovih (1968) pravil propagandnega delovanja ter metodo (kritične) analize diskurza opravljena empirična analiza fašistične propagande na primeru dvanajstih časopisnih uvodnikov.

Pravilo poenostavljanja (simplifikacije): Večina uvodnikov vsebuje zelo poenostavljene argumentacije in vsčena besedila, ki se nanašajo na politični program fašistične stranke. Glede na to, da so fašisti dojemali prvo svetovno vojno kot revolucijo, ki je prinesla velike spremembe v tedanjo družbeno strukturo (državo, vsakdanje življenje, ekonomijo, politični sistem, ipd.), se v dveh uvodnikih pojavita zapisa, ki oznanjata prihod te nove dobe (iz tega vidika je zelo zgovoren že sam naslov časopisa).

»Fašizem po navedenem ne pomeni le nastop nove vlade ampak nastop nove dobe v državi, da celo nove države...«. (6. 7. 1923/25)

»Da se pa učinki revolucije pravilno razmahnejo tudi med slovenskim ljudstvom, ki je bilo sistematično vzgojevano v protidržavnem duhu, je bilo treba glasila, s katerim se je v zgodovini Slovencev v Italiji otvorila Nova Doba«. (23. 11. 1923/44)

Fašizem je nasprotoval liberalni demokraciji, močno zavračal večstrankarski sistem in utemeljeval enostrankarski sistem. V tem smislu sta zanimiva spodnja citata, s katerima avtorja argumentirata podporo enostrankarskemu sistemu.

Mussolini: »Ljudstva so podpirala državno stranko, ker so jo smatrale kot vzpostaviteljico reda«. (3. 12. 1923/58)

»Demokratska vlada se odteguje vsaki kontroli in ustvarja v državi silno valovanje razbrzdanih strasti, kar šibi državo na notri in na zunaj«. (15. 11. 1924/53)

Po Domenachu (1968) k poenostavljanju sodijo tudi krilatice, gesla in parole. Nahajajo se predvsem med naslovi uvodnikov, med katerimi so pomenljivi zlasti tisti, ki skušajo bralce prepričati, da se v Italiji (kjer je na oblasti fašistična stranka) dogajajo pomembne in nujne spremembe (npr. očiščenje kapitalističnega sistema, povzdigovanje naroda nad posameznika, obsežna ekonomska in socialna reorganizacija, ipd.), katere vodijo k idealni družbi tj. novi dobi.

»Fašizem v prerojevanju« (18. 1. 1923/8). Avtor uvodnika pod tem naslovom/parolo predstavi ključna vprašanja, s katerimi se je 12. januarja 1923 na svojem srečanju v Rimu ukvarjal veliki fašistovski svet, katerega ključni namen je bil reorganizacija stranke.

»Svoboda in volitve« (1. 4. 1924/14). Vsebina uvodnika pod tem naslovom/parolo se nanaša na parlamentarne volitve iz leta 1924. In sicer avtor uvodnika izpostavlja Mussolinijev volilni zakon, skladno s katerim volilcem zagotavlja strogo tajnost.

»Radikalno čiščenje fašizma« (20. 6. 1924/25). Ta naslov/parola se nanaša na uvodnik, v katerem avtor opisuje proces izključitve oziroma očiščenja posameznikov, ki se iz osebnih interesov pretvarjajo, da so zavedni in vzorni člani fašistične stranke, dejansko pa so Mussoliniju za hrbtom izvajali zarotniška dejanja.

Na tem mestu je potrebno izpostaviti tudi to, da so uvodniki napisani na način, da vsebujejo sintagme, ki izven teksta delujejo kot učinkovite parole. Na primer: *».../ dober katoličan in dober državljani«* (7. 12. 1923/46), *».../ kdor hoče dobro našemu ljudstvu smo mi .../«* (22. 12. 1923/49), *».../ krivična in brezobzirna vlada .../«* (15. 11. 1924/53), *»praznik zmage je praznik miru .../«* (5. 11. 1924/50) ali *».../ politika je kšeft«* (24. 4. 1924/17).

Pravilo »sovražnika«: V večini uvodnikov je izpostavljen določen ideološki sovražnik, katerega avtor besedila diskreditira. V tabeli 2 je prikazan seznam identificiranih ideoloških sovražnikov, s katerimi se ukvarjajo avtorji uvodnikov.

V splošnem lahko ideološke sovražnike iz tabele 2 razdelim na dve kategoriji. In sicer so to: (1) nacionalne entitete (Avstrija, Avstroogrska, Slovenci, tržaški Slovenci) ter (2) politične entitete (slovenski nacionalisti, komunizem, svobodno ljudstvo, osebna svoboda, demokracija, časopisa Edinost in Goriška straža, politična opozicija, fašisti paraziti, zagovorniki jugoslovanske države in zagovorniki komunistične države). Pričakovano večina ideoloških sovražnikov izhaja iz kategorije političnih entitet, saj je ključni namen (politične) propagande, tudi s pomočjo kategoriziranja sovražnika, spreminjanje vrednot med ciljno populacijo.

Pravilo »povečevanja« ali defiguracije enega vidika političnega programa, ki ga razglašamo pred javnostjo, medtem ko neželena dejstva zamolčimo. Večina uvodnikov vsebuje polresnice, dezinformacije, usmerjevanje resnice ali črno bele poglede na določene pojave, ideologije in dogodke. V nadaljevanju predstavljam najbolj izstopajoče primere iz naštetih kategorij, ki po mojem mnenju ne potrebujejo dodatne interpretacije, saj so sami po sebi dovolj zgovorni.

Tabela 2: *Seznam ideoloških sovražnikov identificiranih v uvodnikih časopisa Nova doba – L'era nuova.*

Ideološki sovražnik	Dan, mesec in številka izvoda
- Avstrija	(12. 10. 1923/38)
- Avstro-Ogrska	(1. 4. 1924/14)
- Slovenski nacionalisti	(12. 10. 1923/38)
- Komunizem	(6. 7. 1923/25) (15. 11. 1924/53)
- Svobodno ljudstvo	(6. 7. 1923/25)
- Osebna svoboda posameznika	(3. 12. 1923/58)
- Demokracija	(6. 7. 1923/25) (15. 11. 1924/53) (23. 11. 1923/44)
- Časopis Edinost	(15. 11. 1924/53)
- Časopis Goriška straža	(24. 4. 1924/17) (27. 12. 1923/46)
- Politična opozicija	(15. 11. 1924/53)
- Fašisti paraziti	(20. 6. 1924/25)
- Tržaški Slovenci	(24. 4. 1924/17)
- Slovenja	(1. 4. 1924/14)
- Revolucionarne organizacije	(18. 1. 1923/8)
- Zagovorniki jugoslovanske države	(5. 11. 1924/50)
- Zagovorniki komunistične države	(5. 11. 1924/50)

»Da imamo še vedno tu pa tam pojave nasilja je sicer obžalovanja vredno, toda pomisliti je treba, da odgovornost za te sporadične pojave ne more pasti na fašistovsko stranko /.../«. (18. 1. 1923/8)

»Fašizem se je pojavil kot odporna sila in pričel razdirati malike slaboumljene ljudske svobode«. (6. 7. 1923/25)

»Kulturno ljudstvo ljubi državo reda; ljudstvo si želi močne vlade, ker hoče ubogati«. (3. 12. 1923/58)

»/.../ ne morete razumeti, da ima lahko slovenski in italijanski narod v isti državi skupne cilje in da v vresničenju teh skupnih ciljev, ki gredo od vzpostavitve države do vzpostavitve najpopolnejše človeške individualitete, ki se mora osvoboditi tiranije mase, leži naš spas in bodočnost«. (24. 4. 1924/17)

»Slovenci v Italiji so po veliki večini do danes pripadali demokraciji, kar je glavni vzrok njihove nesreče, kajti demokracija jim dovoljuje svobodo kričanja in hujskanja, kar se nazivlja svoboda, nikdar pa njihove volje ne bo vpoštevala, ker po demokratičnih načelih se manjšine ignorirajo /.../«. (15. 11. 1924/53)

»Mussolini je prvi državnik, ki je stavil vprašanje zaupanja neposredno na vest svojih volilcev«. (1. 4. 1924/14)

»Medtem, ko se je naš rešitelj Domovine Mussolini z velikim naporom trudil noč in dan, da bi dvignil iz smrdljivega blata blagostanje in ugled italijanskega naroda pred celim svetom /.../«. (20. 6. 1924/25)

»Prvič je namreč prišla v Italiji na krmilo vlada, ki umeje kaj je človeštvu in narodu verski čut, prvič smo slišali velikega italijanskega državnika, da brez verskega čuta narod ne more vspevati«. (7. 12. 1923/46)

»/.../ nekateri se ne morejo pomiriti nad našem »protinarodnem« delovanju, ker ne morejo razumeti, da smo mi prišli pod Italijo in ne Italija pod nas«. (23. 11. 1923/44)

Pravilo »orkestriranja«: Skozi vse uvodnike se ponavljajo ideje, s katerimi se promovira ter poveličuje fašistična ideologija in to preko naslednjih ključnih entitet, ki so vsebinsko jedro posameznih uvodnikov:

- fašizem (18. 1. 1923/8; 24. 4. 1924/17; 6. 7. 1923/25; 7. 12. 1923/46),
- fašistična stranka (1. 4. 1924/14; 18. 1. 1923/8; 3. 12. 1924/58; 7. 12. 1923/46),
- italijanska država (12. 10. 1923/38; 5. 11. 1924/50; 7. 12. 1923/46),
- italijanski narod (22. 12. 1923/49),
- Mussolini (22. 12. 1923/49; 20. 6. 1924/25; 1. 4. 1924/14; 3. 12. 1924/58) in
- Slovenci, ki hočejo ostati zvesti italijanski državljani (23. 11. 1923/44; 22. 12. 1923/49; 15. 11. 1924/53; 24. 4. 1924/17).

Na tem mestu moram izpostaviti, da čeprav so posamezne ideje osrediščene na zgoraj naštetе entitete, so si zelo podobne, sinhronizirane in vsebinsko komplementarne, skratka delujejo kot smiselna celota.

Pravilo kohezivnosti (integrativnosti) in »okuženja«: Izmed elementov, ki jih vsebuje to pravilo je s (kritično) analizo besedila mogoče identificirati zgolj agitiranje. Ostali elementi se namreč nanašajo izključno na posameznikovo in skupinsko vedenje. V splošnem se politično agitiranje nanaša na aktivnosti, s pomočjo katerih se pridobiva (politične) somišljenike za izvedbo določenih akcij. Agitiranje je torej eden izmed načinov poizkusa aktiviranja ljudi oziroma mobiliziranja množic. V tem smislu učinkovito politično agi-

tacijo opredeljuje konsistentna strankarska miselnost, povzdigovanje strankarskih idej, prepričljivi in provokativni razlogi, ki izhajajo iz primerov vsakdanjega življenja ljudi. V besedilih se agitiranje pojavlja v obliki provokativnih stavkov, katerih namen je čustveno vznemiriti ljudi in jih posledično pripraviti k aktivaciji in/ali mobilizaciji. V nadaljevanju izpostavljam nekatere izmed primerov agitacije identificiranih v uvodnikih časopisa.

»Manj govoričenja v parlamentu in več delovanja v vladi«. (18. 1. 1923/8) Ta agitatorski poziv se pojavi v uvodniku, kjer avtor razpravlja o tem, da *ostane fašistična politika izrecno in brez pridržka monarhična* in s tem tudi avtorska. Za razliko od predhodnih vlad je po njegovem mnenju fašistična veliko bolj operativna.

»Kdor hoče dobro našemu ljudstvu smo mi in zastopniki italijanske države, vse drugo je puhla politika, čije malovrednost se danes potrjuje v negnjusnih sporih, ki so se pokazali v zadnjem času med njimi samimi in ki razodevajo njihovo osebno politiko, za katero se je moral do danes izpostavljati ves slovanski življ v Italiji«. (22. 12. 1923/49) Citat se nanaša na uvodnik, v katerem avtor poroča o obisku »zaslužnih« članov Slovenske snoparske organizacije pri Mussoliniju in njegovem finančnem ministru Albertu De Stefaniu.

»Vprašanje je, jeli se bojiš priznati se dobrega in zvestega državljana s tem, da oddaš svoje zaupanje Mussolinijevi stranki, jeli hočeš zopet zlesti v ono poljevo hišo »samostojnosti«, iz katere kuka »lipova vejica« in veje duh avstrijske planike«. (1. 4. 1924/14) V uvodniku iz katerega je vzeta ta citat avtor nagovarja bralce v zvezi z italijanskimi parlamentarnimi volitvami v letu 1924.

Avtor uvodnika poziva slovenske politike, da popravijo dotedanje krivice, ki so jih zagrešili v imenu »nove formule »narodnih manjšin«. S tem namenom agitira, da ».../ naj se slabi pastir odpove svojemu mestu in pusti, da se ljudstvo veseli tiste zmage, ki nam je prinesla mir in spravo in ki smo jo včeraj obhajali.« (5. 11. 1924/50) Vsebinsko se uvodnik sicer ukvarja z bitko pri Vittorio Veneto, kjer je italijanska vojska premagala avstrijsko.

»Beseda državljan ne pomeni za nas ničesar, ako dotičnik ni izrazil predstavnik države.« (23. 11. 1923/44) Ta agitacija je uporabljena v uvodu, kjer avtor razpravlja o tem, da so pripadniki fašistične stranke v nasprotju z drugimi posamezniki pravi državljani, saj v prvi vrsti delujejo v dobro skupnosti in ne posameznika.

V nekaterih uvodnikih avtorji namenoma uporabljajo Mussolinijeve citate, katerih funkcija je v prvi vrsti agitacija. Nekaj primerov teh citatov navajam v nadaljevanju.

»Pravica mora priti do dna, četudi bi moral biti prizadet moj lastni brat ali oče!« (20. 6. 1924/25) Ta citat Mussolinija je uporabljen v uvodniku, ki se ukvarja z umorom poslanca Matteottija.

V zvezi z odnosom med italijanskim narodom in rimokatoliško veroizpovedjo Mussolini pravi: »Mi nismo katoliški narod le, ker je pretežna večina našega naroda katoliška, marveč ker je katolicizem od naše zgodovine nerazdružljiv«. (7. 12. 1923/46)

Avtor uvodnika z naslovom Fašizem kot program uporabi Mussolinijev vzklík: »Domovina, samozatajevanje!« (6. 7. 1923/25), ki ga interpretira na način, da v posamezniku vzbuja odgovornost za skupne oziroma državne interese, katerim se morajo podrediti vsi individualni interesi. Na takšen način se po njegovem mnenju uresničuje eden izmed fašističnih idealov, tj. v ljudeh vzbuditi pojem državljanstva in vzajemne odvisnosti, podprte z moralno ter zakonodajno silo.

Z namenom utrditi legitimnost fašistične vlade se je avtor uvodnika z naslovom *Opo-min poslužil naslednjega Mussolinijevega citata: »/.../ ljudske simpatije državni stranki veljajo zato, ker ljubi kulturno ljudstvo državo reda«*. (3. 12. 1924/58)

»Toda pomnite vedno, da ste italijanski državljani in da imate iste pravice in dolžnosti kakor ostali državljani. Med vami in ostalimi 48 milijoni italijanskih državljanov ni nobene razlike. /.../ Vrnite se v vašo domovino in povejte svojim prijateljem, da v Rimu je vlada, ki vam prihaja nasproti z darežljivostjo in odkritosrčnostjo«. (22. 12. 1923/49) Ta Mussolinijev citat je naveden kot sporočilo Slovincem, ki naj bi jim ga prenesli slovenski pripadniki fašistične stranke, ko so bili pri njem na avdienci leta 1923.

Pravilo transfuzije: Fašizem je bil močno nagnjen k uporabi zgodovinske mitologije. V tem smislu je v propagandna sporočila vključeval mite in legende o hrabrosti, filogenetske konstrukcije, arhetipske vzore, ipd. Med bolj izstopajočimi primeri iz analiziranih uvodnikov časopisa so naslednji.

[Mussolini] »... je tista tajna sila in moč, zaradi ketere se je državna stranka priku-pila množicam, ki si ne želi bogve kakšnih svoboščin, ampak le miru in gospodarskega napredka«. (3. 12. 1924/58) Citat je vzet iz uvodnika, katerega osrednja tema je pred-sednikova poslanica, med drugim pa avtor bralce skozi tekst nenehno »spominja« na Mussolinijeve odlike in sposobnosti, zaradi česar je tudi Vladna stranka tako odlična in posledično povsod izjemno priljubljena.

»Verski čut v vesti narodov je nevdušljiv smisel za družino, za vero in domovino je enega in istega duševnega izvora«. (7. 12. 1923/46) Vsebina uvodnika je namenjena razmišljanju o odnosu med fašizmom in (rimokatoliško) vero, pri čemer avtor prepričuje bralca, da vprašanje razmerja med cerkvijo in državo sodi na višjo raven zavedanja, česar je sposobna zgolj fašistična vlada. Pravi namreč, da: »Nikdar v Italiji se je tako jasno kakor v tem trenutku spoznalo, da vprašanje odnošajev med Sv. Stolico in italijansko državo je vprašanje višje duševnosti«.

»Mislilo se bo, da Slovenci niso značajan narod, mislilo se bo, da prevlada pri nas ne morda nezavednost, ki ne more biti krivda, ampak hinavščina«. (1. 4. 1924/14) Avtor se v uvodniku ukvarja z italijanskimi parlamentarnimi volitvami in po njegovem mnenju se prihodnost slovenskih državljanov v Italiji vrti okrog ključnega, lahko rečem kar arhetip-skega, vprašanja: Odkritosrčnost ali hinavščina?

»Nam pa, ki poznamo tržaški in goriški ambient od mladih nog se nam Verovškova ogorčenost nad tržaškimi Slovenci ne zdi prav nič čudnega«. (24. 4. 1924/17) Citat izhaja iz uvodnika, ki se ukvarja s trgovsko politiko med Jugoslavijo in Italijo, ki jo avtor ovrednoti na podlagi arhetipskih potez tržaških Slovencev.

»Vsem tem lahko rečemo, da nas je italijanska armada odrešila«. (5. 11. 1924/50) Izhodišče uvodnika iz katerega je vzet citat je bitka pri Vittorio Veneto, kjer je 4. 11. 1918 Italija porazila Avstroogrsko. Skozi razmišljanje v uvodniku avtor to bitko povzdigne v mit iz katerega naj bi vzkliklo boljše življenje za italijansko državo.

Ob prvi obletnici izhajanja časopisa Nova doba – L'era nuova avtor uvodnika prepri-čuje bralce, o metafizični naravi in samem obstoju fašizma. »Danes še marsikdo dvomi, da bo Fašizem obstojal. Mi mu lahko mirno rečemo, da mora in bo obstal, ker je Fašizem naravna prikazen«. (23. 11. 1923/44)

V uvodniku z naslovom *Fašizem kot program* avtor med drugim pravi: »*Fašizem je z razmeroma malimi žrtvami prišel do nadvladja, kar je pripisovati duševni revoluciji, ki je nastala od kar je državljani zadobil občutek, da se je drvenje navzdol ustavilo.*« (6. 7. 1923/25) S takšnim razmišljanjem skuša bralcu dopovedati, da fašizem ne more nastopiti v katerikoli družbi, ampak zgolj v tisti, ki je na določeni (višji) mentalni stopnji. Kot takšen je fašizem izraz »duševne aristokracije« v državi.

Fašizem je entiteta, ki vzpostavlja idealnotipsko (M. Weber) družbo, namreč »/.../ v svojem splošnem delovanju kaže državna stranka jasno sliko onega strujanjenja, ki brezobzirno zatira vse, kar je pogledom na državni blagor škodljivo, a pospešuje in ojača vse, kar državo, in potemtakem splošno blagostanje, pospešuje in krepi.« (3. 12. 1924/58)

Kot zadnji primer uporabe pravila transfuzije v uvodnikih navajam uporabo arhetipa, ki se ga posluži avtor pri pojasnjevanju odpora Slovencev do uvedbe italijanskega jezika v osnovne šole: »*Kar manjka Slovincem skozi in skozi je baš spoznavanje in spoštovanje običajev drugega naroda...*« (12. 10. 1923/38)

Pravilo protipropagande: V primeru protipropagande lahko govorimo o obliki propagande, katere cilj je uničenje ali izničenje nasprotnikove propagande. Ima pa tudi svoja podpravila, med katere sodijo (Domenach, 1968): odkriti teme nasprotnika in njegovo strategijo; odkriti in napasti nasprotnikove šibke točke; naglasiti protislovja nasprotne propagandne kampanje z realnimi dejstvi in argumentacijo ter pri njih vztrajati; osmešiti nasprotnika v očeh javnosti in mistificirati situacijo, kot da v vsem tem vlada neko predimenzionirano ozračje sile in moči.

Na podlagi opravljene analize uvodnikov časopisa se izkaže, da je bila v časopisu *Nova doba – L'era nuova* fašistična antipropaganda uporabljena z namenom uničenja prepričanj in dejanj, ki so jih zagovarjali oziroma izvajali njihovi ideološki sovražniki navedeni v tabeli 2.

V večini uvodnikov ni izrecno izpostavljen nasprotnik, proti kateremu se izvaja antipropaganda, se pa na podlagi celotne vsebine da razbrati za koga gre. Tako so velikokrat tarča antipropagande t.i. slovenski nacionalisti. Na primer v uvodniku z naslovom *Opomin* (3. 12. 1924/58) avtor navaja argumente zaradi katerih je prav podpirati fašistično stranko in med drugim pravi, da »/.../ se mi nočemo in ne moremo identificirati s kako narodno manjšino z omejenim obzorjem, ampak zavedajoč se našega državljanstva hočemo biti doma v celi državi in kot taki imamo ves interes na tem, da država v svojem razvoju napreduje, ker le na ta način je tudi nam omogočen napredek in svoboda«. Drugi primer antipropagande proti idejam, ki jih zagovarjajo slovenski nacionalisti zasledimo tudi v uvodniku z naslovom *Protestna politika* (12. 10. 1923/38), katerega ključna tema je uvedba državnega jezika v osnovne šole. In sicer se avtor osredotoči na (sovražno) retoriko nasprotnikov in pravi, da je »*tak nastop mogoč le v državi največje svobode kakor je Italija. Avstrija bi bila brez usmiljenja potlačila besede, ki jih rabijo predstavniki slovenskega nacionalizma.*«

V nadaljevanju pa navajam primere antipropagande, ki so uperjeni proti proti točno določenima nasprotnikoma in sicer časopisoma *Goriška straža* ter *Edinost*. Prvi je bil pokrajinski list slovenske manjšine v Goriški pokrajini, ki je v takratnem obdobju zagovarjal ideje krščanskega socializma. Medtem, ko je bil časopis *Edinost* politično glasilo tržaških Slovencev, takrat pa tudi glasnik protifašističnega odpora.

»Izbruhi Goriške straže proti uvedbi civilnega stanja, /.../ so zamišljeni tako zvito, da bi moral vsak čitatelj zadobiti vtis, da je italijanska zakonodaja naperjena neposredno proti katoliški veri«. (27. 12. 1923/46) Citat je vzet iz uvoda, katerega tema je razmerje med fašistično ideologijo in vero. Povod za to razmišljanje pa je članek iz časopisa Goriška straža, katerega avtor nasprotuje uvedbi civilne poroke.

»V neki številki Edinosti razpravlja neki diplomat o ustavnosti, ki v svojem bistvu dopušča opozicijo. Skratka hoče povedati ta jurist, da opozicija katerekoli si bodi vrste ali smeri je dopustna in priporočljiva, zlasti seveda v slučaju, da pride na krmilo »krivična in brezobzirna vlada«, kakor je k »nesreči« ravno sedanja«. (15. 11. 1924/53) Citat izhaja iz uvodnika, kjer avtor razmišlja o razmerju med ustavo in opozicijo, pri čemer kritizira demokracijo, saj ne dopušča volje manjšine (kar so Slovenci v Italiji).

Zanimiv primer antipropagande je v uvodniku, kjer avtor predstavi pogled fašistične stranke na ustanovitev italijansko-jugoslovanske trgovske zbornice. In sicer pravi: »Že več tednov sem govorili tržaška »Edinost« o italijansko-jugoslovanski trgovski zbornici /.../. Tudi jugoslovanski časopisi so pobrali zadevo kot interesanten dogodek in marljivo prepisovali tržaške članke, ker iz italijansko-jugoslovanske trgovske zbornice se baje porode novi blagoslovi, ki rešijo potaplajoči čoln slovenskih liparjev. Nehote smo se spomnili tudi francoskega reka /.../ »politika je kšeft«.« (24. 4. 1924/17) Vsebinsko uvodnik povezuje politiko z denarjem, trgovsko dejavnost pa z egoizmom in oboje naj bi bilo značilno za tržaške in goriške Slovence. Poleg vsebine je citat zanimiv tudi zaradi besed, ki jih na določenih mestih uporablja avtor in sicer imam v mislih predvsem besede »govorici«, »pobrali zadevo«, »marljivo prepisovali«, »se baje porode«, »blagoslovi« ter »slovenski liparji«, ki so zaradi peyorativnega prizvoka nedvomno namenjene smešenju nasprotnika v očeh javnosti.

SKLEPNE MISLI

Eno izmed pravil analiziranja (politične) propagande je, da se pri tem upošteva kulturno-zgodovinske okoliščine v katerih poteka. Obdobje in prostor v katerem je izhajal časopis Nova doba – L'era nuova sta bila zelo specifična. Nekaj let prej je namreč propadla Avstro-Ogrska monarhija, Goriška pokrajina pa je bila priključena Kraljevini Italiji. Takšno stanje je pomenilo nadaljevanje tuje vladavine nad Slovenci, ki so živeli v tem geografskem področju. Kot sem izpostavil že v uvodu je bil namen Italije, da to narodno manjšino asimilira v svojo kulturo. Časovno gledano je bil to tudi čas, ko se je fašizem v Italiji šele pričel razvijati in z vzponom na oblast skušal pridobiti tudi Slovence. Nekateri izmed Slovencev, ki so se priključili fašistični stranki in prevzeli njeno ideologijo so jo tudi širili/propagirali med ostalimi sonarodnjaki. Med ključna propagandna sredstva takratnega obdobja so se uvrščali radio in tiskani mediji izmed katerih izstopajo časopisi. Vendar so študije, ki bi se ukvarjale z analizo (politične) propagande na primeru medvojnih časopisov precej redke, tako v slovenskem, kot tudi v mednarodnem prostoru. Iz tega vidika je raziskava predstavljena v tem prispevku nedvomno dobrodošla, saj je ena izmed prvih tovrstnih v našem prostoru in bo služila kot izhodišče nadaljnjim.

Kot ključne ugotovitve opravljene analize fašistične propagande v časopisu Nova doba – L'era nuova velja izpostaviti naslednje: (1) v uvodnikih je največkrat prisotno

poenostavljanje. V večini primerov so različni (zgodovinski in politični) dogodki poja-
snjeni ali interpretirani na način, da so izpuščene ključne informacije oziroma okoliščine
v katerih so se zgodili; (2) večina uvodnikov vsebuje ideološkega sovražnika, ki se ga
skozi tekst diskreditira oziroma se izvaja protipropagando; (3) uvodniki večinoma pove-
ličujejo fašizem in Mussolinija in (4) interpretacije ključnih sporočil, ki jih posredujejo
uvodniki so med seboj sinhronizirane in vodijo k istemu cilju, tj. povzdigovanje fašistične
ideologije.

Kljub temu, da analizirani uvodniki časnika *Nova doba – L'era nuova* vsebujejo vse
elemente pravil propagandnega delovanja (Domenach, 1968) med slovenskim prebi-
valstvom ta način »kontaminacije« družbenega prostora (Lefebvre, 2013) s fašistično
ideologijo ni bil uspešen. Dovolj zgovorno je že dejstvo, da je časopis izhajal (zgolj) tri
leta.

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE FASCIST PROPAGANDA ON THE CASE OF THE INTERWAR NEWSPAPER NOVA DOBA – L'ERA NUOVA

Blaž LENARČIČ

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: blaz.lenarcic@zrs.upr.si

SUMMARY

In the contribution the author analyzes the political propaganda in the context of fascism in Slovenia. With this purpose the (critical) discourse analysis is conducted on the case of editorials of the newspaper Nova doba – L'era nuova. The latter was published in the Goriška region between 1922 and 1925. The period and space in which the newspaper was published were very specific. A few years before the Austro-Hungarian Empire collapsed and Goriška region joined the Italian Empire. The purpose of the latter was to assimilate Slovenians into their culture. From the temporal point of view this was also the period when fascism in Italy begun to develop and with the rise to the power tried to obtain also Slovenians. From this point of view newspaper Nova doba – L'era nuova is an ideal example for the analysis of the fascist's propaganda key elements among the Slovenian population. Namely it was published by Slovenian members of the fascist party. In this sense are shown and evaluated the most prominent examples of ideological discourse of reader's appealing in the context of propaganda rules as were put by Domenach (1968). Namely empirical analysis showed that in editorials are present simplifications, ideological enemies, glorification of fascism and Mussolini and synchronized interpretations of key messages which lead towards exaltation of fascism.

Keywords: political propaganda, fascism, Goriška region, Nova doba – L'era nuova

VIRI IN LITERATURA

- Ajzen, I. (1988):** Attitudes, Personality and Behavior. Buckingham, Open University Press.
- Bernays, E. (1928):** Propaganda. New York, Horace Liveright.
- Dijk, van A. T. (2001):** Critical Discourse Analysis. V: Schiffrin, D. et al. (ur.): The Handbook of Discourse Analysis. Blackwell Publishing, Malden, 352–371.
- Domenach, J. M. (1968):** La propaganda politica. EUDEBA, Editorial universitaria de Buenos Aires. [Http://www.archivochile.com/carril_c/cc2013/cc_2013_00008.pdf](http://www.archivochile.com/carril_c/cc2013/cc_2013_00008.pdf) (24. 6. 2016).
- Doob, L. W. (1989):** Propaganda. V: Barnouw, E.; Gerbner, G.; Schramm, W.; Worth, T., L. & Gross, L. (ur.): International encyclopedia of communications. New York, Oxford University Press, 374–378.
- Festinger, L. (1957):** A Theory of Cognitive Dissonance. California, Stanford University Press.
- Glynn, C. J. & Park, E. (1997):** Reference groups, opinion thresholds, and public opinion expression. International Journal of Public Opinion Research, 9, 213–232.
- Hoffer, C. (1942):** A sociological analysis of propaganda. Social Forces, Vol. 20, No. 4, 445–448. [Http://jstor.org/stable/2570877?seq=1&cid=pdf-reference#references_tab_contents](http://jstor.org/stable/2570877?seq=1&cid=pdf-reference#references_tab_contents) (28. 7. 2016).
- Ivanov, V. (1986):** The Sociology of Propaganda: Some Aspects of Content. Soviet Sociology, 25, 1, 46–60.
- Jowett, G., O'Donnell, V. (2012):** Propaganda and persuasion. London, Thousand Oaks, California, Sage Publications.
- Jørgensen, M., Phillips, L. (2002):** Discourse Analysis as Theory and Method. London, Sage.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija (Zbirka korenine).
- Lefebvre, H. (2013):** Produkcija prostora. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Noelle-Neumann, E. (1974):** The spiral of silence: A theory of public opinion. Journal of Communication, 24, 43–51.
- Petrič, G., Pinter, A. (2002):** From social perception to public expression of opinion: a structural equation modeling approach to the spiral of silence. International journal of public opinion research, 14, 1, 37–53.
- Sedmak, D. (2009):** Goriška med vojnama. Slovenci in fašizem na Goriškem 1920–1926. Gorica, Društvo RAT-SLOGA PromoSKulturE.
- Uhan, S. (1998):** Prava in neprava mnenja. Ljubljana, FDV,
- Ule, M. (2002):** Od stališč k socialnim reprezentacijam: sodobni socialnopsihološki pristopik javnemu mnenju. Družboslovne razprave, XVIII, 41, 11–31.
- Ule, M. (2000):** Temelji socialne psihologije, (Zbirka Alfa, 2000, 1). 3. izd. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Vreg, F. (2000):** Politično komuniciranje in prepričevanje. Ljubljana, FDV, Zbirka Javnost.
- Vreg, F. (1992):** Politično prepričevanje in strategija volilneg marketinga. Teorija in praksa, 29, 9-10, 827–838.

KOMEMORIRANJE TIGR-a V KONTEKSTU POLITIKE
SPOMINJANJA NA PRIMORSKEM PO LETU 1991

Vida ROŽAC DAROVEC

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: vida.rozacdarevec@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava politike spominjanja na Primorskem po osamosvojitvi Slovenije, ko smo se v večetničnem obmejnem prostoru znašli v novi realnosti in z različnimi pričakovanji tu živečih prebivalcev. Devetdeseta leta so s padcem berlinskega zidu in razpadom socialističnih imperijev prinesla radikalne spremembe na tem področju. Na novo se je začela pisati zgodovina, spreminjala so se imena krajev, ulic in trgov, padali so spomeniki, spreminjali so se prazniki ipd. Konec osemdesetih let in v devetdesetih letih se je s padcem socializma na eni strani pričelo opozarjati na krivice, ki so se zgodile tu živečim Italijanom, ter na problematiko povojnega eksodusa in fojb, na drugi strani pa sta začeli prihajati na dan zamolčana zgodovina politično nezaželenih skupin in njihova vloga pri protifašističnem upor, v prvi vrsti primorske duhovščine in TIGR-a, kar je tudi predmet pričujoče študije.

Ključne besede: politike spominjanja, komemoracije, spomeniki, TIGR, antifašizem

LE COMMEMORAZIONI DEL TIGR NEL CONTESTO DELLA POLITICA
DELLA MEMORIA NEL LITORALE DOPO IL 1991

SINTESI

Il contributo tratta della politica della memoria nella regione del Litorale (Primorska) dopo l'indipendenza della Slovenia, quando in uno spazio di frontiera multietnico ci siamo ritrovati in mezzo a una realtà nuova e di fronte alle varie aspettative degli abitanti locali. Gli anni '90, con il crollo del muro di Berlino e la disintegrazione degli imperi socialisti, hanno dato il via a cambiamenti radicali in questo campo: alla riscrittura della storia, alla ridenominazione di città, vie, piazze, all'abbattimento di monumenti, alla soppressione di certe festività e introduzione di altre, ecc. Con la caduta del socialismo verso la fine degli anni '80 e negli anni '90 si cominciava, da una parte, a richiamare l'attenzione sulle ingiustizie subite dagli italiani residenti in quest'area, sulla problematica dell'esodo del dopoguerra e delle foibe, mentre dall'altra parte iniziava a venire a galla la storia omessa di gruppi politicamente indesiderabili e del loro ruolo nella resistenza antifascista, in primo luogo quella concernente il clero del Litorale e il TIGR. Si è istaurata una nuova narrazione commemorativa che elevò il movimento del TIGR a mito nazionale.

Parole chiave: politica della memoria, commemorazioni, monumenti, TIGR, antifascismo

UVOD

Družbene in humanistične znanosti so v 20. stoletju veliko pozornosti namenile raziskavam fenomena spominjanja. Avtor, ki je pomembno zaznamoval to področje, je v prvi vrsti Maurice Halbwachs, ki je v delu *La mémoire collective* (1926/1950) opozoril, da je spomin – celo osebni – družbeni proces, ki ga oblikujejo različne skupine (družine, religijske, geografske ...). Halbwachs ločuje med zgodovino in kolektivnim spominom: cilj zgodovine je univerzalen, tj. objektivna resnica, medtem ko se kolektivni spomin oblikuje zato, da podpira skupine, omejene v času in prostoru. Tako naš pogled na preteklost ne prihaja zgolj od poklicnih zgodovinarjev, ampak je veliko bolj zapleten in prepleten sklop odnosov, na katere vplivajo mediji, turistični prostori, družinske tradicije, regionalna, etnična in razredna raznolikost. Že osebni spomin je zelo selektiven, prilagojen procesu rekonstrukcije preteklosti, oblikovan za trenutne potrebe in kontekst, zato je kolektivni spomin toliko bolj produkt družbenih skupin in njihovih interesov (Halbwachs, 2001). Naslednji pomemben avtor na področju t. i. *memory studies* je Pierre Nora, ki je uredil obsežno edicijo *Le lieux de mémoire* (1984–1993) in usmeril raziskovanje na t. i. *kraje spomina*. Norajeva pozornost na kraje spomina in politiko, ki jih spremlja, je imela velik vpliv na nadaljnje raziskave, ki se vrtijo okrog bistvenih vprašanj. Kako spominske prakse dejansko oblikujejo družbene odnose in kulturna prepričanja (namesto da bi jih le odražala)? V kakšnem odnosu so akti komemoriranja, kot so npr. javne slovesnosti in spomeniki, vsakdanje izobraževalne prakse spominjanja in nezavedne navade, za prenos tradicije iz roda v rod? Prav okrog vprašanja, kdo usmerja proces spominjanja, so se zvrstili različni teoretski pristopi in pogledi znotraj polja spominskih študij. Halbwachs je v slogu durkheimovske tradicije menil, da je kolektivna identiteta zelo pomembna za skupnost. Posameznikovo vedenje določajo skupine, ki jim pripada. Vsaka skupina razvija tudi svoje spomine na preteklost, s čimer se izpostavlja enkratnost skupinske pripadnosti. Tako je skupina tista, ki odreja, kaj je vredno spominjanja in kaj ne (Misztal, 2003, 51). Modernisti s Hobsbawmom, sledeč svoji osnovni ideji o »invenciji tradicije« v sodobnih nacionalnih državah, razumejo kolektivno spominjanje kot orodje nacionalnih elit za vzpostavljanje nacionalne homogenosti. Zanima jih, kdo odreja, česa se družba spominja in kaj pozablja (Misztal, 2003, 56–61). Da pa kreiranje kolektivnega spomina ni le proizvod nacionalnih elit, pod Foucaultovim vplivom opozarja pristop *ljudskega spominjanja* (*popular memory approach*), ki temelji na raziskovanju ljudske kulture. Zagovorniki tega pristopa se sicer strinjajo s trditvijo, da je kolektivni spomin instrumentaliziran s strani politike, vendar politike spominjanja niso monolitna tvorba. Konflikt med predstavo preteklosti, ki jo diktirajo vladajoče strukture, in tisto, ki jo generirajo množice, je stalnica (Misztal, 2003, 61). *Spominjanje kot dogovarjanje* pa je perspektiva, ki vidi spominjanje kot dinamičen proces, ki ni nikoli le produkt vladajoče skupine, temveč je omejeno in pogojevano z različnimi verzijami preteklosti (Misztal, 2003, 67).

Glede na poplavo *spominskih študij* (*memory boom*) se nam samo po sebi vsiljuje vprašanje, kaj je temu botrovalo. Neposredno je na to vplivalo soočanje s holokavstom in žrtvami druge svetovne vojne, ki se je začelo okrog leta 1970. Posredno pa gre za proces, ki smo mu priča v modernih nacionalnih državah, ki z množičnim obredjem in rituali

mitizirajo izbrane dogodke iz preteklosti za potrebe sedanjosti. Komemoracije so postale skupni kulturni prostori, globoko zakoreninjene kulturne prakse nacije, zato so posledično prišle v središče zanimanj raziskovalcev spominjanja. Splošno znano dejstvo je, da je namen komemoriranja priklicati spomin na določen dogodek, osebo ali skupino preko komemorativnih slovesnosti, proslav ali spomenikov, in na ta način ustvarjati kolektivni spomin. David Lowenthal v svojem delu *The Past Is a Foreign Country* (1985) pravi, da so sodobne komemoracije izumili zaradi pomanjkanja organske povezanosti modernih narodov in družb, ki obupano poskušajo obuditi preteklost, ki je že izginila iz žive kulture. Podobno tudi Nora pravi, da o kolektivnem spominu toliko govorimo, ker ga je tako malo ostalo. Moderne družbe toliko vlagajo v »lieux de memoire« [kraj spomina, kot so spomeniki, muzeji, arhivi, in zgodovinski kraji], ker so te zamenjala »prava okolja spomina« – živi spomin se je namreč v predmodernih družbah ohranjal spontano in se prek ritualov prenašal iz roda v rod. Kljub temu da sodobne družbe trpijo za amnezijo, da so proslave in obletnice zgolj medijski dogodki brez pravega zgodovinskega zavedanja in znanja, pa po drugi strani sodobne družbe trpijo za »obsedenostjo s spominom«, za »muzeomanijo in razstavomanijo«, za epidemijo komemoriranja in strastjo do dediščine. Prav tako smo priča procesu denacionaliziranja kolektivnega spominjanja, ki vodi v fragmentacijo in demokratizacijo, ko javni prostor dopušča izražanje in negovanje spominov marginalnih družbenih skupin na račun dominantnih. Na ta način spomin postaja nekakšen surogat religiji (Misztal, 2003, 46, 47).

Običajno so spomeniki najbolj prestižne oblike komemoriranja in proslavljanja. So kot nekakšne vitrine javnega spomina, ki lahko trajajo stoletja. James E. Young je v delu *Texture of Memory* (1993) s poudarkom na problemih, ki jih povzročajo travme holokavsta, pod drobnogled postavil soočanje z različnimi spominskimi strategijami, od tradicionalno junaških figurativnih spomenikov do avantgardnih pristopov. Young trdi, da je spomenik vedno nedokončan, živ proces. Ne glede na to, koliko se zdi večen in nespremenljiv, se njegov pomen veskozi razvija in svojim gledalcem prinaša vedno nove premisleke. Opozoril je tudi na večpomenskost in različno funkcijo spomenikov, kar je sprožilo ogromno raziskav in literature o spomenikih in komemorativnih praksah ter o njihovi vlogi v sodobni družbi (Young, 1993).

POLITIKE SPOMINJANJA V OBMEJNEM PROSTORU ZAHODNE SLOVENIJE PO OSAMOSVOJITVI

Družbene in politične spremembe v Sloveniji od l. 1991 so prinesle s seboj tudi spremembe odnosa do preteklosti. Ta proces se je po padcu železne zavese dogajal v vseh tranzicijskih državah V in JV Evrope, pa tudi v sosednjih državah in njihovih mejnih pokrajinah (Klabjan, 2012, 685). Vzporedno z demokratizacijo družbe je prišlo v Sloveniji tudi do demokratizacije politike spominjanja in do potrebe po ustvarjanju novih dominantnih oblik spominjanja in pozabljanja. Desna politična opcija je sočasno s političnimi spremembami zahtevala tudi revizijo zgodovine, kar se je najbolj izrazito odrazilo v odnosu do antifašistične dediščine in razlag NOB-ja. Tako kot v vseh državah, ki jih je zajela druga svetovna vojna, je bilo namreč glorificiranje zmage nad nacifašizmom osrednja tema uradne politike

spominjanja jugoslovanskega socialističnega režima vse od l. 1945 do l. 1990 (Režek, 2014, 974–975). Vodilna vloga Komunistične partije med drugo svetovno vojno, zmaga nad nacifašizmom in socialistična revolucija so bili osrednji gradniki kolektivne identitete socialistične Jugoslavije. V tem okviru ni bilo prostora za nacionalizem in regionalni partikularizem. Po padcu komunizma in uvajanju večstrankarskega sistema so nove stranke zahtevale tudi nov odnos do preteklosti in revizijo zgodovine. Sledilo je brisanje nekaterih praznikov, paralelne komemoracije, razdeljen spomin na iste dogodke, uničevanje oz. nemaren odnos do spomenikov in krajev spomina na NOB, spreminjanje imen ulic in naselij, kar so samo nekateri primeri radikalnih sprememb v mentalni arhitekturi celotne regije JV Evrope v zadnjih dveh desetletjih (prim. Jambrešić Kirin, 2006, 149–177).

Tudi v Sloveniji so po osamosvojitvi države pripadniki desne politične opcije, opozarjali na sporno vlogo komunistične partije z obelodanjenjem povojnih pobojev, komunističnega terorja in drugih zamolčanih tem in krivic, ki so se zgodile političnim nasprotnikom po vojni in v času komunističnega sistema.

Vendar so tradiciji druge svetovne vojne na Slovenskem stopile v bran leve politične stranke in veteranska organizacija Zveza združenj borcev NOB, ki so vztrajale pri tem, da mora upor nacifašizmu, kljub napakam, ki so jih storili nosilci odpora po vojni, ostati steber slovenskega kolektivnega spomina, kar jim je zaradi političnega uspeha levice tudi uspelo. Da je antifašizem še vedno vrednota države Slovenije, pričajo dejstva, da se toponomastika ni tako radikalno spremenila, kot v nekaterih drugih socialistični državah, da še vedno komemoriramo partizanske zmage in junake in ne nazadnje, da je aktu priključitve Primorske posvečen državni praznik že po osamosvojitvi Slovenije.

Če pozornost iz nacionalnega prenesemo na periferni obmejni prostor med Slovenijo in Italijo, potem lahko ugotovimo, da je bil skozi celo 20. stoletje zaznamovan z nasprotujočimi si interpretacijami preteklosti, kar se je odražalo tudi na politikah spominjanja obeh držav.

Italija je, kot vse zmagovalke, ob koncu prvega svetovnega spopada začela razvijati oblike in prostore nacionalne komemoracije, ki so se materialno udeležili v parkih spomina, kostnicah, vojaških pokopališčih itd. Izrazit je bil napor države, da se izkušnje pretekle vojne sakralizira in ponotranji v kolektivnem spominu prebivalstva, vendar je jasno, da je bil obsesivni trud izgradnje mitizacije svetih pokrajin politično konstruiran, začevši z vzpostavitvijo kulta neznanega junaka (Širok, 2012, 637). Tudi jugoslovanske (oz. republiške) oblasti po drugi svetovni vojni v tem smislu niso zaostajale. Kaja Širok proučuje primer Nove Gorice, ki je kot novozgrajeno mesto, v nacionalnem diskurzu prikazano kot branik slovenstva. Spominsko pokrajino na slovenski strani vzdržujejo podobe preteklosti, povezane z dogodki in posamezniki iz druge svetovne vojne, kar se izraža tako v monumentalnosti goriške pokrajine, urbani podobi mesta s poimenovanjem mestnih ulic z imeni bitk in junakov NOB ter skozi prakse komemoracij (Širok, 2012, 641). Podobno ugotavljata tudi Borut Klabjan v študiji partizanskih spomenikov na Tržaškem (Klabjan, 2012, 669–692) in G. Dato, ki analizira Bazovico kot kraj razdeljenega spomina (Dato, 2010).

Na Primorskem sta zgodovinski spomin in zgodovina Primorske kot obmejnega območja zaznamovana z samoviktimizmom vseh tu živčih etnij, slovenske, italijanske in hrvaške (prim. Klabjan, 2012, 669–692).

Slika 1: Spomenik »Braniteljem slovenske zemlje«, Cerje (foto: D. Darovec, 2016).

Istrska vstaja l. 1943 in priključitev Reke, Istre in Slovenskega Primorja k Jugoslaviji l. 1945, sta v povojni Jugoslaviji postala ključna poudarka v zgodovinopisju in spominskih praksah v socialistični Jugoslaviji. Po osamosvojitvi Slovenije je sicer prišlo do odpiranja novih tem, do novih interpretacij zgodovine in zahtev po njeni reviziji, vendar se omenjeni poudarki v nacionalnem zgodovinopisju Primorske niso bistveno spremenili. To lahko razložimo z dejstvom, da na Primorskem ni bilo državljanske vojne, pa tudi s tem, da je bil rezultat druge svetovne vojne in upora priključitev Primorske k matični domovini, kar je pomembno vplivalo na slovensko državitvost, saj je tako Slovenija pridobila velik del nacionalnega ozemlja. Podobno dojetje preteklosti lahko zasledimo tudi na Hrvaškem, konkretnije v Istri in Dalmaciji. Medtem ko so se Hrvatje že v 80-ih radikalno lotili revidiranja svoje nacionalne zgodovine, pa to ni bistveno ogrozilo nacionalno-antifašistične vizije druge svetovne vojne v Istri in na Reki. Franko Dota v knjigi *Zaračeno poračje* (2010) razloge za to vidi v tem, »da žrtve niso bili Hrvati, vojna pa je poleg socializma prinesla tudi nacionalno osvoboditev, ki je v novi ideološki ureditvi, z nacijo v središču, morala obdržati pozitiven predznak. Kontranarativi in kontrakomemoracije po zgledu »baljburškega mita«, ki so v devetdesetih pa do danes dobili na Hrvaškem institucionalno legitimacijo, v Istri in Reki niso prišli do izraza.« (Dota, 2010, 29–30).

Kljub vsemu so politične spremembe v devetdesetih na Primorskem prispevale k ustvarjanju novih nacionalnih mitov na osnovi rabe preteklosti. Konec osemdesetih in v devetdesetih letih so na dan pričela prihajati opozorila na krivice, ki so se zgodile tu živčim Italijanom, tj. na problematiko poveljnega »eksodusa in fojb«. Zgodovinske krivice na »vzhodni meji«, iztrgane iz širšega konteksta, so v Italiji postale predmet politične rabe ne le politične desnice Nacionalnega zavezništva, temveč tudi levice. Pred tem *ezuli* v dominantni italijanski historiografiji niso imeli vidnejšega vpliva, kar pa ni veljalo za lokalni spominski diskurz. Zaprti v svojem ekskluzivnem spominjanju so gradili svojo identiteto na lastni percepciji zgodovine, ki je nacionalno identiteto videla kot glavni razlog za poveljni eksodus (Dota, 2010, 40). V devetdesetih pa je nacionalna historiografija pričela odkrivati svojo vzhodno mejo in »prezrto« zgodovino »velikega eksodusa in fojb«, kar najbrž ni naključje.

Problematiko politične rabe zgodovine pri naših sosedih je Mila Orlič analizirala z dveh vidikov: družbenega – skozi izkušnje ezulskih skupnosti v poveljnem obdobju – in na drugi strani institucionalnega – z vidika vpliva zakona o Dnevu spomina na oblikovanje (italijanske) nacionalne identitete. Opozorila je na vlogo italijanskih zgodovinarjev v javni razpravi in na možnosti, da bi na dnevni red spet uvrstili znanstvene raziskave v zvezi s temami in problematiko tako imenovane »vzhodne meje« (Orlič, 2015, 475–487).

Omenjeni procesi imajo svoje politično ozadje. V procesu vstopanja Slovenije v Evropsko unijo je Nacionalno zavezništvo poveljno dogajanje v Istri izkoriščalo za postavljanje zahtev do Slovenije in Hrvaške v zvezi s po vojni odvzetimi nepremičninami, za katere so zahtevali vračilo v naravi, kar je Slovenija zavračala.

Stališča Nacionalnega zavezništva so postala tudi stališča italijanske oblasti, ki je svojo pristanek, da se Slovenija priključi EU, pogojevala z rešitvijo vprašanja ezulskega premoženja.¹ Posledično so se o jugoslovanskih grozodejstvih po vojni razpisali tudi italijanski

1 Mladina, 27. 2. 2005: Mi smo za njih kot nekakšna smet, ki kar naprej nekaj godrnja- Marko Kosin, <http://www.mladina.si/93325/mi-smo-za-njih-kot-nekaksna-smet-ki-kar-naprej-nekaj-godrnja-marko-kosin/>.

mediji, država je sprejela nov praznik »Il giorno della memoria«, temu je sledila tudi cela vrsta spominskih praks, ki so prerasle lokalni značaj, saj so se ezulskih slovesnosti pričeli udeleževati celo italijanski predsedniki. Francesco Cossiga je 1. 1991 denimo obiskal tradicionalno slovesnost ob fojbi v Bazovici, najbolj pa je s svojim govorom leta 2007 razburil slovensko javnost predsednik Giorgio Napolitano, po svoji politični orientaciji levičar, ki je na spominski slovesnosti ob Dnevu spomina 2007 dokaj nediplomatsko obsodil povojno jugoslovansko politiko in fojbe označil kot etnično čiščenje, kar je zaostriło odnose med Slovenijo in Italijo.²

TIGR – MED POZABO IN POLITIČNO RABO

Ob razčiščevanju s potlačenimi spomini iz časa komunizma in sočasni negotovosti, ki jo je v obmejni prostor prinesla osamosvojitev Slovenije, pa so na dan začela prihajati tudi nova dejstva v povezavi z uporom proti fašizmu, ki je bil pred tem interpretiran v ekskluzivni domeni Komunistične partije. Zamolčana pa naj bi bila vloga pri upor drugih političnih skupin kot so TIGR, liberalni tabor, duhovščina idr..

Najbolj izstopajoče delovanje na tem področju je prav gotovo poskus rehabilitacije ilegalne narodno-revolucionarne organizacije Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini TIGR. Že leta 1993 sta se Ciril Pelicon in Karlo Kocjančič angažirala pri postavitvi spominske plošče TIGR-u na Nanosu, kjer je bil 1. 1927 ustanovni sestanek te organizacije. Po pričevanju dolgoletnega člana in tajnika Lucijana Pelicona naj bi jim idejo o ustanovitvi društva ob nekem priložnostnem srečanju dal pisatelj Boris Pahor:

Skupina okrog Civilne iniciative za Slovensko Istro je bila zaskrbljena zaradi pritiskov Italije na mlado državo v času osamosvajanja Slovenije. Ob priložnostnem srečanju s tržaškim pisateljem je Pahor dejal: »Fantje, čas je za novi TIGR.« (Lucijan Pelicon, pogovor 16. 5. 2016).

V zvezi s TIGR-om prevladuje mnenje, ki ga je v enem od publicističnih prispevkov zapisal Renato Podbersič, da »... so tigrovcem /.../ komunisti očitali boj za združitev s Kraljevino Jugoslavijo in jim lepili podobne oznake kot italijanske fašistične oblasti. Komunisti so obtoževali tigrovce, da so bili pravzaprav teroristi in agenti tuje, to je britanske obveščevalne službe.« Ali kot je sredi julija 1943 vosovec Edo Brajnik poročal v ljubljansko centralo Zdenki Kidrič: »Večina iz liberalnega tabora, ki je prešla v organizacijo Tigor, je s svojim programom pritegnila in ujela v svoje mreže ves revolucionarni odpor liberalnih množic. Vodstvo te organizacije pa je kmalu zajadralo v angleške in francoske vode.« Šlo je za načelno vprašanje razumevanja protifašizma. Organizacija TIGR je nastala septembra 1927 iz odpora proti italijanskemu fašističnemu zatiranju. Obveščevalno dejavnost, s katero so se posamezni tigrovci resnično ukvarjali v korist Kraljevine Jugoslavije in pozneje zahodnih zaveznikov, tako Podbersič, bi morali tudi

2 MMC RTV Slovenija, <https://www.rtvlo.si/slovenija/pismo-predsednika-drnovska-napolitanu/6703714>. 20 2007, datum ogleda, 11. 7. 2016.

komunisti oceniti kot prispevek k skupni zavezniški zmagi nad silami osi, torej tudi v korist primorskih Slovencev.³

Leta 1994 je bilo na pobudo Cirila Pelicon, ki sta se mu v Postojni pridružila prijatelj Karlo Kocjančič in Vera Bergoč, ustanovljeno *Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske*. Društvo si je zastavilo cilj spregovoriti o »zamolčanem delu bridke resnice o usodi TIGR-a med vojno in po njej«. Želeli so, da bi bila protifašistična dejavnost organizacije TIGR predstavljena slovenski javnosti, saj naj bi bila po njihovem mnenju zamolčana. Na spletni strani društva opredeljujejo svojo, kot sami pravijo, »rodoljubno« vlogo:

Društvo TIGR Primorske je rodoljubno društvo. Kot pove daljša različica imena, smo člani zavezani negovanju rodoljubnih tradicij, ki slonijo na izročilu TIGR-a. Prizadevamo si za čim večjo osveščenost javnosti o pomenu in vlogi antifašizma na Primorskem med obema vojnoma in delovanju TIGR-a: o njegovi dejanski vlogi na Primorskem in njegovem prispevku za priključitev Primorske matici (<http://www.tigr-drustvo.si/cerje>).

Eden od protagonistov, publicist Milan Gregorič, kot poglobitni namen društva navaja popravo krivic, povzročeno s strani komunističnih oblasti, ki so med in po vojni sistematično potiskali v pozabo tudi vsa druga antifašistična prizadevanja na Primorskem: »... Na dan je privrela še vrsta drugih bridkih primerov mučenja, ki so ga tudi pod rdečim škornjem doživeli primorski domoljubi, npr. tigrovci, padalci, čedermaci in drugi.« (Gregorič, 2016)

Med drugim lahko kot osnovni namen društva razumemo tudi krepitev narodne identitete, ki je vseskozi rdeča nit njihovega delovanja. V enem svojih uvodnikov je Saša Rudolf izpostavil potrebo po zgledovanju po Črnih bratih, »ki nas učijo, da je treba krepiti narodno zavest, povečati skrb za kulturo in jezik, varovati narodno istovetnost, ohranjati zvestobo tistemu, kar smo podedovali od očetov in dedov.« (Rudolf, 2013)

Milan Gregorič v članku *Tigrova pomlad* izpostavlja, da je ustanovitev društva TIGR privedla do odpora v borčevski organizaciji:

Že ob pripravi na ustanovitev društva je prišel silovit, čeprav neuspešen pritisk koprskih borčevskih organizacij, da bi se naj namreč Tigr organiziral znotraj nje. Pritiski so se nadaljevali ob tigrovskih shodih in zlasti proslavah, ko so na njih pred veliko množico ljudi padale bridke besede na račun odnosa slovenskih komunistov in prejšnjega režima do tigrovcev in drugih primorskih domoljubov. V društvo se je namreč ob slednjih vsula tudi množica članov borčevskih organizacij in pripadnikov leve opcije, ki so postopoma prevzemali pomembne položaje v društvu. (Gregorič, 2016).

Lucijan Pelicon, ki trenutno opravlja funkcijo tajnika ZZB NOB Koper, potrjuje, da je bilo med borci v začetku čutiti nelagodje do novonastalega društva, vendar naj

3 Časnik.si, 16. 5. 2015: Strici so nam pravili. <http://www.casnik.si/index.php/2015/05/12/strici-so-nam-pravili/> ogled 17. 5. 2016.

Slika 2: Spomenik »Braniteljem slovenske zemlje«, Cerje (foto: D. Darovec, 2016).

bi po zaslugi prvoborca Vojkove čete Cirila Pelicon, ki je bil tudi član Zveze borcev, kmalu ublažili nasprotovanja TIGR-u. Društvo je po njegovem mnenju od vsega začetka želelo delovati nestransko in povezovati tako levo kot desno usmerjene člane, v skupni nameri po negovanju spominov na odpor fašizmu, ki je bil na Primorskem vsem skupen. Sicer pa je po njegovem mnenju bil odnos aktualnih oblasti do njihovih aktivnosti, vsekoli naklonjen. To potrjuje tudi dejstvo, da je bilo društvo z zakonom postavljeno ob bok Zvezi združenj borcev.

Pregled tigrovskega glasila *Primorski rodoljub* kaže celo na tendenco ustanovnih članov Cirila Pelicon in Karla Kocjančiča, da bi društvo ustanovili v sodelovanju z ZZB: »... da se v okviru Kluba Istra organizira in pripravi posebna javna tribuna z naslovom Odpornišтво na Primorskem, seveda v sodelovanju z organizacijo Zveze borcev v Kopru ...« (Kocjančič, 1999, 19). Prav tako se niso želeli distancirati od NOB, saj so poudarjali, da so se vsi aktivni člani TIGR-a vključili v NOB.

V dvajsetih letih delovanja je društvo izdalo številne publikacije, ki večinoma predstavljajo vidne tigrovske aktiviste in njihovo dejavnost. Postavili so prek 40 spominskih plošč in organizirali številne slovesnosti, ki so postale tradicionalne. Postavili so tudi pešpot »Po tigrovskih poteh« v okolici Ocizle itd. Tudi sicer sta organizacija in sodelovanje na spominskih prireditvah najpomembnejši nalogi društva. Med pomembnejše prireditve šteje slovesnost v počastitev prvega oboroženega spopada Slovencev, pripadnikov organizacije TIGR, z okupatorjem, ki se je zgodil 13. 5. 1941 in je po njihovem mnenju zmotno, da se za dan upora šteje 22. julij, ko je Rašiška četa izvedla prvo oboroženo akcijo pri Tacnu. Slovesnost se tradicionalno odvija na Mali gori v soboto, ki je najbližja 13. 5., in se je običajno udeležuje tudi slovenski politični vrh. Najodmevnejša pa je gotovo vrsta slovesnosti v spomin na čas ustrelitve Bazoviških junakov, ki potekajo 6. septembra v Bazovici in v Kranju, kjer je Drago Žerjal (član Borbe – tržaške protifašistične organizacije) v emigraciji že l. 1939 postavil spomenik Bazoviškim žrtvam in Vladimirju Gortanu, ki je bil član Borbe in obsojen na smrt na Prvem tržaškem procesu. Leta 2013 pa so spomenik bazoviškim junakom postavili tudi v prestolnici pred univerzo. Velja omeniti še septembrske Dneve domoljubja na Cerju, decembrsko svečanost ob Komemoraciji žrtev drugega tržaškega procesa na Opčinah in še vrsto manjših slovesnosti (Pelicon, 2007, 61). Eden največjih zalogajev društva je bila gradnja spomenika – muzeja »Braniteljem slovenske zemlje« na Velikem Cerju. S tem so želeli ustvariti nov kraj spomina, ki bi obeleževal »boj slovenskega naroda za ohranitev«. Kot je v elaboratu za vsebino spomenika – muzeja zapisal njegov snovalec dr. Darko Likar, potreba po tovrstnem spomeniku izhaja iz dejstva,

da Slovenija premore le manjše spomenike, namenjene posameznim strogo usmerjenim sporočilom, in ji primanjkuje celovito obeležje, s katerim bi se dostojno predstavila domačemu prebivalstvu, tujcem in prihodnjim rodovom. Spomenik ima zasnovo orientacija, ki naj potnika s slehernim korakom že od daleč spominja na dolgo pot k suverenosti in k trenutku nastanka naše države s posebnim ozirom na pomen in vlogo Slovencev v Evropi. Osnovni namen in cilj zasnove stolpa sta, da obiskovalca s samo prostorsko zasnovo vodi v podoživljanje potovanja skozi čas, ki smo ga morali mi in naši predniki

prehoditi od daljne, v neznano zgrajene preteklosti do osamosvojitve ... Oblikovanje zunanjega plašča arhitekture se navezuje na preteklost, notranjost pa se stika in sega preko nje v prihodnost. Oblikovanje zgradbe strukturira razločen arhetip branika s primorsko-kraško identiteto in poudarjenim stolpom (branik je trdnjava, ki priča o odločnosti in sposobnosti boja naših ljudi za preživetje, hkrati pa tudi o miroljubnosti kot temeljni lastnosti slovenske in primorske identitete. (Likar, 2005, rokopisno gradivo).

V društvu so si zamislili, da bi spomenik na Cerju prvič postavil v celovit kontekst obdobja I. svetovne vojne, TIGR-a, II. svetovne vojne in nastanka države Slovenije. Spomenik na Cerju naj bi ključna dogajanja zgodovine slovenskega naroda združil in jih predstavljal, kot sami pravijo: »kot spomin in opomin, hkrati pa kot pomnik za razumevanje konteksta razvoja slovenske države.« (TIGR, <http://www.tigr-drustvo.si/cerje>, datum ogleda 17. 5. 2016).

Pomenljiva je tudi lokacija »Pomnika braniteljem slovenske zemlje«, ki stoji na razglednem vrhu Cerje (343 m nadmorske višine) na zahodnem robu kraške planote, od koder se odpira širok pogled na severni del Jadranskega morja, Furlanijo, Dolomite, Julijske Alpe in Vipavsko dolino. Namenoma je spomenik postavljen »v trikotnik z italijanskima spomenikoma Redipuglia in Oslavje«. ⁴ Arhitekturna zasnova utrdbe ali obrambnega stolpa sloni na štirih stebrih, ki simbolizirajo združeno Slovenijo. Tloris obrambnega stolpa predstavlja orientacijo štirih strani neba, v obliki križišča ponazarja Slovenijo kot stičišče Evrope štirih skupin narodov – Romanov, Germanov, Madžarov in Slovanov.

Vsako od petih nadstropij se dotika enega časovnega obdobja v zgodovini Slovencev. Medsebojno jih povezuje osrednja os stopnišča, ki naj obiskovalca pelje od prazgodovinske poselitve do prihodnosti. V kamen ujet časovni trak rasti prikazuje sedem postaj – sedem usodnih odločitev našega naroda, ki so bistveno vplivale na uresničitev oblikovanja lastne države (TIGR, <http://www.tigr-drustvo.si/cerje>, datum ogleda 17. 5. 2016).

Izgradnjo spomenika je financirala v 50 % država, 50 % pa so prispevale primorske občine, veteranske organizacije, gospodarstvo in donatorji. ⁵

Omenjen načrt razstave pa še ni zaživel. Zdi se, kot da bi v društvu tik pred ciljem, ko bi spomenik moral zaživeti z načrtovanimi vsebinami, omagali. Trenutno naj bi upravljalec občina Miren-Kostanjevica iskala možnosti za postavitve razstave, potekajo pogovori s Fundacijo Pot miru za vključitev v dejavnosti fundacije. Spomeniku se z vključitvijo območja Cerja v *Pot miru – Sentiero della Pace* – pot po zgodovinskih poteh prve svetovne vojne od Alp do Jadrana, ki je nastala v okviru Interreg projekta Slovenija – Italija, ponuja možnost, da od izrazito obrambne, preide v povezovalno funkcijo. Na to je opozoril tudi predsednik države Borut Pahor na prireditvi ob svetovnem dnevu miru na Cerju 21. 9. 2013. V slavnostnem govoru je poudaril, da so bile prve zamisli o spominskem stolpu osredotočene na slavljenje tistih, ki so dali srce in življenje za našo zahodno mejo ... Od prvih zamisli do postavitve je minilo toliko časa, da je samostojna Slovenija postala

4 Primorski rodoljub, (2004): Pregled do sedaj opravljenih del na Spomeniku braniteljem slovenske zemlje na Cerju I. V, št. 10.

5 Prav tam.

članica Evropske unije in je perspektiva čezmejnega sodelovanja dobila povsem novo kvaliteto: »V tem smislu je danes v tem spominskem stolpu vgrajeno tudi upanje na iskreno prijateljstvo s sosednjim narodom in z vsemi narodi.« (Primorski rodoljub, 2013, 25, 31).

V tem kontekstu je pomenljivo razmišljanje Marte Verginelle, ki ugotavlja,

da se spomenik skladno umešča v spominsko markirano krajino, ki je nastala po prvi svetovni vojni. Ko ga obiščejo najvišji slovenski politični predstavniki, pogosto nagovarjajo k premoščanju ločenih spominov kot dediščine 20. stoletja in njegovih totalitarizmov, a istočasno s svojo prisotnostjo obeležujejo nacionalno genealogijo in nacionalno markiranje obmejnega prostora. Protislovja v njihovem diskurzu so konsekvantna uvedbi novih praznovanj, ki so prav v času brisanja državne meje med obema članicama EU podprla ločitev spominov. (Verginella, 2016).

ZAKLJUČEK

Če poskušamo odgovoriti na vprašanje, kdo je v primeru komemoriranja TIGR-a tisti, ki usmerja komemoriranje, potem lahko pritrdimo tisti teoriji, ki vidi spominjanje kot dogovarjanje med različnimi vizijami preteklosti, tako »od spodaj« kot tudi »od zgoraj«, iz »leve« in »desne«. Pobuda za ustanovitev društva TIGR je prišla iz civilne družbe. To je bil čas demokratizacije slovenske družbe in hkrati čas mednarodnih pritiskov na mlado državo, zato je slovenska politika gibanje podprla in ga sprejela z odprtimi rokami. S poudarjanjem zamlčane preteklosti je društvo naletelo tudi na pozitiven odziv dela javnosti, od svojcev do neposrednih udeležencev gibanja, ki je imela izkušnje s tigrovskim gibanjem in gojilo spomine nanj ter je zapostavljanje tigrovskega gibanja videla kot zgodovinsko krivico. Društvo se je uspelo postaviti ob bok Zvezi Borcev, aktivno je vzpostavljalo nove komemorativne svečanosti, postavljalo spomenike in spominska obeležja, množično izdajalo memoaristiko in zgodovinska dela itd. Da pa je spomin živ proces, ki se nenehno prilagaja potrebam sedanjosti, priča tudi zadnje dogajanje, ko je sredi leta 2015 v Ljubljani nenadoma in nepričakovano vzniknilo *Gibanje 13. maj*, kar je dodobra vznemirilo člane in pristaše društva TIGR. Njegovi protagonisti razlog za ustanovitev še enega društva vidijo v tem, da je v aktualnem društvu prevladala levica. Novo društvo je poimenovano po dnevu prvega spopada tigrovcev s fašističnimi okupatorji, v katerem je bil ubit tigrovec Danilo Zelen, na Mali gori pri Ribnici. Gibanje je v zvezi s promocijo TIGR-a izpeljalo nekaj konkretnih pobud. Med drugim je organiziralo strokovni posvet v državnem svetu in dalo pobudo Državnemu zboru, da bi 13. maj v čast TIGR-u razglasili za državni praznik (Gregorič, 2016). Spopadanje za dediščino TIGR-a je še en dokaz, da je komemoriranje proces dogovarjanja in/ali spopadanja različnih družbenih skupin.

COMMEMORATION OF TIGR WITHIN THE CONTEXT OF THE POLICY OF REMEMBRANCE IN PRIMORSKA AFTER 1991

Vida ROŽAC DAROVEC

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: vida.rozacdarovec@zrs.upr.si

SUMMARY

The paper deals with the policy of remembrance in the Primorska region following Slovenia's independence, when we found ourselves in a multi-ethnic borderland that was faced with a new reality and with different expectations from its inhabitants. With the fall of the Berlin Wall and the disintegration of socialist empires, the 1990s brought radical changes to this area. History was being rewritten; towns, streets and squares were renamed, monuments torn down, public holidays changed, etc. The fall of socialism in the late 1980s and in the 1990s coincided, on the one side, with the beginning of a call for attention to the injustices experienced by the local Italian population, to the problems of the post-war exodus and the foibe, and on the other side, with the unveiling of the concealed history of politically undesirable groups and their role in the anti-Fascist resistance, particularly of the clergy of the Primorska region and the TIGR movement. When trying to answer the question who directs the commemoration of TIGR, we can concur with the theory which sees remembrance as negotiation between various visions of the past, the »bottom up« and the »top down,« the left and the right. The initiative for the establishment of the TIGR Association of Primorska came from civil society, but at a time when it served Slovene politics. By emphasising the hidden part of history it met with a positive response in that part of the public which had experience with and memories of the TIGR movement, and saw the neglect of TIGR as a historical injustice. The association has managed to rise to an equal footing with the Union of the Associations for the Values of the National Liberation Movement of Slovenia; it has been introducing new commemorative functions, putting up monuments and commemorative practices, widely publishing memoirs and historical works, etc. In this way it created the conditions to elevate the movement to the level of national myth.

Keywords: policy of remembrance, commemorations, monuments, TIGR, anti-Fascism

VIRI IN LITERATURA

Lucijan Pelicon, (2016). Nekdanji tajnik Društva za negovanje tradicij organizacije TIGR Primorske - intervju 15. 5. 2016.

- MMC RTV Slovenije, (2007).** Pismo predsednika Drnovška Napolitanu. <https://www.rtv slo.si/slovenija/pismo-predsednika-drnovska-napolitanu/6703714>. 20. 2007), (12. 9. 2016).
- Mladina, (2005).** Ljubljana, 27. 2. 2005, <http://www.mladina.si/93325/mi-smo-za-njih-kot-nekaksna-smet-ki-kar-naprej-nekaj-godrnja-marko-kosin/>.
- Primorski Rodoljub.** Društvo za negovanje tradicij organizacije TIGR Primorske (1999–2013).
- TIGR** – <http://www.tigr-drustvo.si/cerje>, datum ogleda 17. 5. 2016.
- Dato, G. (2010):** Le celebrazioni per gli eroi di Bazovica (1945–1948): alcuni risultati di una ricerca in corso. *Acta Histriae*, 18, 3, 471–498.
- Dota, F. (2010):** Zaračeno poračce. Zagreb, Srednja Evropa.
- Gregorič, M.: Tirova pomlad.** Delo, 11. 7. 2015.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. *Studia Humanitatis*, Ljubljana.
- Jambrešič Kirin, R. (2006):** Politike sjećanja na drugi svetski rat u doba medijske reprodukcije socialističke kulture. V: Čale Feldman Lada, Prica Ines (ur.): *Deviacije i promašaji. Etnografija domačeg socializma*. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 149–177.
- Kocjančič, K. (1999):** Spomin na nastajanje društva Tigr. *Primorski Rodoljub*, 1/1999, 2, 18.
- Klabjan, B. (2012):** »Partizanska pokrajina«: Partizanski spomeniki in komemoriranje partizanov na Tržaškem. *Acta Histriae*, 20, 4, 669–692.
- Likar, D. (2005):** Spomenik braniteljem slovenske zemlje na Cerju. Izdelani scenarij slovenskih zgodovinarjev za vsebino spomenika – muzeja, rokopisno gradivo.
- Lowenthal, D. (1985):** *The Past is a Foreign Country*. London, Cambridge, Cambridge University Press.
- Misztal, A. B. (2010):** *Theories of social Remembering*. Maidenhead – Philadelphia, Open University Press.
- Orlić, M. (2015):** Se la memoria (non) mi inganna ... L'Italia e il »confine orientale«: riflessioni sulla storia e sul suo uso pubblico, *Acta Histriae*, 23, 3, 475–486.
- Pelicon, C. (2007):** Program dela društva Tigr Primorske v letu 2007. *Primorski rodoljub*, 1, IX, 61.
- Podbersič, R. (2015):** Strici so nam pravili. <http://www.casnik.si/index.php/2015/05/12/strici-so-nam-pravili/>, ogled 17. 5. 2016.
- Rudolf, S. (2013):** Moralne vrline. *Primorski rodoljub*, XIV/2013, 1.
- Režek, M. (2014):** Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične »kontaminacije« zgodovinskega v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966). *Acta Histriae*, 22, 4, 971–992.
- Širok, K. (2012):** Identitete, zgodovina in dediščine prostora – prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju. *Acta Histriae*, 20, 4, 631–646.
- Young, E. J. (1993):** *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven & London, Yale University Press.
- Verginella, M. (2016):** Du refoulement à la redécouverte du front de bataille de l'Isonzo. *Passes futurs*, 2.

OBMEJNI FAŠIZEM IN ANTIFAŠIZEM V SLOVENSKIH ZGODOVINSKIH UČBENIKIH OD KONCA DRUGE SVETOVNE VOJNE DO DANES

Mateja REŽEK

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: mateja.rezek@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek analizira slovenske zgodovinske učbenike za osnovne in srednje šole od konca druge svetovne vojne do danes z vidika reprezentacij fašizma in antifašizma v nekdanji Julijski krajini. Sprehod skozi učbenike ponuja zanimiv vpogled v razvoj sodobnega slovenskega učbeniškega zgodovinopisja, ki ga lahko spremljamo skozi dva različna družbeno-politična sistema, zato avtorica zajame tudi širše družbene in politične okoliščine nastajanja zgodovinskih učbenikov. Zgodovine Slovencev izza rapalske meje v prvih povojnih učbenikih ni bilo, celo fašističnega nasilja nad njimi ne. Percepcija zgodovine Slovencev izven matice se je v učbeniškem zgodovinopisju začela spreminjati v sedemdesetih in osemdesetih letih, hkrati z razmahom znanstvenega zgodovinopisja o fašizmu in antifašizmu v Julijski krajini, ki je osvetlilo in ozavestilo tudi ta del slovenske zgodovine, primorski antifašizem različnih ideoloških provenienc pa je bil celovito zajet šele v učbenikih, ki so izšli v samostojni Sloveniji.

Ključne besede: zgodovinski učbeniki, obmejni fašizem, antifašizem, Julijska krajina, učbeniško zgodovinopisje

IL FASCISMO DI FRONTIERA E L'ANTIFASCISMO NEI MANUALI SCOLASTICI DI STORIA SLOVENI DALLA FINE DELLA SECONDA GUERRA MONDIALE A OGGI

SINTESI

L'articolo analizza i libri di testo di storia sloveni per le scuole elementari, medie e superiori editi dalla fine della seconda guerra mondiale a oggi, dal punto di vista della loro rappresentazione del fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia di un tempo. La rassegna fornisce una visione interessante dello sviluppo della storiografia contemporanea nei libri di testo sloveni, che può essere visto attraverso due sistemi sociopolitici diversi, per cui l'autrice esamina e include anche le circostanze sociali e politiche più ampie che hanno influenzato la stesura di questi materiali scolastici. I primi libri di testo del dopoguerra omettevano interamente la storia degli sloveni dall'altra parte del confine stabilito dal Trattato di Rapallo e anche la violenza fascista contro di loro. La

percezione della storia degli sloveni al di fuori della loro madrepatria nell'ambito della storiografia nei manuali scolastici cominciò a cambiare negli anni Settanta e Ottanta del secolo scorso, contemporaneamente con lo sviluppo della storiografia scientifica del fascismo e antifascismo in Venezia Giulia, che illuminò e creò la consapevolezza anche di questa parte della storia slovena. Dell'antifascismo della regione litorale, che prendeva spunto da diverse ideologie, invece, si è avuta una visione complessiva soltanto nei libri di testo pubblicati in Slovenia dopo la sua indipendenza.

Parole chiave: libri di testo di storia, fascismo di frontiera, antifascismo, Venezia Giulia, storiografia nei libri di testo

UVOD

Zgodovinski učbeniki so za vsakogar, ki je kdajkoli hodil v šolo, eden prvih stikov z zgodovino, za marsikoga ostanejo celo edini stik z njo. Čeprav se pod vplivom različnih dejavnikov in okoliščin posameznikovi pogledi na preteklost kasneje spremenijo, ostanejo sledovi zgodovinskih učbenikov trajni, zato bi težko precenili njihovo vlogo pri oblikovanju zgodovinske zavesti. Pri presojanju njihove vsebine ne gre prezreti, da je učbeniško zgodovinopisje podvrženo dejavnikom časa in okolja še močneje kot druge zvrsti zgodovinopisja, učbenike pa je vredno brati tako zaradi tistega, kar je v njih zapisano, kot zaradi tistega, česar v njih ni, saj je to nemalokrat celo zgovornejše od zapisanega.

Članek analizira slovenske zgodovinske učbenike za osnovne in srednje šole od konca druge svetovne vojne do danes z vidika reprezentacij fašizma in antifašizma v nekdanji Julijski krajini. Njegov namen ni analiza vsebine učbenikov s teoretskih izhodišč oblikovanja družbene zavesti in kolektivnega spomina ali z vidika didaktike zgodovine, temveč historična kontekstualizacija reprezentacij obmejnega fašizma in antifašizma v slovenskih zgodovinskih učbenikih, ki s tega vidika doslej še niso bili deležni strokovne pozornosti.

ZGODOVINSKI UČBENIKI V OBDOBJU SOCIALIZMA

Pri analizi učbenikov iz obdobja socializma, zlasti v njegovih prvih letih, ne moremo mimo velikega zanimanja komunistične partije za vzgojo in izobraževanje. To je bilo vgrajeno globoko v njen ideološko-politični program, ki je predvideval ne le izgradnjo nove države, temveč tudi oblikovanje nove socialistične družbe in novega socialističnega človeka. Zgodovina je bila pomembno orodje legitimizacije komunistične oblasti, med osrednjimi legitimizacijskimi točkami pa so bili antifašizem, narodnoosvobodilni boj (NOB) in socialna revolucija, znotraj katerih je morala imeti komunistična partija absolutni primat. Zelo pomembna legitimizacijska točka poveljne oblasti je bil tudi njen koncept reševanja nacionalnega vprašanja, tj. *načelo bratstva in enotnosti*, v tem okviru zlasti skupni boj jugoslovanskih narodov proti fašizmu in nacizmu, kasneje pa tudi

koncept *jugoslovanskega socialističnega patriotizma*. Poleg naštetega se je po sporu z Informbirojem uveljavilo poudarjanje jugoslovanskega odpora proti Sovjetski zvezi, od šestdesetih let dalje pa poudarjanje politike *miroljubne koeksistence* in *neuvrčenosti*.

Po drugi svetovni vojni sta prednostni nalogi zgodovinopisja postali iskanje tradicij naprednih gibanj v preteklosti in dokazovanje linearnosti zgodovinskega razvoja kot nenehnega napredka od »nižjih« k »višjim« oblikam družbene ureditve, od razredne k brezrazredni družbi. Zgodovinopisje bi se moralo napajati z dialektičnim in historičnim materializmom ter se usmeriti k marksističnemu preučevanju zgodovine ljudskih množic. Hkrati s prevajanjem zgodovine v jezik marksizma bi morali zgodovinarji razširiti svoje raziskave na novejšo in sodobno zgodovino, zlasti na obdobje med obema vojnama ter na čas druge svetovne vojne in NOB. Ena prvih nalog, ki si jih je zadala oblast na področju zgodovinopisja, je bilo pisanje učbeniške zgodovine, pouk zgodovine in zgodovinski učbeniki pa so bili tudi kasneje intenzivneje podvrženi partijskemu nadzoru in manipulacijam kot zgodovinska znanost.¹

Leta 1945 so bili predvojni zgodovinski učbeniki umaknjeni iz šol, saj niso bili uglaseni s partijskim konceptom zgodovine, ki bi morala posredovati dialektično-materialistični pogled na svet. V prvih povojnih letih je ta koncept prodiral v jugoslovanske šole pretežno v svoji stalinistični izvedbi prek prevodov sovjetskih zgodovinskih učbenikov. Takoj po vojni namreč domačih učbenikov, ki bi sledili novim ideološkim konceptom, ni bilo. V šolah so se zato posluževali prevodov sovjetskih učbenikov, čeprav ti niso bili usklajeni z učnimi načrti, ker niso obravnavali nacionalne zgodovine, kronološko pa so segali le do oktobrske revolucije (npr. Galkin, 1947).

Priprava novih učbenikov nacionalne zgodovine je bila ena od prioritet šolskih oblasti, toda v zveznem vrhu je kmalu prišlo do resnih razhajanj glede vprašanja, ali naj se pripravi enoten jugoslovanski učbenik nacionalne zgodovine ali pa naj ima vsaka republika svoje učbenike. Že poleti 1945 sta se ob tem vprašanju v zveznem ministristvu za prosveto oblikovali dve struji: slovenski, hrvaški in nekateri srbski predstavniki so se zavzemali za ločene učbenike po republikah, večina predstavnikov iz Srbije, Bosne in Hercegovine, Črne Gore in Makedonije pa je zagovarjala enotne zgodovinske učbenike za celo Jugoslavijo. Prevladala je »unitaristična« struja in prosvetne oblasti so predpisale enotne učbenike, toda kmalu je bilo republikam »začasno« dovoljeno izdajati lastne učbenike (Lilly, 2001, 62; Petrungaro, 2009, 83; Koren, 2012, 222–223).

Kljub prizadevanjem, da bi šolarji in dijaki čim prej dobili v roke zgodovinske učbenike domačih avtorjev, so prvi učbeniki novejši in sodobne zgodovine izšli šele sredi petdesetih let. Avtorji teh in kasnejših učbenikov metodološko večinoma niso sledili marksizmu, čeprav so uvažali periodizacijo glede na družbeno-ekonomski sistem ter v besedila vpleтали marksistično terminologijo in fraze o razrednem boju. Ideologizacija je bila še najbolj opazna v poudarjanju ključnih legitimizacijskih točk komunistične partije ter v izpostavljanju zgodovine nižjih družbenih slojev in tistih zgodovinskih dogodkov,

1 Več o odnosu oblasti do zgodovinopisja v obdobju socializma: Koren, 2012; Najbar Agičić, 2013; Režek, 2014.

ki so bili najbližje marksistični shemi progresivnega družbenega razvoja. Z vidika metodologije pa je marksizem slovensko učbeniško zgodovinopisje dejansko le oplazil; edini, ki se je metodološko približal marksističnim konceptom, je bil učbenik Julija Titla za poklicne srednje šole, ki je izšel leta 1968 (Titl, 1968).

Zgodovino 20. stoletja so osnovnošolci obravnavali v zadnjem, osmem razredu osnovne šole, gimnazijci pa v četrtem letniku gimnazije.² V učbenikih novejše in sodobne zgodovine je bilo neprimerno več prostora kot drugim tematikam namenjenega NOB, saj je bila ta najpomembnejša legitimizacijska točka komunistične partije.³ Prvi učbenik slovenskih avtorjev, ki je obravnaval novejšo in sodobno zgodovino, je izšel leta 1956. Namenjen je bil učencem četrtega razreda nižje gimnazije (po šolski reformi leta 1958 osmemu razredu osnovne šole), njegovi avtorji pa so bili Ferdo Gestrin, Jože Hainz in Metod Mikuž. Učbenik je zajel čas od marčne revolucije do prvih povojnih let, daleč največ prostora pa je namenil drugi svetovni vojni in NOB. Avtor poglavij iz zgodovine 20. stoletja je bil Metod Mikuž, profesor na ljubljanski filozofski fakulteti in nosilec prve katedre za sodobno zgodovino v Jugoslaviji. Italijanski fašizem je v učbeniku opisal razmeroma kratko (Gestrin, Hainz, Mikuž, 1956, 147, 159–161), fašističnemu nasilju nad Slovenci in Hrvati izza rapalske meje pa ni namenil niti besede. Slovencev in Hrvatov v fašistični Italiji ni omenil niti v poglavjih o slovenski zgodovini med obema vojnama, prav tako o njih ni sledu v poglavju o odporu proti fašizmu in nacizmu pred drugo svetovno vojno.

V učbeniku iz sredine petdesetih let seveda ne gre pričakovati opisov primorskega antifašizma različnih ideoloških provenienc ali delovanja nekomunističnih antifašističnih skupin, saj se je poudarjal primat komunističnega upora proti fašizmu, presenetljivo pa vendarle je, da po večletni kampanji za priključitev Istre in Primorske k Jugoslaviji pregled nacionalne zgodovine med obema vojnama ne zajema Slovencev izza rapalske meje, celo fašističnega nasilja nad njimi ne. Poglavja o slovenski zgodovini med obema vojnama so namenjena zgolj Slovincem znotraj Kraljevine SHS oz. Kraljevine Jugoslavije, največ prostora pa je namenjenega delavskemu gibanju in delovanju komunistične partije. Primorska je prvič omenjena v poglavju o NOB v Sloveniji, kjer je zapisano, da se je na Primorskem oborožen upor začel leta 1941, vendar ni dosegel takšnega razmaha kot v Ljubljanski pokrajini, iz katere je na Primorsko prihajala pomoč v političnem kadru in partizanski vojski. V nadaljevanju je omenjen spopad partizanov z italijanskimi vojaki na Nanosu aprila 1942 ter nastanek Gregorčičeve in Gradnikove brigade spomladi 1943, o začetku prave vstaje pa se govori šele po kapitulaciji Italije (Gestrin, Hainz, Mikuž,

2 Enotno osemletno osnovno šolo ter štiriletno gimnazijo in druge srednje šole je vpeljala šolska reforma leta 1958. Naslednja velika reforma šolstva se je zgodila leta 1980, ko je zakon o usmerjenem izobraževanju odpravil gimnazije. Poleg srednjih šol, ki so izobraževale za poklic, je sistem usmerjenega izobraževanja ohranil tudi nekaj širše zasnovanih srednješolskih programov (družboslovno-jezikovni, pedagoški, naravoslovno-matematični in kulturološki program), ki dijakov niso pripravljali za konkreten poklic, temveč za določeno strokovno področje. Gimnazije so bile ponovno uvedene v začetku devetdesetih let, desetletje kasneje pa je bila vpeljana devetletna osnovna šola: od leta 2003, ko so morale vse osnovne šole preiti na devetletni program, se pouk sodobne zgodovine izvaja v 9. razredu osnovne šole.

3 Več o zgodovini NOB v jugoslovanskih šolskih učbenikih: Koren, 2012a; Najbar Agičić, 2001; Höpken, 1996, 1996a.

1956, 203–204). Primorska je nato omenjena še enkrat, v zaključnem poglavju učbenika o obdobju po drugi svetovni vojni, ki govori o diplomatskem boju za zahodno mejo in o priključitvi Istre in Primorske k Jugoslaviji (Gestrin, Hainz, Mikuž, 1956, 209–210).

Zakaj Mikuž v prvem slovenskem povojnem učbeniku novejšje in sodobne zgodovine ni namenil nobene besede antifašizmu v Julijski krajini, je zaradi ideološke raznolikosti primorskih antifašističnih skupin skorajda razumljivo, težje pa je pojasniti, zakaj ni omenjeno fašistično nasilje nad Slovenci. Mikuž je bil poznavalec sodobne zgodovine in je za fašistično nasilje dobro vedel, malo verjetno pa je tudi, da bi mu kdorkoli narekoval, o čem in kako naj piše, saj je bil vse prej kot podrejen diktatom.⁴ Razlog za odsotnost primorske zgodovine med obema vojnama se po vsej verjetnosti skriva v centralistični obravnavi slovenske zgodovine, ki je v tem učbeniku precej izrazita: nacionalna zgodovina je pisana z vidika središča in ne z vidika obrobja slovenskega etničnega ozemlja. Eden od razlogov za odsotnost zgodovinske zavesti o zahodnem slovenskem etničnem prostora je bil gotovo tudi ta, da zgodovinopisje o Julijski krajini pod fašizmom v času izida tega učbenika še ni obstajalo, saj so prva znanstvena dela o tem začela izhajati šele v šestdesetih letih. Toda poročila o fašističnem nasilju na Primorskem so prodirala v Jugoslavijo že v letih med obema vojnama in jih je Mikuž zagotovo dobro poznal, zato pomanjkljivosti njegovega besedila ne gre opravičevati z odsotnostjo znanstvenega zgodovinopisja o Julijski krajini, morda kvečjemu s pomanjkljivim zavedanjem o primorski zgodovini kot integralnem delu nacionalne zgodovine.

Podobno besedilo, s pomanjkljivostmi vred, je ponovljeno v Mikuževem učbeniku za četrti letnik gimnazij, ki je izšel leta 1966 (Mikuž, 1966). Ta učbenik je bil do leta 1984 edini slovenski gimnazijski učbenik sodobne zgodovine, kar pomeni, da vse do sredine osemdesetih let v gimnazijskih učbenikih ni bilo zgodovine Slovencev, ki so po rapalski pogodbi ostali izven meja jugoslovanske države. Odsotnost primorske zgodovine je nekoliko omilila spremljevalna zbirka zgodovinskih virov za četrti letnik gimnazije, ki jo je pripravila Štefka Zadnik in je izšla leta 1968. V zbirki virov najdemo tudi poglavje o fašističnem terorju na Primorskem z objavo sodbe s prvega tržaškega procesa leta 1930, toda obsojeni so v podnapisu označeni zgolj kot slovenski protifašisti (Zadnik, 1968, 106) in ne kot Tigrovci ali Borbaši. Pomanjkljivosti Mikuževega učbenika niso odpravili niti učbeniki za tehniške in poklicne srednje šole, ki so bili vsebinsko že tako manj podrobni od gimnazijskega učbenika. Avtor učbenika za poklicne šole, ki je izšel leta 1968, je bil Julij Titl (Titl, 1968), drugega iz leta 1970 sta napisala Pavle Urankar in Janez Šumi (Urankar, Šumi, 1970), tretjega pa leta 1972 Branko Božič in Štefan Trojar. Zadnji učbenik je pomanjkljivost Mikuževega učbenika za malenkost popravil, saj v enem stavku omenja »nad pol milijona Slovencev in Hrvatov«, ki so »polnih dvajset let trpeli pod jarmom fašističnega nasilja« (Božič, Trojar, 1972, 179). Skoraj enak stavek je tudi v prvem poskusnem zgodovinskem učbeniku za srednje usmerjeno izobraževanje, ki so ga pripravili Branko Božič, Tomaž Weber in Janko Prunk (Božič, Weber, Prunk, 1978, 55).

4 Iz dokumentov zgodovinske komisije pri CK ZKS je razvidno, da je bil Mikuž s strani oblasti sicer upoštevan in spoštovan, a ne sprejet kot docela lojalen oblastem in še manj njenim pogledom na zgodovinopisje (Režek, 2014, 982, 985–986).

Veliko bolj zgovorni kot gimnazijski in srednješolski učbeniki so bili o zgodovini Slovencev pod fašistično Italijo osnovnošolski učbeniki. Leta 1965 je izšel novi učbenik za osmi razred, ki ga je napisal France Škerl. Ta je v poglavju o italijanskem fašizmu kratko orisal tudi nasilje nad Slovenci in Hrvati za rapalsko mejo ter besedilo podkrepil z dvema fotografijama: prva prikazuje požig slovenskega narodnega doma v Trstu leta 1920, druga pa plakat z napisom *Qui si parla soltanto italiano* (Škerl, 1965, 34–35). Slovincem in Hrvatom pod fašizmom je namenil en odstavek, v katerem je omenjen odvzem njihovih narodnostnih pravic, potujčevanje, uničevanje njihovega gospodarstva, italijanizacija šolstva, ukinitvev slovenskega tiska, izločitev slovenskih zastopnikov iz parlamenta, piše pa tudi, da je fašizem »celo v cerkvi hotel vpeljati italijanščino«. Nadaljuje, da so se Slovenci in Hrvati »branili, kakor so vedeli in znali. Toda fašisti so mnogo ljudi zaprli in proti njim uprizorili več sodnih procesov. Najbolj znan je bil leta 1930, ko so na smrt obsodili 4 Slovence, Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča, ter jih na Bazovici ustrelili.« (Škerl, 1966, 36). To je bila prva omemba bazoviških žrtev v slovenskih zgodovinskih učbenikih, čeprav Tigra in drugih primorskih antifašističnih skupin v njem še ni. Poudarjal se je namreč komunistični odpor proti fašizmu, kar dokazujejo nekaj strani naprej fotografije treh primorskih komunistov: Antona Ukmarja (sicer tudi Borbaša), Ferdinanda Ferjančiča in Marine Bernetič, pod katerimi je stavek, da je »italijanski fašizem v Slovenskem Primorju preganjal tudi slovenske delavce, jih zapiral in obsojal na več let ječe« (Škerl, 1965, 67).

Avtorja naslednjega osnovnošolskega učbenika zgodovine 20. stoletja sta bila Branko Božič in Tomaž Weber. Učbenik je prvič izšel leta 1973 in doživel številne ponatise, zadnjega v dopolnjeni izdaji leta 1991. Ker so slovenski osnovnošolci ta učbenik uporabljali skoraj dve desetletji, si oglejmo njegovo vsebino malce podrobneje. Primorska je obravnavana v poglavju o zamejskih Slovencih med obema vojnama. V uvodnem odstavku avtorja pišeta, da so še pred podpisom rapalske pogodbe okupacijske sile Slovincem in Hrvatom »začele kratiti narodne in demokratične svoboščine. Razni šovinisti in fašisti so divjali po Trstu, Istri in Dalmaciji in med drugim julija 1920 požgali slovenski Narodni dom v Trstu, ki je imel bogato slovansko knjižnico« (Božič, Weber, 1973, 37). Nadaljujeta, da se je s prihodom fašizma na oblast to divjanje še okrepilo, obenem pa se je začelo načrtno potujčevanje s prepovedjo slovenskega in hrvaškega jezika v vsem javnem življenju. »Odpravili so vse napise, celo na pokopališčih so prebarvali domača imena, prepovedali so rabo krajevnih imen, v rojstne in druge matične knjige so vpisovali le italijanske priimke in imena. Namesto recimo kraja Opčine nad Trstom je nastala Opicina, priimek Uršič so spremenili v Ursi, Janez v Giovanni itd. Pregarjali so domače učitelje in duhovnike, ki niti v cerkvi niso smeli govoriti po domače.« (Božič, Weber, 1973, 37–38). Pišeta tudi o Gentilejevi šolski reformi leta 1923: »Nad 400 slovenskih in hrvaških šol z 52.000 učenci so v petih letih poitalijančili, učitelje pa pregnali v južno Italijo, če ti niso že preje zbežali v Jugoslavijo. Na drugi strani so Italijani ustanovili vrsto novih šol, da bi čimprej poitalijančili slovenske in hrvatske otroke. Svojo raznorodovalno politiko so Italijani okrepili še z naseljevanjem svojega prebivalstva.« Opisom fašistične politike je sledil oris antifašizma: »Kljub fašističnemu terorju na vseh področjih javnega življenja je večina Slovencev in Hrvatov ostala narodno zavedna. Preplašili jih niso niti razni sodni

procesi in smrtne obsodbe. Leta 1929 so v Pulju obsodili na smrt Vladimirja Gortana, leta 1930 so sodili članom organizacije TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka), ki je imela nad 1000 članov. Na smrt so obsodili Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča in jih ustrelili na Bazovici pri Trstu (Bazoviške žrtve).« (Božič, Weber, 1973, 38). Besedilo je torej dokaj podrobno in na otrokom razumljiv način opisovalo različne oblike fašističnega nasilja, prvič pa je bil omenjen tudi TIGR. V opisu upora proti fašizmu je bila poudarjena nezlomljiva narodna zavest in neustrašnost upornikov, učinek besedila pa so podkrepile policijske fotografije bazoviških žrtev in fotografija pogorišča slovenskega narodnega doma v Trstu.

V novi izdaji Božičevega in Webrovega osnovnošolskega učbenika iz leta 1987 je besedilo predhodnega učbenika deloma ponovljeno, precej pa je tudi novega. Prva novost je bila omemba izseljevanja primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki jih je okoli 100.000 zapustilo domove, od tega se jih je okoli 70.000 preselilo v Jugoslavijo. Novost je bil tudi opredelitev Tigra kot »ilegalne narodne organizacije za boj proti fašizmu«, ki jo je leta 1924 ustanovila »narodnjaška mladina«. Cilj te organizacije je bila »pridružitve primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov k Jugoslaviji. Z nasilnimi akcijami proti fašistom so želeli opozoriti svetovno javnost na položaj narodnih manjšin, med ljudmi pa širiti ideje boja za narodni obstanek.« (Božič, Weber, 1987, 51–52). Kratkemu opisu prvega tržaškega procesa sledi omemba drugega tržaškega procesa, ki se začne z ugotovitvijo, da so kljub velikim težavam »tudi na Primorskem komunisti organizirali delovanje protifašistične fronte. Sredi leta 1940 so fašisti odkrili delovanje protifašistov. Aretirali so 300 ljudi in organizirali drugi tržaški proces. Na smrt obsojene Pinka Tomažiča, Viktorja Bobeka, Ivana Vadnala, Simona Kosa in Ivana Ivančiča so decembra 1941 ustrelili na Opčinah.« Ob koncu poglavja o Slovencih pod fašizmom sta avtorja zapisala, da so »žrtve postale simbol boja primorskih Slovencev za osvoboditev«, omenila pa sta tudi povojno delovanje neofašistov v Italiji, ki skrunijo njihove spomenike (Božič, Weber, 1987, 52). Slikovno gradivo, ki spremlja besedilo, je drugačno kot v prejšnji izdaji. Prva slika prikazuje italijanski plakat, ki prepoveduje uporabo slovenščine, druga slovenske nabornike iz Vipavske doline, ki so si v znak protesta zaradi prepovedi slovenske pesmi zavezali usta, na tretji fotografiji pa je spomenik bazoviškim žrtvam (Božič, Weber, 1987, 51–52).

Zelo zanimiva je tudi zadnja, delno dopolnjena izdaja Božičevega in Webrovega učbenika, ki je izšla leta 1990. Iz njega je izginila večina »socialistične« terminologije, zato so besedila temu primerno bolj nevtralna. V poglavju o Slovencih pod Italijo tovrstne terminologije že prej skorajda ni bilo, zato je besedilo ostalo enako kot v izdaji iz leta 1987. Dodan pa je bil stavek o uporabi slovenskih duhovnikov proti italijanizaciji: »Raznorodovalni politiki v cerkvi se je najbolj upiral goriški nadškof Frančišek Sedej, edini Slovenec, ki je bil škof do leta 1930 in je dopuščal slovensko narodno gibanje, v katerem so pomembno sodelovali slovenski duhovniki.« (Božič, Weber, 1990, 51).

Medtem ko sta v osnovnošolskem učbeniškem zgodovinopisju v sedemdesetih in osemdesetih letih dominirala Branko Božič in Tomaž Weber, v gimnazijah vse do uvedbe usmerjenega izobraževanja v začetku osemdesetih let ni bilo novih učbenikov zgodovine 20. stoletja. Učbenik za četrti letnik srednjega usmerjenega izobraževanja je izšel leta 1984, njegova avtorja sta bila Marija Kremenšek in Štefan Trojar, namenjen pa je bil

samo srednjim šolam družboslovno-jezikovne, kulturološke, pedagoške in naravoslovno-matematične usmeritve, ki so po uvedbi usmerjenega izobraževanja ohranile največ pridiha prejšnjih gimnazij in kot edine tudi pouk zgodovine skozi vsa štiri leta. V tem učbeniku so bili Slovenci izza rapalske meje obravnavani v okviru poglavja o narodnih manjšinah v zamejstvu. Poglavje govori o političnem, gospodarskem in kulturnem položaju manjšin, največ pozornosti pa namenja raznarodovanju in fašističnemu nasilju nad Slovenci v Italiji. Pri opisovanju fašističnega nasilja avtorja najprej sežeta v čas pred Mussolinijevim prevzemom oblasti: omenjen je požig slovenskega narodnega doma v Trstu in hrvaškega narodnega doma v Pulju, razdejanje tržaške tiskarne Edinost, požig kmečkih hiš na Krnici, uničenje vasi Mačkovlje idr. Navajata tudi podatek, da je bilo do konca leta 1921 v slovenskih in hrvaških krajih požganih 134 poslopij, od tega 100 sedežev kulturnih društev, nekaj zadrug in domov. Za čas po utrditvi fašizma pišeta o italijanizaciji slovenskih in hrvaških krajevnih in osebnih imen, odpravi slovenščine in hrvaščine v javnem življenju, ukinjanju slovenskega in hrvaškega šolstva, razpustitvi slovenskih in hrvaških društev ter zaplembi njihovega premoženja, odpuščanju »naših« uradnikov, omejevanju manjšinskega tiska in zatem prepovedi slovenskega dnevnika Edinost. Avtorja sta zapisala tudi, da je »naše prebivalstvo pod Italijo še posebno prizadejala prepoved uporabe materinega jezika v bogoslužju. Ljudje so se odtlej lahko zatekli le h knjigi v svojem jeziku, če so jo pravočasno skrili. Mnoge knjige so bile namreč sežgane in uničene.« Pod besedilom je fotografija fantov iz Vipavske doline z zavezanimi usti, ki jo kasneje najdemo tudi v učbeniku za 8. razred osnovne šole iz leta 1987. Fašističnemu nasilju je sledil upor, pri čemer avtorja poleg komunistov omenjata tudi »narodnjaško usmerjeno mladino«, ki si je prizadevala »za priključitev Slovencev in Hrvatov v Italijo k Jugoslaviji« in ustanovila »ilegalno organizacijo TIGR, ki je z nasilnimi dejanji opozarjala svetovno javnost na problem naših manjšin« – opredelitev Tigra, kakršno kasneje najdemo tudi v učbeniku za 8. razred osnovne šole iz leta 1987. Omenjeno je tudi, da so na Koprskem kmetje organizirano varovali svoje vasi pred divjanjem fašistov. Pod besedilom je fotografija bazoviškega spomenika s podnapisom, da je TIGR leta 1930 razstrelil prostore tržaškega fašističnega lista, da so napadalce odkrili, jim sodili, štiri obsodili na smrt in jih usmrtili v Bazovici, fašistične italijanske oblasti pa so odgovornost za te akcije pripisale Jugoslaviji (Kremenšek, Trojar, 1984, 54–55). Veliko manj stika z zgodovino kot dijaki naravoslovnih, družboslovnih in pedagoških srednjih šol so imeli dijaki strokovnih in poklicnih šol. Ti so s poukom zgodovine zaključili že po drugem letniku, temu primerno strnjena pa so bila tudi besedila v njihovih zgodovinskih učbenikih. V učbeniku za strokovne in poklicne srednje šole *Zgodovina 2* avtorjev Branka Božiča in Tomaža Webra iz leta 1982, razen v podnapisu drobnega zemljevida z mejami po prvi in drugi svetovni vojni (Božič, Weber, 1982, 94), Slovenci v Italiji niso omenjeni.

Kot smo videli, se je začela percepcija zgodovine Slovencev izza rapalske meje v učbeniškem zgodovinopisju spreminjati šele v sedemdesetih in zlasti v osemdesetih letih, hkrati z razmahom znanstvenega zgodovinopisja o fašizmu in antifašizmu na Primorskem, ki je osvetlilo in postopoma ozavestilo tudi ta del slovenske zgodovine. Pravi prelom pa se je zgodil šele po osamosvojitvi Slovenije, ko so se začeli pisati novi zgodovinski učbeniki.

POOSAMOSVOJITVENI UČBENIKI ZGODOVINE 20. STOLETJA

Od devetdesetih let naprej izdajanje učbenikov ni bilo več v rokah državnih založb in tudi učbenik za določeni razred osnove ali srednje šole ni bil več en sam. Na tržišču sta bila običajno dva, včasih celo trije konkurenčni učbeniki za isti razred, založniki pa so med seboj tekmovali tudi v zunanji podobi učbenikov. Ti so postali že na oko privlačnejši od učbenikov iz obdobja socializma, ki so bili tiskani na slabšem papirju, slike in fotografije v njih so bile izključno črno-bele, zemljevidov, grafov in shematskih prikazov pa je bilo komaj za vzorec.

Prvi poosamosvojitveni učbenik zgodovine za 8. razred osnovne šole je izšel leta 1993 pri DZS, napisala pa sta ga Janko Prunk in Branimir Nešović. Zgodovini Slovencev izven matice je bilo v tem učbeniku namenjenega razmeroma veliko prostora. Poglavlje o tem je njegov avtor Janko Prunk naslovil *Brez pravic*, v njem pa so največ prostora dobili Slovenci v Italiji. Tokrat je govora o 300.000 Slovencih, ki so ostali izza rapalske meje, Hrvatov pa se ne omenja več, saj je razpad Jugoslavije za seboj potegnil tudi občutno krčenje zgodovine jugoslovanskih narodov. Najprej je opisano fašistično nasilje nad Slovenci v Italiji, besedilo pa je precej podobno tistemu iz Božič-Webrovega učbenika iz leta 1987 oz. 1990, a celo z nekaj več čustvenega naboja. Opisu fašističnega nasilja sledi omemba različnih primorskih antifašističnih skupin, Krščansko socialne stranke, Tigra in komunistov, opisana pa sta tudi prvi in drugi tržaški proces ter naštete njune žrtve: Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič na prvem tržaškem procesu ter Tomažič, Bobek, Vadnal, Kos in Ivančič na drugem. Poleg teh sta, to je novost, kot obsojena na drugem tržaškem procesu omenjena še Stanko Vuk in Lavo Čermelj. Terminologija, ki jo je uporabil Prunk, je zelo podobna tisti iz zadnjih »socialističnih« učbenikov. TIGR, denimo, opredeljuje kot »ilegalno organizacijo za boj proti fašizmu«, ki jo je ustanovila »narodnjaška bojovita mladina« (Nešović, Prunk, 1993, 72–73). Opredelivam Kremenškove, Trojarja, Božiča in Webra je torej dodan le pridevnik »bojevita«. V poglavju o začetkih oboroženega upora proti okupatorjem je omenjen tudi spopad Tigrovcev z italijansko patroljo na Mali gori 13. maja 1941, vendar z napačnim datumom 16. maj (Nešović, Prunk, 1993, 119).

Celovito sta obmejni fašizem in antifašizem prikazana v prvem poosamosvojitvenem gimnazijskem učbeniku zgodovine 20. stoletja, ki ga je napisal Božo Repe in je izšel leta 1995. Repetovo besedilo je bilo napisano na novo in v tesnem koraku z izsledki znanstvenega zgodovinopisja, hkrati pa je bilo za šolski učbeniki preveč znanstveno in občutno prepodrobno. Čustvenega naboja v besedilu skorajda ni več, tematika pa je v nasprotju z dotedanjimi učbeniki predstavljena večperspektivno in večvzročno. V uvodnih odstavkih so opisane politične, gospodarske in socialne razmere na območju, ki je z rapalsko pogodbo pripadlo Italiji. Podrobno je predstavljen tudi fašizem v Julijski krajini in njegovo nasilje nad neitalijanskim prebivalstvom, besedilo pa je podkrepljeno s faksimilom italijanskega dokumenta iz leta 1921 s poitalijančenimi slovenskimi in hrvaškimi priimki. Za šolski učbenik izjemno podrobno sta prikazana tudi delovanje političnih organizacij različnih idejnih provenienc in odpor proti fašizmu, oboje v vsej kompleksnosti. V opisu delovanja primorskih komunistov je omenjena tudi njihova začetna indiferentnost do nacionalnega vprašanja. Prvič je v kontekstu odpora proti fašizmu omenjena tudi Orjuna, ki v tem okviru

prej nikoli ni zašla v učbenike, temveč se je omenjala kvečjemu v zvezi s spopadom s komunisti v Trbovljah leta 1924. TIGR je opredeljen kot »narodnorevolucionarna organizacija«, ki je združevala mladino različnih nazorskih usmeritev, poleg njihovih akcij pa avtor omenja tudi, da so se Tigrovci zgledovali po Ircih, ki so skušali doseči svobodo z nasiljem (Repe, 1995, 114–116). V poglavju o prvih odporiških akcijah po okupaciji slovenskega ozemlja je kratko opisan tudi spopad na Mali gori maja 1941 (Repe, 1995, 188).

Prva poosamosvojitvena učbenika zgodovine 20. stoletja za osnovne šole in za gimnazije sta bila zelo zajetna, zato jima je kmalu sledila serija novih, manj obsežnih učbenikov. Novi Repetov učbenik za 4. letnik gimnazije, ki je izšel leta 1998, je vsebinsko sicer posnel prejšnjega, a v nekoliko bolj strnjeni obliki. Tako kot druga poglavja je krajše tudi poglavje o primorskih Slovencih, čeprav je po vsebini zelo podobno prvemu učbeniku (Repe, 1998, 102–104). Leta 2002 je pri DZS izšel alternativni oziroma konkurenčni učbenik Repetovemu gimnazijskemu učbeniku, ki sta ga napisala Ervin Dolenc in Aleš Gabrič. Podobno kot Repetov, je tudi ta učbenik v poglavju o Slovencih v Italiji zajel celoten kompleks fašizma in antifašizma v Julijski krajini ter ga predstavil večvzročno in večperspektivno, pri čemer je šel tesno v korak z izsledki znanstvenega zgodovinopisja. Prvič v slovenskih zgodovinskih učbenikih je omenjen tudi pojem obmejnega fašizma, nekoliko več besed kot v drugih učbenikih pa je namenjenih tudi tajnemu delovanju slovenske duhovščine na Primorskem, povezane v Zbor svečnikov sv. Pavla (Dolenc, Gabrič, 2002, 106–109). Podobni naraciji, vendar z močno tendenco po sintezi, sledimo v najnovejšem zgodovinskem učbeniku za četrti letnik gimnazije, ki je prvič izšel leta 2011 v soavtorstvu Aleša Gabriča in Mateje Režek (Gabrič, Režek, 2011, 219–221), nekaj malega pa je o fašizmu in antifašizmu ob zahodni meji napisanega tudi v aktualnem učbeniku zgodovine za srednje strokovno in poklicno tehniško izobraževanje (Karlovšek, Robnik, 2012, 83).

Komaj štiri leta po izidu prvega poosamosvojitvenega osnovnošolskega učbenika zgodovine 20. stoletja avtorjev Nešoviča in Prunka, je izšel novi učbenik za osmi razred (po uvedbi devetletke za deveti razred), ki so ga napisali Ana Nuša Kern, Dušan Nečak in Božo Repe. Poglavje o Slovencih v Julijski krajini je vsebinsko podobno, a bistveno krajše kot v Repetovem gimnazijskem učbeniku (Kern, Nečak, Repe, 1997, 73–74). Podobno velja za konkurenčni učbenik za osmi oziroma deveti razred osnovne šole *Koraki v času*, ki je izšel leta 2003 v soavtorstvu Ervina Dolenca, Aleša Gabriča in Marjana Rodeta. Tudi tu je naracija podobna kot v poglavju o primorskih Slovencih v gimnazijskem učbeniku Dolenca in Gabriča, le da je njegova vsebina precej skrajšana (Dolenc, Gabrič, Rode, 2003, 70–71). V osnovnih šolah je precej razširjen tudi učbenik *Raziskujem preteklost 9* Jelke Razpotnik in Damjana Snoja. Ta je v poglavju o Slovencih v Italiji še krajši od prej omenjenih dveh osnovnošolskih učbenikov, saj zgolj našteje oblike fašističnega nasilja nad Slovenci, med odporiški skupinami pa navede le TIGR in Borbo (Razpotnik, Snoj, 2013, 99–100). V prenovljenem učbeniku *Koraki v času 9* iz leta 2013 avtorjev Aleša Gabriča, Marjana Rodeta in Tadeje Galonja (poleg njih je na naslovnici kot avtor naveden tudi pokojni Ervin Dolenc, soavtor starejše različice tega učbenika) je poglavje o Slovencih v Italiji očitno izpadlo, saj o fašizmu in antifašizmu v Julijski krajini v njem ni niti besede (Gabrič, Rode, Galonja, Dolenc, 2013).

ZAKLJUČEK

Sprehod skozi zgodovinske učbenike novejšje in sodobne zgodovine ponuja zanimiv vpogled v razvoj sodobnega slovenskega učbeniškega zgodovinopisja, ki ga lahko spremljamo tudi skozi dva različna družbeno-politična sistema. Vsebina učbenikov se je skozi čas spreminjala, spreminjali so se pedagoški in didaktični pristopi, spreminjale pa so se tudi ideologije in vrednote, ki so jih pisci učbenikov skušali posredovati šolski mladini. Najbolj izrazit vpliv na zgodovinske učbenike je imela menjava političnega sistema. To velja tako za obdobje po letu 1945 kot po letu 1991, ko se je hkrati z menjavo političnega sistema korenito spremenil tudi pouk zgodovine in z njim vsebina učbenikov. Poleg prevladujočih političnih stališč, ideologij in vrednot so na vsebino učbenikov vplivali tudi spreminjajoči se učni načrti, razvoj didaktike, pedagogike in psihologije ter raziskanost posameznih tematik v zgodovinopisju, prav tako pa ne gre spregledati osebnega vpliva avtorjev učbenikov. Na učbenike, četudi večinoma le na njihovo zunanjo podobo, je vplivala tudi konkurenca na učbeniškem trgu, toda ta se je odprl šele po osamosvojitvi Slovenije, saj je bilo pred tem izdajanje učbenikov v rokah državnih založb.

Za učbenike iz obdobja socializma je bila značilna enoperspektivna razlaga zgodovinskih dogodkov in procesov, vrednote, ki so jih posredovali šolski mladini, pa so bile osredotočene na poudarjanje patriotizma, kolektivizma in socializma. Pripoved je bila nemalokrat čustveno nabita in dramatična ter obarvana črno-belo, s perspektive »mi« in »drugi«, Slovenci in drugi jugoslovanski narodi pa so bili pogosto označeni kot »naši«. Od devetdesetih let dalje je razlaga postajala večvzročna in večperspektivna. Pripovedna besedila so začeli dopolnjevati barvni zemljevidi, bogato slikovno gradivo, grafi, diagrami, časovnice in preglednice, sčasoma pa so se v učbenikih pojavili tudi pomenljivi citati iz zgodovinskih virov in literature, namenjeni refleksiji, pogovoru in kritičnemu razmisleku. Skoznje so avtorji skušali še bolj poudariti vrednote, ki naj bi jih mladini posredovali sodobni učbeniki: demokracijo, sodelovanje, različnost in strpnost.

V prvih povojnih učbenikih zgodovine Slovencev izza rapalske meje ni bilo, celo fašističnega nasilja nad njimi ne. Percepcija zgodovine Slovencev izven matice se je začela spreminjati šele v sedemdesetih in osemdesetih letih, hkrati z razmahom znanstvenega zgodovinopisja o fašizmu in antifašizmu v Julijski krajini, ki je osvetlilo in ozavestilo tudi ta del slovenske zgodovine. Fašističnega nasilja nad Slovenci v Italiji se je prvič dotaknil Škerlov učbenik za osmi razred osnovne šole iz leta 1965, v katerem so bile prvič omenjene tudi bazoviške žrtve, medtem ko je bila organizacija TIGR, četudi brez vsake idejno-politične opredelitve, prvič omenjena v osnovnošolskem učbeniku Božiča in Webra iz leta 1973. Odtlej so bile bazoviške žrtve in TIGR stalnica slovenskih učbenikov, toda to je veljalo le za osnovnošolske učbenike. V učbenikih za gimnazije namreč zgodovine Slovencev izza rapalske meje ni bilo vse do leta 1984. V obdobju socializma je bilo za učbeniško naracijo značilno poudarjanje fašističnega raznorodovanja Slovencev v Italiji, obenem pa tudi moči ljudskih množic in nezlomljive volje Slovencev do upora, čeprav je bil sprva v ospredju antifašizem komunistov. Pravi prelom v odnosu do zgodovine Slovencev izven matice se je zgodil šele po osamosvojitvi Slovenije, ko so se začeli pisati novi zgodovinski učbeniki, ki so poleg fašističnega nasilja celovito zajeli tudi primorski antifašizem različnih ideoloških in političnih provenienc.

BORDER FASCISM AND ANTIFASCISM IN THE SLOVENE TEXTBOOK HISTORIGRAPHY FROM THE END OF WORLD WAR II TILL TODAY

Mateja REŽEK

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: mateja.rezek@zrs.upr.si

SUMMARY

The article analyses Slovene history textbooks for primary and secondary schools published in the period from the end of WWII till today from the point of view of representations of fascism and antifascism in the former Venezia Giulia. Their survey provides interesting insight into the development of modern Slovene textbook historiography in two different socio-political systems. Their contents changed with time, so did teaching and didactic approaches, as well as ideology and values that the authors tried to pass on the learning youth. The phenomenon that had the most obvious impact on them was the change of the political system, with the first one taking place after the end of WWII in 1945, and the second after the declaration of Slovenia's independence in 1991. Other factors that influenced the contents were the prevailing ideologies, political standpoints and social values, as well as the development of didactics, pedagogy and psychology, school curricula, and the extent of knowledge of individual historiographical topics. Last but not least, one should not ignore the authors' personal influence.

The first post-war history textbook did not address the history of Slovenes living on the Italian side of the Rapallo border nor fascist violence committed against them. The perception of Slovenes living beyond their motherland's borders started to change in the 1970s and the 1980s, i.e. during the two decades that witnessed the boom of scientific historiography of fascism and antifascism in the Venezia Giulia, which shed light on and raised awareness of this chapter in Slovene history. The history of Slovenes in fascist Italy was first touched upon in the textbook for grade 8 of primary school, published in 1965, in which pupils were also informed about the Bazovica/Basovizza victims, while the TIGR organization was mentioned for the first time in the primary school textbook published in 1973, even if it was assigned no ideological or political definition. Since then, the Bazovica victims and the TIGR organization appeared in all textbooks for primary school pupils, while the first high school textbook to discuss them was published only in 1984. During socialism, textbook narratives placed emphasis on not only fascist denationalization of Slovenes in Italy but also the power of Slovene masses and their unbreakable courage in the struggle against fascism, with the stress being initially only on the communist resistance. A real change in attitude towards the history of Slovenes living beyond Slovenia's western border took place only after 1991 when new history textbooks were written, providing comprehensive discussions on antifascist groups of various ideological and political origins.

Keywords: history textbooks, borderland fascism, antifascism, Venezia Giulia, textbook historiography

VIRI IN LITERATURA

Zgodovinski učbeniki

- Božič, B., Trojar, Š. (1972):** Zgodovina za tehniške šole. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Božič, B., Weber, T. (1973):** Zgodovina za osmi razred. Ljubljana, DZS.
- Božič, B., Weber, T., Prunk, J. (1978):** Zgodovina 2: novejša zgodovina. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Božič, B., Weber, T. (1982):** Zgodovina 2. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Božič, B., Weber, T. (1987):** Zgodovina 8. Ljubljana, DZS.
- Božič, B., Weber, T. (1990):** Zgodovina 8 (delno dopolnjena izdaja). Ljubljana, DZS.
- Dolenc, E., Gabrič, A. (2002):** Zgodovina 4: učbenik za 4. letnik gimnazije. Ljubljana, DZS.
- Dolenc, E., Gabrič, A., Rode, M. (2003):** Koraki v času – 20. stoletje: zgodovina za 8. razred osemletke in 9. razred devetletke. Ljubljana, DZS.
- Gabrič, A., Režek, M. (2011):** Zgodovina 4: učbenik za 4. letnik gimnazije. Ljubljana, DZS.
- Gabrič, A., Rode, M., Galonja, T., Dolenc, E. (2013):** Koraki v času: učbenik za zgodovino v 9. razredu osnovne šole. Ljubljana, DZS.
- Galkin, I. S., idr. (1947):** Zgodovina novega veka 1870–1918. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Gestrin, F., Hainz, J., Mikuž, M. (1956):** Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Gestrin, F., Hainz, J., Mikuž, M. (1958):** Zgodovina za VIII. razred osnovne šole. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Karlovesek, M., Robnik, V. (2012):** Zgodovina za srednje strokovno in poklicno tehniško izobraževanje. Ljubljana, DZS.
- Kern, A. N., Nečak, D., Repe, B. (1997):** Naše stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole. Ljubljana, Modrijan.
- Kern, A. N., Nečak, D., Repe, B. (2003):** Naše stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole, zgodovina za 9. razred devetletne osnovne šole. Ljubljana, Modrijan.
- Kremenšek, M., Trojar, Š. (1984):** Zgodovina 4. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Mikuž, M. (1966):** Zgodovina za 4. razred gimnazij. Ljubljana, Zavod za šolstvo SRS.
- Nešović, B., Prunk, J. (1993):** 20. stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Razpotnik, J. M., Snoj, D. (2013):** Raziskujem preteklost: učbenik za zgodovino v 9. razredu osnovne šole, 3. izd.. Ljubljana, Rokus Klett.
- Repe, B. (1995):** Naša doba – oris zgodovine 20. stoletja: učbenik za 4. razred gimnazije. Ljubljana, DZS.
- Repe, B. (1998):** Sodobna zgodovina: zgodovina za 4. letnik gimnazij. Ljubljana, Modrijan.

- Škerl, F. (1965):** Zgodovina za 8. razred osnovnih šol. Ljubljana, Zavod za napredek šolstva SRS.
- Titl, J. (1968):** Zgodovina za poklicne šole. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Urankar, P., Šumi, J. (1970):** Zgodovina za srednje tehniške in druge srednje šole. Ljubljana, Dopisna delavska univerza.
- Zadnik, Š. (1968):** Zbirka zgodovinskih virov za četrti razred gimnazije. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Literatura

- Höpken, W. (1996):** History Education and Yugoslav (Dis)-integration. V: Höpken, W. (ur.): Öl ins Feuer? – Oil on Fire?: Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa – Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in Southeastern Europe. Hannover, Verlag Hansche Buchhandlung, 99–123.
- Höpken, W. (1996a):** Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern. V: Höpken, W. (ur.): Öl ins Feuer? – Oil on Fire?: Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa – Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in Southeastern Europe. Hannover, Verlag Hansche Buchhandlung, 159–177.
- Koren, S. (2012):** Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija. Zagreb, Srednja Europa.
- Koren, S. (2012a):** »Prošlost na koju su sjećanja svake godine sve življa«: povijest NOB-a i KPJ u školskim programima i udžbenicima 1945–1960. V: Iveljić, I. idr. (ur.): Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – iz hrvatske zgodovine 20. stoletja. Vpogledi 4. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 37–55.
- Lilly, C. S. (2001):** Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953. Boulder, Westview Press.
- Najbar Agičić, M. (2001):** Promjene u prikazu Drugog svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti u posljednjih četvrt stoljeća. V: Fleck, H. G., Graovac, I. (ur.): Dijalog povjesničara – istoričara 4. Zagreb, Friedrich Naumann Stiftung, 213–230.
- Najbar Agičić, M. (20013):** U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945–1960. Zagreb, Ibis.
- Petrungaro, S. (2009):** Pisati povijest iznova: hrvatski udžbenici povijesti 1918.–2004. godine. Zagreb, Srednja Europa.
- Režek, M. (2014):** Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične »kontaminacije« zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966). Acta Histriae, 22, 4, 971–992.

OBMEJNI FAŠIZEM V PERSPEKTIVI SODOBNE SLOVENSKE
PRIPOVEDNE PROZE V ITALIJI (1991–2015)

Maja SMOTLAK

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper
e-mail: maja.smotlak@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Eno izmed najbolj travmatičnih zgodovinskih obdobj za Slovence v Italiji je bil fašizem, ki se je za Julijsko krajino začel prej kot za preostanek slovenskega naroda in jo obremenil za približno dvajset let. O slovenskih avtorjih, ki so upodabljali fašizem tik po njegovem uradnem propadu in koncu 2. svetovne vojne, je bila napisana že marsikatera tematološka študija. Vprašanje, ki pa doslej ni bilo raziskano in na katerega odgovarja članek, je, kako v zadnjih petindvajsetih letih s časovno in generacijsko oddaljenostjo doživljajo in upodabljajo fašizem v pripovedni prozi sodobni slovenski pisci v Italiji, rojeni po letu 1945, ki izvirnega fašizma niso doživeli.

Ključne besede: kolektivni spomin, tematologija, slovenski roman, slovenska kratka pripoved, fašizem, neofašizem

IL FASCISMO DI FRONTIERA NELLA PROSPETTIVA DELLA NARRATIVA
SLOVENA CONTEMPORANEA IN ITALIA (1991–2015)

SINTESI

Il fascismo è stato per gli sloveni in Italia uno dei periodi storici più traumatici. Gli sloveni della Venezia Giulia si sono dovuti confrontare con esso ancor'prima degli altri e ne sono stati succubi per circa vent'anni. Finora sono stati già pubblicati molti articoli temalogici riguardanti gli autori sloveni, che hanno scritto del fascismo subito dopo il suo epilogo ufficiale e dopo la conclusione della 2° guerra mondiale. La questione, sulla quale non è stata ancora svolta alcuna ricerca e alla quale vuole rimediare l'articolo, è come viene rappresentato il fascismo negli ultimi venticinque anni nella narrativa slovena in Italia, scritta da autori contemporanei, nati dopo il 1945, i quali non hanno vissuto il fascismo originario in prima persona.

Parole chiave: memoria collettiva, tematologia, romanzo sloveno, racconti brevi sloveni, fascismo, neofascismo

UVOD

Pripadniki narodnih manjšin običajno doživljajo dvojno ločenost, prostorsko od matice in narodnoidentitetno od države, v kateri živijo kot manjšina. Občutenje dvojne izključenosti ustvarja podvojeno potrebo po pripadnosti »nadomestni« skupini. Pripadniki narodnih manjšin jo običajno iščejo in najdejo v manjšini sami, znotraj katere se nemalokrat oblikuje različica izvirne narodne identitete s specifičnimi lastnostmi, ki se najočitneje kažejo v jeziku in kulturi. Skoznje skupnost združuje in hkrati zavrača tako matične kot »gostiteljske« narodnoidentifikacijske sestavine, kar se kaže tudi v svojevrstnem kolektivnem spominu. Sestavljen je iz »spomin[ov], [ki] zadevajo skupino« (Halbwachs, 2001, 55), pri čemer gre predvsem za »ustvarjanje selektivnih skupinskih vedenj o preteklosti« (Kuljić, 2012, 20), v kateri je bil posameznik prisoten ali pa jo pozna kot »sposojen spomin« (Halbwachs, 2001, 56), pridobljen preko medijev in pričevanj prednikov. V večini skupnosti je pogostejše obujena vojna kot pa mirodobna preteklost, ker prva spodbuja večjo »emotivn[o] homogenizacij[o]« (Kuljić, 2012, 229), socialno in medgeneracijsko povezanost.

Kolektivni spomin se ohranja skozi ustno in pisno izročilo, v okviru česar se pogosto nalaga v obliki tem in motivov tudi v leposlovna besedila ter se skozi ta spreminja in dodatno utrjuje v skupinskem imaginariju. Literarna dela so namreč »sledí minulih doživetij in mentalitet« (Juvan, 2005, 379), ki nemalokrat nastanejo prav »z namenom, da predstavijo, rekonstruirajo, priključijo ali umislijo nekdanji čas, minule dogodke, mentalitete, občutja« (prav tam, 390).

OBMEJNI FAŠIZEM

Literarizirani zgodovinski spomin, ki nas v tem primeru zanima, je spomin slovenske narodne skupnosti v Italiji v sodobni pripovedni prozi, in sicer na dolgo, več kot dvajsetletno obdobje obmejnega fašizma v Julijski krajini. To poglavje preteklosti je v prvih desetletjih po letu 1945 in koncu 2. svetovne vojne zaposlovalo večino slovenskih pripovednikov v Italiji.

Čas fašizma je bil namreč za slovensko narodno skupnost travmatičen. Tedaj se je ob mejah italijanske države oblikovala lokalna in svojevrstna različica »vsedravnega« fašizma, t. i. obmejni fašizem. Skozenj se je še siloviteje kot sicer izražal kult domovine oz. nacije, povezan z idejo oblikovanja etnično homogene italijanske rase (prim. Gentile, 2010, 38). Vsak tujek v narodovem telesu ali nasprotnik fašistične vizije je bil dojet kot »človešk[o] bitj[e] z malone živalsko naravo, željn[o] zgolj krvi in uničevanja« (prav tam, 27). Po načelih te ideologije je bilo torej nujno zaščititi italijanske nacionalne interese na vzhodni meji (obenem pa je bila to krinka za neoviran prodor na Balkan), kjer so na ozemlju, pridobljenem po 1. svetovni vojni, živeli med drugim tudi Slovenci. Lokalne italijanske nacionalne sile so se združile »v protislovansko in protimarksistično fronto« (Kacin-Wohinz, 1995, 419), ki je delovala v prid raznarodovalne politike, italijanizacije in brisanja neitalijanskih narodnih identitet. Z zakoni in dekreti je fašistična oblast »zbrisala vse zunanje znake obstoja narodne manjšine: šole, jezik v javni rabi, društva, politične

stranke, periodični tisk, finančne zavode, zadružne zveze, krajevna imena, postopoma tudi priimke in osebna imena« (prav tam, 420). Kmalu pa sta se fašizacija in italijanizacija prebivalstva izkazali za manj učinkoviti od pričakovanega, saj je fašizem v večini Slovencev krepil obrambno držo glede lastne narodne identitete. Odpor je slovensko narodno skupnost notranje povezal in začasno okrepil, hkrati pa je od nje zahteval veliko žrtvovanje, kar jo je po drugi strani ošibilo in v kolektivni zavesti pustilo dolgotrajni občutek krivice in bolečine.

LITERARIZIRANJE OBMEJNEGA FAŠIZMA PO 1945

Številni pripadniki starejše generacije slovenskih pripovednikov, ki so osebno doživljali obmejni fašizem v začetku 20. stoletja, so se že v času njegove vladavine v svojih literarnih delih, največkrat objavljenih v ilegali, narodnoobrambno odzivali na dogajanje v Julijski krajini. Pozneje so leposlovno ustvarjanje izkoristili za premišljevanje in prede-lovanje preteklih dogodkov, tako da so v njem v obširnih besedilnih odlomkih obnavljali spomin nanje in še naprej potrjevali svoje zavračanje fašizma (prim. Cergol, 2015). Ob tem so Slovenci v Italiji kljub uradni zmagi antifašizma, ki so ga množično podpirali, po vojni razmišljali kot poraženci, za katere je značilno, da »nikakor ne morejo sprejeti dogodkov, zato so obsojeni, da o tem premišljujejo, podoživljajo in se sprašujejo, ali bi se lahko zgodilo tudi drugače« (Kuljić, 2012, 221), vračajo se k minulim dogodkom »halucinatorno; kot da preteklost ni minila« (prav tam, 223) medtem ko si zmagovalci, za kakršne so se očitno imeli Italijani, dovolijo pozabo.

Med prvimi in najvidnejšimi povojnimi pripovedniki sta bila Boris Pahor (1913) in Alojz Rebula (1924), ki sta se za to najpogosteje posluževala spominsko-avtobiografsko(-zgodovinske) oblike romanov (prim. Pelikan, 2007). Oba sta bila in ostajata »globoko zasajena [...] v obdobje fašističnih krutosti in v tesnobe povojnega časa« (Pirjevec, 2015, 19), ki jo vsakič znova uporabita »kot snovno podstat svojih romanov« (Bandelj, 2010, 13). Tudi pri drugih prozaistih, rojenih pred letom 1945 (npr. pri Vinku Beličiču, Zori Tavčar, Rafku Dolharju, Evelini Umek, Ireni Žerjal), se skozi njihova dela kažejo »[z]apleteni družbeni, ideološki in individualni problemi povojnega časa« (Pirjevec, 2015, 20) kot še sveži ostanki fašistične diktature in vojne.¹

Kako pa je danes s pripovedno literarizacijo tega izseka skupnega zgodovinskega spomina pri slovenskih pripovednikih v Italiji, rojenih po letu 1945? Zato da bi odgovorili na zastavljeno vprašanje, se je potrebno ozreti po najsodobnejši slovenski pripovedni

1 Zgovorno je, da pri večini italijanskih tržaških piscev, njihovih sodobnikov, do podobno izrazitega procesa ni prišlo (Maier, 1975, 10–11). Italijanski tržaški pisci so se literariziranja fašizma največkrat izogibali ali ga obravnavali implicitno (prav tam, 45). Omenjali so ga le mestoma, v posameznih motivih ali odlomkih besedil kot na primer Umberto Saba v pesmi *Avevo/Imel sem* (1944), v kateri je zapisal: »Vse sta mi odnesla ničvredni fašist/in požrešni Nemec« (prev. M. S.). V italijanski povojni družbi se je namreč odvijal poskus »defašizacije fašizma«, ki je težil k ublažitvi tega kolektivnega pojava z zanikanjem obstoja fašistične ideologije, kulture, vodilnega razreda, množične pripadnosti fašizmu, fašističnega totalitarizma in režima s pomočjo fraze, »da večina tistih, ki so se vpisali v fašistično stranko, [...] v resnici ni bila *zares* fašistična« (Gentile, 2010, 11).

prozi, ki je nastala v Italiji v zadnjih petindvajsetih letih, torej med letoma 1991 in 2015. V okviru te zasledimo sedemnajst piscev, med katerimi je šest takih, ki so se do zdaj na področju epike posvetili zgolj ustvarjanju romanov: Sergej Verč (1948–2015), Marij Čuk (1952), Igor Škamperle (1962), Vilma Purič (1966), Matjaž Klemše (1978) in Erik Sancin (1981). Osem se jih je posvetilo izključno pisanju kratkih pripovedi: Jakob Renko (1946), Bruna Dorbolò (1947), Boris Pangerc (1952), Majda Artač Sturman (1953), Jurij Paljk (1957), Luisa Battistig (1959), Marjanka Rebula (1964) in Igor Pison (1982). Trije avtorji pa so v omenjenem obdobju ustvarili tako romane kot kratke pripovedi: Dušan Jelinčič (1953), Jasna Jurečič (1955–2014) in Marko Sosič (1958).

Izhajamo iz prepričanja, da vsaka nova generacija ne odkriva nove zgodovine, »marveč [...] odkriva drugačno zgodovino. Človeško življenje se namreč neprenehoma spreminja, z njim pa se spreminja tudi njegova zgodovina in zapisi o njej« (Luthar, 1997, 9). Prav zato nas zanima, kako je obmejni fašizem upodobljen v najsodobnejših 25 romanih in 20 (zbirkah) kratkih pripovedih² omenjenih avtorjev. Pri tem so izhodiščna vprašanja:

Kako pogosto je obravnavana tema obmejnega fašizma?

Kateri izseki (dogodki, osebnosti), povezani z obmejnimi fašizmom, so literarizirani?

Preko katerih pričevalcev in perspektiv je ubeseden obmejni fašizem?

Skozi analizo se je izkazalo, da je potrebno ločeno obravnavati literarizacijo dveh obdobj obmejnega fašizma:

historični obmejni fašizem kot gibanje in režim med letoma 1919 in 1945,

novi obmejni fašizem kot gibanje po 1945.

- 2 Romani in kratke pripovedi, ki jih analizira pričujoči članek, so objavljeni v knjižni obliki. Nekatere kratke pripovedi so objavljene v zbirkah enega ali več avtorjev, druge pa so objavljene kot samostojne enote. Analiza ne zajema besedil, objavljenih v serijskih in periodičnih publikacijah. Proučeni romani so: Sergej Verč – *Rolandov steber* (1991), *Skrivnost turkizne meduze* (1998), *Pogrebna maškarada* (2003), *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe* (2009), Marij Čuk – *Pena majskega vala* (1998), Dušan Jelinčič – *Tema na pomolu* (1995), *Budovo oko* (1998), *Ljubezen v času samote* (2000), Martin Čemur (2002), *Kam gre veter, ko ne piha* (2007), *Umor pod K2* (2008), *Biseri pod snegom* (2009), *Bela dama Devinska* (2010), *Nocoj bom ubil Chomskega* (2012), Jasna Jurečič – *Prerokuj mi še enkrat* (2008), Marko Sosič – *Balerina, balerina* (1997), *Tito, amor mijo* (2005), *Ki od daleč prihajaš v mojo bližino* (2012), Igor Škamperle – *Sneg na zlati veji* (1992), *Kraljeva hči* (2002), Vilma Purič – *Burjin čas* (2009), *Brez zime* (2012), Matjaž Klemše – *V zakrpanih gojzarjih* (2009), Erik Sancin – *Nekje sredi vročine* (2003). Proučene zbirke kratkih pripovedi in samostojne kratke pripovedi so: Jakob Renko – *Spreminjave* (1994), *Normalni genij* (2000), *Rojen je bil v mestu Trstu* (2010), *Propedeutika* (2012), Bruna Dorbolò – *Snuovi tele zemlje v: Besiede tele zemlje* (2004), Boris Pangerc – *Majenca* (1992), *Grad v Kaličju* (2000), Majda Artač Sturman – *Mozaike v kovčku* (2012), Dušan Jelinčič – *Prazne sobe* (1995), *Tisti vonj po Krasu* (1998), Jasna Jurečič – *Pasji dnevi* (2012), Jurij Paljk – *Očetovstvo malo drugače* (2001), Marko Sosič – *Rosa na steklu* (1991), *Iz zemlje in sanj* (2011), *Ovsene besede/Parole d'avena* (2011) (vse kratke pripovedi te zbirke so zajete že v zbirko *Rosa na steklu*), *Svetle hlače, sinja srajca v: Dogodek v mestu* (2013), *Prezir v: Miti naši vsakdanji* (2013), *Onkraj dreves* (2013), Luisa Battistig – *Neviesti parnesejo Svetega Duha tah hiši, 7. decemberja in Tist glas v: Besiede tele zemlje* (2004), Marjanka Rebula – *Vas na jasi in druge čudne zgodbe* (2007), Igor Pison – *Zasilni izhodi* (2013).

SODOBNE LITERARNE UPODOBITVE HISTORIČNEGA OBMEJNEGA FAŠIZMA (1919–1945)

Kolektivni spomin na historični obmejni fašizem kot gibanje in režim (1922–1943), umeščen v obdobje med 1919 in 1945, ki ga reprezentirajo mlajši pisci v svojih pripovedih, je sestavljen izključno iz posredovanih izkušenj in doživetij, zato so literarne upodobitve tega drugačne kot pri starejših piscih, ki večidel izhajajo iz osebnega izkustva.

Manjša zavezanost spominu

Prvo spoznanje, do katerega pridemo ob pregledu najsodobnejše slovenske pripovedne produkcije mlajših piscev v Italiji, je, da je obmejni fašizem iz prve polovice 20. stoletja v njej obravnavan redkeje kot pri starejših avtorjih. Lahko bi torej rekli, da gre za manjšo zavezanost spominu na čas fašizma, ki se kaže predvsem v tem, da je v večini besedil ta del narodove preteklosti obravnavan v krajših pasajah ali zgolj bežno in površinsko omenjen. Vanje se pogosto prikrade le kot preblisk iz preteklosti. Na primer Vilma Purič v romanu *Brez zime* (2012) v kopici novic navrže, da je »čas za polaganja vencev ob spomeniku bazoviških junakov« (2012, 119). K omembi ni dodana nobena razlaga oz. informacija o tem, kdo so bili bazoviški junaki. Avtorica torej ne čuti, da bi bila poglobitev nujno potrebna, medtem ko je pri starejših piscih v takih primerih skorajda neizogibna.³

Potrebno je opozoriti tudi na to, da je manjša zavezanost spominu na zgodovinski fašizem bolj kot v romanih, ki so zaradi svoje obsežnosti najbolj »primern[i] za zapise družbene problematike« (Zupan Sosič, 2011, 96), očitnejša v kratkih pripovedih. Te se raje kot kolektivnim narodovim vprašanjem posvečajo posameznikovim nekdanjim in sodobnim zasebnim eksistencialnim problemom.

Prav tako se odmikanje od fašistične preteklosti krepi z generacijskim oddaljevanjem pripovednikov od te, kar je najbrž povezano z občutenjem manjše čustvene vpletenosti do dogodkov, ki jih niso doživeli osebno. Tako na primer, če omenimo le nekatere, pri Sergeju Verču, Mariju Čuku, Dušanu Jelinčiču in Marku Sosiču (rojenih v 40. in 50. letih 20. stoletja) najdemo več referenc nanjo, medtem ko pri najmlajših, Matjažu Klemšetu, Eriku Sancinu in Igorju Pisonu (rojenih v 70. in 80. letih 20. stoletja) skorajda povsem izginejo. Vzemimo za primer roman *V zakrpanih gozdarjih* (2009) Matjaža Klemšeta, v katerem se v edinem prizoru celotnega besedila, kjer protagonist namigne na čas fašizma, pokaže njegovo nepoznavanje z njim povezane kulturne dediščine. Ta se s skupino drugih turistov ustavi v Soči in v tamkajšnji cerkvi sv. Silvestra prvič vidi »podobo nadangela Mihaela, ki stopa na zlo, upodobljeno z obrazom Benita Mussolinija. Teh fresk Toneta Kralja [...] prej [ni] poznal in jih je bilo prijetno presenečenje odkriti« (2009, 126). Gre za slikarjo, ki jo je Tone Kralj ustvaril leta 1934 kot umetniški izraz zoperstavljanja fašizmu.

3 Pahorjeva ali Rebulova pripoved bi na primer ob omembi bazoviških junakov informacijo nadgradila z zgodovinsko pojasnilo o tem, da so bili bazoviški junaki štirje mladi pripadniki protifašistične organizacije TIGR, katere je zaradi njihovega atentata na uredništvo tržaškega dnevnika *Il Popolo di Trieste* leta 1930 Posebno sodišče za zaščito države obsodilo na smrt.

Nadomeščanje »velike zgodbe« z drobci »malih«

Izseki, ki se nanašajo na historični obmejni fašizem, ne obravnavajo več stalnih in ponavljajočih se vsebinskih sklopov, kot jih lahko zasledimo pri starejših piscih, katerih ospomina tvorijo požig Narodnega doma (13. julija 1920), antifašizem primorskih duhovnikov, 1. in 2. tržaški proces (1930; 1941), Osvobodilna fronta, slovenska državljanska vojna v času 2. svetovne vojne, kapitulacija Italije (8. septembra 1943). To so epizode, ki, postavljene druga ob drugo, tvorijo »veliko zgodbo« o času fašizma. Sodobne pripovedi mlajših avtorjev nimajo takšnega spominskega jedra, kajti vsakogar od njih zanimajo drugačni fragmenti fašističnega obdobja.

»Velika zgodba« je tako nadomeščena z drobci individualnih, »malih zgodb« posameznikov, ki so bili žrtve raznoterih oblik fašističnega nasilja. V Sosičevih delih je na primer beg primorskih Slovencev pred fašizmom prikazan preko zgolj nakazanih spremljevalnih likov, strica Lojzija v romanu *Tito, amor mijo* (2005) in strica Kristjana v romanu *Ki od daleč prihajaš v mojo bližino* (2012). Oba si delita skoraj identično usodo, ko v času fašizma pobegneta v Bosno. Trpinčenje, ki so mu bili v času fašizma podvrženi slovenski ljudje, Sosič zgolj nakaže v *Kratkem romanu o snegu in ljubezni* (2014) preko zarisa protagonistkine sorodnice, ki je bila »zaprta v koronejskem zaporu in je v svoji celici, kjer so jo pretepali, pisala pesmi[,] [...] [protagonistkina, op. M. S.] mati [ji je] pisala pisma v zapor in ona, ki so jo pretepali, ji je odgovarjala s pesmijo vse do osvoboditve« (2014, 23–24).

Stranski starejši pričevalci in pluralnost spominskih perspektiv

V sodobni slovenski pripovedni prozi v Italiji mlajši pisatelji pristopajo k temi fašizma skozi dogajalni čas, ki gre od 60. let 20. stoletja do prvega desetletja 21. stoletja.⁴ Med literarnimi liki, postavljenimi v povojno sodobnost, niso več protagonisti slovenske narodnosti tisti, ki se ukvarjajo s spomini na fašizem, kot je to veljajo za starejše pisce.⁵ Spomin je poverjen starejšim stranskim likom slovenske narodnosti, ki so vanj zapredeni, »kakor [ga] ne bi hoteli preseči« (Sosič, 2011, 81). To občutje dobro povzemajo besede starejšega lika v Škamperletovem romanu *Kraljeva hči* (2002), ko pravi: »Koliko žrtev so dali naši ljudje za svoj narod, da smo premagali nacifašiste! Mladina tega ne sme pozabiti« (2002, 31).

Značilen primer takega lika je stric Albert v Sosičevem romanu *Tito, amor mijo*, ki bolečo preteklost predeluje z nenehnim in energičnim pripovedovanjem o tem, kaj so fašisti počeli s slovenskimi ljudmi.

4 Edina izjema je roman Vilme Purič *Burjin čas* (2009), katerega dogajalni čas je umeščen med leti 1940 in 1945.

5 Edini lik, ki celovito odstopa od predstavljenih smernic, je Jelinčičev protagonist romana *Martin Čemur* (2002). Čemur spominja na literarne like piscev starejše generacije, saj je bil sam neposredno udeležen v boju zoper fašizem. V svojih samorefleksijah je ves čas bolj pri svoji protifašistični preteklosti (tajnih shodih, tihotapljenju ilegalnega tiska) kot pa v sedanosti, kar ga vodi v končni tragični propad.

[N]isi nikdar slišu, kaj so delali fašisti in domobranci?! So bli glih taki ku Nemci, če ne še slabši. Nisi nikdar slišu za taborišča?! kriči stric Albert v film na televiziji.

[...]

Je treba znat te robe! So jih martrali, so jim zivali nohte [...]

So imeli kambre, so jih zapirali in toukli ku prasce. Porka madona, trideset let si moral molčat. Vprašaj teto Josipino! Si dobil škapelot po glavi, če si kej reku po slovensko. In so jih zažgali, porko dio, na taužente ..., kriči stric Albert, da se mu nabere gosta slina okrog ustnic (2005, 58).

Ob takšnih pričevalcih, ki bi jih lahko označili za »klasične«, pa, zlasti pri Marku Sosiču, najdemo tudi drugačne. Ta večkrat poveri vlogo nekakšnih »tihih« pričevalcev likom, ki o svoji izkušnji ne govorijo, temveč nosijo posledice fašističnega nasilja na lastnih telesih. Med temi izstopa Josipina, ki v romanu *Tito, amor mijo* nikoli ne spregovori, a je »polna brazgotin po obrazu, brez zob in slepa zaradi fašistov, ki so jo pohabili in pretepli na tramvaju« (2005, 52). Pri Sosičevih »tihih« pričevalcih ne moremo mimo neobičajne avtorjeve izbire, da v romanu *Kratki roman o snegu in ljubezni* podeli to vlogo drevesom, in sicer tistim, »ki so rastla ob tržaških koronejskih zaporih, [...] dreves[om], ki so s pobočja nad mestom gledala tako imenovano žalostno vilo, *villo triste*, kjer so fašisti mučili na stotine ljudi« (2014, 39). Trst je bil prvo italijansko mesto, v katerem je bila odprta stavba, imenovana Žalostna vila (*Villa Triste*).⁶

S podobnimi »tihimi« pričevalci fašizma so posejana tudi pripovedna besedila Sergeja Verča. Na primer v romanu *Pogrebna maškarada* (2003) je to zgradba tržaške kvesture, ki jo je med letoma 1934 in 1942 postavil fašizem. Protagonista, tržaškega policijskega komisarja slovenskega rodu, Bena Perka spomni, da je »povezan[a] z mračno preteklostjo« (2003, 145). V romanu *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe* (2009) pa je tak »tih« arhitekturni pričevalec Veliki trg (Piazza Unità d'Italia). Ob pogledu nanj Beno pomisli na »fašističn[e] hord[e], ki so na Piazza dell'Unità prihajale slaviti svojega Duceja« (2009, 135), s čimer najbrž misli predvsem na Mussolinijev obisk mesta in njegovo zborovanje na njem 18. septembra 1938, na katerem je prvič javno proglasil rasistične zakone proti židovski skupnosti.

Pri tem velja omeniti nadvse zanimivo izbiro mlajših piscev, ki odstopa od tradicije slovenskega pripovedništva v Italiji. Ta namreč praviloma polaga spomine na čas fašizma v slovenske, antifašistične like, medtem ko se v pripovedništvu zadnjih petindvajsetih let pripeti tudi, da avtorji pogosteje dovolijo spregovoriti likom na »drugi strani«, na primer fašistično nastrojenim Italijanom, ki se spominjajo, kako je ob zasedbi slovenskega ozemlja 3. maja 1941 »[i]talijanska vojska [...] prodrla k tem barbarom, da zajezi komunizem, da prinese civilizacijo, da ubrani tisočletni italijanski duh teh krajev« (Čuk, 1998, 55). V pripovedi *Črepinje* v zbirki *Iz zemlje in sanj* (2011) Marko Sosič razširi spominsko

6 To se je zgodilo leta 1942 na ulici Bellosguardo, kmalu za tem pa so tržaškemu »zgledu« sledila še mnoga druga italijanska mesta. V tržaški Žalostni vili so se odvijala zasliševanja in trpinčenja, kajti v njej je imel sedež fašistični represivni organ Posebni inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino (*Ispettorato Speciale di Pubblica Sicurezza per la Venezia Giulia*), ustanovljen leta 1942.

perspektivo z vživetjem v hčer kolaboracionista, ki »je dal med drugo vojno pobiti veliko ljudi« in »zdaj živi v Argentini« (2011, 29). Avtor uspe posredovati njen pogled, poln kontradiktornih čustev do očeta, ne da bi se opredeljeval, sodil in moraliziral. Takšne pripovedne izbire niso poskusi revizionizma zgodovine, temveč jih lahko razumemo kot iskanje objektivnejšega pogleda na preteklost preko soočanja različnih vizij ter pričevanj.

SODOBNE LITERARNE UPODOBITVE NOVEGA OBMEJNEGA FAŠIZMA (PO 1945)

Z opisanimi novimi pristopi, ki jih mlajši in mladi slovenski pisci v Italiji uporabljajo pri pisanju o obmejnem fašizmu z začetka 20. stoletja, še zdaleč ni zajeto celovito upodabljanje njihovega odnosa do obmejnega fašizma. Plahnečo literarno obravnavo zgodovinskega obmejnega fašizma nadomešča obširnejša literarizacija istega pojava v njegovi sodobni obliki. Pisci ga prikažejo kot pojav, ki se je skorajda brez prekinitve nadaljeval po letu 1945, ko naj bi bil uradno in dokončno premagan, a je v resnici prevzel nove oblike in poimenovanja, kot so »postfašizem, neofašizem, protofašizem, kriptofašizem, parafašizem« (Trampuš, 2015).⁷

Zlasti obmejni fašizem v Julijski krajini se kaže kot izrazito obstojen pojav, kajti leta 1945, s koncem 2. svetovne vojne, ni prišlo do konca mednacionalnega konflikta med Slovenci in Italijani, ki je bil bistven del obmejnega fašizma, temveč se je ta nadaljeval na nekoliko prikriti ravni. Del Italijanov se je bal lojalnosti slovenske narodne skupnosti matični domovini in njenega implicitnega iredentizma. Slovenci so iskali rešitev v vztrajanju pri svoji narodni identiteti, zapiranju v svoj krog in pristopanju h komunistični partiji, kajti »šoka, ki so ga [...] doživeli v času fašizma in še pred njim, ko je bila njihova nacionalna individualnost, njihov jezik [...] kriminaliziran kot zločinsko dejanje, zamejci niso nikoli povsem preboleli« (Pirjevec, 1997, 240). To izhaja iz dejstva, da po vojni »Slovenci niso dobili nobene odškodnine za kulturne domove in druge nepremičnine, ki so jih fašisti zažgali ali odtujili« (Kacin Wohinz in Pirjevec, 2000, 113). Italija je bila »brez resne pripravljenosti, da bi obračunala z lastno imperialistično in fašistično preteklostjo« (prav tam, 121), ki jo je namesto poravnave grehov potlačila in »[t]ako ni niti eden izmed italijanskih vojnih zločincev prišel pred sodišče« (Pahor, 2001, 118). Poleg tega v prvih povojnih letih italijanska oblast ni preprečevala »občasnih zastraševalnih in terorističnih akcij« (Kacin Wohinz in Pirjevec, 2000, 124) neofašističnih skupin zoper Slovence. Osimski sporazum, podpisan 10. oktobra 1975, ki naj bi dokončno potrdil mejo med Jugoslavijo in Italijo ter s tem razrešil obmejni problem, je naletel na odpor italijanskih nacionalistov. Ti so v 70. letih v prepričanju, da jim je bila vnovič storjena krivica, zaostрили svoj odnos do Slovencev, ki se je sčasoma blažil, a še v 90. letih so sicer

7 Historični in sodobni fašizem sta »rigidna, strukturirana zmešnjava« (Eco, 2013, 17), ki si v svojem bistvu delita iste sestavine, toda jih lahko razporejata na različne načine in v različnih količinah. Te elemente je Umberto Eco prepoznal v kultu tradicije, zavračanju modernosti in racionalizma, zavračanju vsakršne kritike, strahu pred drugačnim, nagovarjanju frustriranega srednjega razreda, obsedenosti z zaroto, vzdrževanju vojnega stanja, zagovarjanju množičnega elitizma, kultu herojstva in smrti, mačizmu, populizmu, nasprotovanju parlamentarnim vladam, okrnjenosti besednjaka in sintakse itd. (prav tam, 17–20).

oslabljene lokalne desnosredinske sile do osamosvojene Slovenije zavzemale sovražna stališča.

Pod posebnim nadzorom je bilo dolga leta po koncu vojne slovenstvo v Beneški Sloveniji in Kanalski dolini. Preprečeno je bilo naravno usvajanje knjižne slovenščine, kar je pomenilo, da je bila edina slovenščina, ki so jo govorili, narečna, in še to le v družinskem krogu ter v cerkvi. V Videmski pokrajini Italija niti po vojni ni dovolila ustanovitve državnih osnovnih šol s slovenskim učnim jezikom, s čimer je jasno pokazala, da ni pripravljena priznati statusa manjšine tamkajšnjemu slovenskemu delu prebivalstva, zato so Slovenci ustanovili zasebno dvojezično osnovno šolo.

Če zajamemo celoten korpus najsodobnejšega slovenskega pripovedništva v Italiji avtorjev, rojenih po letu 1945, najdemo v njem precej izdelano sliko o tem, kar se je dogajalo z obmejnimi fašizmom in njegovimi ostanki v drugi polovici 20. stoletja vse do začetka 21. stoletja, pri čemer se v pristopu posredovanja tega časovnega izseka pojavijo spet nove in drugačne pripovedne izbire kot pri prikazovanju zgodovinskega fašizma.

Močna zavezanost spominu

Besedilni izseki, posvečeni novemu obmejnemu fašizmu oz. nadaljevanju tega pojava v drugi polovici 20. stoletja, so daljši in pogostejši kot odlomki o historičnem fašizmu, obenem pa so tudi bolj poglobljeni. Ne gre več zgolj za omembe, kar najbrž izhaja iz dejstva, da gre za osebno in zato intenzivneje doživete okoliščine. Še vedno pa se za pisanje o tem pogosteje odločajo generacije piscev, rojenih v drugi polovici 40. let ter v 50. in 60. letih kot pa generacije iz 70. in 80. let 20. stoletja. Za pisanje o fašizmu ostajajo privilegiran prostor bolj romani kot kratke pripovedi.

Ustvarjanje nove osi kolektivnega spomina

Ko se lotevajo teme sodobnega obmejnega fašizma na italijansko-slovenski meji, mlajši avtorji pogosto vzporejajo osebno doživljanje tega z nekim splošnim skupnim občutjem, znotraj česar se začenjajo oblikovati teme, ki tvorijo novo osišče kolektivnega spomina mlajše generacije. Središčna tema, ki predstavlja potencial nove »velike zgodbe«, je neofašizem na Tržaškem v 70. letih 20. stoletja, znotraj tega tudi isti problem v Beneški Sloveniji, in neofašizem na Tržaškem na prelomu 20. ter 21. stoletja.

Avtorjem je skupno, da predstavljajo skorajda neprekinjeno časovno kontinuiteto obmejnega fašizma v povojnem času, kot obdobje njegove intenzivne obnovitve ter oživitve pa 70. leta 20. stoletja. To so bila za Italijo t. i. »svinčena leta«, ko so notranje državno-politične napetosti prerasle v nasilje, oborožene spopade in terorizem.

Dušan Jelinčič na primer postavi v 70. leta roman *Ljubezen v času samote*. V njem mladi literarni liki, povečini univerzitetni študentje, dojemajo fašizem kot nekaj še zelo živega, zanj se zanimajo kot njegovi nasprotniki, ki si želijo prodreti v bistvo pojava, da bi ga lahko dokončno uničili, »fizično iztrebili, da bo potem mir« (2000, 96). Takšno čutenje močne zakoreninjenosti fašizma v Trstu slikovito upodobi tudi Škamperletov protagonist *Snega na zlati veji* (1992), prav tako postavljen v 70. leta.

V manjših gručah so včasih kričali po ulicah, delali zgago po mestnih avtobusih in nalašč govorili slovensko, da so ja vsi slišali. Nekajkrat so se na šolskih tekmovanjih z italijanskimi vrstniki obsuli s čevlji in raznimi psovkami. [...] Nekakšna norost je visela v zraku sredi tistih sedemdesetih. Eni so bili komunisti, drugi fašisti, tretji spet nekakšni socialisti, ki Slovencev niso marali, a so se imeli za miroljubneže. [...] Že jutri bi se lahko pojavila črna povodenj na ulicah, prižigala motorje in z rokami kvišku tulila na vso moč – A noi! A noi! – Še dobro, da je noj tako grd ptič, ves nabuhel, ki še leteti ne zna (1992, 25).

Čeprav pripovedovalec poskuša občutek, da je fašizem nekaj, kar bi se zlahka obnovilo v svoji izvorni obliki, ublažiti z ironično pripombo, je v njegovih besedah čutiti iskreno zaskrbljenost. V nadaljevanju romana jo potrdi in »upraviči« fašistični bombni atentat na licej Antona Martina Slomška, tržaško višjo srednjo šolo s slovenskim učnim jezikom. Ta se je resnično zgodil 27. aprila 1974, česar se spomni tudi Škamperletov avtobiografski protagonist.

Prav tako je fašizem živ tudi konec 60. let pri Sosiču. Skozi sobivanje slovenskih in italijanskih otrok v isti šolski stavbi na Tržaškem privrejo na dan predsodki in žaljivke, ki so le odslikava tedanjih odnosov med odraslimi obeh narodnosti.

Tam so učenci, ki govorijo samo italijanski jezik in imajo poseben vhod tako kakor mi, ki v razredu govorimo samo slovenski jezik, vendar se učimo tudi njihovega. Spodaj nekdo kriči: Slavi de merda! Z našega nadstropja pa mu odgovarja deček ob odprtem oknu: Taljani prasci! In potem zagledam ravnatelja, ki zakriči: Zapri okno! Zapri okno! Odrine dečka in zaloputne okno. [...]

Od spodaj se še naprej slišijo glasovi: Slavi de merda, slavi de merda ... Stric Albert pravi, da tako govorijo samo tisti, ki nas nimajo radi in mislijo, da smo usrani Slovenci, ampak da dečki in deklice niso nič krivi. Stric Albert pravi, da tako govorijo samo tisti ljudje, ki mislijo, da so partizani zasedli Trst, porka madona, ne pa, da so ga osvobodili od fašistov skupaj z maršalom Titom [...] (2005, 33).

V *Kratkem romanu o snegu in ljubezni* se ena od protagonistk, Alma, postavljena v leto 2009, živo spominja fašizma iz 70. let: »[J]az sem to videla v Trstu, ko sem bila mlada, ko so dvigovali roke na ulici, kjer so imeli svoj sedež, in potem šli na pohod s pendreki in svojimi kričeimi glasovi« (Sosič, 2014, 84). Spomin grozljivo asociira na tiste iz časa vladavine fašističnega režima, kar kaže na trdovratnost fašistične ideologije. Sama Alma išče razloge za to, in sicer ugotavlja, da »ni treba dvigovati roke zato, da si fašist, [...] dovolj [je] biti, nositi v glavi to njihovo idejo ureditve sveta« (prav tam).

Znotraj spominjanja na fašizem 70. let zaseda v sodobni literaturi svoje mesto tudi fašizem v Beneški Sloveniji. Avtorji se tega dotaknejo s posebno občutljivostjo. Tamkajšnje politične razmere so bile namreč v povojnem obdobju še ostrejše kot na Tržaškem in Goriškem, da so se ljudje prav tako kot v času fašističnega režima še naprej bali uporabljati slovenski jezik v javnosti, kot to zapiše Marko Sosič v romanu *Tito, amor mijo*: »[T]am v Lazah in drugih dolinah [je] hudo, če govoriš v svojem jeziku, [...], ker

potem policaji obesijo še več zastav z belo, rdečo in zeleno barvo. Povsod, tudi v gozdu jih razobesijo, da ljudje ne pozabijo, kje živijo, in jih je potem strah, da govorijo v svojem jeziku« (2005, 39).

V svoji »blažji« obliki se neofašizem na Tržaškem na prelomu 20. in 21. stoletja skozi leposlovje kaže v nenaklonjenosti in nezaupanju italijanskega dela prebivalstva do Slovencev, s kakršnima se sooča Verčev Beno Perko ob vrnitvi z juga Italije v Trst v začetku 90. let. Tedaj tržaški Italijani Slovence označujejo za nevarne nosilce »slovan-sko-komunističn[ega] bacil[a] z vzhoda« (1991, 21), zato je »slavocomunista,⁸ skoraj obvezni epiteton tržaških nacionalistov za Slovence vseh barv« (1998, 52). Govora je tudi o t. i. »slovenskem getu, ki je [...] zanje (za Italijane, op. M. S.) še vedno tabujski prostor« (1991, 110).

Čukov roman *Pena majskega vala* je še bolj nasičen s prizori nestrpnosti tržaških Italijanov do Slovencev sredi 90. let, ko še vedno doživljajo »psihozo nezaupanja in celo sovraštva do vsega, kar je povezano s slovanskim svetom, v ožjem zornem tulcu s Slovenci« (1998, 35–36). Razčlenjeno prikaže sodobno organizirano sovražno gibanje tržaških Italijanov. Eden njegovih članov je tudi oče Italijanke Luise, preko katerega sta nazorno predstavljeni mentaliteta in delovanje tistih, ki so negativno nastrojeni do Slovencev v prepričanju, da jih ti ogrožajo.

Oče je bil med spodbujevalci in udeleženci akcij, ko so se skupinice odpravile na Kras, taki sprehodi so bili v vsem povojnem času in poznejših desetletjih že obredno opravilo in premazale spomenike padlim partizanom, poškodovale table in napise, v samem mestu pa odstranjevale vse vidne znake slovenske prisotnosti. Večkrat je vprašala očeta, zakaj, saj na tem ozemlju prebivajo Slovenci že tisočletja, še pred Italijani, ki so naseljevali le urbana središča, a vedno je dobila isti odgovor: Slovenci so komunisti in kot taki zlo, ljudje tujega jezika, ki v italijanski državi nimajo kaj početi. Tu moramo orati etnično čisto zemljo, je dejal. Ta misel je kot kislica na rani še danes navzoča v velikem delu tržaškega prebivalstva (prav tam, 26).

Verč podobno omenja mlade neofašiste, ki še vedno strastno verjamejo v fašistično in s tem v obmejnem prostoru hkrati protislovensko ideologijo in se neke sredi 90. let zbirajo v spodnjem delu Akvedota, ker »imajo v bližini sedež svoje mladinske organizacije« (2009, 138). Tudi Olga v Sosičevem romanu *Kratki roman o snegu in ljubezni*, postavljenem v leto 2009, omeni, da imajo v isti ulici »desničarji svoj sedež« (2014, 76). Prav zaradi tega ostaja tudi na prehodu med 20. in 21. stoletjem nerešeno vprašanje, ki ga protagonist Čukovega romana postavlja prijatelju: »Ali misliš, da je možen odnos, da je mogoča ljubezen med Slovencem in Italijanko?« (1998, 40). Pretresljivo pa je, da si skoraj identično vprašanje zastavlja protagonistka romana Vilme Purič *Burjin čas*, ki živi v času fašističnega režima. To kaže na zavedanje o obstojnosti nerešenega konflikta med Slovenci in Italijani.

8 »Slovanski komunist« (Verč, 1998, 52).

Mladi protagonisti kot pričevalci sodobnega fašizma in ohranjanje pluralnosti perspektiv

Protagonisti, ki so običajno pripadniki mlajše generacije, se morajo v sodobnosti, v katero so postavljeni, soočati z novodobnim obmejnim fašizmom. Ta se v obliki raznolikih posnetkov vleče iz preteklosti v sedanost in vse kaže na to, da ne namerava miniti. Pojavlja se z zelo različno jakostjo, a v glavnem na dva načina, in sicer včasih le kot odmev oz. ostanek preteklega fašizma, spet drugič kot obnovljeno fašistično gibanje, ki išče nove načine uveljavitve in prevzema oblasti.

Če se torej najprej posvetimo odmevom zgodovinskega fašizma, ki jih protagonisti romanov in kratkih pripovedi zaznavajo v svojem okolju, lahko med temi izpostavimo predvsem izginjanje slovenskega prebivalstva na Tržaškem, saj, kot ugotavlja Verčev komisar Perko, so se »Italijani [...] razpasli vsepovsod, tudi po tem pred davnimi leti izključno slovenskem predmestju« (1998, 120), kar daje misliti, da je italijanizacija na dolgi rok kljub vsemu dosegla določene učinke. Na nevarnost napredujoče asimilacije opozarja tudi Marij Čuk, ko ugotavlja, da slovenski človek v Italiji »že težko razbira črke svojih korenin in ne ve več, katerega porekla je, zakaj zloguje besede, ki so prišle izza Karpatov in se v tisočletni zgodovini z burjo naselile prav sem« (1998, 33). Stvarni ostanki fašizma se kažejo tudi v še nespremenjenih poitalijančenih slovenskih toponimih v Italiji, »ki spominjajo, da je fašizem živ« (prav tam, 51).

Iste posledice fašizma težijo slovenske literarne like v Beneški Sloveniji. Tare jih zaskrbljenost, v kakršno je ukleščena Sosičeva protagonistka v pripovedi *Onkraj dreves* (2013), glede dokončnega izginotja slovenskega jezika in Slovencev z območja Beneške Slovenije.

V svojem drobovju, okrog svojega srca in svojih pljuč sem nosila [...] strah, da nas ne bo več, da bomo nenadoma izginili in da bo z nami izginil naš jezik, kakor na tisoče jezikov, ki na svetu ves čas izginevajo. S kom bom potem govorila, če ne bo nikogar več, sem se v sanjah spraševala [...]. In sčasoma sem vse pogosteje razmišljala in z vse večjim strahom, kako se to resnično lahko zgodi, da nekega dne ne bo nikogar več, tudi mojega jezika ne. Zato, zato slutim, da sem podzavestno začela govoriti samo v italijanščini iz strahu, da bom ostala povsem sama (2013, 33).

Več avtorjev opozori na to, kako je fašistična italijanizacija okrnila rabo slovenskega jezika v Beneški Sloveniji, kjer se je »starodavna govorica krajev potuhnila za domač zapeček[,] [...] v tihih pogovorih v gostilni« (Čuk, 1998, 47). Slednje potrdi tudi špetrska narečna avtorica Bruna Dorbolò (1947) v kratki pripovedi *Snuovi tele zemlje* iz zbirke *Besiede tele zemlje* (2004): »Ma nje judje nieso takuo močni, su se pustil omotit z gučanjem an z lučmi, ki druž su paržgal, an spoštljivi so njih glas spremenil, tisti glas, ki že an tovjint liet je glas njih zemlje« (2004, 59).

Še bolj kot odmevi fašizma protagoniste skrbi obnavljanje in krepitev fašističnega gibanja. Zato pogosto poskušajo razumeti njegove vzvode. Ob zapisovanju nestrpnosti neofašistov se Marij Čuk spusti globlje v opazovanje njihovega argumentiranja sovraštva

do Slovencev, v katerem se izkaže, da je to v veliki meri grajeno na popolnem brisanju spomina na fašistično nasilje. Ob omenjanju tega se namreč njihova zaverovanost v legitimnost lastnega sovraštva do Slovencev poruši in pokaže v vsej svoji neutemeljenosti.

»Ali veš, da so tudi Slovenci v Italiji doživljali iste muke? Da so se morali pobrati s trebuhom za kruhom, bežati?«

»Kaj govoriš!«

»Da, bežati pred našimi črnimi srajcami. Več kot dve desetletji so morali bežati pred smrtjo. Nikoli mi z očetom nista pripovedovala o tem, da je fašizem že zgodaj ukinit slovenske šole, časopise, ustanove, društva. Da so fašisti ljudi streljali, jih trpinčili z ricinusovim oljem in obsojali le zaradi tega, ker so bili Slovenci. Da so jim spreminjali priimke ...«

»To je komunistična propaganda! Kje si se tega nalezla? Kdo ti govori o teh neresnicah? O teh lažeh? V Italiji pa bodo ja lahko živeli Italijani!« (1998, 109).

Za podobno pripovedno strategijo se odloči tudi Sosič v *Kratkem romanu o snegu in ljubezni*. Poda mišljenje mladega zagretega neofašista Angela, pri čemer je največji paradoks ta, da je to sin matere Slovenke in očeta Italijana, ki v Venetu živita srečno in mirno zakonsko življenje ob spoštovanju narodnosti drug drugega. Kljub temu njun sin pri osemnajstih letih začne zavračati materino narodnost in jezik ter živi v prepričanju, »da so bile grozote nacizma in fašizma izmišljene« (2014, 84), »da ima fašizem v sebi veliko vrednot, ki bi jih morali upoštevati tudi danes« (prav tam, 165). Protagonistka se počuti krivo za sinov neofašizem, vendar se kljub neprestanemu analiziranju ne prebije do odgovora o izvoru njegove ideološke izbire. Racionalno neutemeljen in prav zato še bolj demoničen ostane neofašizem tudi za bralca.

Še korak dlje v takšnem prikazovanju fašizma pa stori Igor Pison. Ta ironizira na račun političnih ideologij, ki se bijejo v Furlaniji - Julijski krajini. V pripovedi *Identiteta črne maše* v zbirki *Zasilni izhodi* (2013) prikaže Slovence, Italijane in Furlane, kako na satanistični maši načnejo politično debato in z gorečnostjo zagovarjajo vsak svojo narodno identiteto ter ideološke poglede, ne da bi do njih sploh čutili kaj pristnega. Prikaže jih kot avtomate, ki ponavljajo retorične vzorce prednikov. Med temi so tudi zagovorniki fašizma, kakršen je stari pristaš sekte, ki »v trenutku, ko [...] zagleda[...] črno uniformo raztegn[e] desno roko v 'A NOI!' pozdrav, a se ravno tako hitro strezni[...] in umakn[e]« (2013, 173).

Kljub temu, da so se protagonisti prisiljeni soočiti z neofašizmom, je zanje značilna tudi močna želja po preseganju napetosti med Slovenci in Italijani. Tako Verč omeni, da se na prelomu med 20. in 21. stoletjem »celo negativne strasti med dvema tu živečima narodoma vse bolj umirjajo« (2003, 125). Podoben korak k opuščanju starih zamer med Slovenci in Italijani storita tudi Slovenec Maks in Italijanka Luisa, ki sta v ljubezenskem razmerju. Ob tem Maks priznava, da »[v]sak ima nekaj grehov na svojem zgodovinskem papirju« (Čuk, 1998, 72) in temu dodaja potrebo po preseganju preteklosti: »[V] tem mestu [...] [o]d vedno živita naroda, ki v zgodovini res nista skupaj zobala češenj, a čas bi bil, da nezaupanje danes presežemo. Če nas je usoda postavila v ta prostor, moramo se s tem sprijazniti, in ne šivati novih ločnic, marveč skupno življenje« (prav tam).

V prikazovanju sodobnega fašizma avtorji ne opustijo poskusa, da bi se dvignili nad osebne poglede, občasno zapustili lastna čustva in se tako izognili ideološko-politični tendencioznosti, ki literaturo siromaši. Sosič za to uporabi v romanu *Tito, amor mijo* pripovedno tehniko t. i. »nezanesljivega pripovedovalca« (Harlamov, 2010) otroka, ki ima zaradi svoje neizkušenosti še omejeno znanje. S tem avtor pokaže na nesmisel povojnega enačenja Italijan-fašist.

Kdaj greva na gmajno? me vpraša potiho.

Te ni strah, da te vidijo?

Ne.

Mene je strah, rečem.

Zakaj?

Zaradi strica Alberta. Pravi, da so na mandriji sami fašisti ..., rečem potiho.

Nicola ni fašist!

[...]

Praviš, da ni fašist ...?

Ne, ni fašist.

Kako veš?

Sem ga vprašal. Je rekel, da je Italijan, ma da ni fašist (2005, 36).

Jasna Jurečič omenja sodobne prijateljske in ljubezenske vezi med Slovenci in Italijani na Tržaškem, pri čemer pa opozarja, da so harmonični mednarodni stiki možni, vendar zelo krhki in ranljivi zaradi mentalitete starejših slovenskih in italijanskih generacij, ki ne popuščajo v svojih predsodkih. Tako slovensko protagonistko romana *Prerokuj mi še enkrat* (2008), ki se poroči z Italijanom, mori dejstvo, da so jo zaradi tega starejše slovenske ženske na vasi »vlačil[e] po zobeh, [jo] prežvečil[e] in izpljunil[e] v obcestni jarek« (2008, 45).

SPOMIN ONKRAJ OBMEJNEGA FAŠIZMA

Pričujoča študija se osredotoča na prikazovanje obmejnega fašizma v najsodobnejši slovenski pripovedni prozi v Italiji, t. j. prozi avtorjev, rojenih po letu 1945, kar bi lahko koga pripeljalo do zmotnega sklepa, da se avtorji, tako kot njihovi predhodniki, intenzivno ukvarjajo pretežno le z omenjeno temo. Zato je bistveno poudariti, da se ti pisci resda še vedno v določeni meri posvečajo literariziranju izvirnega fašizma in njegovih sodobnih različic, vendar ob tem nadomeščajo nekdanjo ekskluzivno osredotočenost na lastni, slovenski zgodovinski spomin, s širjenjem zanimanja za druge narode. Za takšne romane in kratke pripovedi, za katere bi lahko rekli, da niso več enonarodno, temveč večnarodno in nadnarodno usmerjeni (Smotlak, 2014), je značilno, da se ukvarjajo z razširjenim kolektivnim spominom, ki se iz osredinjenosti na tržaški prostor odpira v evropski in svetovni kontekst. Ta na primer zajema na prvem mestu vojno na Balkanu (Pangerc, 2000; Verč, 1998; Sosič, 2011; Sancin, 2003), kar je podobno osrednjeslovenskemu literarnemu trendu zadnjih let, ko se pogosto pojavlja tematizacija procesa razpadanja Jugoslavije in

s tem povezanih problematik (npr. med odmevnejšimi *Jugoslavija, moja dežela* (2012) Gorana Vojnovića, *Izbrisana* (2014) Mihe Mazzinija, *Odvetnik* (2014) Igorja Karlovška). Spomin, ki se v njem bežno, pa vendar vztrajno ponavlja, je spomin na teroristični napad na World Trade Centre 11. septembra 2001 (Renko, 2010; Artač Sturman, 2012; Jelinčič, 2007) in s tem povezani naraščajoči teroristični napadi (Verč, 2009; Jurečič, 2008).

ZAKLJUČEK

Starejši slovenski pisci v Italiji so se dolga leta tudi skozi leposlovno ustvarjanje zavzemali, da bi se v povojni italijanski družbi govorilo o fašizmu. To je po dolgem naprežanju z nastopom na oddaji *Che tempo che fa* italijanske državne televizije Rai leta 2008 dosegel Boris Pahor. Odtlej različni italijanski tiskani mediji objavljajo njegove prispevke in intervjuje, v katerih govori o fašizmu. Dolgo časa pa je bilo takšno početje nepredstavljivo, kajti »Italija je [...] odpravila fašizem, nikoli pa ni priznala njegove kriminalne narave, nikoli ni obsodila zločincev, ki so krivi za tisoče mrtvih na Slovenskem« (Pahor, 2007).⁹

Mlajši in mladi slovenski ustvarjalci pripovedne proze, ki nastaja v Italiji, pa se v zadnjih petindvajsetih letih postopoma oddaljujejo od ubesedovanja historičnega obmejnega fašizma. Z večperspektivnostjo in policentričnostjo prikazovanja preteklih dogodkov postavljajo temelje za miroljubne razlage preteklosti. Po drugi strani pa se v sodobnem slovenskem pripovedništvu v Italiji še vedno kaže etična zavezanost kolektivnemu spominu na fašizem, ki pa se navezuje na avtorjem bližji čas, na čas od 70. let 20. stoletja dalje. Avtorje povezuje predvsem zavedanje, da fašizem ni izključno pojav preteklosti, temveč še zelo aktualen fenomen. Z grenkobo in skrbjo vztrajno zapisujejo ugotavljanje, da se kljub preteku več desetletij od Mussolinijeve vladavine ideologija fašizma ohranja predvsem med Italijani na Tržaškem. S tem opozarjajo na zahrbtnost in nevarnost tega fenomena, ki lahko kadarkoli ogrozi demokracijo, skrha svobodo posameznika in družbe.

Mlajši avtorji torej iščejo ravnovesje med preseganjem preteklosti, ki ne bi več zavezovala, in njenim ohranjanjem, ki naj bi opominjalo, kajti »[č]e preveč pozabimo, lahko ostanemo brez identitete – kar se lahko zgodi tudi ob presežku zgodovine« (Kuljić,

9 Fašistični zločini so bili po vojni, ko je bil pravi čas za to, da bi jih slovenski in italijanski narod skupaj predelala, v javnem italijanskem diskurzu nemudoma zakriti in cenzurirani. Pri tem ne gre spregledati zanimive teze, da »[n]ep priznavanje zločinov priča o njihovi pomembnosti, in ne obratno« (Kuljić, 2012, 212). Eden najbolj zgovornih dokazov za to je t. i. »omara sramote«. To je omara v kletnih prostorih rimske palače Cesi-Gaddi, kjer so jo naključno odkrili leta 1994. V njej »so našli na tisoče dokumentov, zapisnikov, obtožnic in pričevanj o italijanskih in nemških pokolih v drugi vojni. Gre za pokole, ki so jih pristojni italijanski organi (tajne službe, tožilstva in ministrstva) kratko malo skrili in zakrili z namenom, da bi pred javnostjo prikrili tako italijanske kot nemške odgovornosti pri pokolih ter s tem preprečili številne procese proti vojnim zločincem« (Primorski dnevnik, 18. 2. 2016: Na spletu tudi Rižarna in pokoli v nekdanji Jugoslaviji, 3). Leta 1999 je rimsko vojaško sodišče označilo prikrivanje dokumentov za nezakonito in dve leti kasneje je to potrdil tudi italijanski parlament. Šele z letom 2016 je poslanska zbornica objavila vse dokumente na svoji spletni strani, vprašanje pa je, v kolikšni meri bodo ti vplivali na splošno poznavanje italijanske družbe o poglavju fašizma, saj »[n]ova odkritja zločinov težko čez noč spremenijo poglede na vojno« (Kuljić, 2012, 229).

2012, 216). Nekaj podobnega se dogaja tudi v osrednjeslovenski literaturi prvih desetih let 21. stoletja, v kateri se je pojavilo presenetljivo veliko število pripovedi s partizansko tematiko (Zupan Sosič, 2014). Pri tem pa se kažejo podobni vzgibi kot v sodobni slovenski prozi v Italiji, in sicer »etična odgovornost do zgodovinskega spomina, ponovni premislek zgodovine in njena relativizacija« (Zupan Sosič, 2014, 40).

BORDER FASCISM IN THE PERSPECTIVE OF CONTEMPORARY SLOVENIAN NARRATIVE IN ITALY (1991–2015)

Maja SMOTLAK

Science and Reserch Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: maja.smotlak@zrs.upr.si

SUMMARY

From the occurrence of fascism in Venezia Giulia and a few years after the end of the 2nd World War the Slovenian narrative prose in Italy was marked by the processing of the collective memory about that period. Writers born before 1945 dedicated a lot of space to the frontier fascism from the beginning of the 20th century in their autobiographical-memorial narratives. Usually they wrote about it from the perspective of protagonists of Slovenian nationality and through the constant and recurring topics, which formed the core of the collective memory.

In their novels and short stories, published between 1991 and 2015, contemporary Slovenian narrative writers, born after 1945, are changing their attitude to historical fascism, known to them only by the mediated memory. They write about this chapter of the past with a lower sense of commitment, so they dedicate to it less space. They replace the previous “big story” by a plurality of “small” and heterogeneous destinies. The protagonists-witnesses are replaced by older secondary characters and the plurality of memory perspectives, which from different viewpoints, even fascist and collaborationist position, shed light on the historical frontier fascism.

But this does not mean that the interest of the young and younger writers for the topic of fascism has disappeared. From the distant past it moves to the second half of the 20th century and to the new forms of frontier fascism in Venezia Giulia, particularly in the 70s of the 20th century and at the turn of the 20th and 21st centuries. In this case the authors, due to the personal experience of dealing with neo-fascism, feel a strong commitment to the memory; therefore they pay to it a lot of attention. In this way they are creating a new core of collective memory of modern fascism. For the role of the witnesses they use mostly young protagonists, but they continue to open up perspective to Italian and even neo-fascist literary figures. All this is especially valid for writers, born in the second half of the 40s, 50s and 60s of the 20th century. Only in the texts of the authors born in 70s and 80s the fascism in its historical and contemporary version almost completely disappears.

Keywords: collective memory, thematology, Slovenian novel, Slovenian short story, fascism, neo-fascism

VIRI IN LITERATURA

- Artač Sturman, M. (2012):** Mozaik v kovčku. Trst, Mladika.
- Bandelj, D. (2010):** Sodobna proza Slovencev v Italiji: tipologije romana 1980–2010. V: Zupan Sosič, A. (ur.): Sodobna slovenska književnost (1980–2010). Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 11–17.
- Cergol, J. (2015):** L'immagine dello sloveno nella letteratura triestina italiana e l'immagine dell'italiano nella letteratura slovena nel periodo fascista: confronto tra due stereotipi. V: Zudič, N. (ed.): Literature in an Intercultural Perspective. Koper, University of Primorska, Science and Research Centre, Annales University Press; Venezia, Università Ca'Foscari, Dipartimento di Studi Linguistici e Comparati, 231–240.
- Čuk, M. (1998):** Pena majskega vala. Trst, Založništvo tržaškega tiska. (Knjižna zbirka Mornik).
- Dorbolò, B. (2004):** Snovi tele zemlje. V: Obit, M. (ur.): Besiede tele zemlje: proze in poezije v beneškem narečju. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 55–59.
- Eco, U. (2013):** Parafašizem: The New York Review of Books. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo 40, 251, 13–21.
- Gentile, E. (2010):** Fašizem: Zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Harlamov, A. (2010):** Nezan esljivi pripovedovalec v sodobnem slovenskem romanu. Jezik in slovstvo 55, 1-2, 32–46.
- Jelinčič, D. (2000):** Ljubezen v času samote. Koper, Lipa.
- Jelinčič, D. (2002):** Martin Čemur. Koper, Lipa.
- Jelinčič, D. (2007):** Kam gre veter, ko ne piha. Maribor, Litera. (Zbirka Piramida).
- Jurečič, J. (2008):** Prerokuj mi še enkrat. Mladika, Trst.
- Juvan, M. (2005):** Kulturni spomin in literatura. Slavistična revija 53, 3, 379–400.
- Kacin-Wohinz, M. (1995):** Primorski Slovenci in fašizem. Primorska srečanja 19, 170–171, 419–421.
- Kacin Wohinz, M. in Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija. (Zbirka Korenine).
- Klemše, M. (2009):** V zakrpanih gojzarjih. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Kuljić, T. (2012):** Kultura spominjanja: Teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete. (Zbirka Prevodi/Oddelek za sociologijo).
- Luthar, O. (1997):** Mojstri in muze: Kaj in zakaj je zgodovina? Ljubljana, Modrijan. (Zbirka Zgodovinski viri za srednje šole).
- Maier, B. (1975):** Gli scrittori triestini e il fascismo. Trieste, Italo Svevo. (Lafanicol: Seconda serie).
- Pahor, B. (2001):** Tržaški odzivi: eseji, govori in ugovori. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba.
- Pahor, B. (2007):** Mislim, da je življenje možno in smiselno samo na podlagi ljubezni. V: Bukla. http://bukla.si/?action=clanki&book_id=5462&cat_id=1&view=1&page=6&limit=12&article_id=2303 (30. 7. 2016).

- Pangerc, B. (2000):** Grad v Kaličju. Trst, Založništvo tržaškega tiska. (Knjižna zbirka Mornik).
- Pelikan, E. (2007):** Zgodovinski roman med nacionalno identiteto, ideologijami in 'zgodovinskimi žanri'. Primerjalna književnost 30, 43–53.
- Pirjevec, J. (1997):** Vpliv slovensko-italijanskih odnosov na identiteto Slovencev v Italiji. V: Nečak, D. (ur.): Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 235–240.
- Pirjevec, J. (2008):** »Trst je naš!«: Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija. (Zbirka Korenine).
- Pirjevec, M. (2015):** Zgodovinski oris slovenskega tržaškega literarnega ustvarjanja. v: Duša, Z. (ur.): Slovenska tržaška literarna šola: Prispevki s simpozija ob devetdesetletnici Alojza Rebule in 101. rojstnem dnevu Borisa Pahorja, 26. avgusta 2014 v mestni hiši v Ljubljani. Ljubljana, Cankarjeva založba, 11–23.
- Pison, I. (2013):** Zasilni izhodi. Trst, Mladika.
- Primorski dnevnik.** Trst, Primorski dnevnik, 1945–.
- Purič, V. (2009):** Burjin čas. Trst, Mladika.
- Purič, V. (2012):** Brez zime. Trst, Mladika.
- Renko, J. (2010):** Rojen je bil v mestu Trstu. Trst, samozaložba.
- Sancin, E. (2003):** Nekje sredi vročine. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Smotlak, M. (2014):** Narodna identiteta v sodobnem slovenskem romanu (1991–2011). Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za slovenistiko.
- Sosič, M. (2005):** Tito, amor mijo. Maribor, Litera. (Knjižna zbirka Piramida).
- Sosič, M. (2011):** Iz zemlje in sanj. Maribor, Litera. (Knjižna zbirka Piramida).
- Sosič, M. (2012):** Ki od daleč prihajaš v mojo bližino. Ljubljana, Študentska založba. (Knjižna zbirka Beletrina).
- Sosič, M. (2013):** Onkraj dreves: Dnevnik njenega glasu/Al di là degli alberi: Diario della sua voce. Garmak, Društvo Topoluove; Čedad, Kulturno društvo Ivan Trinko. (Zbirka Koderjana).
- Sosič, M. (2014):** Kratki roman o snegu in ljubezni. Maribor, Litera. (Knjižna zbirka Piramida).
- Škamperle, I. (1992):** Sneg na zlati veji. Trst, Založništvo tržaškega tiska. (Devin).
- Škamperle, I. (2002):** Kraljeva hči. Koper, Lipa.
- Trampuš, J. (2015):** Fašizem živi: Fašizem in fašistične ideje znova postajajo legitimne politične opcije v Evropi. V: Mladina. <http://www.mladina.si/167367/fasizem-zivi/> (30. 7. 2016).
- Verč, S. (1991):** Rolandov steber. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Verč, S. (1998):** Skrivnost turkizne meduze. Trst, Založništvo tržaškega tiska. (Knjižna zbirka Mornik).
- Verč, S. (2003):** Pogrebna maškarada. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Verč, S. (2009):** Mož, ki je bral Disneyjeve stripe. Ljubljana, Modrijan. (Bralec).
- Vidmar Horvat, K. (2009):** Zemljevidi vmesnosti: Eseji o evropski kulturi in identiteti po koncu hladne vojne. Ljubljana, Sophia. (Sodobna družba).

Zupan Sosič, A. (2011): Na pomolu sodobnosti ali O književnosti in romanu. Maribor, Litera.

Zupan Sosič, A. (2014): Partizanska zgodba v sodobnem slovenskem romanu. Jezik in slovstvo 59, 1, 22–42.

BORDER FASCISM IN THE VENEZIA GIULIA: THE ISSUE OF “PROXIMATE COLONY” IN SLOVENIAN LITERATURE

Vanesa MATAJC

Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: vanesa.matajc@ff.uni-lj.si

ABSTRACT

Slovenian literary texts which refer to the border Fascism, recognize its fascist discourse as colonial. They “quote” it and refer to it, they put it under the question and they deny it. A Slovenian literary character, constructed as the colonial subaltern in the fascist-Italian view, rejects this image in the name of Slovenian auto-stereotype of a revolter: the literary character rejects the very possibility of being treated as a colonized subject and thus actually confirms the border Fascism as a set of colonization strategies characteristic of the concept of proximate colony. The article is an introduction to postcolonial reading of selected Slovenian literary texts and also an introduction to the concept of proximate colony (R. Donia, S. Vervaeke). Slovenian literary representations, i.e. the literary “contact zone” of two border cultures of Venezia Giulia offer a chance to reflect the border Fascism policy from the perspective of colonial relations between the imperial centre and the periphery, inhabited mostly by the disloyal non-Italian population.

Keywords: Venezia Giulia, border Fascism, proximate colony, postcolonialism, Slovenian literature, Boris Pahor, Alojz Rebula, Nedeljka Pirjevec

FASCISMO DI FRONTIERA NELLA VENEZIA GIULIA: LA QUESTIONE DELLA “COLONIA IN VICINANZA” DAL PUNTO DI VISTA DELLA LETTERATURA SLOVENA

SINTESI

I testi letterari sloveni riconoscono nel fascismo di frontiera il discorso del colonizzatore, lo “citano” oppure si riferiscono ad esso, lo mettono in discussione e lo rifiutano. Il personaggio letterario sloveno, che lo sguardo fascista-italiano vorrebbe plasmare come personaggio colonizzato e sottoposto, rifiuta tale identità sostituendola con l'autostereotipo sloveno di resistente: che si oppone all'imposizione dello status di colonizzato e con ciò conferma il fascismo di frontiera come strategia del regime colonizzatore, basata sul modello di colonia in vicinanza. Con una lettura postcoloniale di alcuni testi letterari sloveni selezionati e con la presentazione del modello di colonia in vicinanza (R. Donia,

S. Vervaeet) l'articolo cerca di aprire la possibilità di percepire il fascismo di frontiera nella Venezia Giulia, attraverso le rappresentazioni letterarie slovene come zona di contatto di due culture di confine, alla luce di questo specifico rapporto coloniale tra centro imperiale e periferia, abitata da una popolazione non italiana e ostile al fascismo come colonizzatore.

Parole chiave: Venezia Giulia, fascismo di confine, colonia in vicinanza, postcolonialismo, letteratura slovena, Boris Pahor, Alojz Rebula, Nedeljka Pirjevec

Literature, as the postcolonial theoretician M. L. Pratt suggested, is a significant "contact zone". "Literature written on both sides of the colonial divide often absorbs, appropriates and inscribes aspects of the 'other' culture [...] literature is also an important means of appropriating, inverting or challenging dominant means of representation and colonial ideologies." (Loomba, 2000, 70–71).

LITERATURE AS THE "CONTACT ZONE": THE POSSIBILITY OF THE POSTCOLONIAL VIEW ON THE BORDER FASCISM

Literature, therefore, (among others) represents social- and political-historical relationships between different societies, as well as the ideologies which generate these relationships. In the well-known political-historical colonial relations between the state of the colonizer and "its" colonies (for example in the British empire), the literature which is taking shape "on both sides of the colonial divide" allows us more detailed insights into these relations: it represents contaminations of one culture with another and, by constructing and distributing images of "the other", co-creates discourses of power as well as subversive reactions to them.¹ This article will tackle the subject matter from a reverse perspective: although it might seem surprising, the article will discuss the Slovenian literary representations of historical events in the border area of Venezia Giulia, i.e. the representations of the border Fascism as the subject of postcolonial reading. In addition, the article will contemplate whether Slovenian texts in fact reveal colonial relationship between the (1922–1941) fascist centre of Italian state and Venezia Giulia as its periphery. Can Venezia Giulia be considered a version of a colony, particularly a colonized periphery at least in the state's relation to "the Slavic minority", which inhabits Venezia Giulia?

1 (Slovenian) Triestine literature can be perceived from this aspect as well: the culturally-crossing character of the city of Trieste has motivated its intensive creation of "images" and "counter-images", auto- and hetero-stereotypes of the border cultures. M. Pirjevec (2011, 354) discusses Slovenian Triestine literature "as an expression of particular social conditions, national collisions [...] as well as identity seeking [...], which are very typical for a life in a border area." Otherwise, Slovenian Triestine literature covers a more extensive textual corpus than the works selected for our discussion. However, the above quotation from M. Pirjevec's essay is actually also the starting point of our, postcolonial reading of Slovenian texts on border Fascism.

This second question is also rather uncharacteristic of the historiographical discussions of this area (with some contemporary exceptions which will be mentioned later).² On the basis of those fascist strategies governed by the regime's centre in Rome which specifically referred to "re-Italianization" of the annexed territory and thus functioned as institutions and practices in Venezia Giulia, contemporary Italian historiography invented the term "border fascism" (*fascismo di frontiera*, *fascismo di confine*).³ Its historical references allow us to point out some associations to the colonial glossary. A border-fascist official, the then acting fascist secretary for the province of Trieste, Livio Ragusin Righi, suggests in his brochure *Politica di confine* (1929) that the appropriate model of the denationalization policy against (Slovenian and Croatian) "heterogeneous" ones is, in his opinion, "colonization following the example of the ancient Rome" (Kacin-Wohinz and Verginella, 2008, 37). In addition to Righi's suggestion, the selected Slovenian literary works about the border fascism refer to the colonial discourse, especially the contemporary postcolonial theories, which reject a "universal" model of colonialism(s) (see Loomba, 2000). These theories have also started renewing the insights into the inter-continental European history of the 19th and 20th centuries, for example into the relations between the centre and peripheries in the multi-ethnic Austro-Hungarian Empire, and, after the decay of the Socialist Soviet Empire (USSR), into its relations to the "Eastern Block" "satellite" states and especially to its former republics: the latter, which had been constituted as independent (national) states in 1990/91, acknowledge their common experience of their past under the Soviet parent and thus accommodate postcolonial theory(ies), through which the national histories are re-questioned as well as the supra-national cultural histories have started to be created, such as the Baltic⁴ one. In the light of this, the term of *internal colonisation* increasingly gains popularity. And, finally, in 2011 Italian scientific journal *Aut aut*, subtitled *Il postcoloniale in Italy*, published essays which clearly thematise the option to "read" the Italian history of different periods from the postcolonial perspective: G. Gabrielli discusses the question of "races and colonies in Italian schools" (2011), M. Verginella (2011) discusses "antislavism" in the context of "racism" and B. Wagner (2011) discusses the Sardinian history in the context of the "alterity" and "semi-colonial status" on the political, economic and cultural levels. Moreover, Wagner takes into account the aspects of identity and colonialism in the contemporary Sardinian literature. All of these postcolonial contributions to the contemporary European (cultural and political) historiography provide a more expanded context of our question: Is it possible to "read" the specifics of the border

- 2 Milza's comprehensive History of Italy (L'Histoire d'Italie, 2005), for example, unambiguously mentions Italian colonial politics in Libya or Ethiopia, or in Mediterranean (Milza, 2012, 665–6). On the other hand, its historiographical discourse on Venetia Giulia does not include the term "colonialism". Appearance of Venetia Giulia on Italian political map is explained with the term "annexation", for example: "inhabitants of provinces of Trentino and Trieste were not enthusiastic about the annexation to the Kingdom of Italy at all". (Milza, 2012, 697). In Slovenian historiography, either this term or sometimes another one, i.e. "Italian occupation" is used by M. Kacin-Wohinz (for example, in: 1990, 7, 13, 19); sometimes it appears as "Italian military occupation" (Verginella, 2008, 9; Kacin-Wohinz, 2008, 17), etc.
- 3 Kacin-Wohinz's and Verginella's Slovene monograph on Slovene-Littoral resistance against Fascism (2008) frequently refers to works of Anna Maria Vinci and Marina Cattaruzza.
- 4 For postcolonial Baltic history see Kalnačs (2015, 48).

fascism's strategies directed at the ethnically non-Italian population on Eastern border of Italian state between 1922–1941 as a version of colonialism; especially those which were suggested by R. Donia (2007) as the *proximate colony*, and were culturally-historically supplemented by S. Vervaeet (2013),⁵ who also mentions the “(semi)colonial/peripheral position”. (ibid., 17). As mentioned above, the starting point of our view are those Slovenian literary texts and con-texts which represent border Fascism in terms of the (anti- and post-) colonial discourse. They, mostly written by B. Pahor, A. Rebula and N. Pirjevec, refer to the authorial direct or inherited experience with border Fascism in Venezia Giulia and, in this sense, establish “border” literature as the postcolonial “contact zone”. Its discussion will be methodologically reduced here, as it is focused just on the Slovenian literature; but, despite this reduction, it clearly reveals the “contact”: some of its terms, situations and protagonists represent/construct Slovenian auto-images and hetero-stereotypes of either Italian or fascist “the other”, and this image is necessarily contaminated by (the border-) Italian image in the period of Fascism. The selected Slovenian literary texts thus recognize the border-fascism discourse as the discourse which constructs the colonial subaltern. “‘So!’ Struna yelled: ‘and now the revolt! [...] Against me, as I sweat blood to change you, bandits and children of bandits, into cultivated human beings and deserving members of ‘*del valoroso popolo fascista italiano!*’” (Pirjevec, 2003, 80) The following chapter will present some arguments for this opinion.

TEXTS AND CONTEXTS: IRREDENTISM AND/OR COLONISATION: DISCURSIVE REPRESENTATIONS

Historiography records that after Italian annexation “approximately 350,000 Slovenian men and women remained inside the Italian Kingdom's borders [...; this situation raised the] issue of the minority inside the borders of the state, which after the Great War gained most of the territory for which the most enthusiastic Italian patriots had strived since the 1880s”. (Verginella, 2008, 9). From the aspect of the nationalistic-unitaristic tradition⁶ of Italian irredentism, the annexation is seen as the “redemption” of Eastern

5 Donia's and, later, Vervaeet's concrete descriptions of this colony model both refer to the case of Bosnia and Hercegovina after its *annexation* to Austro-Hungarian Empire. Already in 1977, Robert A. Kann suggested that Austro-Hungarian occupation of Bosnia can be explained as Habsburg imperialistic motifs. However, in 1977, colonialism was still inevitably associated with the traditional concept of racism: “We must first ask whether the concept of colonialism, commonly understood as the rule of European powers over native coloured people on the other continents can be transferred to a mastersubject relation within Europe, pointing to a system of colonial administration and exploitation of whites by whites.” (Kann, 1977, 164; see also Hárs et al., 2006, 262; Vervaeet, 2013, 59)

6 In Leerssen's typology of European nationalisms, the Italian one is characterized as the separatist type, as it was practiced by *Risorgimento*. But “what begins as separatist or unification nationalism may, after an initial independent territory has been established, try to expand that territory to include ‘out-lying’ fellow-nationals.” (Leerssen, 2006, 136) Irredentismo was founded on the historical tradition and culture. In Venetia Giulia, its rival was the Slovenian separatist nationalism, which, for the lack of a long-lasting historical tradition, founded its arguments in the natural law in 1848 (Pirjevec, 2015, 378), also accommodating the German and later transnational model of *Kulturnation*. (compare Juvan, 2012; see also Verginella, 2011, 37)

periphery, to which the Italian national-cultural identity⁷ was ascribed by the *Irredenta* movement; and consequently its "Slavic" population was perceived as the "heterogeneous" one. Italian patriots' "feeling of being cheated" by the incomplete realization of the London memorandum (1915), caused by some diplomatic compromises made by the Italian foreign affairs' policy on the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (constituted on 1 December 1918), was resumed by militant poet Gabriele D'Annunzio, who, speaking of the 'crippled victory', faithfully interpreted the opinion of numerous propagandistic circles and in so doing decisively contributed to the establishment of the political myth which [... in G. Salvemini's opinion] became one of the foundations of the forming Fascism." (Pirjevec, 2015, 380). "Foundation myths served to re-model the national past" and affirmed the continuity of the nation from the ancient times onwards (Verginella, 2011, 40). The future politics to "Slaves" was announced by Mussolini as the leader of the rising fascist movement in his speech in Pula (Pola) on 20 September 1920: "What is the history of Fascism? [...] We burned Croatian National Halls in Trieste and Pula [...; in Trieste: Slovenian National Hall. It was burned on 13 July 1920]. *When dealing with such a race as Slavic – inferior and barbarian – we must not pursue the carrot, but the stick policy.*"⁸ [...] *Our imperialism* must reach the rightful borders, drawn by God and nature, which we want to extend to Mediterranean" (Pirjevec, 2015, 381; trans. and stressed by V. M.) This speech serves as a reference also to A. M. Vinci, when she explains the "birth of *border Fascism*". (compare Kacin-Wohinz and Verginella, 2008, 35) This juxtaposition of terms, such as "inferior" and "barbarian", "race" and "imperialism" unambiguously signalizes colonial discourse which is obviously (with reference to the mentioned "Trieste" and "Pula") associated with the border Fascism. In Mussolini's speech, these terms refer to the "Slavic" East and thus (also) to Venezia Giulia.

When Radko Suban, the protagonist of B. Pahor's novel *Zatemnitev* (The Darkening, 1975), arrives in city centre of Trieste after the capitulation of the fascist Italy, he describes it with the spatial metonymy for the Italian-nationalistic view of Slovenian population: "what can these old [Triestine] buildings say now at the crowd of mandrieres, milk-women, builders and labourers they looked down on *as though* they were a *colonized* tribe." (Pahor, 1987, 176) (Stressed by V. M.)

"As though"? Or the "tribe" was in fact colonized? This ambiguity is revealed by the Slovenian representation of the fascist discourse (as, therefore, seen by the Slovenian view), especially in A. Rebula's novel *Kačja roža* (Snake Flower, 1994). Its protagonist Amos, a half-Jew, fascist official,⁹ comes to the Carst to implement Italianization, i.e. assimilation of

7 "If in the period of 'Risorgimento', when they struggled for the political unification of the Apennine Peninsula, Italian intellectuals asked themselves where are the borders of their homeland in the North-East, they thought of the Italy they knew from the time of emperor Augustus. [...] The 'Carbonari', the first organized Italian patriots were conscious of this geographical image [...] already in 1818." (Pirjevec, 2015, 378–9).

8 English translation of this sentence in: Pirjevec, 2008, 27. In original: »Di fronte ad una razza inferiore e barbara come la slava non si deve seguire la politica che dà lo zuccherino, ma quella del bastone.« (Verginella, 2011, 31).

9 Amos as a half-Jew belongs to "the exceptionally well-integrated" Italian Jewish community. (Paxton, 2004, 166) Amos is a newcomer in the border Fascism area: he is an advocate for the Italian culture, yet

the "heterogeneous" ones. "To familiarize myself with Trieste a little I visited a number of bookshops. Kandler's *Storia del Consiglio dei patrizi*, Slataper's *Lettere triestine*, Caprin's *Paesaggio e spirito di confine*, [...], Vivante's *Irredentismo adriatico* [...]. I had less luck with Slovenian things. [...] 'Slovenian is not a language, sir,' a black-haired man said [...]. 'Slovenian doesn't exist!' 'What do you mean, I can hear it on the streets?' 'It shouldn't be heard! Trieste is an Italian city!'" (Rebula, 1994, 31) This fragment is a clear discursive representation of the ambiguity, which characterizes (even) a border fascist (the librarian) in relation to the non-Italian, Slovenian ethnical community in Venezia Giulia. First, he denies its central performative presence, i.e. Slovenian language in this area as well as its material evidence, i.e. the books written in this language. This is the sign that the ethnical "other" does not exist in this space, at least not as a cultivated and thus an equal nation. The gesture of denying everything not Italian in this area signalizes *accomplishment* of Italian irredentism in this area. The belief in this *accomplishment* is confirmed in some documents of the border Fascism from 1929: "the problem of national minority in Venezia Giulia does not exist", "there is no problem with the heterogeneous ones", writes fascist secretary of Triestine province G. Cobol; but on the other hand: "it is [... at least] not allowed anymore to speak about the problem of the heterogeneous ones, not because the problem would not exist, but because by discussing it a meaning could be ascribed to [...this] population, a meaning which [...this population] certainly does not deserve", writes G. Bombig in the same number of the fascist journal *Gerarchia*, which tackles Venezia Giulia. (Kacin-Wohinz and Verginella, 2008, 35; see also Verginella, 2011, 41) The image of Venezia Giulia as an area of the accomplished (*ir*)redenta thus denies the possibility of a colonial relation to "Slaves" since it denies the existence of the colonized "other". However, secondly, the librarian's fascist discourse in the Slovenian novel also acknowledges the existence of it on another level of denial: that the language the Slovenian "other" "is not a language". It is, therefore, heard, but it is not considered a (linguistically) cultivated means of communication. The very need for denial, i.e. prohibition (*Qui si parla soltanto italiano*) of any cultural representation of the ethnical other signalizes the acknowledgement of the "other" – as the subaltern one. More precisely, the subaltern in the sense of a non-civilized one: "the vast majority of Slaves [...] respect the state, consequently they will be without any doubt quickly attracted by the high Italian civilization and 'they will be proud that they are a component of the Italian nation'," is the fascist secretary's reflection quoted by Kacin-Wohinz and Verginella (2008, 36). The civilizing mission belongs to the typical imagery of the colonial domination, at least from the 19th century onwards. The allusion to the Italian colonial view is found in Rebula's Slovenian counter-view with the topos *Hic sunt leones*,¹⁰ which suggests the imagined "similarity" of this area with the African colonies.

According to the border-fascism discourse, represented by the Slovenian novel and fascist documents as the con-text, we can see the ambiguity of the fascist imagining

from a humanistic distance to the fascist militant nationalism. His half-Jewish origin is in no way problematic before the appearance (1938) of Manifesto of Race and the enactment of the Racial Laws.

10 Rebula uses this topos in his essay, written for the public presentation (24 May 1983) of the monograph *Trieste provincia imperiale* (F. Fölkel and C. L. Cergoly).

of the Venezia Giulia border area and consequently also the border-Fascism strategies: Venezia Giulia is a "redeemed land" where Slavic "other" does not exist; and as far as it nevertheless exists it is subjected to the civilizing mission,¹¹ which, as was seen, will follow the "colonizing" practices of the "ancient-Roman imperialism". In Gentile's words: "A foreign policy [was] inspired by the myth of national power and greatness, with the goal of imperialist expansion." (Payne, 1995, 6)

SLOVENIAN RECOGNITION OF THE COLONIAL RELATION: THE "HETEROGENEOUS" ONE AND THE DISCOURSE OF RESISTANCE

The Slovenian view, represented in written texts and thus mostly created by the intellectual elite,¹² discursively recognizes/represents this ambiguity and rejects both of its dimensions, described in the lines above, especially the second one, i.e. the implied ascription of the status of the (colonized) subaltern one to the Slovenian (national) cultural community. In A. Budal's novella *Dve materi* (Two Mothers, 1949), imperial opposition between the "civilized" fascist colonialist and "Slavic" subaltern ones is represented in the discourse of Italian, Triestine mother, who assumes the view of her son – a soldier: "Now they will see, schiavi," he promised, 'why they walked with general Radetzky across Italy. Now they will pay for this and everything else.' [...] You know, Fascism filled their heads with dreams of new victories, in Caesar's footsteps. [...] *But he wished to march against Slaves. He wanted to bring them our culture, our glory, our greatness.*" (Budal, 2001, 257–8. Stressed by V. M.) However, Carlo, the son, becomes an explicit opponent to the imperial colonisation politics after his war experience with "Slavic" subaltern.

With regard to potentially colonial relationships, the term of "heterogeneous" one (*allogeno*) seems to be of a particular importance: in the fascist militant-nationalistic discourse it functions as the *cultural sign* (R. Barthes) of sub-alterity; even in the case, when it refers to a (theoretically) equal citizen, as seen in Amos's reflection on the First Triest trial (1–5 September 1930).¹³ This term is highlighted by Vinci as well: "calling Slaves on

11 The same ambiguity appears in Rebula's novel *Kačja roža* in the thoughts of the fascist allegorical figure, i.e. the (Sicilian) teacher who comes to the border zone. First, she suggests that the land is already "redeemed": "'Carst, isn't it? [...] 'The redeemed land!' [...] Where on those stones fell her uncle, a bersagliere, one of the six hundred thousand who were sacrificed to the Triple Entente, which later cheated Italy out of Dalmatia and the colonies?'" Later she indicates the domination over the subaltern, who need to be cultivated and assimilated by the civilizing mission: "The place to which she is supposed to bring redemption as a teacher. It didn't arouse any enthusiasm in her: completely foreign country! 'But if you will obey and diligently learn Italian, *Italia Redenta* will give you books, notebooks and pencils for free...'" (Rebula, 1994, 26–28)

12 Verginella (2008, 11) points out the "question of forms and degree of support to the regime by particular social strata of the population as well as the question of social and economic influence of the material benefits delivered by Mussolini's government to the poorest in Littoral too". "These questions, which have not been investigated yet, do not allow an unambiguous [...] survey of Littoral history, which could only function in the 'ideal' national narrative."

13 When Amos contemplates the bomb set in the editorial board of an Italian newspaper by Slovenian rebels (the fictional names clearly allude to the real historical event, the newspaper *Il popolo di Trieste*, Slovenian organisation TIGR and the fascist court which sentenced the four members of organisation to death penalty), Amos

Italian territory with the term heterogeneous ones – *allogeni* – means to disdain them and to marginalize the whole community. [...] But when the resistance spread unimaginably [...], the fear of the Slavic danger appeared again.” (Kacin-Wohinz and Verginella, 2008, 37). This context of the term, also associated with the First Trieste trial, represents F. Bevk’s record¹⁴ of the fascist-media discourse: “[...]the sheets of paper brought long reports of the process in capital letters, permeated with the hard-to-understand hatred against the heterogenous ones.” (Bevk, 2001, 180) The Slovenian rejection of the term “heterogeneous one” can be explained as a sign of resistance against the fascist discursive ascription of this status: in his written sermon (31 May 1931) catholic priest J. Ukmar¹⁵ uses the terms, such as “citizens of another language”, “another nation”, etc. (Ukmar, 2001, 189, 191), but takes the possible colonizing connotation of the “otherness” away: “In Christ’s Kingdom, there are no citizens of the first and the second category”. (Ukmar, 2001, 189) Ukmar associates this religious universalistic equality with the civil right of the mother tongue and nationality.

Rebula’s literary priest, which is the Slovenian allegorical figure of revolt against the border fascism, i.e. the priest Jamar rejects the fascist civilizing mission by referring to the *cultural nation* model (thousands of Slovenian books have been sold out in Littoral before Italian annexation, he argues), which suggests cultural equality between the Italian and Slovenian nation and similarities between Italian irredentism of the 19th century and Slovenian nationalistic movement: “the logic of the Dante Alighieri you carry in your pocket,” says the priest to Amos. “Didn’t this man wrote a *De vulgari eloquentia*?” (Rebula, 1994, 43)

On the contrary, in his political speech in the Roman parliament (13 May 1926),¹⁶ E. Besednjak uses the term of the “heterogeneous citizens” partly ironically and partly seriously when mentioning the “Slavic minority in Venezia Giulia” (Besednjak, 2001, 167): to name the indigenous African populations of the empire, whose rights he demands also for the “Slavic” population, and thus ironically represents it as actually a colonial subaltern one.

“MINISTER FEDELE: It is our duty to educate the Italian citizens in the Italian way [...]. BESEDNJAK: [...] When I read the king’s ordinance – act as of 31 January 1924, no. 472, I noticed in the Article 1 that the government *provides and allows Arabic schools for the heterogeneous citizens of the Muslim belief in Cirenaika and Tripolitania*. DUDAN: *But they are not Italian citizens, they are subjects!* VOICE: *This is not Italy but*

defends the rule of law: “From the perspective of the heterogeneous ones, [...] *Trieste Littoria* [...] probably deserved the bomb after all the relentless verbal attacks on them. [...] In any case, I wonder, how our justice could have sat on its hands. We would be flooded with terrorism” (Rebula, 1994, 115), while the irrational, emotional reaction of the border-fascized Italian-Triestine community is represented in the autobiographical narration (*Tigrova sled*; *Tiger’s trace*) of one of the accused ones (Sardoč, 2001, 201–2).

14 Memoir-writing *Mrak za rešetkami* (*Twilight behind grids*, 1958).

15 Ukmar’s sermon refers to the regime’s prohibition to use the Slovenian language (also) in church, the prohibition against which Littoral Slovenian and Croatian priests rebelled. These priests were united in the Secret Christian Social Organization (compare Pelikan, 2002).

16 The speech which refers to the effects of Gentile’s educational reform (1923) is titled: *Sleherna slovenska družina se bo spremenila v šolo / Ogni famiglia si trasformerà in una scuola*. (Pelikan, 1996, 242–243)

a colony [...]. BESEDNJAK: As you can see our demands are rather small. [...] *Due to tribal differences in Africa our government acknowledges the need for an Arabic school as well as an Italian one. I suggest that these principles of the educational system in Libia extend to the Slavic minority of Venetia Giulia.* (Noise.) And I assure you that I haven't proposed this ironically [...] but in order to defend our nation. VOICE: What nation? (For Italians the nationality and citizenship are one and the same thing. Editorial board.)" (Besednjak, 2001, 156, 170. Stressed by V. M.)

The record of this session also renews the ambiguity of the fascist discourse in the border zone: is the border Fascism either a sign of the accomplished *Italia Redenta* or is it a sign of potentially colonizing relations, including the civilizing mission? The interjections of Italian politicians deny colonialism in Venezia Giulia, referring to the accomplished *Italia Redenta*, i.e. Italianization of the land (paradoxically, since Besednjak, as one of them, *officially represents the national minority*). On the other hand, Besednjak's discursive pre-categorization of his own national-minority community into the colonial subaltern in order to defend it against the assimilation into the fascized-Italian "homogeneousness" represents the Slovenian intellectual view on the fascist relation to the (non-assimilized) Slovenian community, which reveals itself as an actual colonial relationship in the light of Besednjak's irony.¹⁷ The subversive irony serves as a sign of resistance against ascribing the status of the colonized one to the Slovenian community.

The most explicit connection between the terms the "heterogeneous" one and "colonization" is represented as the border-Fascist discourse in the fictional document in Rebula's *Kačja roža* which is read and commented (in italics) by the regime's official Amos. "The Plan" assumes the assimilating and/or repressive strategies of the border Fascism as a clear colonization plan for Venezia Giulia. The cultivated official (as seen in the Slovenian view), re-questions the colonizing civilizing mission, but at the same time supports the Italianization of Slovenes, not capable to recognize it as a version of the colonial construction of the subaltern.

"The Plan for the final solution of the issue of Slaves in Venezia Giulia' [...] 1. When solving the Slavic problem in Venezia Giulia we must keep in mind the totalitarian form of Italianization. [...] 2. By destroying the Slavic structures in this area – schools, associations, press – and banishing the Slovenian language from the public life merely the starting point for an in-depth transformation of the heterogeneous ones is created [...] (My [Amos's] note: *the fact that schools, associations and press of the heterogeneous ones were destroyed proves that we are not dealing with a barbarian tribe.* [...]). 3. Political offensiveness will not be successful if it is not accompanied by the economical one, which shall cut off the material basis of the Slovenian. Therefore I suggest that a) Slovenian property shall be sapped [...] c) these land shall be taken over and left to

17 A similar situation, i.e. granting privileges to the African colonized by giving them more cultural rights than a Slovenian "other" could get during the border Fascism, is represented in short also in Pahor's novel *Zatemnitev*: "The Triestine bishop Bartolomasi himself [...] wrote to the pre-fascist prime minister Giolitti [...], asking him that Italy would allow the Slovenian population the same freedom of worship of God as it allows it to the Eritreans and Libyans." (Pahor, 1987, 66. Stressed by V. M.)

Venetian, Friulian, and particularly Histrian families, which are the most resistant against Slaves [...] (*My note: irrespectively of the civilizational aspect of this proposal, I wonder how an Italian colonist can get accustomed to the Carst land [...].*) 4) Italianization shall be actively accelerated by sending the best Italian elements (fascist secretaries, teachers, priests, nuns as kindergarten teachers) into Slovenian society [...] (*My note: the Holy See won't be able to accept such a colonizing role. [...]*) (Rebula, 1994, 34–35).

Perhaps the documentary historical reference of this fictional "Plan" is the second part of Righi's (already mentioned) *Politica di confine* (1929), which suggests the "colonization, following the example of the ancient Rome". Its programme includes three phases: "1) cleaning the ambient of all foreign influences so that the heterogeneous inhabitants could return to the former state; 2) settling (colonizing) the selected Italian officials and soldiers in bigger centres; and 3) ethnical transformation of the land or the total assimilation. The latter will be achieved when the number of Italians of all professions around the core of officials and soldiers will increase, and the heterogeneous inhabitants will be moved to Italian hinterland. Internal migration current in both directions should be supported by concessions, agrarian loans..." (Kacin-Wohinz and Vervinella, 2008, 37).

COLONY AND "PROXIMATE COLONY": THEORY AND PRACTICE

Already before the fascist period, between 1884 and 1890, Italy "turned to the politics of the overseas expansion [...]. The characteristics common to all European advocates of the colonial idea are accompanied by specifics with Italian followers. First, geographical specifics: Italy is a bridge between Europe and Africa. Then, historical: Italy takes over the heritage of the ancient Rome and should maintain the Risorgimento's ideals with its colonial conquests. The demographic ones: emigrating abroad means losing the substance of life; it should be re-directed to unsettled lands, where the Italianity can be preserved. And, finally, the social specifics: colonization will enable the reduction of social tensions and solving the problems of overpopulated South." (Milza, 2012, 665–6).

The historical specifics seem to be particularly important for the fascist view on colonization. Mussolini's speech upon conquering Ethiopia (9 May 1936) introduces the colonizer's modern nationalism to the imperialistic discourse: "The Italian people has created the empire with its blood. It will fertilize it with its labour and defend it with its arms...". (Paxton, 2004, 165) Since the forging of the *modern* national identities started only at the beginning of the 19th century (as "newer nationalisms" (between 1820–1920); see Anderson, 1991, 67), the former content of the binary opposition "colonial ruler" – "colonial subaltern" did not include this factor. However, they certainly appear in the relations between the communities, which recognized themselves as the national parts of the multi-ethnic states during the 19th and 20th century. Such "innovation" often strains the relations between centres and peripheries.

"Centres and peripheries function as asymmetrical points in a common space on different axes: they denote an unequal relation of exchange and (reciprocal) dependence on the economic axis; the difference in status, chances for employment [...] on the social

one; inequality in the case of participation and presentation on the political one; and symbolical hierarchy of particular groups in their representation on the cultural axis." The axes are mutually dependant. Power, influence, and meaning are not in balance, as Vervae (2013, 20) summarizes Hárs et al. (2006). Centre strives to represent this state as a natural and normal. (Vervae, 2013, 21). "The gradual establishment of an empire depended upon a stable hierarchical relationship in which the colonized existed as the other of the colonizing culture. [...] The colonial mission, to bring the margin into the sphere of influence of the enlightened centre, became the principal justification for the economic and political exploitation of colonialism, especially after the middle of the nineteenth century." (Ashcroft et al., 2002, 36–37). This can be applied also to the inter-European, "(semi-) colonial/peripheral position". (Vervae, 2013, 17).

Italian imperialism of the 1920s turned economically and politically towards the Balkans and Africa, thus realizing its former orientation to achieve "hegemony upon Mediterranean (*Mare nostrum*).” Colonies should be “re-organized” and included into the “imperial community”, to which also some inferior European nations hierarchically subjected to the Italian nation should belong. (Gentile, 2010, 39–40). Inferior European nations are, therefore, subjected to the civilizing mission, led by a guiding nation which inherited the invented tradition of a modern nation and used it for its transposition to the avant-garde¹⁸ version of the modern nation. “Fascism was a manifestation of a new kind of modernism, that I have called ‘modernist nationalism’, which wanted to promote these processes, subordinating them to the goal of strengthening the nation in order to have it participate, as the protagonist, to world politics.” (Gentile, 2008, no pagination).

The fascist-Italian stereotype of the civilizing mission promoted by the imperial centre in practice, as the border Fascism, encourages the Italian population on Eastern periphery, which is directly faced by the “Slavic” proximate “other”: the latter evokes ambivalent discomfort due to a paradoxically familiar strangeness. It is an (annexed) territory representing the “limit [... of a colonizer’s] direct economic and political influence and is at the same time represented as a border culturological zone, where, at least from [... the colonizer’s] point of view, Orient begins and civilization has to be firmed up.” (Vervae, 2013, 22). A similar view is offered in N. Pirjevec’s novel *Saga o kovčku* (Saga about the Suitcase, 2003): “the commander of the II. army of the Italian empire, general Ambrosio, started showing off the armed forces on the North-Littoral territory, [...] rattled the consecrated weapons and scared the Eastern, uncivilized tribes by bringing them the culture.” (Pirjevec, 2003, 69). From the fascist perspective, Venezia Giulia is a periphery, paradoxically already/not yet redeemed, inhabited by the population, which the imperial centre, generating the border-Fascism strategies, constructs as the colonized (ethnic) subaltern: the one which “does not exist”, for it is, in the fascist view, not a nation; it does not produce (a national) culture and can be thus just a receiver. “The population at our Eastern border doesn’t have its own history and civilization, as it doesn’t have neither its own national sense nor national culture [...] being without any national conscious-

18 “Fascism assumes the idea of revolution as a process of continuous construction of a new political and economical system, a new system of values and life style, a new civilization.” (Gentile, 2008, no pagination).

ness, (the heterogeneous ones) were always guided either by force and terrorisation or by promises and illusions," writes the above mentioned Triestine fascist secretary Righi (Kacin-Wohinz and Verginella, 2008, 37).

R. Donia (2007) points out four colonizer's strategies recognized in the concrete (Bosnian) case of a proximate colony (as "a kind" of colony). These strategies are "modernizing", psychologizing", historicizing and economizing the colonized land (Donia, 2007, 1, 3, 5, 6). In our case, i.e. in the case of Venezia Giulia, it is necessary to point out two particular characteristics (juxtaposed into a paradox): first, the border Fascism's regime plays the role of the proximate-colonizer more or less only towards the non-Italian, i.e. "Slavic" population of Venezia Giulia, and not towards the whole population; and secondly (and associated with Gentile' "modernist nation"), the fascist strategies directed towards the entire land are adjusted to the modern idea of a total social-political "renewal", common for the modern totalitarian regimes of the 20th century, and, more precisely, for "a mission of national regeneration" (Gentile, 2008, no pagination)¹⁹ of the entire Italian/Italianized nation, i.e. of all the citizens educated in dogma, i.e. slogan "Believe, obey, fight!" (Gentile, 2010, 36). This unification is thus the politization of everyday life of different generations and social ranks of the whole population, amalgamating the strategies of modernizing and economizing the country into the "total" project. From the perspective of colonial strategies directed towards the "Slavic" population, which is, at least in principle, less susceptible²⁰ to the Fascist regime due to its denationalisation practices, the (non- or less-loyal) Slovenian (and Croatian) population is not admitted to the co-creation of (the fascist) modernisation of the society and land: political rights promised to the national minorities of the occupied/annexed/"redeemed" land by Victor Emmanuel III. were ignored in practice. Through its colonial strategy of economizing the periphery, the regime also deprives the "Slavic" population of the chance to have its land and the natural resources at its own disposal (compare Donia, 2007, 6–7) as well as of the chance to keep its economic infrastructure, such as credit cooperatives, savings banks, undertakings, etc. The destruction of the "heterogeneous" ones' economy in the peripheral land as represented in "the father's" story in N. Pirjevec's novel *Saga o kovčku*²¹ as well as systematical immigration of the Italian colonists to Venezia Giulia, made the "heterogeneous" population "increasingly dependent upon the colonial parent" (Donia, 2007, 7), particularly in order to either eliminate or assimilate the (national) minorities – this goal was, of course, not anticipated in the traditional Western New Age

19 Also: "the myth of national regeneration". (Gentile, 2010, 235). As "an anti-ideological and pragmatic ideology [...], expressed more esthetically than theoretically through a new political style and through myths, rites and symbols of a lay religion, established to favor the process of acculturation, socialization and fideistic integration of the masses in order to create a 'new man'." Gentile, 2008, no pagination).

20 The problem of the "heterogeneous" ones in Venezia Giulia doesn't exist; however, "there is [...] the need for the total affirmation of the state, which is shown particularly in the differentiation between the loyal and the disloyal," writes Triestine fascist Cobol. (Kacin-Wohinz and Verginella, 2008, 34, 35).

21 "The illegal link with Ljubljana where the Gorizia cooperative association had secretly moved a sizable fund with caution" as soon as they "realized the intentions of the Italian government to destroy the Slovenian institution" [...] has been unfortunately cut [...] and] an official Italian liquidator of the cooperative was appointed." (Pirjevec, 2003, 43, 51).

goals of colonialism/imperialism. However, the question of the dis-loyal *allogeni* still constructs the colonized "other".

The policy of modernizing/economizing the annexed/ "redeemed" land as a periphery can, on the other hand, directly refer to the typical colonial opposition of "the civilized" and "the wild" where the latter means the countryside inhabited mostly by the Slovenian population. This opposition is represented in the discourse of the fascist official Bombig: the problem of the heterogeneous ones "will solve itself if the authorities will deal with them in the 'missionary spirit', and, above all, by improving the economy of the land, which is still immaculate and 'waits to be valued by the means of Italian capital and Italian hands'." (Kacin-Wohinz and Verginella, 2008, 36) Similarly, Rebula's fictional fascist official Amos imagines the Carst as "a landscape as if from a wild pre-history, [...]. A land which waits to be raised from its retardation by Italy, which shall introduce this people to the European norms and promote them to the consciousness and language of the Latinity." (Rebula, 1994, 45–46). The urban area, in contrast to this "wild" pole of the colonial opposition, attracts negative connotations in the Slovenian (literary) view: "bitterly she thinks about how they screamed '*Vogliamo la guerra!*' when war in Abyssinia was announced [...], and how *maestre* in school scold children every opportunity they can get because their parents are supposed to have barbarian manners [...] and these *schiavi* are nothing more than uncivilized shit". (Pirjevec, 2003, 43).

The strategy of historicizing Venezia Giulia reconstructs its history in such a way that the "Slavic" element is excluded from it, trying to distance (compare Donia, 2007, 5) its Slovenian (and Croatian) cultural communities from their neighbouring national centres across the border, which are, from the fascist point of view, the rivals (compare Vervaeke, 2013). In our case, this rival Unitarian-nationalistic centre is Yugoslavian capital Belgrade.²² However, due to the national conflicts (compare Pirjevec, 1995), which characterized the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and later the Kingdom of Yugoslavia, since the middle of the 19th century the rival (national) centres were also Ljubljana and Zagreb. – Part of the strategy of historicizing Venezia Giulia was also the fascization/"Italianization" of architecture, etc., performed as the nationalization of this border/peripheral area, in the sense of the rhetoric of space (see Matajc, 2014). On the other hand, fascist historicizing of Venezia Giulia, again, refers to the whole population.²³

A number of field reports discuss the population's dispositions. One of them (from 12 November 1930, Sežana) suggests the strategy of "rewarding and encouraging the good ones, and punishing the bad ones", i.e. the (mostly) disloyal Slovenians in province of Trieste. (Kacin-Wohinz and Verginella, 2008, 72). In this respect, the psychologizing strategy represents a rather important aspect of the border fascism. In the case of the Austro-Hungarian colonizer of Bosnia, Donia points out a paternalistic relation, as-

22 After all, rather high financial support for Slovenian and Croatian national-defensive or, depending on the point of view, separatist subversive activities flows from "the secret fund" organized by the Yugoslav Ministry of foreign affairs. (compare Pelikan, 2002, 176).

23 A sign of the tendency to unify the centre and peripheries is the introduction of "the only state reader in the primary schools". (Gentile, 2010, 36) From the aspect of the non-assimilated "Slavic" population, this is the border-Fascism colonial strategy.

sociated with the feeling of a distant civilization superiority, paradoxically established despite close geographical proximity of the "inferior" colonized one. (compare Donia, 2007, 3) Of course, the colonial politics "generates protests in the [peripheral] country." (Vervae, 2013, 60) Paternalism, which was later also accommodated to the Duce's cult,²⁴ is promoted to the "heterogeneous" ones, expecting (similarly as in the border-Fascism conditions) "loyalty, obedience, and gratitude" (Donia, 2007, 4); and, as suggested, the officials shall also "appoint at the local level 'personalities who will exercise influence on their co-religionists because of their integrity, education, irreproachable conduct, and social status'". ((Donia, 2007, 4). Vervae (2013, 481) adds that the colonizer "manipulates with the already existing [...] ethnical and social asymmetry". The colonizer's values are represented by the Italian society, including the Italian irredentism heritage. A number of B. Pahor's and A. Rebula's fictional Italian anti-fascists characters defend this heritage, which, in the implied (Slovenian) author's view, leads into discussion.²⁵ Again, the fascist appropriation of the Italian irredentism to its colonial discourse represents Rebula's Kačja roža in a polemical discussion between a fascist and an anti-fascist (referring to the First Trieste trial): "What these Slovenians actually want that they reach for bombs?' [...] 'What our Maroncelli, Toti, Pisacane, Pellico, Oberdank once demanded of Austria.'" The fascist's answer clearly expresses the colonial standpoint: "It is one thing if a great, self-conscious nation wants something; and another if the same demand is made by an ethnical raked-up with a lower civilization.'" (Rebula, 1994, 109) If we consider the border Fascism as a set of colonial strategies directed towards Slovenians and Croats, it, as the proximate colonizer, supplements "the missing element of racial discrimination"²⁶ (Vervae, 2013, 59) with the nationalistic one.

SCHIZOPHRENIC IDENTITIES AND ANTI-COLONIAL RESISTANCE

The paradox inherent in the border-Fascism (probably) proximate-colonial relations to "Slaves" as the population of Venezia Giulia is that, in the complete accordance with the (nihilistic) logics of Modernity, it approaches its own auto-destruction as the colonizer: since it strives to unify the centre with Venezia Giulia as "the redeemed" periphery it constructs the colonial (ethnical) subaltern in order to assimilate it and thus, theoretically, to "abolish" its subalternity. – Just theoretically, of course. Another Rebula's novel,

24 Gentile (2010, 135) quotes a young fascist's answer to the question *Why I love Duce*: because he is "our father", etc. Similar indoctrination is declared by (a fictional) Italian girl, educated in the fascist school, as depicted in B. Pahor's novel *Vila ob jezeru* (*La Villa sur le lac; La villa sul lago; Villa am See*, 1955).

25 In Pahor's novel *Zatemnitev*, an Italian anti-fascist proclaims: "if Trieste belonged to the democratic Italy, I'm sure Slovenians would feel good. In times of Risorgimento, Mazzini was fond of Slaves." A Slovenian anti-fascist answers: "Only until the integration of the Italian state; afterwards he also wanted Postojna!" (Pahor, 1987, 274). "When Italy was actually constituted at the beginning of 1860s, [...] in his famous essay *On the Duties of Man* [*Doveri dell'uomo*] from 1860, Mazzini still expressed the opinion that Italy extends no further than to the wellsprings of Soča [...]. But his adherents [...] did not share his assertion." (Pirjevec, 2015, 379).

26 Verginella (2011) discusses fascist "Antislavism" in the context of Racism.

Cesta s cipreso in zvezdo (A Road with a Cypress and a Star, 1998) presents voluntarily assimilated Slovenian family Andreici. Pater familias, Manlio, descendant of an already (and voluntarily) Italianized shoemaker from Carst, "was, of course, in Fascio to earn our crust; if not, he would be refused by the Engineers society, but in his heart he was still a mazzinian. [...] Indeed, we, the children, never heard Slovenian at home." (Rebula, 1998, 7, 8) With some resistant exceptions, including protagonist Sergij, the son, the family, which is extremely loyal to their Italian neighbours as well as to the regime's assimilation politics, suppresses its ethnical "otherness" and its "origins" in the lower social class from the countryside. However, their exceeding of the otherness, which is, in fact, almost unperceivable, remains just a mask: to maintain their position in the urban bourgeois class, i.e. on the imagined "positive" pole of the binary opposition (and in accordance with Donia's "psychologizing" of the proximate-colonized one), the father and mother continuously adjust their everyday life to their Italian social milieu. Although the father and mother are comfortable with preserving their gained identity, they both, with precisely their continuous gestures of conformation, confirm their subaltern status. To resist to this status, Sergij regains his ethnical identity. But at this point, a significant difference between him and Pahor's protagonist Suban is revealed: Rebula's Sergij, who grew up in an assimilated family, did not go through the traumatic experience of the colonial subaltern (already) *as a child*.²⁷

The experience of the colonial subaltern opens up an unhealable gap into Suban's childhood: not by physical violence but by the violent destruction of his "primeval" symbolic order, manifested in language. "If a child is educated on what is allowed and what is not, a child will slowly accept the rules of the adults and will be guilty if breaking them. But we were handicapped with guilt before we even became fully acquainted with syllabizing [words... and had to] swallow the words brought with us from home so they stuck in our throats." (Pahor, 1987, 59–60). The symbolic order, into which a child grows up at home, establishes (lingual) Slovenian. On the streets and later in school, i.e. in all public areas, a child was forced into a different symbolic order, established by (lingual) Italian, and which prohibits the first one. "It was as though their tongues were pulled out then attempted to substitute them with artificial ones. Who could, therefore, wonder why a good deal of Slovenian inhabitants is so timid?" (Pahor, 1987, 232) As mentioned before, in the (European) internal colonization, the "racial element" can be substituted with the modern-national "otherness" and its lingual identity. The demand to enter into the language, i.e. the symbolic order of the colonial master, forced a child, metaphorically speaking, to put on a mask of the "heterogeneous" one. However, the mask cannot be identified with the skin. F. Fanon's essay *Black Skin, White Masks* (1952), i.e. the fundamental work of anti-colonialism, ascribes "a basic importance to the phenomenon of language", from which "two dimensions" of "the black man" are derived: "the black" one and the colonially imparted "white" one, i.e. "one with his fellows, the other with the white man. That this self-division is a direct result of colonialist subjugation is beyond

27 Both Pahor and Rebula "suffered the lingual trauma in their youth, experienced through an extreme humiliation and prohibition of the mother tongue already in their childhood." (Pirjevec, 2011, 358).

question". "Every colonized people – in other words, every people in whose soul an inferiority complex has been created by the death and burial of its local cultural originality – finds itself face to face with the language of the civilizing nation; that is, with the culture of the mother country." The subaltern "becomes whiter as he renounces his blackness, his jungle" (Fanon, 1952, 17, 18), i.e. by getting accustomed to the language and culture of the "white" other. "The black person attempts to cope by adopting white masks that will somehow make the fact of his blackness vanish. [...] Thus black skin/white masks reflects the miserable schizophrenia of the colonised identity" (Loomba, 2000, 145). On the other hand, the colonial subalternity, which is becoming conscious of its self-division and, in this aspect, differentiates itself from the non-self-conscious schizophrenic self or from the subaltern self of the assimilated one, answers to the colonizer – and to itself – with resistance. Radko Suban's (Slovenian) reflection about himself as a colonized subject in the border Fascism is thus no coincidence.

"In a way, it is easier for a black man than for us, as the black man knows that he irritates a white man with his skin. [...] But for a Triestine Slovenian, the situation was different, since his skin was white. [...] It was enough [...] for him] to assume the neighbour's language [...]. However, this is no privilege, for the black man who could secretly become white would feel as a traitor. The same is true for those who hide behind the assumed language, because they are ashamed or scared. He is dishonourable." (Pahor, 1987, 90).

The selected Slovenian literary (as well as semi- and non-literary) texts, which refer to the border Fascism, represent similar views (manifested mostly by the literary protagonists). These views reject (the fascist-Italian construction of the) hetero-stereotype of a Slovenian as the colonial subaltern. The Slovenian auto-stereotype (which returns the view back to the fascist one; in the sense of Konstantinović's (1988) "image" and "counter-image", i.e. *Bild* and *Gegenbild*) is thus the resistant view: it rejects the very possibility of being treated as a colonized subject, which is imposed to him/her by the proximate-colonial strategies of the border Fascism. This rejection, represented by the discourse of resistance, could be considered a variant of Fanon's *anti-colonial* attitude, including its advocacy of revolt. On the other hand, the traumatic memory, i.e. the child's experience of the colonial subaltern, persistently re-appears in Pahor's work: in different versions, it is mentioned at least shortly in several of his texts (explained particularly in his novel *Vila ob jezeru*); and, similarly, the characteristic terms of the colonial discourse re-appear at least in those of Rebula's texts, which refer to the border Fascism. Precisely this returning of the rejection, i.e. the returning of the anti-colonial attitude representation, allowed us to propose the risky hypothesis or the possibility of reading Pahor's and Rebula's works in the postcolonial view. And, on the other hand, these Slovenian literary texts about the border Fascism in the peripheral Venezia Giulia allow us to read Slovenian literary views on the border Fascism as the representations of its proximate-colonial "character", exercised by its strategies to "Slaves" – of course, in the context of the 20th century Modernity and its transpositions of colonial "traditions".

OBMEJNI FAŠIZEM V JULIJSKI KRAJINI: VPRAŠANJE O »KOLONIJI V BLIŽINI« Z VIDIKA SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI

Vanessa MATAJC

Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: vanesa.matajc@ff.uni-lj.si

POVZETEK

Po metodološki predstavitvi sodobnih sprememb v postkolonialni teoriji in zgodovino-pisni praksi, ki utemeljuje postkolonialno-teoretsko naravnano pričujočega članka, sledi obravnava tistih slovenskih literarnih besedil (predvsem besedil B. Pahorja, A. Rebule in N. Pirjevec) v kontekstu pol- in neliterarnih besedil, ki se nanašajo na slovenske izkušnje z obmejnimi fašizmom. Članek v njih odkriva pogosto uporabo pojmov, kot so kolonija, kolonizirani, drugorodec, barbari, civilizacijska misija, kultiviranje itn., obenem pa utemeljuje, da navzočnost teh pojmov, ki so značilni za (post)kolonialni diskurz, v besedilih vseh treh pisateljev, ki si delijo avtorsko osebno in/ali podedovano izkušnjo z obmejnimi fašizmom, ne more biti naključje. Ta pojav članek povezuje s strategijami obmejnega fašizma v Julijski krajini (1922–1941) do "slovanskega" prebivalstva in jih primerja s tistimi, ki so značilne za koncept kolonije v bližini: tega je ob primeru avstroogrske aneksije Bosne in Hercegovine (1878) razvil R. Donia (2007) in kulturnozgodovinsko dopolnil S. Vervaet (2013). Z vidika te primerjave članek razbira slovenske literarne reprezentacije obmejnega fašizma v Julijski krajini kot soočanje slovenskega in (v slovenskem pogledu imaginiranega) fašistično-italijanskega pogleda, pri čemer se slovenskemu pogledu razkriva negotovost, ki je vpisana v fašistični diskurz o Julijski krajini: dežela je sočasno predstavljena kot že "odrešena" in še ne dokončno "odrešena", saj jo poseljujejo še neitalianizirani "drugorodci": ti so, skupaj z deželo, torej tudi objekt civilizacijske misije oz. kultiviranja z italijansko kulturo, civilizacijska misija pa je (vsaj) od 19. stoletja naprej značilen argument kolonizacije. Slednja se v tem primeru torej nanaša na (nasilno) asimilacijo "slovanskega" prebivalstva v fašizirano-italijansko narodno skupnost. Dovršitev asimilacije bi seveda pomenila ukinitev kolonialnega razmerja, dokler pa jo obmejni fašizem izvaja, se njegove strategije v slovenskem literarnem pogledu razkrivajo kot strategije kolonizatorja. Če slednji torej vidi "slovansko" skupnost kot kolonizirani objekt, mu slovenske literarne reprezentacije "vračajo" pogled (v smislu konstrukcije podobe in protipodobe, avto- in heterostereotipov oz. "značilnih" slovenskih, italijanskih in fašističnih likov). Pri tem slovenski avtostereotipni liki zavračajo samo možnost, da bi bili obravnavani kot kolonizirani subalterni (včasih tudi s subverzivno-ironičnim začasnim sprejetjem tega statusa, npr. pri E. Besednjaku). Članek poveže to zavračanje z anti-kolonialnim uporom (F. Fanon), posebej z ozirom na Pahorjeve reprezentacije otroške izkušnje obmejnega fašizma. V trajno vračanje teme obmejnega fašizma in prepričevanje kolonizatorskega diskurza v omenjenih avtorskih opusih pa torej vzpostavlja jasno možnost, da slovensko književnost o obmejnem fašizmu beremo v luči postkolonialne teorije.

Ključne besede: Julijska krajina, Venezia Giulia, obmejni fašizem, kolonija v bližini, postkolonializem, slovenska književnost, Boris Pahor, Alojz Rebula, Nedeljka Pirjevec

BIBLIOGRAPHY

- Anderson, B. (1991):** *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, London, Verso.
- Ashcroft, B., Griffith, G., Tiffin, H. (2002):** *Postcolonial Studies. The Key Words*. London, New York, Routledge.
- Besednjak, E. (2001):** Zakoni držav so spremenljivi, narodi pa žive večno! (Govor poslanca Besednjaka v rimskem parlamentu 13. maja 1926). In: Pirjevec, M. (ed.): *Tržaška knjiga*. Ljubljana, Slovenska matica, 164–172.
- Bevk, F. (2001):** Mrak za rešetkami. In: Pirjevec, M. (ed.): *Tržaška knjiga*. Ljubljana, Slovenska matica, 176–180.
- Budal, A. (2001):** Dve materi. In: Pirjevec, M. (ed.): *Tržaška knjiga*. Ljubljana, Slovenska matica, 252–260.
- Donia, R. J. (2007):** *The Proximate Colony. Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian Rule. Kakanien Revisited*, 11 / 9. Web: <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/rdonia1.pdf> [9. 6. 2016].
- Fanon, F. (1952):** *Black Skin, White Masks*. Web: <http://burawoy.berkeley.edu/Reader.101/Fanon.I.pdf> [7. 9. 2016].
- Gabrielli, G. (2011):** Razze e colonie nella scuola italiana. *Aut Aut* (Il postcolonialismo in Italia), 349, 69–102.
- Gentile, E. (2008):** Fascism and the Italian Road to Totalitarianism. In: *Constellations*, 15, 291–302. Web: <https://www.libraryofsocialscience.com/ideologies/docs/fascism-and-the-italian-road-to-totalitarianism/> [7. 9. 2016].
- Gentile, E. (2010):** Fašizem. Zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Hárs, E., et al. (2006):** Zentren peripher: Vorüberlegungen zu einer Denkfigur. In: Hárs, E., Müller-Funk, W., Reber, U. and Ruthner, C. (Hg.) (2006): *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*. Tübingen, Basel, A. Francke Verlag, 1–15.
- Juvan, M. (2012):** Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem. Ljubljana, LUD Literatura.
- Kacin-Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Kacin-Wohinz, M. and Verginella, M. (2008):** Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana, Slovenska matica.
- Kalnač, B. (2015):** Postcolonial Narratives, Decolonial Options. In: Pucherova, D. and Gafrik, R. (ed.): *Postcolonial Europe? Essays on Post-communist Literatures and Cultures*. Leiden, Boston, Brill, Rodopi, 47–64.
- Kann, R. A. (1977):** Trends Towards Colonialism in the Habsburg Empire, 1878–1918. The Case of Bosnia-Herzegovina, 1878–1914. In: Rowney, D. K., and Orchard, G. E. (eds.): *Russian and Slavonic History*. Columbus, Slavica Publishers, 164–180.
- Konstantinović, Z. (1988):** Bild und Gegenbild. Ein Beitrag zur Imagologie der südosteuropäischen Völker in der Phase ihrer nationalen Wiedergeburt. In: Dysenrinck, H. and Syndram, K.-U.: *Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in der Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*. Bonn, Bouvier, 281–291.

- Leerssen, J. (2006):** *National Thought in Europe. A Cultural History.* Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Loomba, A. (2000):** *Colonialism/Postcolonialism.* London, Routledge.
- Matajc, V. (2014):** "The Rhetorics of Space": Introduction. *Neohelicon*, 41/1, 3–12.
- Milza, P. (2012):** *Zgodovina Italije.* Ljubljana, Slovenska matica.
- Pahor, B. (1987):** *Zatemnitev.* Ljubljana, Slovenska matica. [1975].
- Pahor, B. (1993):** *Vila ob jezeru.* Celovec, Mohorjeva družba. [1955].
- Payne, S. G. (1995):** *A History of Fascism 1914–1945.* Madison, University of Wisconsin Press.
- Paxton, R. O. (2004):** *The Anatomy of Fascism.* New York, Alfred A. Knopf. Web: [https://libcom.org/files/Robert%20O.%20Paxton-The%20Anatomy%20of%20Fascism%20-%20Knopf%20\(2004\).pdf](https://libcom.org/files/Robert%20O.%20Paxton-The%20Anatomy%20of%20Fascism%20-%20Knopf%20(2004).pdf) [11. 9. 2016].
- Pelikan, E. (1996):** Engelbert Besednjak v parlamentu. *Discorsi parlamentari dell'on. Engelbert Besednjak.* Trst / Trieste, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček / Circolo per gli studi sociali Virgil Šček.
- Pelikan, E. (2002):** *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom.* Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, J. (1995):** *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije.* Koper, Lipa.
- Pirjevec, J. (2008):** The Strategy of the Occupiers. In: Pirjevec, J., Repe, B. (ed.): *Resistance, Suffering, Hope: The Slovene Partisan Movement 1941–1945.* Ljubljana, Trieste, National Committee of Union of Societies of Combatants of the Slovene National Liberation, Založništvo tržaškega tiska, 24–35.
- Pirjevec, J. (2015):** Soočenje kulturnih, državnih, geopolitičnih in ideoloških konceptov na stiku italijanskega in južnoslovanskega prostora (1848–1975). *Acta Histriae*, 23/3, 377–392.
- Pirjevec, M. (ed.) (2001):** *Tržaška knjiga.* Ljubljana, Slovenska matica, 176–180.
- Pirjevec, M. (2011):** Periodizacija slovenske književnosti na Tržaškem (od 16. do 20. stoletja). *Annales. Ser. Hist. et Soc.*, 21/2, 353–362.
- Pirjevec, N. (2003):** *Saga o kovčku.* Ljubljana, Nova revija.
- Pucherová, D. and Gáfrik, R. (2015):** Introduction: Which Postcolonial Europe? In: Pucherova, D. and Gafrik, R.: *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures.* Leiden, Boston, Brill, Rodopi, 11–24.
- Rebula, A. (1994):** *Kačja roža.* Ljubljana, Mihelač.
- Rebula, A. (1998):** *Cesta s cipreso in zvezdo.* Trst, Mladika.
- Rebula, A. (2001):** Je mar tržaški poldnevnik zarisal Teodozij? In: Pirjevec, M. (ed.): *Tržaška knjiga.* Ljubljana, Slovenska matica, 363–366.
- Ruthner, C. (2006):** *Kakaniens kleiner Orient.* In: Hárs, E., Müller-Funk, W., Reber, U., Ruthner, C. (Hg.): *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn.* Tübingen, Basel, A. Francke Verlag, 255–263.
- Sardoč, D. (2001):** Tigrova sled. In: Pirjevec, M. (ed.): *Tržaška knjiga.* Ljubljana, Slovenska matica, 201–204.
- Ukmar, J. (2001):** Krščansko sožitje med narodi. In: Pirjevec, M. (ed.): *Tržaška knjiga.* Ljubljana, Slovenska matica, 186–191.

- Verginella, M. (2008):** Uvod. In: Kacin Wohinz, M. and Verginella, M. (ed.): Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana, Slovenska matica, 9–14.
- Verginella, M. (2011):** Antislavismo, razzismo di frontiera? Aut Aut (Il postcolonialismo in Italia), 349, 30–49.
- Vervae, S. (2013):** Centar i periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta i Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova. Zagreb–Sarajevo, Synopsis.
- Wagner, B. (2011):** La questione sarda. La sfida del'alterità. Aut Aut (Il postcolonialismo in Italia), 349, 10–29.

LA “PEDERASTIA” NELLA EX VENEZIA GIULIA: IL RUOLO DEL CONFINO NELLA REPRESSIONE DELLA MASCOLINITÀ DEVIANTE DURANTE IL SECONDO CONFLITTO MONDIALE

Marco REGLIA

via Francesco Cappello, 7 Trieste, Italia
e-mail: marcoreglia@gmail.com

SINTESI

L'articolo propone un'analisi sul ruolo del confine nei confronti della percezione dell'omosessualità, quale elemento pericoloso per la mascolinità fascista di stampo guerriero. Sulla base di una più ampia ricerca dedicata alla repressione della mascolinità deviante nella ex Venezia Giulia nella prima metà del novecento, l'autore si concentra sull'aumento del fenomeno repressivo che si riscontra dopo il 1938 e su uno degli elementi che si ritrova con una certa frequenza nei fascicoli d'archivio: l'attenzione nei confronti dei militari e della loro mascolinità e la propaganda di uno stato che si prepara ad entrare in guerra.

Parole chiave: fascismo, omosessualità, mascolinità, Venezia Giulia

HOMOSEKSUALNOST V NEKDANJI JULIJSKI KRAJINI: VLOGA MEJE PRI ZATIRANJU DEVIANTNE MOŠKOSTI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja analizo vloge meje v odnosu do percepcije homoseksualnosti kot nevarnega elementa za fašistično moškost. Na podlagi obširne raziskave o represiji deviantne moškosti v nekdanji Julijski krajini v prvi polovici 20. stoletja, se avtor osredotoča na vzpon represije, ki se je pojavil po letu 1938 ter na enega izmed elementov, ki ga pogosto najdemo med arhivskim gradivom: osredotočenost na vojake in na njihovo moškost ter propaganda države, ki se pripravlja na vstop v vojno.

Ključne besede: fašizem, homoseksualnost, moškost, Julijska krajina

PREMESSA

Il fascismo di confine fu una variante locale del regime fascista che caratterizzò fin dagli esordi l'evoluzione dittatoriale dell'Italia nel primo dopoguerra nelle aree dell'ex Litorale austriaco. La frontiera giocò un ruolo di prim'ordine nel rapporto tra gli italiani e le comunità slovene e croate inserite all'interno dei nuovi confini del regno d'Italia.

Il regime ebbe una sua mascolinità ideale su cui basare la costruzione dell'uomo nuovo fascista, mascolinità che caratterizzò anche la repressione della sua devianza in tutto il territorio dello stato italiano, comprese le nuove provincie ex asburgiche.

Questo saggio parte da una domanda: vi fu uno speciale fascismo di confine nella repressione della mascolinità deviante? La risposta prenderà avvio da un breve quadro di insieme della storiografia sul tema della repressione della pederastia in Italia per poi concentrarsi sulle fonti provenienti dagli archivi locali e relative alle situazioni in cui l'omosessualità, vera o presunta, fu oggetto di attenzioni da parte del regime fascista nelle ex "nuove provincie". Nello specifico si analizzeranno i tempi della repressione della mascolinità deviante e il ruolo delle forze armate, in particolare nel fiamano, quale paradigma di una possibile spiegazione delle ragioni della repressione e delle sue tempistiche.

MASCOLINITÀ DEVIANTE NEL REGNO D'ITALIA

Il rapporto tra fascismo e mascolinità e la sua devianza è stato oggetto di attenzioni storiografiche solo nel corso di questo millennio: Lorenzo Benadusi nel 2005 e Gianfranco Goretti con Tommaso Giartosio nel 2006 hanno approcciato ex novo il rapporto tra la mascolinità deviante, per lo più identificata con l'omosessualità, e l'ideologia fascista, avvalendosi prevalentemente delle fonti documentali presenti nell'Archivio centrale dello Stato e, in qualche caso nel testo di Goretti, di alcune fonti orali.

L'utilizzo dei fondi questura e prefettura presenti negli archivi periferici dell'ex stato fascista con il supporto di fonti orali ha permesso all'autore di individuare alcuni elementi che resero diverse queste terre dal resto della penisola anche nell'ambito della mascolinità.

La storiografia ha finora proposto la repressione dell'omosessualità durante il fascismo o come un approccio insito al regime stesso e pertanto senza alcun incremento significativo nel tempo (Benadusi, 2005) o come un fenomeno da interpretare nel contesto più ampio della repressione razziale che il regime aveva incrementato avvicinandosi al nazismo (Goretti e Giartosio, 2006).

L'evoluzione della repressione della "pederastia"¹, nella ex Venezia Giulia propone invece una tempistica originale rispetto al resto d'Italia influenzata dal coinvolgimento militare del paese nel secondo conflitto mondiale e dalla presenza di un significativo numero di militari sul territorio.

1 Il termine "pederastia" era frequentemente usato durante il ventennio per indicare in senso spregiativo l'omosessualità; in questo saggio viene usato come sinonimo di omosessualità.

Repressione dell'omosessualità in Italia

Il codice penale del Regno di Sardegna, in vigore nel 1859, considerava tra i reati contro il buon costume anche la libidine contro-natura, prevedendo la reclusione fino a sette o dieci anni, contemplando anche la possibilità dei lavori forzati.

Con la nascita del regno d'Italia, il codice penale sardo, incluso il titolo relativo ai reati contro il buon costume e l'art. 425 sugli atti contro natura, fu esteso al nuovo stato. L'estensione della norma non comportò la sua applicazione in tutti i nuovi territori; l'art. 425 fu applicato solo nelle aree della penisola in cui vigeva un approccio penale simile e quindi nell'ex regno di Sardegna e il Lombardo-veneto ex austriaco. Non fu applicato nei territori di quegli stati che, dopo la parentesi napoleonica, mantennero la legislazione penale di ispirazione francese su questi temi. In pratica, dal 1861, seppur in attesa di realizzare un nuovo codice penale per il nuovo stato, la legislazione anti libidine contro-natura fu in vigore solo nelle regioni centro settentrionali a cui si aggiunse il Veneto nel 1866.

Questa disparità di trattamento si rifletté anche nella redazione del primo codice penale dello stato italiano: nel 1899 fu varato il codice Zanardelli che non prevedeva alcuna norma specifica per gli atti contro-natura. Questa conclusione non fu esente da dibattiti in sede di redazione del codice ma alla fine prevalse la non punibilità. Alla base di tale scelta non vi fu alcuna accettazione dell'omosessualità, anzi: come ben dice il Carmignani, *"riesce più utile l'ignoranza del vizio che non sia per giovare al pubblico esempio la cognizione delle pene che lo reprimono"* (Camera dei Deputati, 1887). Si reputò che la miglior strategia contro il problema fosse l'evitare qualsiasi tipo di pubblicità.

Il fascismo varò un proprio codice penale nel 1930, a regime maturo; anche in tal caso però, pur in presenza di una bozza di articolo penale contro la pederastia, i giuristi arrivarono alla medesima conclusione del 1889. Nel codice penale "Rocco" non si accenna alla sessualità contro-natura preferendo, similmente a quando avvenuto con il codice penale precedente, nascondere il tema: *"Si è notato che anche nei Paesi dove l'omosessualità è considerata come reato questa non solo permane, ma si circonda di una pericolosa aureola di pubblicità che contribuisce alla sua diffusione fra i predisposti e conduce non di rado ai più odiosi ricatti"* (Dalla Volta, 1933, 138).

L'assenza di rilievo penale dell'omosessualità, non comportò un'assenza di repressione dato che vigeva pur sempre il Testo Unico di polizia del 1926. Infatti, durante il regime, furono assegnate al confino di polizia almeno trecento persone accusate di omosessualità: l'attuale storiografia ha ricavato questo numero basandosi per lo più sulle fonti presenti nell'Archivio Centrale dello Stato. Nei territori della ex Venezia Giulia i confinati per pederastia furono dodici di cui due da Pola, nove da Fiume e uno da Trieste. Relativamente alla ricerca storica l'obiettivo che si erano posti i redattori di entrambi i codici penali italiani, ovvero di nascondere il fenomeno, ha avuto successo anche relativamente alle fonti, in generale piuttosto scarse per questo periodo.

MASCOLINITÀ DEVIANTE E NAZIONALISMO

Lo storico George Mosse ha individuato nella tutela della mascolinità ideale uno strumento di rafforzamento della nazionalità e della coesione identitaria dei cittadini di uno

stato-nazione². L'omosessuale è uno dei controtipi descritti da Mosse, emblema di ciò che un uomo virile non poteva e doveva essere e, per contro, segno di una mancata virilità di individui, gruppi e nazioni. Lo stereotipo poteva essere strumento di denigrazione anche di stati nazionali avversari, visti più simili agli animali che agli umani.

In aree di forte conflitto etnico-nazionale sembrerebbe logico aspettarsi una significativa presenza di accuse di devianza dalla mascolinità ideale o più in generale che nel conflitto internazionale emergessero accuse e percezioni anche sul tema della mascolinità, magari solo in forma stereotipata.

Tra le persone coinvolte nella repressione fascista in cui emerge tra le fonti anche l'accusa di pederastia, invece, si riscontra un solo esempio in cui è presente il tema della mascolinità come atto denigratorio. È il caso del signor Antonio, ex consigliere di finanza in pensione di Trieste, che tentò di approcciare un rapporto con un giovane ufficiale germanico a Fiume nell'estate del 1942. In una battuta, scritta su un verbale di polizia, il redattore del verbale si lasciò sfuggire un'allusione alla scarsa virilità del tenente tedesco che ci mise più di due giorni per comprendere che l'anziano signore triestino, oltre a discutere sulla flora di Abbazia, aveva ben altri interessi. La percezione di scarsa virilità dei maschi tedeschi era diffusa a cavallo del novecento a seguito di diversi scandali a sfondo omosessuale che coinvolsero persone importanti anche vicine alla corte imperiale germanica; a questo si aggiunse la presenza di diversi ricchi personaggi europei ed anche tedeschi che, già a cavallo del secolo, venivano nella penisola in cerca di facili incontri con giovani maschi. Mentre in Italia il tema non era soggetto a repressione penale, il paragrafo 175 del codice penale tedesco, ad esempio, prevedeva la reclusione per coloro che commettevano atti contro natura. Caso emblematico fu lo scandalo Krupp che coinvolse l'industriale tedesco attraverso la diffusione del suo stile di vita sulla stampa italiana prima e tedesca poi, portando il protagonista verso il suicidio nel 1902 (Dall'Orto, 1988).

Se in questo clima durante il ventennio si è riscontrato un unico caso del genere, anche andando più indietro nel tempo, utilizzando le fonti giudiziarie degli ultimi anni asburgici, a fronte di più di duecento processi esaminati solo in uno di essi si riscontra il tema dell'accusa di scarsa virilità abbinata al conflitto nazionale.

2 Nei testi "L'immagine dell'uomo – Lo stereotipo maschile nell'epoca moderna" (Mosse, 1997) e "Sessualità e nazionalismo – Mentalità borghese e rispettabilità" (Mosse, 1996), lo storico George Mosse ha ragionato sui nessi tra nazionalismo e mascolinità nella formazione dello stato nazione contemporaneo. Nello specifico questo autore ha proposto le categorie di tipo ideale e di controtipo per il cui approfondimento si rimanda ai testi in bibliografia. Il territorio oggetto di questa analisi è stato caratterizzato sia da un forte immaginario mascolino-borghese, specialmente nelle due città porto di Trieste e Fiume, sia da un'accesa conflittualità tra identità nazionali diverse. La nascita e lo sviluppo delle attività ginniche, fortemente connesse all'idea di patria, sono un esempio di come identità nazionale e rappresentazione della mascolinità ideale si sviluppino in sintonia. Nell'allora Litorale austriaco durante la seconda metà dell'ottocento nacquero società ginniche in tutte le città, in primis a Trieste, sia associate all'identità nazionale italiana che slovena e croata. Anche la repressione del controtipo omosessuale è stata influenzata dalla mascolinità dominante durante il ventennio ed in particolare dalla sua immagine. Non a caso fu proprio la città di Fiume ad essere più sotto controllo anche su questo tema, dato che era un luogo con un forte flusso di stranieri, ponendosi per certi versi, in una situazione simile alle città italiane dedite al turismo come Venezia Firenze e Roma, ove si riscontrano un numero di confinati maggiore che in altre aree.

Quindi, almeno per i territori della ex Venezia Giulia nella prima metà del novecento non si riscontra alcun nesso sistemico tra nazionalismo e mascolinità, incluso il fascismo di confine ed il suo approccio antislabo e quindi non vi fu, relativamente alla mascolinità ed alla sua devianza, alcun "classico" fascismo di confine.

LA REPRESSIONE DELLA "PEDERASTIA" NELLA VENEZIA GIULIA FASCISTA

Le fonti negli archivi delle ex amministrazioni periferiche del regno d'Italia hanno permesso di individuare complessivamente quarantasette persone identificate e/o schedate come pederasti per il territorio dell'ex Venezia Giulia. Tra queste, non tutte furono confinate o arrestate e non tutte lo furono specificatamente per il loro orientamento sessuale. Il sesso maschile è l'unico attributo che le caratterizza tutte, oltre alla voce "pederastia" nei loro fascicoli. Per il resto, modi e tempi d'indagine, comportamento delle forze dell'ordine e tipo di repressione subita si presentano piuttosto diversificate³.

Tra di esse, dodici furono i confinati, tutti espressamente per pederastia, come già emerso in storiografia; tutti gli altri casi sono stati individuati grazie alle testimonianze orali e all'esame degli archivi locali.

Il confino fu l'epilogo di un iter a volte molto lungo fatto di indagini e vessazioni da parte del regime e delle forze dell'ordine dello stato italiano nei confronti della pederastia, vera o presunta che fosse. Un numero rilevante di persone fu indagato senza incorrere nella procedura repressiva più pesante; ma anche senza subire il confino, l'essere ammoniti o semplicemente indagati per pederastia era, per quell'epoca, una repressione di non poco conto. In alcuni casi la pederastia fu solo una nota di demerito aggiunta ad altre macchie per le quali il regime reagì reprimendo.

La storia di sedici persone fu caratterizzata dalla devianza sessuale apparsa nei loro fascicoli quale aggravante o semplice tentativo di accusa nei loro confronti ma non fu la principale causa per cui il regime operò contro di essi. La presenza della pederastia nei loro fascicoli non fu irrilevante nell'atteggiamento delle forze dell'ordine: altri motivi più gravi furono però sufficienti a giustificare l'applicazione del Testo Unico di PS. Si trattò di una pederastia volatile che, a volte, appariva e scompariva nei documenti di polizia; in un caso, addirittura, fu depennata dallo stesso questore.

3 Similmente alle modalità di indagine e di repressione che queste persone subirono, anche le loro caratteristiche socioculturali furono diverse. I fascicoli utilizzati sono a loro volta diversi per consistenza, sia in relazione alla quantità di informazioni raccolte dalle forze dell'ordine, sia in relazione a quanto, di quei documenti, è rimasto oggi in archivio. Oltre al genere maschile, quindi, non vi sono omogeneità evidenti. Relativamente al ceto, si riscontrano un monsignore, qualche possidente, militari ed operai, qualche impiegato della pubblica amministrazione; si va quindi dallo strato sociale più popolare fino alla classe media ma non più in alto. Le fonti disponibili non permettono un approfondimento d'insieme dei profili di queste persone e di conseguenza non emerge una specificità territoriale dal punto di vista socioeconomico. Tra le persone coinvolte emerge, a tratti, un atteggiamento non filo italiano e/o non filofascista ma questo non si intreccia con la visione ideale della mascolinità né tantomeno con l'orientamento sessuale dei singoli soggetti che sembra muoversi in totale autonomia dalle loro opinioni politiche. I profili delle persone coinvolte, non essendo significativi rispetto alla specificità di confine della repressione della mascolinità deviante, non verranno quindi trattati in questa sede.

Gli altri trentuno subirono invece una repressione diretta, chi internato o al confino chi solo ammonito, diffidato o arrestato per poi essere rilasciato.

Le fonti emerse dal lavoro di ricerca negli archivi periferici hanno aumentato anche la conoscenza sul numero dei soggetti coinvolti permettendo di guardare all'approccio repressivo del fascismo in queste terre anche relativamente alla sua tempistica: la dinamica temporale delle attenzioni del regime alla pederastia evidenzia un'originalità delle nuove province.

Le modalità repressive utilizzate in questi territori sono elencate nello schema seguente⁴:

- 13 indagati solo o anche per omosessualità,
- 4 indagati e/o arrestati o sottoposti a provvedimenti nel contesto militare,
- 2 arrestati e rilasciati,
- 2 discriminati sul lavoro,
- 2 espulsi,
- 3 diffidati,
- 3 ammoniti,
- 12 confinati,
- 6 deportati in Germania.

Le modalità di innesco delle indagini e le tempistiche che portarono agli atti repressivi furono diverse tra loro: agì il regime attraverso la struttura dello stato ma agirono anche i parenti e le persone comuni. Anche se non vi furono strategie univoche similmente al caso di Catania⁵, in diverse storie si riscontrano nessi e similitudini: uno di questi riguarda la presenza delle forze armate sul territorio, tema che sarà ripreso a breve a fronte di un'analisi agglomerata della pressione repressiva in relazione al suo andamento nel tempo.

Sulla base delle fonti documentali e della loro datazione ed in considerazione della periodizzazione proposta dal sociologo Mabel Berezin⁶ attento al ruolo della propaganda nella raccolta del consenso, il quadro complessivo può essere considerato temporalmente in quattro fasi:

-
- 4 Questo scritto prende avvio da una ricerca di dottorato dell'autore (Reglia, 2015) che ha utilizzato sia fonti d'archivio che fonti orali; data varietà delle fonti usate si ritiene più opportuno rimandare il lettore al testo della tesi, che, seppur al momento non ancora pubblicata, è disponibile sia in forma cartacea che digitale nelle Biblioteche dell'Università di Capodistria e di Lubiana. Nel caso di citazioni, invece, si riporterà il rimando alle fonti, pur con i limiti determinati dal Codice di deontologia e di buona condotta per i trattamenti di dati personali per scopi storici, come spiegato più in esteso nel paragrafo dedicato alle fonti e alla bibliografia.
 - 5 Catania rappresentò il caso più eclatante di repressione mirata ad eliminare le persone di dubbia virilità dal territorio di una provincia italiana. Nel 1939 il questore Alfonso Molina, da poco nominato capo della locale questura, promosse due serie di retate e altri arresti inviando al confino nel giro di qualche mese 45 persone (Goretti e Giartosio, 2006).
 - 6 Berezin (1997) ragiona sul ruolo della propaganda fascista nella diffusione del consenso tra la popolazione individuando cinque fasi temporali del regime: l'ascesa al potere, il consolidamento, il successo interno, il coinvolgimento militare ed il crollo.

Ascesa e consolidamento del regime (1920-1926)

In fascicoli costituiti in anni posteriori si ritrovano citati documenti relativi alla omosessualità datati 1920 a carico di due distinte persone; in questo periodo il confino non era ancora in vigore ed i territori della Venezia Giulia non erano ancora annessi ufficialmente al regno d'Italia e, pertanto, non vi trovava applicazione nemmeno il domicilio coatto; la città di Fiume inoltre, si trovò coinvolta nell'impresa dannunziana e la legislazione italiana vi ebbe applicazione solo dopo l'annessione. Nei fascicoli di polizia e di prefettura esaminati fino al 1926 non ci sono ulteriori fonti. Fino al 1922 rimasero in vigore i codici asburgici e, ancora nel 1919, le fonti testimoniano di un processo per libidine contro-natura basato sulla precedente legislazione asburgica. I processi esaminati fanno però parte di un approccio repressivo precedente e non sembrano avere avuto un seguito nel periodo italiano, come i due citati sopra.

Successo interno (1927-1937)

Nei fascicoli di questura e prefettura risultano documenti a carico di altre nove persone prese di mira dalle autorità in quanto omosessuali, in aggiunta ai due citati nel periodo precedente i cui fascicoli vengono costituiti nel 1927. Durante questo periodo non risultano specifici procedimenti di polizia.

Il coinvolgimento militare (1938-1943)

In questa fase si concentrano venticinque casi di indagati per omosessualità: dodici di questi subirono il confino di polizia e tre solo l'ammonizione; gli altri furono solo oggetto di indagine o furono arrestati e coinvolti nelle procedure della giustizia militare o espulsi in quanto cittadini stranieri.

Il crollo del fascismo (1943-1945)

Nel calo della pressione repressiva in sintonia con il crollo del regime spicca nel 1945 il ruolo dell'ex alleato tedesco con il caso di undici persone arrestate dalla polizia italiana di cui sei inviate in campi di lavoro in Germania, tre diffuse e due rilasciate.

Il grafico 1 evidenzia l'andamento della repressione focalizzandosi sul momento del suo inizio, persona per persona, considerando come tale, a seconda dei casi, la denuncia di diffida e/o ammonizione, l'assegnazione al confino o l'inizio delle indagini.

Il picco repressivo individua chiaramente l'anno 1940 pur considerando che di quattro delle persone presenti al confino nel 1942 la data d'inizio delle indagini e/o dell'attività repressiva nei loro confronti può essere solo ipotizzata nel 1940⁷.

Il grafico 2 prova a descrivere l'intensità temporale della repressione della pederastia nel tempo riportando anno per anno il numero delle persone coinvolte in indagini, arresti o procedimenti di polizia, anche in considerazione della durata della pena (per cui un confinato per tre anni nel 1940 viene conteggiato anche nel 1941 e nel 1942). In questa

7 Goretta ha ipotizzato che il periodo d'inizio confino per queste persone sia da collocarsi tra il 1939 ed il 1940. Anche se la data d'inizio repressione di queste quattro persone fosse stata nel 1939, la concentrazione della repressione risulterebbe analoga, seppur distribuita in un biennio invece che in un solo anno.

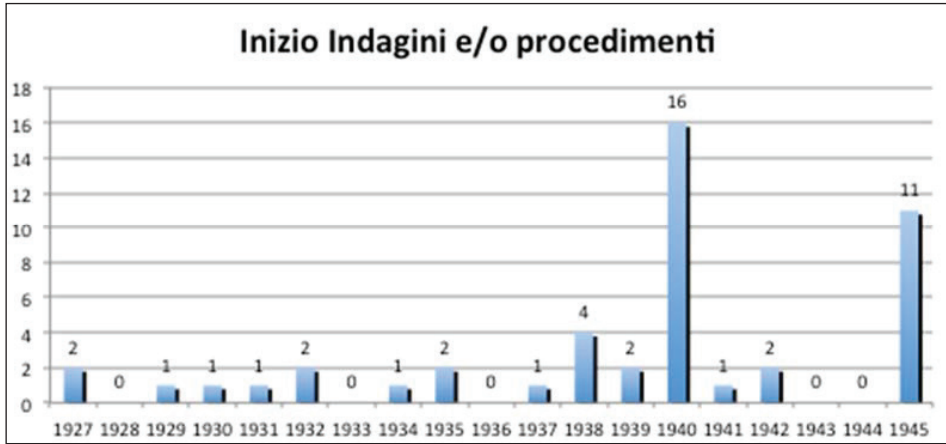

Grafico 1: Inizio indagini per pederastia nel tempo.

rappresentazione il picco del 1940 risulta più distribuito nel tempo, evidenziando comunque la crescita dal 1938 e mettendo in luce come la pressione repressiva si mantenesse ad alta intensità nel 1941 e 1942 per poi ridimensionarsi nel 1943.

L'andamento della pressione repressiva evidenzia tempistiche diverse a quanto emerso nella storiografia a base nazionale che vede, pur con diverse interpretazioni, la crescita della repressione nel 1938 per poi diminuire nel 1940: l'incremento dell'attività repressiva nella ex Venezia Giulia, pur con i distinguo d'obbligo relativamente al numero di fonti disponibili, si evidenzia nel 1938 ma continua a crescere nel biennio 1939-1940, persistendo anche nel biennio seguente.

Se ciò vale per l'ex Venezia Giulia nel suo insieme, vale ancor di più per l'area di Fiume da cui partirono nove dei dodici confinati emersi dalle fonti. La disponibilità di documenti dell'archivio di stato di Rijeka (Fiume) ha reso più incisivo il ruolo di quest'ultimo territorio nell'analisi storica del fenomeno che andiamo analizzando; il

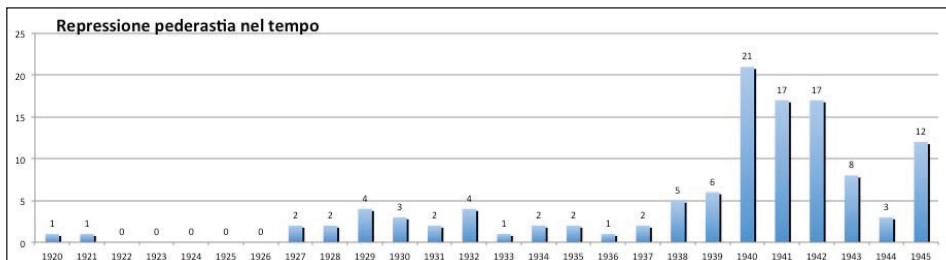

Grafico 2: Repressione della pederastia nel tempo.

fumano ha avuto però anche una propria autonoma ragion d'essere sulla repressione della pederastia, determinata dalla vicinanza del confine con la Jugoslavia, stato visto da sempre con sospetto dalle autorità italiane, anche prima dell'avvento del regime fascista. La vicinanza del confine dava risalto alla visione stereotipica della lobby internazionale dell'omosessualità che fu anche supportata da alcuni casi di omosessuali di origine fiumana che vivevano all'estero indagati già negli anni trenta.

Nonostante questi presupposti, i potenziali pederasti stranieri e in generale le relazioni delle persone indagate per pederastia con altri uomini originari di oltre confine, non comportarono un'attenzione specifica da parte delle forze dell'ordine; la preoccupazione della potenziale pederastia dell'entroterra slavo, pur presente in alcune azioni di polizia, non fu una causa determinante dell'aumento di attenzioni repressive.

L'aumento di attenzioni nei confronti di una possibile minaccia alla virilità non fu quindi catalizzato dalla pederastia al di là del confine, se non nelle preoccupazioni per trame internazionali anti-italiane nel solco dello stereotipo della lobby omosessuale. Come abbiamo avuto già modo di evidenziare, pur in presenza di una significativa concentrazione temporale, gli atti repressivi non evidenziano una tipicità di cause univoca ma solo delle similitudini in contesti spesso diversi: mondo del lavoro, famiglie, rapporti con lo stato e/o azioni autonome delle forze dell'ordine.

Le storie delle quarantasette persone coinvolte hanno comunque dei nessi che si intrecciano anche con la tempistica evidenziata nei grafici. Le forze armate ad esempio, si ritrovano nelle storie dei nostri protagonisti sia come attori principali quando conducono indagini sui propri militari, sia come presenza di sfondo della società civile del tempo. Il regime fascista prevedeva la militarizzazione della società civile, dando valore ad una delle immagini stereotipiche della mascolinità novecentesca, quella dell'uomo guerriero. Le forze armate, infatti, avevano un ruolo anche nei luoghi di lavoro, contesto di partenza delle indagini, ad esempio, di due dei protagonisti sintetizzati nei grafici precedenti.

A partire dall'inizio del conflitto europeo, aumentò l'intensità della repressione dei potenziali pederasti e la pederastia di per sé divenne sempre più frequentemente il capo d'accusa principale su cui basare indagini ed azioni repressive.

Lo sforzo bellico e la propaganda ad esso connessa, fu lo sfondo in cui crebbe la sensibilità delle forze dell'ordine e dei delatori sulla pederastia, in sinergia con il bisogno di una mascolinità guerriera da porre al servizio del conflitto. Come non vi fu una causa univoca o dominante nello spiegare la repressione dei pederasti, così non vi fu una categoria specifica di persone ad innescare indagini ed azioni poliziesche.

Le forze dell'ordine si mossero sia autonomamente sia a seguito di denunce esterne; i cittadini furono animati da diverse motivazioni, legate ad invidie o a problemi personali; le forze armate invece, che si ritrovano a vario titolo nei fascicoli di polizia, oltre a coinvolgere in alcuni casi le forze di polizia, si mossero da sole al fine di reprimere esplicitamente la pederastia al loro interno.

Il saggio di Mabel Berezin citato in merito alla periodizzazione si focalizza sul ruolo della propaganda per descrivere le fasi del fascismo. Se la propaganda fece da background per tutta la società, sulle forze armate pesò la preoccupazione della minaccia alla virilità guerriera che l'omosessualità portava con sé.

La sensibilità delle forze armate su questo tema emerge sia nella presenza di indagini ad hoc sulla pederastia tra i militari, ponendo grande attenzione anche alle lettere che questi si scambiavano tra di loro, sia nella soglia di allarme elevata anche al di fuori delle caserme, sia nella partecipazione alle indagini su possibili pederasti in sinergia con le forze dell'ordine civili. Sfogliando i fascicoli delle persone indagate per pederastia le forze armate, seppur a diverso titolo, sono presenti in maniera significativa.

In un carteggio dell'estate del 1938, Salvatore, un tenente di fanteria di complemento in congedo, fu oggetto di indagini sulla sua moralità ed in particolare sulla sua presunta pederastia. Pur essendo ormai in congedo, il Distretto militare di Trieste si preoccupò del decoro e dell'immagine della divisa. Una nota dell'estate del 1939 lo chiarisce esplicitamente: *"Poiché si tratta di addebito che incide profondamente sul decoro del grado e della divisa, per cui è da ritenersi probabile, se non certo che l'ufficiale debba essere sottoposto ad inchiesta formale disciplinare"* (ARI-QS, 1939).

Altro caso quello di Vladimiro, una delle persone oggetto di attenzione per la sua omosessualità per un lungo periodo, fin da quando, nel 1929 decise di abbandonare moglie e figli per convivere con un giovane uomo jugoslavo. Fu confinato dopo diversi arresti e fermi nel 1939. Con il parere favorevole del direttore della colonia chiese di venir proscioltto anzitempo dal provvedimento: la risposta negativa del commissario di Abbazia di basò sulla preoccupazione del possibile "contagio" nei confronti dei militari: *"Tenuto presente la delicatezza di questa zona militarmente importante in questo momento di conflitto, zona rigurgitante di militari anche tedeschi, il F. troverebbe qui ora un terreno fertile per dare sfogo alle sue basse passioni con evidente danno e con sicuro scandalo"* (ARI-QS, 1939).

Sempre nel 1939 fu espulso il *"suddito jugoslavo H. Ivan di Ivan nato nel 1893, residente a Sussak"* che *"ha in più riprese tentato di adescare, verosimilmente per fini immorali, i marinai S. Rosario, S. Antonio e L. Mario, tutti in servizio presso Navalarmi Fiume"* (ARI-QS, 1939).

Esempi come questi sottolineano l'influenza che la militarizzazione del territorio poteva avere nella percezione della pericolosità della pederastia; interessante in tal senso la visione stereotipica dell'uomo militare antitetica a quella dell'omosessuale che affiora nel seguente carteggio. In un dibattito di accuse tra Lodovico, nato nella Pola austro-ungarica, ed il cognato, un sottotenente, che coinvolse a livello di delazione anche la questura di Fiume, quest'ultimo chiari: *"Per la tutela della mia dignità e per l'onorata divisa che rivesto chiedo che alla presenza degli stessi testimoni il medesimo individuo il quale essendo notoriamente antifascista e pederasta non è in grado di darmi soddisfazione come previsto dal Codice militare cavalleresco, mi faccia le sue più ampie scuse"* (ARI-QS, 1940).

Le attenzioni dei militari coinvolsero anche la vita di Loris, un giovane toscano che lavorava alle poste di Zara. Fu *"sorpreso a Pola in una camera mobiliata, ove aveva appuntamento per un convegno pederastico"* (ACS-MI, 1940). Il convegno altro non era che una relazione di più di un anno con un marinaio di Napoli conosciuto a Zara quando era di stanza in quella città e poi trasferito a Pola. La polizia agì in quanto seguiva il marinaio e non il postino; le fonti raccontano però solo la storia di Loris che fu confinato

per un anno. Sul marinaio di Napoli, di nome Salvatore, non si sa nulla, se non che fu arrestato assieme al suo compagno. Nel 1940 vigeva il Codice penale marittimo del regno d'Italia del 1869 che prevedeva la libidine contro-natura all'art. 297 per la quale era prevista la reclusione ordinaria o dieci anni di lavori forzati ed è logico immaginare che il militare fu giudicato sulla base di tali norme.

Nel maggio del 1940 vi furono indagini all'interno della piazza marittima di Pola, basate sull'esame delle lettere che diversi giovani marinai si scambiarono tra di loro e con altri giovani esterni al mondo militare. Le fonti disponibili sono tratte dagli archivi dell'amministrazione civile e riflettono solo le informazioni che dalla giustizia militare uscì dalle caserme. Complessivamente furono coinvolti almeno una decina di giovani nel novembre del 1940 ed alcuni di essi subirono provvedimenti di polizia. Sul numero di giovani coinvolti e sulle dinamiche interne alla giustizia militare non ci sono fonti in grado di chiarire i dettagli delle azioni repressive; si conosce comunque che: *"Il Comando della Piazza marittima di Pola ha fatto conoscere che nei confronti del B. e degli altri militari compromessi nella faccenda è in corso di attuazione il provvedimento per l'incorporazione in una compagnia di punizione, ai sensi del regolamento in vigore per la R. Marina"* (ARI-PR, 1940).

Questi estratti sulla presenza del mondo militare nella repressione della pederastia evidenziano quanto presente fosse la preoccupazione della diffusione dell'omosessualità tra i giovani in divisa e come questa sensibilità non sia rimasta confinata all'interno delle caserme. Tali fatti ebbero luogo proprio a ridosso dell'entrata in guerra dell'Italia che nel giugno invase la Francia per poi muoversi verso i Balcani con l'invasione della Grecia in ottobre e della Jugoslavia nella primavera del 1941. L'ex Venezia Giulia si trovava così direttamente a contatto con le azioni belliche che non erano oltremare, come le campagne d'Africa.

Nell'ottobre 1941 furono varati i nuovi codici militari per l'esercito e per la marina (Regio decreto, 1941): nessuno dei due considerò più la libidine contro-natura dal punto di vista penale. Il clima di preoccupazione per la forza guerriera del paese e la percezione di minaccia alla virilità mascolina rappresentata dalla pederastia non scomparve. Rimanendo sulle fonti, il picco delle persone coinvolte è del 1940 mentre la pressione repressiva nel tempo declinò significativamente con il declino del regime, cioè appena dal 1943. In questi anni la pederastia fu sempre più causa principale delle azioni di polizia. La preoccupazione del regime per la propria immagine nei confronti dei cittadini stranieri ed ancor più di militari alleati, come i tedeschi, rappresentava un ulteriore elemento di attenzione alla mancata virilità delle persone, similmente a quanto successe nelle città d'arte italiane, considerate vetrine per l'immagine dell'Italia fascista nel mondo.

In parziale contraddizione con la paura del contagio che la pederastia visibile portava con sé vi sono due casi in cui, nonostante l'acclarata omosessualità dei protagonisti, essi furono comunque inseriti nelle forze armate: Loris, il postino di Zara, rientrato dal confino fu richiamato alle armi a fine '41 e vi rimase per oltre un anno. Un giovane aviatore coinvolto nelle indagini dei marinai del 1940 invece, fu tenuto sotto osservazione senza alcun provvedimento di polizia; nel 1942 era ufficiale Pilota nella R. Aeronautica (ARI-PR, 1941).

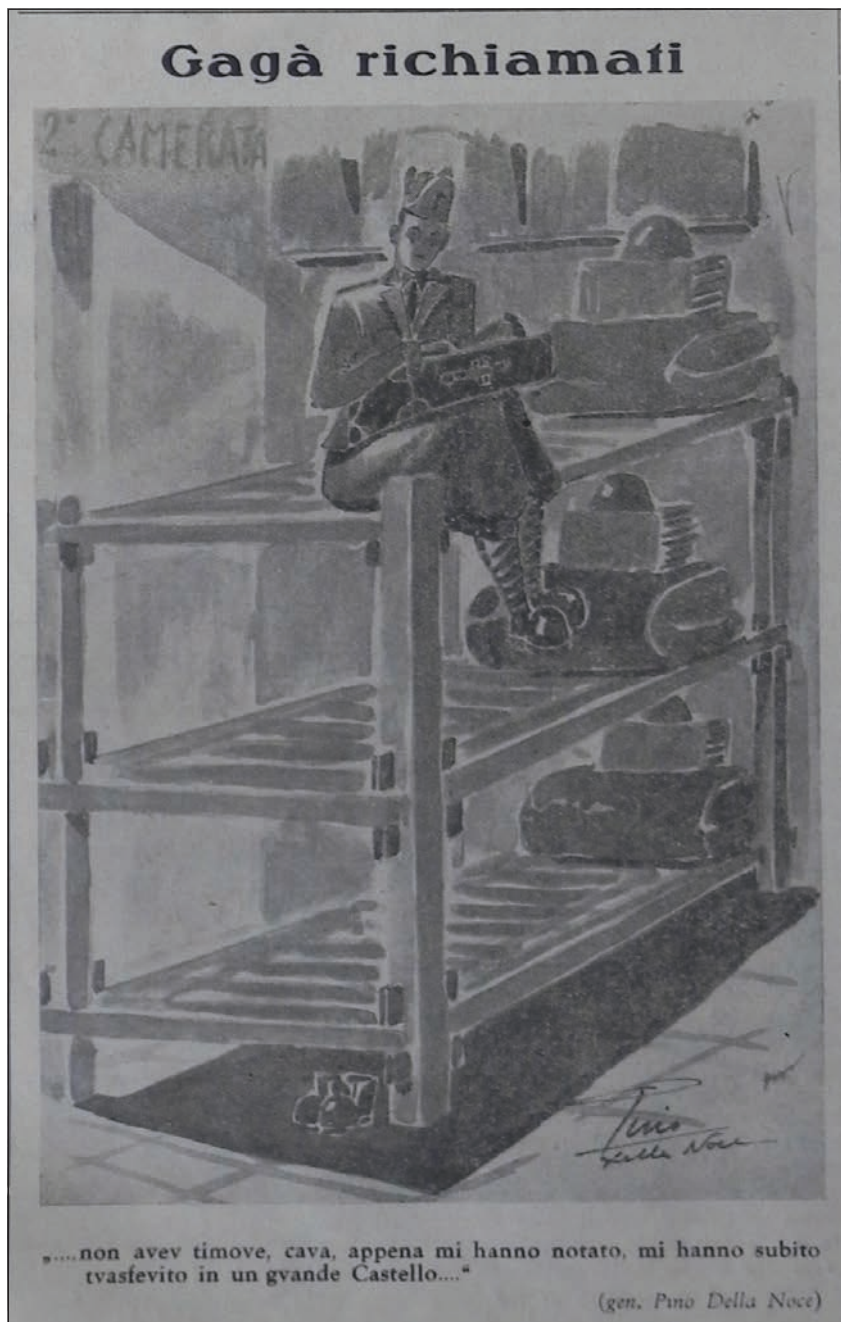

Figura 1: Vignetta tratta da: "Picchia sodo" del 9 marzo 1942.

Con il continuare del conflitto il bisogno di truppe continuò ad aumentare e anche i potenziali pederasti poterono esser utili nello sforzo bellico del regime. Interessante da questo punto di vista una vignetta del 1942 in cui, seppur non citando espressamente la devianza sessuale, ci si riferiva pur sempre a uomini distanti dai canoni della virilità guerriera, come i gagà (Picchia Sodo, 9. 3. 1942, 5), richiamati alle armi anche loro.

CONCLUSIONI

Pur non essendoci un fascismo di confine esteso anche nella repressione dell'omosessualità, vi fu certamente un effetto confine nella percezione ed azione della società fascista nell'ex Venezia Giulia.

L'andamento originale della repressione della mascolinità deviante nel tempo in queste terre è spostato più in avanti rispetto al resto d'Italia: pur iniziando ad incrementarsi nel '38 continuò a crescere fino al 1942 ed appare, sin dalla versione grafica, in sinergia con il coinvolgimento dell'Italia negli eventi bellici.

La forte presenza di truppe in tutta l'ex Venezia Giulia, fin dalla prima occupazione militare delle ex province asburgiche e la percezione di minaccia per la virilità guerriera che l'immagine stereotipica dell'omosessualità portava con sé, furono alla base della presenza del tema militare in diversi fascicoli, sia con coinvolgimento diretto delle forze armate, sia come background su cui agiva la propaganda di un paese militarizzato ed in guerra.

Nell'ambito della Venezia Giulia la città di Fiume fu il territorio in cui si concentrarono maggiormente sia le forze armate, sia le preoccupazioni per l'immagine che l'Italia proponeva all'estero, essendo, una vetrina di confine per un regime pronto per l'espansione militare verso est.

La tipologia delle fonti a disposizione, non considerando quelle della giustizia militare, non permette di sostenere un diretto rapporto di causa-effetto tra il mondo militare, la guerra e la maggior repressione della mascolinità deviante. Ciò nonostante le reazioni di preoccupazione che suscitò la pederastia tutte le volte che essa emerse nelle indagini, sia tra i civili sia tra i militari, ci induce a vedere nel confine e nell'immagine del maschio guerriero che il fascismo sostenne, un nesso amplificatore della repressione sia in termini di atti repressivi veri e propri, sia in termini più generali di attenzioni e preoccupazioni sulla diffusione della pederastia, quale minaccia per la forza, anche militare, della nazione.

THE "PEDERASTIA" IN THE FORMER VENEZIA GIULIA: THE ROLE OF THE BORDER IN THE REPRESSION OF DEVIANT MASCULINITY DURING THE SECOND WORLD WAR

Marco REGLIA

via Francesco Cappello, 7 Trieste, Italy

e-mail: marcoreglia@gmail.com

SUMMARY

The paper explores the dynamics of repression against the deviant masculinity in the territories of the former Venezia Giulia highlighting its originality compared to the repression of the fascist state in the rest of the peninsula.

The availability of the sources from the archives of the former local administration of Italy was allowed to process information even from the time course of their point of view. The times of repression against pederasty showed differences compared to the findings in history for Italy as a whole. The repressive pressure in the former Venezia Giulia increases in 1938 but does not resize with the beginning of the conflict: in these territories continues even during the war and it is only reduces at the end of the fascist experience.

To explain this phenomenon, the author analyzes the nationality-manhood nexus proposed by George Mosse and the role of the army, widely present in the territory. The border had an important role in the sensitivity of the society of the time against the deviance from the dominant male model and in particular with that warrior component, highly developed in terms of propaganda in synergy with the war events.

Keywords: fascism, homosexuality, masculinity, Venezia Giulia

FONTI E BIBLIOGRAFIA

A tutela della privacy delle persone citate in funzione della sensibilità delle informazioni di cui al “Codice di deontologia e di buona condotta per i trattamenti di dati personali per scopi storici” della Repubblica italiana ed in armonia con l’art. 27 della direttiva n. 95/46/CE del Parlamento europeo, per le persone citate è stato usato il solo nome di battesimo e per le fonti di archivio si è omissso il fondo ed il numero della busta, disponibile a coloro che ne facessero espressa richiesta.

ACS–CP – Archivio Centrale dello Stato (ACS), Confinio politico (CP), Fascicoli personali.

ACS–MI – Archivio Centrale dello Stato (ACS), fondo “Ministero dell’Interno” – “Divisione Generale di Pubblica Sicurezza” – “Divisione di Polizia” – serie archivistica “Confinio di Polizia e confino speciale per i mafiosi” (MI).

ARI–PR – Državni Arhiv u Rijeci (ARI), Fondo Prefettura (PR), Fascicoli personali.

ARI–QS – Državni Arhiv u Rijeci (ARI), Fondo Questura (QS), Fascicoli personali.

Picchia sodo. Periodico delle truppe del XI° Corpo d’Armata, Trieste, 1941–1942.

Regio Decreto, 1931. “Testo Unico delle Leggi di Pubblica Sicurezza”, pubblicato nella Gazzetta Ufficiale 26 giugno 1931, n. 146 pubblicato con Regio decreto 18 giugno 1931, n. 773.

Regio Decreto, 1940. “Approvazione del regolamento per l’esecuzione del testo unico 18 giugno 1931, n. 773 delle leggi di pubblica sicurezza”, pubblicato con Regio Decreto 6 maggio 1940, n. 635 nel Supplemento alla Gazzetta Ufficiale 26 giugno 1940, n. 149.

Regio decreto, 1941. Codice penale militare di pace e Codice militare di guerra, pubblicati con Regio decreto 20 febbraio 1941, n° 303.

Benadusi, L. (2005): Il nemico dell’uomo nuovo. Milano, Feltrinelli.

Berezin, M. (1997): “Making the Fascist Self – The Political Culture of Interwar Italy”. Ithaca (USA) and London (GB), Cornell University Press.

Camera dei Deputati (1887): Progetto del Codice penale per il Regno d’Italia, vol. 1, Relazione ministeriale, Stamperia Reale, Roma 1887, 213–214. La citazione da Carmignani è tratta da Elementi di diritto criminale di Giovanni Carmignani, Tip. Anglo Maltese, Malta 1847, 48, 2, 240. Riportato in Dall’Orto Giovanni Ragioni di una persecuzione (1984) in Martin Sherman, Bent. Nazismo, fascismo e omosessualità, Edizioni Gruppo Abele, Torino 1984, 101–119.

Dalla Volta, A. (1933): Trattato di medicina legale. Milano, Società editrice libraria, citato in Dall’Orto, 1988.

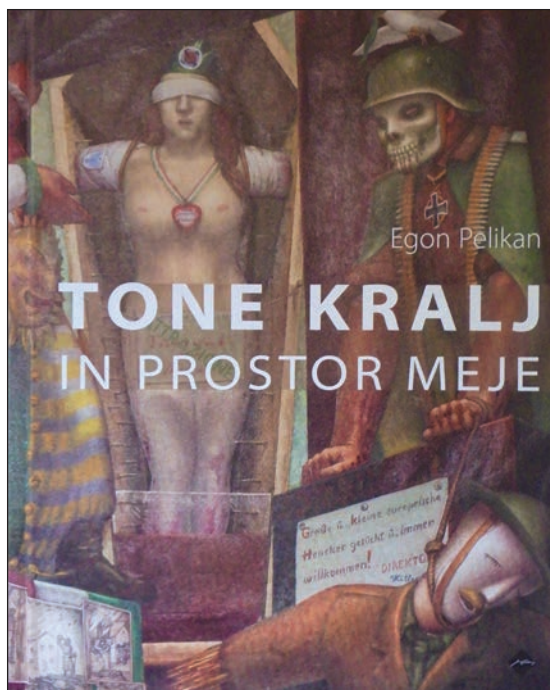
Dall’Orto, G. (1988): “La tolleranza repressiva dell’omosessualità – quando un atteggiamento legale diviene tradizione” edito originariamente da Arcigay quale contributo al convegno: “Omosessuali e Stato”. Cassero, Bologna – consultato su www.giovanidallorto.com (ultimo accesso 10 luglio 2012).

- Dall'Orto, G.:** "Friedrich ("Fritz") Alfred Krupp (1854-1902) a Capri" <http://www.giovannidallorto.com/krupp/krupp.html> (ultimo accesso 25.11.2016)
- Goretti, G., Giartosio, T. (2006):** La città e l'isola – Omosessuali al confino nell'Italia fascista. Roma, Donzelli editore.
- Mosse, G. L. (1996):** Sessualità e nazionalismo – Mentalità borghese e rispettabilità. Roma. Editori Laterza.
- Mosse, G. L. (1997):** L'immagine dell'uomo – Lo stereotipo maschile nell'epoca moderna. Torino, Giulio Einaudi editore.
- Reglia, M. (2015):** La mascolinità deviante tra l'ex Litorale austriaco e la ex Venezia Giulia. Università del Litorale, Facoltà di studi umanistici. Capodistria.

Egon Pelikan: TONE KRALJ IN PROSTOR MEJE. Ljubljana, Cankarjeva založba, 2016, 240 strani.

Izkušnja fašističnega obdobja ter z njim povezana raznarodovalna politika predstavlja odločilen dejavnik današnje samobitnosti primorskih Slovencev. Skladno s tem je slovensko zgodovino pisje tej tematiki posvetilo že veliko pozornosti. Dosedanje raziskave so se ukvarjale predvsem s »klasičnimi« oblikami pritiska italijanskih oblasti, kot so npr. uvedba šolskega pouka v italijanščini, ukinitve slovenskih kulturnih in gospodarskih društev, odprava lokalne samouprave itd. Prav tako je bilo že tudi kar nekaj črnih prelitega o oblikah upora, predvsem delovanju Tajne krščansko-socialne organizacije ter TIGR-a. Sodobne zgodovinske raziskave se spričo mednarodnih trendov ter že sorazmerno dobrega poznavanja pravkar omenjenih procesov ter organizacij usmerjajo predvsem na področje kulturne zgodovine tega prostora. Monografija *Tone Kralj in prostor meje* dr. Egona Pelikana, predstojnika Inštituta za zgodovinske študije Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru ter profesorja na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem, predstavlja pomemben prispevek k odpiranju novih vidikov zgodovine slovenskega etničnega ozemlja za rapalsko mejo.

Delo brez dvoma predstavlja svež pristop k preučevanju interakcij med fašističnimi pritiski in slovenskim odporom. V njem avtor namreč obravnava aspekt doslej večinoma prezrtega slovensko-fašističnega boja, in sicer spopada za prostor v Julijski krajini. Italijanizacija večetničnega prostora, ki se je znašel na italijanski strani rapalske meje, je potekala tudi preko preoblikovanja kulturne krajine, ki naj bi izražala »italijansko bistvo« novo pridobljenih ozemelj. Ta proces je potekal preko uvajanja značilnih »italijanskih« oz. fašističnih (v fašistični ideologiji sta se oba pojma stapljala) arhitekturnih in urbanističnih elementov, gradnji šol, stavb *dopolavora*, hiš fašistične stranke itd. Kot odgovor na ta prostorski pritisk je Tone Kralj, tedaj evropsko priznan umetnik, na povabilo Tajne krščansko-socialne organizacije pripravil subtilno slovensko »protimarkacijo«, ki naj bi potrdila slovenski značaj tega prostora ter obsodila nasilje fašističnega režima. Notranjost cerkva je v tedanjih razmerah predstavljala edini javni prostor, kjer je bilo tako subverzivno delo sploh še mogoče.

Pretirano bi bilo reči, da Kraljeva protifašistična umetniška dela doslej niso bila prisotna v slovenskem imaginariju, vsaj na Primorskem. Čeprav je bil umetnik zaradi svojega krščansko-socialnega prepričanja dolgo v nemilosti povojnih oblasti, njegovo sakralno umetniško delo pa zapostavljeno (simptomatično je, da France Stele leta 1960 njegove sakralne umetnosti sploh ni uvrstil v svoj temeljni pregled *Umetnost na Primorskem*), je vedenje o njem kljub temu vsaj do določene mere živelo v javni zavesti. Sam se tako spominjam, da nam je o protifašističnih dimenzijah njegovega dela večkrat spregovorila profesorica med gimnazijskim poukom zgodovine. Prav tako so bili posamezni aspekti že predstavljeni oz. analizirani v nekaterih partikularnih raziskavah. Bistvena novost in doprinos Pelikanove študije zato leži v njeni sintetični naravi oz. celovitosti predstavitve Kraljevega sakralnega opusa na Primorskem ter poglobljeni umestitvi v zgodovinski kontekst. Čeprav delo ne ponuja podrobne analize vseh poslikav ter drugih Kraljevih umetnin, temveč se omejuje na nekatere paradigmatične primere, je iz seznama cerkva, kjer se nahajajo večja ali manjša Kraljeva dela, razvidna obsežnost njegovega opusa. Ta se kot mejna črta vleče vse od Višarij na slovensko-italijansko-avstrijski tromeji do današnje slovensko-hrvaške meje, zato lahko avtor upravičeno zapiše, da je Kralj »markiral« celotno slovensko zahodno etnično mejo.

Pred predstavitvijo vsebine je brez dvoma vredno opozoriti na vizualno podobo knjige, ki predstavlja njeno dodatno vrednost. Knjiga je opremljena z bogatim slikovnim gradivom, izmed katerega velja izpostaviti številne detajle analiziranih poslikav, ki močno olajšajo razumevanje Kraljeve subverzivne motivike. Branje tako ne predstavlja le intelektualni, temveč tudi estetski užitek. Monografija je vsebinsko razdeljena v pet obsežnejših sklopov. Prva dva vsebujeta koncizno umestitev Kraljevega dela v zgodovinski kontekst; predstavljene so razmere, v katerih se je znašlo slovensko prebivalstvo za rapalsko mejo, delovanje Tajne krščanskosocialne organizacije ter značilnosti tukajšnjega spopada za prostor. Sledi kratka predstavitev umetnikove življenjske poti oz. temeljnih značilnosti njegovega umetniškega ustvarjanja.

Osrednji del knjige predstavljajo izbrani analizirani primeri Kraljevih poslikav in drugih umetniških del. Z izjemo tabelnih slik *Rapallo* ter *Cirkus nazi* so vsa analizirana dela primeri sakralne umetnosti iz primorskih cerkva. Kako je umetniku uspelo združiti narodnoobrambno markacijo slovenske etnične meje z biblijsko motiviko? Subverzivna slovensko-iredentistična narava njegovih slik se skriva predvsem v številnih primerih uporabe slovenskih nacionalnih simbolov, predvsem belo-modro-rdeče trobojnice, katero s svojimi oblačili vedno sestavljajo pozitivne svetopisemske in svetniške osebe (Kristus, Marija, razni svetniki). Pogosto je upodabljal tudi slovanske svetnike, predvsem brata Cirila in Metoda. Najočitnejši primer predstavlja cerkev sv. Jožefa v Bovcu, kjer je Kralj upodobil vse najpomembnejše svetnike iz slovanskega govornega območja z značilnimi atributi. Katolicizem in slovenstvo se torej v Kraljevi sakralni umetnosti spajata v protifašistično sintezo.

Nasprotno so negativne figure (npr. rimski vojaki, ki mučijo Kristusa ali svetnike) praviloma upodobljeni v italijanskih narodnih barvah oz. imajo druge tipično nacistično-fašistične attribute, kot so italijanske ali nemške vojaške čelade, črne in rjave srajce, liktorski fašiji, svastike ipd. Iz njihovih stiliziranih obraznih potez in oblačil je pogosto mogoče brez dvoma prepoznati nekatere vodilne predstavnike fašističnega oz. nacističnega režima. S številnimi upodobitvami v svojih značilnih pozah in grimasah prednjači Be-

nito Mussolini, pojavljajo pa se tudi Gabriele D'Annunzio, Adolf Hitler, Augusto Turati ter neimenovane personifikacije italijanskega fašizma ter nemškega nacizma (blondinec v irhastih hlačah in rjavi srajci, rimski vojak z liktorskim fašijem). Poleg tega je Kralj v svetopisemske in hagiografske prizore vključeval tudi nekatere reminiscence na takratno dogajanje, npr. goreče brkinske vasi na sliki Kristusa, dobrega pastirja, v Lokvi na Krasu. Ob spremljanju analiziranih primerov je bralec resnično vedno znova presenečen nad njegovo domiselnostjo. Glede na skrito subtilnost subverzivnih simbolov lahko zanesljivo sklepamo, da marsikateri še čaka na odkritje v sledečih raziskavah.

Zadnji sklop zaključuje Kraljevo zgodbo v povojnem času. Vse do smrti je umetniško okraševal ter obnavljal primorske cerkve, a se tudi znašel v nemilosti zaradi svojega krščansko-socialnega svetovnega nazora. Razočaran nad ravnanjem povojnih oblasti, ki niso pripoznale narodnoobrambne vloge duhovščine na Primorskem, se je maščeval na svoj značilni način – v župnijski cerkvi v Vrtojbi je med pogubljenimi naslikal jasno prepoznavnega Karla Marxa s Kapitalom in Josifa Stalina.

Po branju so se mi postavila nekatera nova vprašanja. Eno izmed njih zadeva reakcije fašističnih oz. državnih oblasti. Mar res ni nihče od oblastnikov prepoznal mestoma zelo očitne podobnosti med upodobljenimi figurami in fašističnimi veljaki, predvsem Mussolinijem? Navsezadnje je italijanska država novo pridobljena ozemlja prepredla ne le s številnimi državnimi organi, temveč tudi s podružnicami fašistične stranke. Morda lahko odgovor iščemo v tem, da so protifašistični elementi veliko očitnejši v cerkvah, ki jih je Kralj opremil v 40-ih letih, se pravi že v razburkanem vojnem času. To, da Kraljeve slike niso vzbudile sumničenja fašističnih oblasti, hkrati poraja tudi vprašanje, ali je skrivni kod pod biblijsko ter hagiografsko »masko« povsod uspešno recipiralo slovensko prebivalstvo. Omenjena vprašanja se, vsaj ob sedanjem poznavanju virov, zdijo neodgovorljiva. Pogrešal pa sem nekoliko obsežnejšo predstavitev Kraljevega opusa po koncu vojne, ki, z izjemo župnijske cerkve v Vrtojbi, v delu ni podrobneje predstavljen. Čeprav avtor zapiše, da so njegova prva dela začrtala jasno paradigmatško usmeritev, ki jo je nato upošteval vse do smrti, bi bila potrditev z nekaterimi analiziranimi primeri dobrodošla. Prav tako bi bilo zanimivo odgovoriti na vprašanje, ali se je Kralj poleg slike v Vrtojbi morda komunističnim oblastnikom posmehnil še v katerem drugem delu. Glede na domiselno kodiranje številnih njegovih protifašističnih sporočil, ki so prvič javno predstavljena prav v Pelikanovi monografiji, se to vsekakor zdi mogoče. Za bralca, ki se z obravnavano tematiko znanstveno ukvarja, bi bila dobrodošla tudi nekoliko podrobnejša razlaga vloge prostora pri oblikovanju skupnostne oz. nacionalne identitete.

Sklenjeno lahko torej zaključim, da predstavlja monografija *Tone Kralj in prostor meje* pomemben prispevek k doslej slabo poznanemu vidiku primorske zgodovine. Po eni strani je Kraljeva nadvse originalna oblika protifašističnega odpora, ki predstavlja fenomen svetovnega formata, končno dobila predstavitev, ki si jo zasluži. Po drugi pa je delo Egona Pelikana potreben uvod v raziskovanje spopada za prostor na zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja. Upamo lahko, da mu bodo kmalu sledila še druga podobna dela.

Matic Batič

Marta Verginella: LA GUERRA DI BRUNO: L'IDENTITÀ DI CONFINE DI UN ANTIEROE TRIESTINO E SLOVENO. Roma, Donzelli, 2015, 219 strani.

V evropskem zgodovinoписju je po koncu hladne vojne oz. od začetka 90. let 20. stoletja dalje prišlo do spremenjenega načina razlaganja in raziskovanja odprtih zgodovinskih vprašanj in problemov. Spričo spremenjene politične situacije in odprtja nekaterih arhivov so v ospredje postopoma stopile predvsem analize druge svetovne vojne na podlagi uporabe novih metodoloških pristopov, in sicer predvsem z vidika primerjalne, transnacionalne in socialne zgodovine.

Kot v uvodu izpostavlja Marta Verginella, je spričo kompleksnih nacionalnih, političnih in ideoloških dinamik v tem času zgodovinoписje ponovno začelo raziskovati tudi območje Julijske krajine. To obmejno in etnično heterogeno območje je bilo namreč v *dolgem dvajsetem stoletju* pod vplivom zunanjih oz. geostrateško političnih, nacionalnih, a tudi avtonomističnih aspiracij ter zaznamovano z menjavanjem političnih režimov in meja. V zadnjem desetletju je bilo zgodovinoписje na obmejnem območju med Italijo, Slovenijo in Hrvaškopri analizi preteklega dogajanja pod vplivom k posploševanju orientiranega ali pa nacionalnega oz. etnocentričnega in do *drugega* izključujočega zgodovinoписja, ki je obenem večkrat služilo tudi za dosego političnih ciljev.

Pričujoča monografija takona nek način zapolnjuje »metodološko praznino« v zgodovinoписju na obmejnem območju, saj uporablja biografski in mikrozgodovinski epistemološki pristop ter zgodovino t. i. *malega človeka* namesto zakonitosti prevladujoče politične zgodovine. V ospredju zanimanja je tako posameznik kot akter zgodovinskega dogajanja, ki pa ni »ne krvnik, ne žrtev, še manj pa junak, saj se največkrat znajde v vlogi protijunaka«. »Po tipologiji Raula Hilbergaje avtorica takega posameznika umestila med *opazovalce* (*by standers*) oz. v t. i. *sivo cono*.« Tržaški Slovenec Bruno Trampuž (rojen 1909) tako hkrati predstavlja subjekt in objekt v rekonstrukciji zgodovinskega dogajanja.

Marta Verginella je redna profesorica na Oddelku za zgodovino Univerze v Ljubljani. Njeni raziskovalni interesi segajo na področje socialne, demografske in kulturne zgodovine 19. in 20. stoletja, historične antropologije, nacionalnih študij in študij spolov. V zadnjem času se intenzivno ukvarja z vlogo žensk v času prve svetovne vojne in po njej. Avtorica obe-

nem v zgodovino pisje vseskozi prenaša sodobne metodološke pristope ter se ukvarja s problematiko pisanja zgodovine in terminologije v multietničnem okolju.

Avtorica je za monografijo, ki je v slovenskem jeziku izšla z naslovom *Suha pašta, pesek in bombe: vojni dnevnik Bruna Trampuža (Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004, 249 strani)*, uporabila obsežno avtobiografsko gradivo Bruna Trampuža. Analizirala je njegov vojni dnevnik, dnevniške zapise iz časa fašistične konfinacije ter njegovo osebno korespondenco z njegovimi domačimi, še zlasti z njegovo ženo Marijo Babič. Dnevnik je skupaj z nekaterimi drugimi družinskimi dokumenti avtorica delno obdelala že pred leti za odmevni niz radijskih oddaj na Radiu Trst A. Omenjeno gradivo je prilagodila italijanskemu bralcu in je podprto z znanstveno literaturo, ki glavnega protagonista vseskozi postavlja v »čas in prostor«.

Bruno Trampuž je bil aktiven sopotnik slovenske skupnosti v Trstu in okolici v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. Podobno kot velika večina preostale tržaške narodnozavedne slovenske mladine je tudi on kljuboval fašističnemu raznarodovalnemu pritisku. Med letoma 1930 in 1931 je odslužil vojaščino v Rimu in Palermu ter zamenjal več služb kot trgovski pomočnik. Leta 1937 so ga vpoklicali v italijansko vojsko in ga poslali v Libijo, kjer so ga, čeprav je bil »izučen« protiletalski topničar, dodelili v vojaško kuhinjo. Po vrnitvi v Trst so italijanske oblasti Trampuža kmalu označile za nevarnega protifašista. Že jeseni 1940 je bil štiri mesece zaprt, nato pa so ga oblasti v času med majem in junijem 1941 konfinirale v naselje Oppido Lucano na jugu Italije, v deželi Basilicata.

Novembra 1941 je bil ponovno vpoklican v italijansko vojsko. Od takrat do vrnitve po koncu vojne se je Brunovo življenje odvijalo po vojašnicah v Italiji (Padova, Rim, Castelvetrano na Siciliji, Palermo), v februarju 1943 pa se je nahajal v zaledju tunizijskega bojišča.

Velja omeniti, da so podobno izkušnjo v tem času doživeli še številni Primorci in Istrani iz Julijske krajine, ki so jih fašistične oblasti dodelile redni italijanski vojski (večinoma kot pomožno delovno silo ali pa kot »topovsko hrano« v prvih bojnih vrstah) ali pa uvrstile v »posebne bataljone«, da so opravljali različna vojaška ali civilna dela.

Z zlomom italijanske fronte v severni Afriki je Bruno Trampuž prišel v angleško ujetništvo, kjer si je z vidika strategij preživetja življenje lajšal tudi s prodajanjem vojaške opreme in »pečenjem polpet za trg«. V tem času v svojih dnevniških zapisih veliko prostora nameni opisovanju »laške neznajnosti, prepirljivosti in kradljivosti«. Na plano tako med drugim začenjajo prihajati spomini na doživete narodne krivice, zavest o pomenu vojne in nasprotje med fašizmom in antifašizmom. Nato je glavni protagonist vključen v gardni bataljon jugoslovanske kraljeve vojske v Palestini, ki zbira Primorce in Istrane po zavezniških ujetniških taboriščih in tu opravlja funkcijo pisarja. Vendar se kot kraljevi vojak ne počuti najbolje – plača je slaba, preostali vojaki se vdajajo pijači, za nameček pa poveljstvo ne zna preprečevati srbskega nacionalizma in se proslavi z nesposobnostjo. V avgustu 1944 se priključi Titovi partizanski vojski, v katero je prestopila večina vojakov kraljeve vojske. Novo okolje v vrstah osvobodilnega gibanja pa je kljub občutkom zadovoljstva in navdušenju vse prej kot neproblematično za Trampuža. Zmotijo ga preveč brezbrizni in nedisciplinirani mlajši tovariši, nemoralni stiki soborcev z dalmatinskimi

begunkami ter »kolektivizem«, ki od vsakega vojaka terja, da se v skupno dobro odreče dodeljenim cigaretam in zlasti denarju, ki ga nato delijo po »komunistično«– vsakomur po njegovih potrebah – ali pa izgine »v skupno korist« beguncev in ranjencev. Obenem je razočaran spričo prepovedi branja časopisa Bazovice, ki je bodril primorske fante v angleškem ujetništvu in v kraljevi vojski, čeprav je imel z urednikom Ivanom Rudolfom več nestrinjanj kot skupnih imenovalcev. Obenem se razočaranje povečuje tudi zaradi dejstva, da pripadniki prekomorskih brigad odhajajo drug za drugim osvobajati Jugoslavijo, njega pa so iz njemu nerazumljivih razlogov še vedno zadrževali v Apuliji. Trampuž je otok Vis dosegel v januarju leta 1945 in podobno kot tisoči beguncev, ranjencev in prostovoljcev NOV (JA) z ladjo iz Barija. Na Visu in kasneje v Zadru (Prkos) je bil vključen v obrambo partizanskih letališč. Njegova zadnja vojaška baza je bilo letališče v Somboru.

Avtobiografska pripoved Bruna Trampuža pa nam obenem odstira nekatere »sive lise« v slovenskem zgodovinopisju, ki jih bo še treba raziskati, še zlasti na temelju primarnih arhivskih virov. Tako npr. še vedno ostaja odprto vprašanje, kakšno vlogo so pri »prestopu« Primorcev in Istranov iz »kraljeve« v »Titovo« vojsko odigrale partizanske vojaške misije v Italiji; kakšno »propagando« so imele vojaške misije med Primorci in Istrani; kakšna je bila vloga politkomisarjev; kdo so bili pravzaprav glavni akterji? Glavna pisca monografij, ki obravnavata tematiko prekomorskih brigad, Albert Klun in Srečko Vilhar, z izjemo nekaj strani namreč o teh odprtih vprašanjih praktično ne pišeta. Obenem velja izpostaviti, da zagotovo obstaja še veliko »Trampužev« oz. dnevninskih zapisov in izpovedi »malih ljudi«, ki še niso dobili prostora v zgodovinopisju in bi si zagotovo zaslužili objavo.

Miha Kosmač

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ACTA HISTRIAE objavlja **izvirne** in **pregledne** znanstvene članke s humanistično vsebino, zlasti s področja zgodovinopisja. Temeljno geografsko območje, ki ga publikacija pokriva, je Istra in mediteranska Slovenija ter vsebine, ki se na podlagi interdisciplinarnih in primerjalnih preučevanj povezujejo s sredozemskimi deželami. Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimen recenzentski postopek.
2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil.
3. Članki naj obsegajo do 36.000 znakov brez presledkov. Članek je mogoče oddati na e-naslov ActaHistriae@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.
Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov institucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte.
5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).
V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.
Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.
6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede (5–7)**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.
7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 12x15 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega in arhivskega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.
8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.
Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo. Primer: (Pirjevec, 2007, 219) ali (Pirjevec, 2007).

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Popolni podatki o tem delu v poglavju Literatura pa se glasijo:

Pirjevec, J. (2007): "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se navedbe med seboj razlikujejo. Primer: (Pirjevec, 2007a) in (Pirjevec, 2007b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Pirjevec, 2007a; Verginella, 2008).

9. Pri citiranju arhivskih virov med oklepaji navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote.

Primer: (ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v opombi pod črto, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu. Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo pod črto:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije. Kraj, založnika in periodo izhajanja:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić, G. M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M., Tavčar, L. (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma - SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je avtorjev več kot dva, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Darovec, D. (2011): Moderna štetja prebivalstva in slovensko-hrvaška etnična meja v Istri. V: Darovec, D. & Strčić, P. (ur.): Slovensko-hrvaško sosodstvo / Hrvatsko-slovensko susjedstvo. Koper, Univerzitetna založba Annales, 129–142.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka. Kraj, strani od-do. Primer:

Čeč, D. (2007): Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. Acta Histriae, 15, 2, 415–440.

- opis ustnega vira:

Informator (leto pričevanja): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.

- opis vira iz internetnih spletnih strani:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). <http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf> (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran. Če leto objave ni znano, damo v oklepaj leto pristopa na to stran:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in konference. <http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm> (2. 2. 2009). Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega / istih avtorja/-jev.

12. **Kratice** v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.
13. Pri **ocenah publikacij** navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).
14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.
15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ACTA HISTRIAE pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** relativi alla sfera degli studi umanistici, in particolare la storiografia. L'area geografica di base coperta dalla pubblicazione include l'Istria e la parte mediterranea della Slovenia, nonché tutti gli altri temi che si ricollegano al Mediterraneo in base a studi interdisciplinari e comparativi. Tutti gli articoli vengono recensiti. La recensione è completamente anonima.
2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi.
3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 36.000 caratteri senza spazi. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica ActaHistriae@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.
L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.
4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica.
5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).
Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.
Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.
6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **(5–7) parole chiave** adeguate. Sono necessari anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.
7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg. / tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 12x15 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico ed archivistico (in virtù della Legge sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto. I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*. Ad es.: (Isotton, 2006, 25) oppure (Isotton, 2006).

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

I dati completi sulle pubblicazioni nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Isotton, R. (2006): Crimen in itinere. Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni moderne. Napoli, Jovene.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Isotton, 2006a) e (Isotton, 2006b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Isotton, 2006; Massetto, 2005).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.: (ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione "Fonti" a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare **fonti di giornale** nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26. Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale. Il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo Fonti e bibliografia è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Cozzi, G., Knapton, M., Scarabello, G. (1995): La Repubblica di Venezia nell'età moderna – dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, Utet.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Cozzi et al., 1995).

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

- Descrizione di un articolo che compare in un volume miscelaneo:

autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Clemente, P. (2001): Il punto sul folklore. In: Clemente, P., Mugnaini, F. (eds.): Oltre il folklore. Roma, Carocci, 187–219.

- Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico. Luogo di edizione, pagine (da-a). Per es.:

Miletti, M. N. (2007): La follia nel processo. Alienisti e procedura penale nell'Italia postunitaria. Acta Histriae, 15, 1. Capodistria, 321–342.

- Descrizione di una fonte orale:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Predonzan, G. (1998): Giuseppe Predonzan, a. 1923, contadino di Parenzo. Testimoniaza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

- Descrizione di una fonte tratta da pagina internet:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www. trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso. Se l'anno di edizione non è noto si indichi tra parentesi l'anno di accesso a tale indirizzo:

UP CRS (2009): Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria. Convegni. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.
13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.
14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.
15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ACTA HISTRIAE publishes **original** and **review** scientific articles from the sphere of humanities, historiography in particular. The basic geographic areas covered by this publication are Istria and Mediterranean Slovenia, as well as other topics related to the Mediterranean on the basis of interdisciplinary and comparative studies. All articles are reviewed. The review process is entirely anonymous.
2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language.
3. The articles should be no longer than 36,000 characters (without spaces). They can be submitted via e-mail (ActaHistriae@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.
4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address.
5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (max. 100 words) being longer than the latter (c. 200 words).
The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.
The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.
6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **(5–7) keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.
7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 12x15 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative and archival matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.
8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – sho-

uld contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text. E.g.: (Friedman, 1993, 153) or (Friedman, 1993).

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography).

The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Friedman, L. (1993): Crime and Punishment in American History. New York, Basic Books.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Friedman, 1993a) and (Friedman, 1993b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same bibliographic note, individual works should be separated by a semi-colon. E.g.:

(Friedman, 1993; Frost, 1997).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document could not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

(The New York Times, 16. 5. 2009, 3)

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3. In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher. E.g.:

Barth, F., Gingrich, A., Parkins, R., Silverman, S. (2005): One Discipline, Four Ways. Chicago, University of Chicago Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Barth et al., 2005).

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Rocke, M. (1998): Gender and Sexual Culture in Renaissance Italy. In: Brown, I. C., Davis, R. C. (eds.): Gender and Society in Renaissance Italy. New York, Longman, 150–170.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number. Place, pages from-to. E.g.:

Faroqhi, S. (1986): The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600–1630). The Journal of European Economic History, 15, 2. Rome, 345–384.

- Description of an oral source:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Baf, A. (1998): Alojzij Baf, born 1930, priest in Vižinada. Oral testimony. Audio recording held by the author.

- Description of an internet source:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis). If the year of publication is unknown, you should cite the year in which you accessed the website (within the parenthesis):

UP SRC (2009): University of Primorska, Science and Research Centre of Koper. Scientific meetings. [Http://www.zrs-kp.si/konferenca/retorika_dev/index.html](http://www.zrs-kp.si/konferenca/retorika_dev/index.html) (2. 2. 2009).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. *You can also add a list of their explanations at the end of the article.*
13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).
14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week. It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.
15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

Darko Darovec: <i>Turpiter interfectus</i> . The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria	1
<i>Turpiter interfectus. I signori di Momiano e di Pietrapelosa nel sistema consuetudinario di risoluzione dei conflitti del Duecento istriano</i>	
<i>Turpiter interfectus. Gospodi momjanski in petrapiloški v običajnem sistemu reševanja sporov v Istri v 13. stoletju</i>	
Andrew Vidali: Il patriziato tra vendetta, ritualità processuale e amministrazione della giustizia. Venezia, inizio XVI secolo	43
<i>The Patriciate between Revenge, Trial Rituality and Justice in Venice, the beginning of 16th Century</i>	
<i>Plemstvo med maščevanjem, procesnimi rituali in pravosodjem v Benetkah, na začetku 16. stoletja</i>	
Žiga Oman: <i>Will auss der Vnordnung nit Schreitten</i> : A Case of <i>Fehde</i> from 17 th Century Styria	63
<i>Will auss der Vnordnung nit Schreitten: un esempio di Faida nella Stiria del Settecento</i>	
<i>Will auss der Vnordnung nit Schreitten: primer Fajde na Štajerskem v 17. stoletju</i>	
Angelika Ergaver: Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih	101
<i>La riconciliazione nella consuetudine della vendetta di sangue. La mediazione, l'arbitraggio e i riti della "nuova alleanza" tra le parti in causa nelle consuetudini montenegrine e albanesi</i>	
<i>Reconciliation in the Custom of Blood Revenge. Mediation, Arbitration and the Rituals of »New Testament« between the Feuding Parties in the Montenegrin and the Albanian Customs</i>	
Andrej Studen: Ljudožerec pred porotnim sodiščem. Razvpita zadeva Bratuša z začetka 20. stoletja	131
<i>Un cannibale di fronte alla corte d'assise. Il famigerato caso Bratuša agli inizi del secolo XX</i>	
<i>Cannibal before the Assizes. The Notorious Bratuša Case from the beginning of the 20th Century</i>	

Boris Golec: Slovenščina pred kazenskimi sodišči v zgodnjem novem veku	147
<i>La lingua slovena davanti al tribunale penale agli inizi dell'Età moderna</i>	
<i>The Slovenian Language in front of the Early Modern Criminal Courts</i>	

Navodila avtorjem	177
<i>Istruzioni per gli autori</i>	180
<i>Instructions to authors</i>	184

Ana Jenko: Opombe k življenju in delovanju blaženega Monalda	189
<i>Alcune osservazioni sulla vita e sull'opera del beato Monaldo</i>	
<i>Some Observations Regarding Life and Work of Blessed Monaldus</i>	

Samanta Paronić: Labinski galijoti u vihoru progonstva pod okriljem <i>Prejasne kraljice mora</i>	203
<i>I galeotti di Albona nel vortice della persecuzione</i>	
<i>sotto l'egida della Serenissima regina del mare</i>	
<i>Galiots of Labin in the Whirlwind of Persecution</i>	
<i>Under the Aegis of the Most Serene Queen of the Sea</i>	

Savo Marković: Nicolaus de Archiluppis, kotorski i barski građanin grčkog porijekla, notar i kancelar srpskih despota, izaslanik u Veneciji; kodicil, inventar i izvršenje njegove posljednje volje kao poveznice medievalnih svjetova	221
<i>Nicolaus de Archiluppis, cittadino di Cattaro e di Antivari di origine greca,</i>	
<i>notaio e cancelliere dei despoti serbi, rappresentante diplomatico</i>	
<i>a Venezia; codicillo, inventario e l'esecuzione della sua ultima volontà</i>	
<i>come legami dei mondi medievali</i>	
<i>Nicolaus de Archiluppis, Citizen of Kotor and Bar of Greek Origin,</i>	
<i>Notary and Chancellor of Serbian Despots, Diplomatic Representative</i>	
<i>at Venice; Codicil, Inventory and Execution of his Last Will</i>	
<i>as Links of the Medieval Worlds</i>	

Kosana Jovanović: To Live and Die in Kvarner Communes: a Comparison of the Medieval Statutes of Kastav, Veprinac and Mošćenice	273
<i>Vivere e morire nelle comuni quarnerine: la comparazione dei statuti</i>	
<i>medievali di Kastav, Veprinac e Mošćenice</i>	
<i>Živeti in umreti v kvarnerskih komunih: primerjava srednjeveških statotov</i>	
<i>Kastava, Veprinaca in Mošćenice</i>	

Dragica Čeč: Revščina kot grožnja družbenemu redu v 18. stoletju	291
<i>La povertà, una minaccia per l'ordine sociale nel Settecento</i>	
<i>Poverty – a Threat to Social Order in 18th Century</i>	
Vladimir Shaidurov: Ukrainians in Western Siberia in the Second Half of the 19 th – Early 20 th Century: Specific Features Characterizing Their Resettlement and Economic Adaptation	313
<i>Gli ucraini in Siberia occidentale nella seconda metà del XIX e agli inizi del XX secolo: le specificità che hanno caratterizzato il loro reinsediamento e l'adeguamento economico</i>	
<i>Ukrajinci v zahodni Sibiriji v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja: posebnosti, ki so zaznamovale njihovo ponovno naselitev in gospodarsko prilagajanje</i>	
Tadeja Tominsek Čehulič, Vida Deželak Barič: The World War II Demography: Slovenian Littoral (1940–1945) in Comparison with Central Slovenia	337
<i>La demografia della Seconda Guerra Mondiale: il Litorale sloveno (1940–1945) a confronto con la Slovenia centrale</i>	
<i>Demografija druge svetovne vojne: Slovensko Primorje (1940–1945) v primerjavi z osrednjo Slovenijo</i>	
Barbara Riman: Slovenski profesori u Carsko-kraljevskoj velikoj državnoj gimnaziji u Pazinu	357
<i>I professori sloveni nel Grande ginnasio statale imperiale e reale a Pisino</i>	
<i>The Slovenian Professors of Carsko-kraljevska velika državna gimnazija of Pazin</i>	
Danijela Trškan: Vpliv osamosvojitve Slovenije na predmet zgodovina na vseh šolskih stopnjah	381
<i>L'influenza dell'indipendenza della Slovenia sull'insegnamento della Storia a tutti i livelli scolastici</i>	
<i>The Influence of the Independence of Slovenia on the Subject of History at all School Levels</i>	
Dejan Valentinčič: »Ta rožina dolina« med dvema ognjema: pogled na zgodovinske razloge za razdeljeno identiteto v Reziji in kratek opis današnjih konfliktov	401
<i>»Ta rožina dolina« tra due fuochi: uno sguardo sui motivi storici delle diverse identità culturali nella Resia e una breve descrizione dei conflitti attuali</i>	
<i>»Ta rožina dolina«: Resia Valley Divided. An Overview on the Historical Reasons for the Divided Cultural Identity in Resia and a Short Description of the Current Conflicts</i>	
Tatigul Samuratova, Gulzhanat Akhmetova: The Symbolic Image of the Yurt in Kazakh Applied Arts	427
<i>L'immagine simbolica della yurta nelle arti applicate kazake</i>	
<i>Simbolna podoba jurte v kazahstanski uporabni umetnosti</i>	

Navodila avtorjem	451
<i>Istruzioni per gli autori</i>	454
<i>Instructions to authors</i>	458

Miloš Krivokapić, Nenad Perošević: Čuvanje i/ili gubljenje etnolingvističkog identiteta istarskih Crnogoraca	463
<i>Conservazione e/o perdita dell'identità etnolinguistica dei montenegrini dell'Istria</i>	
<i>The preserving and/or losing ethno-linguistic identity of the Istrian Montenegrins</i>	

Saša Milić: Ličnost i prosvjetiteljski rad Svetog Petra Cetinjskog	491
<i>La personalità e l'opera pedagogica di San Pietro di Cetinje</i>	
<i>Peronality and illuminatory work of St. Petar of Cetinje</i>	

Slavko Burzanović, Olivera Popović: Vico Mantegazza e il Montenegro	511
<i>Vico Mantegazza and the Montenegro</i>	
<i>Vico Mantegazza in Črna gora</i>	

Adnan Prekić: Komunizam i obrazovanje: iskustva Crne Gore 1945–1955	527
<i>Il comunismo e l'istruzione: l'esperienza del Montenegro 1945–1955</i>	
<i>Communism and education: the experience of Montenegro 1945–1955</i>	

Dragutin Papović: Unutrašnji sukobi u Barskoj nadbiskupiji 1965–1970	543
<i>Conflitti interni nell'arcidiocesi di Antivari 1965–1970</i>	
<i>Internal conflicts in Bar archidiocese 1965–1970</i>	

Aleš Maver: Arbogastova »germanska« kariera	561
<i>La carriera »germanica« di Arbogaste</i>	
<i>Arbogast: a »Germanic« career</i>	

Roberto Vaccher: La guerra di Candia: un confronto di mezzi e risorse	573
<i>The war of Candia: a confrontation of means and resources</i>	
<i>Kandijska vojna: primerjava sredstev in virov</i>	

Klemen Kocjančič: Partizansko zaslišanje sovražnikovega osebj:	
na primeru 7. SS-gorskega šolskega in nadomestnega bataljona	597
<i>L'interrogatorio partigiano del nemico: il caso</i>	
<i>del SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7</i>	
<i>Partisan interrogation of enemy personnel: on example</i>	
<i>of the SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7</i>	
 Boris Koroman: Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja	
u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st.	615
<i>Delavski tisk in problemi koncepta samoupravljanja v hrvaški kulturi</i>	
<i>v 70-ih in 80-ih letih 20. stoletja</i>	
<i>Workers' print media and the issues of the Socialist Self-Management</i>	
<i>cultural policy in Croatia through the 70s and 80s</i>	
 Jože Pirjevec: Jugoslovanska kriza v arhivu Stasi (1980–1989)	643
<i>La crisi jugoslava degli anni Ottanta alla luce dei documenti Stasi</i>	
<i>The Yugoslav crisis in the Stasi archives (1980–1989)</i>	
 Marlena Kokisheva, Valeriya Nedlina: Kuy: traditional genre	
in contemporary music of Soviet and Post-Soviet Kazakhstan	663
<i>Kuy: genere tradizionale nella musica contemporanea del Kazakistan</i>	
<i>nell'epoca sovietica e post-sovietica</i>	
<i>Kuy: tradicionalna zvrst sodobne glasbe v sovjetskem</i>	
<i>in post-sovjetskem Kazahstanu</i>	
 Navodila avtorjem	677
<i>Istruzioni per gli autori</i>	680
<i>Instructions to authors</i>	684

- Salvator Žitko:** Italijanski nacionalizem in iredentizem – valilnica za kasnejši nastanek obmejnega fašizma 689
Nazionalismo e l'irredentismo italiano - l'incubatrice del posteriore fascismo al confine orientale
Italian Irredentism and Nationalism – the Hatchery of Later Fascism on the Border
- Marta Verginella:** Dokončni boj med »severnojadranskimi rasami« v iredentističnem in fašističnem diskurzu 705
La lotta finale tra le »razze nordadriatiche« nel discorso irredentista e fascista
The Final Struggle Between the »Northern Adriatic Races« in the Irredentist and Fascist Discourse
- Jože Pirjavec:** Benito Mussolini in Slovenci 721
Benito Mussolini e gli sloveni
Benito Mussolini and the Slovenes
- Rok Svetlič:** Fašizem kot eksces nauka o npravni substanci 731
Il fascismo come un eccesso della dottrina di sostanza etica
Fascism as Excess of the Doctrine About Ethical Substance
- Gašper Mithans:** Odnosi med italijanskim fašizmom in katolicizmom: primer obmejnega območja Julijske krajine 745
I rapporti tra il fascismo italiano e il cattolicesimo: l'esempio della zona di confine della Venezia Giulia
Relations Between Italian Fascism and Catholicism: the Case Study of the Borderland of Venezia Giulia
- Bojan Godeša:** Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci 767
Il fascismo, clerofascismo, il fascismo di confine e gli sloveni
Fascism, clerical fascism, borderland fascism and the Slovenes
- Boris Mlakar:** Fašistična stranka na Primorskem v tridesetih letih 20. stoletja in poskus predstavitve njenega slovenskega članstva 787
Il partito fascista nel Litorale negli anni trenta del novecento e un tentativo di presentare i suoi membri sloveni
The National Fascist Party in the Primorska Region in the 1930s and an Attempt to Define the Membership of Slovenes in It

- Miha Kosmač:** Politično nasilje v Julijski krajini in antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem (1927–1931) 801
Political Violence and Anti-Fascist Resistance Activities in the Venetia Giulia Between 1927 and 1931
Violenza politica e l'attività antifascista nella Venezia Giulia durante gli anni 1927 e 1931
- Matic Batič:** »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani«. Italijanski fašizem in njegov koncept *italianità* 819
»Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« Italian Fascism and his Concept of Italianità
»Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« Il fascismo italiano e il suo concetto di italianità
- Renato Podbersič:** Obmejni fašizem in odnos do Judov 837
Il fascismo di confine e l'atteggiamento verso gli ebrei
Borderland Fascism and Attitude Toward the Jewish Population
- Jure Ramšak:** »Avtarkična strogost in preprosta italijanska duša«: konstrukcija novega rudarskega mesta Raša v vzhodni Istri (1936–1937) 855
»Severità autarchica e l'anima schiettamente italiana«: la costruzione della città d'industria mineraria di Arsia nell'Istria sud-orientale (1936–1937)
Autarkic Firmness and the Simple Italian Soul: Construction of the New Mining Town of Arsia in Eastern Istria (1936–1937)
- Blaž Lenarčič:** Sociološka analiza fašistične propagande na primeru medvojnega časopisa Nova doba – L'era nuova 873
Analisi sociologica della propaganda fascista tra le due guerre – il caso del giornale Nova doba – L'era nuova
Sociological Analysis of the Fascist Propaganda on the Case of the Interwar Newspaper Nova doba – L'era nuova
- Vida Rožac Darovec:** Komemoriranje TIGR-a v kontekstu politike spominjanja na Primorskem po letu 1991 891
Le commemorazioni del TIGR nel contesto della politica della memoria nel Litorale dopo il 1991
Commemoration of TIGR Within the Context of the Policy of Remembrance in Primorska After 1991

Mateja Režek: Obmejni fašizem in antifašizem v slovenskih zgodovinskih učbenikih od konca druge svetovne vojne do danes	905
<i>Il fascismo di frontiera e l'antifascismo nei manuali sloveni scolastici di storia dalla fine della Seconda Guerra Mondiale a oggi</i>	
<i>Borderland Fascism and Antifascism in the Slovene History Textbooks from the End of World War II Till Today</i>	

Maja Smotlak: Obmejni fašizem v perspektivi sodobne slovenske pripovedne proze v Italiji (1991–2015)	919
<i>Border Fascism in the Perspective of Contemporary Slovenian Narrative in Italy (1991–2015)</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella prospettiva della narrativa slovena contemporanea in Italia (1991–2015)</i>	

Vanesa Matajc: Border Fascism in the Venezia Giulia: the Issue of »Proximate Colony« in Slovenian Literature	939
<i>Obmejni fašizem v Julijski krajini: vprašanje o »koloniji v bližini« z vidika slovenske književnosti</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella Venezia Giulia: la questione della »colonia in vicinanza« dal punto di vista della letteratura slovena</i>	

Marco Reglia: NLa »pederastia« nella ex Venezia Giulia: il ruolo del confine nella repressione della mascolinità deviante durante il secondo conflitto mondiale	959
<i>Homoseksualnost v nekdanji Julijski krajini: vloga meje pri zatiranju deviantne moškosti med drugo svetovno vojno</i>	
<i>The »Pederastia« in the former Venezia Giulia: the Role of the Border in the Repression of Deviant Masculinity during the Second World War</i>	

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

<i>Egon Pelikan:</i> Tone Kralj in prostor meje (Matic Batič)	975
--	-----

<i>Marta Verginella:</i> La guerra di bruno: l'identità di confine di un antieroe triestino e sloveno (Miha Kosmač)	978
--	-----

Navodila avtorjem	981
<i>Istruzioni per gli autori</i>	984
<i>Instructions to authors</i>	988

